’’چونویں پنجابی کلاسیکی شاعراں دے کلام وچ اکھاناں داورتارا‘‘

(شاہ حسین، سلطان باہو تے وارث شاہ)

(تحقیقی مقالہ برائے ایم فل پاکستانی زبانیں وادب)

مقالہ نگار

صالح محمد

رول نمبر AH-726450

نگرانِ تحقیق

ڈاکٹر محمد یار گوندل

اسسٹنٹ پروفیسر (شعبہ اردو)

یونیورسٹی آف سرگودھا

(شعبۂ پاکستانی زبانیں)

علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

2013ء

''چونویں پنجابی کلاسیکی شاعراں دے کلام وچ اکھاناں داورتارا''

(شاہ حسین، سلطان باہو تے وارث شاہ)

(تحقیقی مقالہ برائے ایم فل پاکستانی زبانیں وادب)

مقالہ نگار

صالح محمد

رول نمبر AH-726450

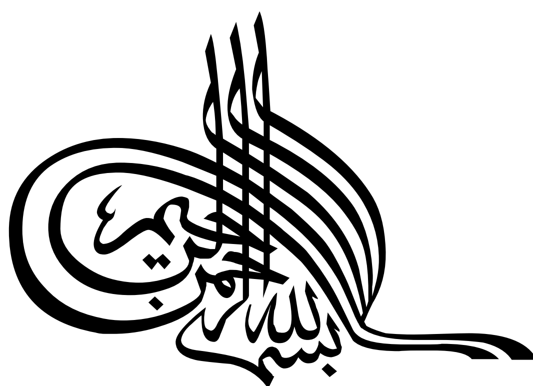
نگرانِ تحقیق

ڈاکٹر محمد یار گوندل

اسسٹنٹ پروفیسر (شعبہ اردو)

یونیورسٹی آف سرگودھا

یہ مقالہ رجسٹریشن نمبر 99-PSA-2174 محررہ۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔ کے تحت شعبۂ پاکستانی زبانیں،
فیکلٹی آف سوشل سائنسز، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد میں
ایم فل کی ڈگری کی جزوی تکمیل کے لیے جمع کرایا گیا

فہرست

پیش لفظ

ایم۔فل پاکستانی زبانیں وادب دی پڑھائی وچ پئیاں ایہہ گل ساہمنے آئی پئی اکھان پنجابی زبان دے لوک ادب دی بوہت پرانی کاڈھا اے۔جیہدے وچ پنجاب دی ہزاراں ورہیاں اُتے کھلری تہذیب تے تمدن دی تاریخ دا اک نرول تے انملا خزانہ موجود اے۔جیہڑا سینہ بہ سینہ اک نسل توں دوجھی نسل تائیں ٹریا آ رہیا اے۔

اکھان وسیب دی سانجھی سمجھ سیانف تے حکمت دانش دا نچوڑ ہوندے نیں۔حیاتی دے پینڈے وچ ہر اوکھے موڑ اُتے ایہہ سدھا راہ سُوجھاندے نیں۔قوماں دی ترقی وچ اگانہہ پیر پُٹن وچ اکھان چانن دا کم دیندے نیں۔سجن دشمن تے چنگے مندے دی پچھان وچ اکھان بوہت مدد دیندے نیں۔ایہناں دی بنیاد اُتے ستھ پریہا وچ سیانے لوک فیصلے کردے نیں۔

کھوج کرن پچھوں پتہ لگا پئی حال دی گھڑی تائیں پنجابی اکھاناں اتے کسے وی یونیورسٹی وچ باقاعدہ کوئی تحقیقی کم نہیں ہویا۔

وسیب وچ اکھاناں دی ضرورت تے اہمیت مینوں اکھاناں اُتے تحقیقی کم کرن واسطے پریریا۔شعبہ ’’پاکستانی زبانیں‘‘ دے استاداں دی راہنمائی نال تحقیق دے کم واسطے ’’چونویں پنجابی کلاسیکی شاعراں دے کلام وچ اکھاناں دا ورتارا‘‘ (شاہ حسین‘ سلطان باہو تے وارث شاہ) دے سرناویں ہیٹھ خاکہ بنایا جیہدے وچ پورے تحقیقی کم دی پنجاں باباں وچ ونڈ کیتی گئی اے۔

پہلے باب ’’اکھان‘معنے‘مفہوم تے روایت‘‘ وچ اکھان دے لغوی‘اصطلاحی معنیاں‘مفہوم‘اہمیت تے اکھاناں دی بنتر نوں بیان کیتا گیا اے۔ایس توں بعد اکھاناں دا زبان نال سمبندھ تے اکھاناں دے وسیب نال سمبندھ نوں پچھانہہ تاریخ وچوں سوجھواناں دے وچاراں راہیں واضح کیتا گیا اے۔

دوجھے باب ’’کافیاں شاہ حسین وچ اکھاناں دا ورتارا‘‘ وچ پہلے حضرت شاہ حسین دے سمے دے سیاسی سماجی پچھوکڑ اتے تاریخ دے حوالیاں نال گل بات کیتی گئی اے۔فیر ’’کافیاں شاہ حسین‘‘ وچ ورتے گئے اکھاناں نوں وکھو وکھ سرناویاں ہیٹھ لکھ کے اکھاناں دی فہرست بنائی گئی اے تے اخیر اُتے ایہناں اکھاناں دا فکری تے فنی ویروا کیتا گیا اے۔

تریجھے باب ’’ابیات باہو وچ اکھاناں دا ورتارا‘‘ وچ حضرت سلطان باہو دے پنجابی ابیات وچ اکھاناں دے ورتارے اتے گل بات کیتی گئی اے۔ایہدے وچ پہلے حضرت سلطان باہو دے سمے دے سیاسی سماجی پچھوکڑ بارے تاریخی حوالیاں نال گل بات کیتی گئی اے۔فیر ’’ابیات باہو‘‘ وچ ورتے گئے اکھاناں نوں وکھو وکھ سرناویاں ہیٹھ لکھ کے فہرست بنائی گئی اے تے اخیر اتے ایہناں اکھاناں دا فکری تے فنی تکنیکی ویروا کیتا گیا اے۔

چوتھے باب ’’ہیر وارث شاہ وچ اکھاناں دا ورتارا‘‘ وچ پہلے وارث شاہ دے سمے دے سیاسی سماجی پچھوکڑ اتے تاریخ دے

حوالیاں نال بحث کیتی گئی اے۔ تے فیر ہیر وارث شاہ وچ ورتے گئے اکھاناں نوں وکھو وکھ سرنانویاں ہیٹھ لکھ کے اکھاناں دی فہرست بنائی گئی اے۔ اخیر اتے ایہناں اکھاناں دا فکری تے فنی تکنیکی ویروا کیتا گیا اے۔

پنجواں باب ''تت تے سٹا'' اے جیہدے وچ پہلیاں باباں وچ کیتے گئے کم دا ویروا کر کے تحقیق دے سٹے کڈھے گئے نیں تے چونویں کلاسیکی شاعراں دے پنجابی کلام وچ اکھاناں دے ورتارے دی مخصوص معنویت تے قدر دا تعین کیتا گیا اے۔

کھوج بھال دے اس کم وچ سنٹرل لائبریری علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد سنٹرل لائبریری یونیورسٹی آف سرگودھا، غالب لائبریری میونسپل کارپوریشن سرگودھا، یونیورسٹی آف دی پنجاب دے اورینٹل کالج شعبہ پنجابی دی لائبریری، پنجاب پبلک لائبریری لاہور، دیال سنگھ ٹرسٹ لائبریری لاہور، لائبریری گورنمنٹ ہائر سیکنڈری سکول وجھ تے لائبریری گورنمنٹ ہائی سکول چک نمبر۱۰۴ شمالی ضلع سرگودھا، توں ڈھیر سارا استفادہ کیتا اے۔ ایہناں لائبریریاں دے عملے دے تعاون دا ڈھیر سارا شکر گزار ہاں۔

تحقیق دے اس کم وچ سبھ توں پہلاں علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد دے شعبہ ''پاکستانی زبانیں'' دے چیئرمین ڈاکٹر عبداللہ جان عابد، استاد عبدالواجد تبسم، حاکم علی برڑو، ضیاالرحمٰن بلوچ تے شعبہ اردو دے استاد ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد دا بوہت بوہت شکر گزار ہاں جنہاں خاکہ بناون توں لے کے مقالے دی تسوید تک ہر تھاں پوری پوری راہنمائی کیتی اے۔

مقالے دے نگران ڈاکٹر محمد یار گوندل سبھ توں ڈھیر شکریے دے مستحق نیں جنہاں ایس سارے کم وچ اوکھے سوکھے ویلے ہر تھاں اتے پوری پوری راہنمائی تے مدد کیتی اے۔ ڈاکٹر عامر سہیل، ڈاکٹر شہباز ملک، ڈاکٹر عباد نبیل شاد، ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ، ڈاکٹر حفیظ احمد، حمید اللہ ہاشمی، ریاض احمد شاد، احسان باجوہ، خاقان حیدر غازی، مقصود ثاقب، شاکر کنڈان، بابر جاوید، شفیق آصف، پیر ولایت شاہ، صلاح الدین اولکھ، ثناور چدھڑ، ممتاز بلوچ، امان اللہ، رانا ناصر اقبال، محمد عمر وغیرہ سبھ دا بوہت شکر گزار ہاں جنہاں ایس کم وچ راہنمائی تے کتابی مواد وچ مدد کیتی اے۔

ایس سلسلے وچ اپنے ہم جماعتاں بشیر احمد گجر، جمیل احمد، سعید احمد باجوہ، محمد ظفر کمبوہ، احمد علی، فقیر محمد فقیر، محمد عثمان تے فضل تاج دا وی ڈھیر سارا شکر گزار تے احسان مند ہاں جنہاں ہر موقع اُتے پورا پورا ساتھ نبھایا اے۔ مقالے دی کمپوزنگ وچ محمد بلال تے محمد ریاض وی خصوصی شکریے دے مستحق نیں۔ اپنے سکول سٹاف محمد یوسف، افضل خان تے کامران شفیع دا وی ڈھیر شکر گزار ہاں۔ اپنے گھر والیاں خاص کر والدہ ماجدہ، بیوی غزالہ نسیم، پتر محمد اذان، محمد ذیشان علی تے دھیاں کرن بتول، ایمان فاطمہ تے دعا فاطمہ دا وی بوہت شکر گزار تے احسان مند ہاں جنہاں دیاں دعاواں تے بھرپور تعاون نال ایہہ کم ویلے سر مکمل ہویا اے۔

صالح محمد

رول نمبر: AH-726450

پہلا باب

اکھان + معنےٰ مفہوم تے روایت

اکھان دے معنے تے مفہوم

اکھان پنجابی زبان دا ہزاراں ورہیاں توں ورتیا جان والا اپنا لفظ اے ایہہ آکھن یاں آکھنا توں بنیا اے۔ ایہد ے معنے آکھی ہوئی سیانی گل بات یاں اجیہا من کھواں تے پھبواں بول جیہد ے وچ کوئی مت سیانف دی وسیب وچ منی پرمنی گل بات، حیاتی دے کسے کجھ بارے نگھی جانکاری، اٹل سچیائی یاں پکا پیڈا تے ٹھکواں فیصلہ موجود ہووے۔ ہندوستانی پنجاب وچ اکھان نوں اکھوت یا اکھوتاں آکھیا جاندا اے اردو زبان وچ اکھان واسطے کہاوت یاں ضرب المثل دا لفظ ورتیا جاندا اے انگریزی زبان وچ اکھاناں واسطے Proveb دا لفظ ورتیا جاندا اے۔

سردار محمد خان ہوراں اپنی لغت دی کتاب وچ اکھان دے معنے ایہہ لکھے نیں۔

''اکھان، کہاوت، مثل، بنائی ہوئی یعنی گھڑی ہوئی مثل، لوگوں کے منہ چڑھی ہوئی بات، اکھاوت، لوکوکتی، عقل کی بات، سیانی مت''۔(۱)

ایتھوں اکھان دے معنے بارے ایہہ گل نتر دی اے پئی اکھان اجیہا بول ہوندا اے جیہد ے وچ لوکاں دی ہڈ ورتی ہووے اجیہی سیانی گل بات جیہنوں عام لوکائی من لے تے فیر اوہ جیہے موقعے تے ورتن لگ پین۔ تنویر بخاری ہوریں اکھان دے معنے بارے اپنی لغت وچ لکھدے نیں۔

''اکھان، کہاوت، ضرب المثل، مقولہ، ارشاد، فرمان، بات، سخن، کہانی، کتھا، قصہ''۔(۲)

تنویر بخاری ہوراں دے لکھے ہوئے معنیاں توں اکھاناں بارے کجھ گل ہور اگانہہ ودھی اے۔ پئی اکھاناں وچ حیاتی دے کسے کجھ بارے واپری ہوئی کتھا ہوندی اے جیہد ے وچ دوجے لوکاں واسطے مت دے طور تے سبق دسیا گیا ہوندا اے۔

اقبال صلاح الدین ہوراں اپنی وڈی پنجابی لغت وچ اکھان دے معنے ایہہ لکھے نیں۔

''اکھان، اکھوت، کہاوت، ضرب المثل، قول، سیانی گل''۔(۳)

ایتھوں اکھاناں بارے ایہہ جانکاری لبھدی اے پئی اکھان اصل وچ سیانے لوکاں دیاں کسے خاص موقعے اُتے مت دے طور تے یاں حیاتی دی کسے اوکڑ بارے کوئی ٹھکویں فیصلے دے طور تے آکھیاں ہوئیاں گلاں نیں۔

ارشاد احمد ہوریں اپنی اردو پنجابی لغت وچ اکھان لفظ دے معنے بارے لکھدے نیں۔

''اوہ بولی، گلاں، اکھان، اکھوتاں جیہڑیاں مڈھوں ٹردیاں آوندیاں نیں وڈیاں دیاں چالی سیریاں گلاں''۔(۴)

ایہناں معنیاں توں ایہہ پتہ لگا پئی اکھان وڈ وڈیریاں دیاں اوہ ڈھکویں منیاں تولیاں ہویاں اتے من موہنیاں گلاں باتاں جیہڑیاں ساڈے وسیب وچ صدیاں توں اپنے اندر اٹل سچیائی دے ست پاروں پیڑھیوں پیڑھی ٹردیاں آوندیاں

نیں ویلے دیاں تبدیلیاں دے دھوڑ دھپے دا اونہاں اتے کوئی اثر نہیں پیندا۔ ایہہ دانش دے انملے موتی اج وی اپنے اندر اوہی چمک دمک رکھدے نیں جیہڑی ایہناں دی صدیاں پہلے سی۔ ایس واسطے ارشاد احمد ہوراں اکھاناں نوں وڈا سوہنا تے نویکلا ناں ''وڈ وڈیریاں دیاں چالی سیریاں گلاں'' دتا اے۔ پئی ایہناں باتاں نوں کھوجی، پارکھ تے پڑچولی بھانویں جیھو جئے وٹیاں نال من تول لین ایہناں قولاں وچ رتی داوی فرق نہیں لبھدا ایسے واسطے ایہہ قول بچن تے بول اج وی زندہ نیں۔ ہندکو زبان دے اکھاناں بارے گل بات کردیاں ہوئیاں ''سلطان سکون'' ہوریں لکھدے نیں۔

''اکھان کے لفظ پر غور کرنے سے معلوم ہوا کہ یہ لفظ آ ختنا یا آ کھنا سے بنا ہے یا بنایا گیا ہے۔ آ ختنا یا آ کھنا (دو مختلف لہجے) جن کا مطلب کہنا یا کسی کہی ہوئی بات۔ اس طرح دوسرا لفظ متل ہے اس لفظ پر غور کرنے سے معلوم ہوا کہ یہ مت+ل کا مجموعہ ہے۔ مت ہندی زبان کا لفظ ہے۔ جس کے معنی سوجھ بوجھ، عقل و دانش، فہم و ادراک، دانائی، رائے نصیحت اور عادت ہیں۔ اور مت کے ساتھ ''ل'' حرفِ تملیکی ہے۔ یعنی مت کی حامل یا مت والی، سوجھ عقل و دانش والی بات اکھان یا متل اگرچہ دو تین لفظوں یا ایک دو جملوں پر مشتمل ہوتی ہے۔ لیکن اس میں حکمت و دانش کا سمندر موجزن ہوتا ہے''۔(۵)

سلطان سکون ہوراں اکھان لفظ دی بنتر بارے گل بات کردیاں ہویاں اکھاناں دیاں دو وڈیاں صفتاں دسیاں نیں، پہلی ایہہ وے کہ اکھان سمجھ سیانف، فہم و ادراک اتے حکمت و دانش نال بھرے ہوئے بول ہوندے نیں تے دوجھی گل ایہہ وے پئی اکھان کوئی لمی چوڑی لکھت نہیں ہوندے ایہہ گھٹو گھٹ اکھراں وچ بیان ہوندے نیں ایہوا کھاناں دا اک پھبواں ڈھنگ ہوندا اے۔ انگریزی زبان وچ اکھان نوں (Proverb) آکھدے نیں ایہہ Proverb انگریزی ادب دا بوہت وڈا سرمایہ نیں انگریزی زبان دی اک لغت وچ (Proverb) دے ایہہ معنے لکھے نیں۔

"A short saying in common use that strikingly expresses some obvious truth or familiar experience"(۶)

عام ورتارے وچ آون والی اِک نکی جیہی گل جیہڑی اچن چیت کسے کھلے سچ یا جانے پچھانے تجربے بارے دسے۔

اردو زبان وچ اکھان نوں کہاوت یاں ضرب المثل آکھیا جاندا اے۔ اردو ادب وچ ڈھیر ساری کہاوتاں موجود نیں۔ ایہہ کہاوتاں اردو ادب دا اِک انملا خزانہ نیں فیروز اللغات وچ ضرب المثل دے ایہہ لکھے ہوئے نیں۔

''ضرب المثل وہ جملہ ہے جو مثال کے طور پر مشہور ہو''۔(۷)

اکھان کسے زبان تے وسیب وچ موجود نگھر سچائی، سیانی مت، اٹل فیصلے، نگھی جانکاری یاں مشکری دے طور تے منے پرمنے تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ نال آکھے گئے بول نوں آکھیا جاندا اے جیہڑا انسانی بول چال کو شنگارن دے نال نال حکمت تے دانش دے خزانے وی ونڈ دا اے جدوں کہ محاورہ صرف بول چال نوں شنگارن یاں اپنے مطلب تے مفہوم نوں دوجھے تیکر اک سچے ڈھنگ اپڑان تیکر محدود رہ جاندا اے۔ محاورے نوں سنن والیاں دا دھیان کسے چمتکاری ڈھنگ نال کھچن لئی تے بول چال وچ سوجھ بوجھ پیدا کرن لئی ورتیا جاندا اے۔ انج محاورے دی ورت نال آکھی جارہی گل زوردار بن جاندی اے۔ اکھان وچ آکھی جارہی گل اپنی اندرلی سچیائی دے ست پاروں اک مکمل روپ وچ پہلاں توای موجود ہوندی اے۔ مطلب تے مفہوم دا جنا ڈونگھا تے سانجھا احساس اکھاناں وچ ملدا ازبان دے ہور کسے انگ وچ نہیں ہوندا۔ اس طرحاں اکھان اپنی ذات وچ سمجھا دا اِک مکمل اظہار ہوندے نیں۔ ایس کر کے ایہناں نوں ورتن ویلے کوئی ہور بندوبست نہیں کرنا پیندا جدوں کہ محاورے نوں ورتن لگیاں بیان ہورہی گل دے حساب نال موقع محل دے مطابق بندوبست کرنا پیندا اے۔

''بلدی تے تیل پانا'' اک محاورہ اے ایس دی ورتوں مصدر دے حساب نال زمانے تے صیغے موجب ہووے گی جدوں کہ

> ''اجے ڈھلے بیراں دا کجھ نہیں وگڑیا'' اکھان نوں انج دا انج وی ورتیا جائے گا۔ اکھان دے اِک لفظ نوں وی اگے پچھے نہیں کیتا جاسکدا پر محاورے نوں فقرے وچ دے زمانے تے صیغے نوں سامنے رکھ کے بنانا پیندا اے۔

پئی ضرب المثل اوہ جملہ جیہدے نال مثال راہیں کسے موقعے اُتے واپری ہوئی گل بات راہیں اوہ جیہے موقعے اتے گل بات نوں سمجھن تے اوہدے حل واسطے اِک سبق دے طور تے بولیا جاندا اے۔ اردو زبان وچ اکھان واسطے ضرب المثل دے نال نال کہاوت لفظ وی ورتیا جاندا اے ایسے فیروزالغات وچ کہاوت دے ایہہ معنے لکھے ہوئے نیں۔

> ''کہاوت، قول، بچن، مثل، ضرب المثل''۔(۸)

> کہاوت دے معنے اک ہور اردو زبان دی لغت ''جامع نسیم اللغات'' وچ ایہہ لکھے گئے نیں۔

> ''کہاوت، مثل، ضرب المثل''۔(۹)

ایتھوں ایہہ گل لبھدی اے پئی ضرب المثل تے کہاوت دونویں لفظ اکو معنے تے اکو مقصد واسطے ورتے جاندے نیں۔ پنجابی زبان وچ جس بول نوں اکھان یا اکھوت آکھدے نیں اردو زبان وچ اُس واسطے لفظ کہاوت یا ضرب المثل ورتیا جاندا اے۔ ''اردو پنجابی لغت'' وچ ضرب المثل دے معنے ایہہ لکھے نیں۔

> ''ضرب المثل: اکھان، اکھوت، کہاوت''۔(۱۰)

ضرب المثل دی ٹھیک طرح تعریف اردو انسائیکلو پیڈیا وچ کیتی گئی اے۔ جتھے ضرب المثل دا پورا نتارا ہو جاندا اے۔ کہ ضرب المثل کیہ اے۔ کیوں جے ایہہ عربی زبان دا لفظ اے جیہدے ٹھیک تے پورے معنے چھیتی سمجھ وچ اوکھے ای آوندے نیں۔ اردو انسائیکلو پیڈیا وچ ضرب المثل بارے لکھیا اے۔

''ضرب المثل بمعنی کہاوت' ایسا جملہ جو کسی نظیر یا واقعہ کے پیش نظر عام استعمال میں آنے لگے۔ ضرب المثلیں واقعات سے متعلق ہوتی ہیں۔ اہل زبان انہیں رواج دیتے ہیں پھر وہ عام استعمال میں آتی ہیں''۔(۱۱)

ایس وضاحت توں پتہ چلیا پئی اکھان یا ضرب المثل دے پچھے کوئی نہ کوئی ہڈ ورتی کتھا ضرور ہوندی اے۔ ایہہ تجربے دا نچوڑ ہوندے نیں۔ حیاتی وچ فیر اوہ جیہے حال وچ عام لوکائی اس بول نوں اُس پچھلی واپری نال رلا کے سمجھاندی اے۔ ایہہ اکھان یاں کہاوت واسطے سب تو وڈی خوبی گنی جاندی اے۔ پئی اُس سیانی مت نوں عام لوکائی ورتن لگ پووے ایسے گل بات نُوں واضح کردیا ہویاں ڈاکٹر شہباز ملک ہوریں لکھدے نیں۔

''اکھان اِک اجیہی نگھر سچائی داناں اے۔ جیہڑی انسان دی حیاتی وچ واپرے کسے خاص واقعے یا گھڑی مڑی دے عمل مگروں اکاہرے سٹے دے روپ وچ ساہمنے آوندی اے''۔(۱۲)

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دے وچار مطابق اکھان اِک نگھر سچیائی داناں اے۔ تے ایہہ سچیائی وسیب وچ کسے تجربے دے تت یاں سٹے دے طور تے نتر کے ساہمنے آوندی اے۔ اسے سچیائی دے ست پاروں وسیب وچ اس نوں عام لوکائی قبول کر لیندی اے تے اُس بول نوں ورتن لگ پیندے نیں۔ احسان باجوہ ہوریں اس بارے وچ لکھدے نیں۔

''اکھان اِک اجیہا امر سچ ہوندا اے جو گھڑی مڑی جاں وارو وار لوک بولاں دا حصہ بن پاروں اپنے بیانے سچ وچ اپڈا پیڈا ہو جاندا اے۔ پئی ہر کوئی اس امر آکھن بول کے اپنی آکھی نوں پکیائی دیندا اے۔ ایہہ اک لمیں واپرا نوں تھوڑے لفظاں وچ انج بیان کر دیندا پئی اس دی صدیاں بدھی ورتوں نال اس دے معنیاں اُتے بیان وچ کوئی پھک نہیں پیندی''۔(۱۳)

احسان باجوہ دی اکھاناں بارے گل بات توں تن چیزاں نتر کے ساہمنے آوندیاں نیں۔ پہلی چیز پئی اکھان امر سچ ہوندا اے مطلب ایہہ وے اکھاناں اندر اجیہی سچیائی موجود ہوندی اے جیہنوں زوال نہیں۔ اوہ ہر سمے تے ہر دیس وچ اُس دی اکو جیہی مانتا ہوندی اے۔ نالے اس اٹل سچیائی پاروں اوہ اکھان لوک بولاں دا حصہ بن جاندا اے۔ تے لوک اپنی گل بات یاں کسے دعوے دے حق وچ اوہنوں ورتدے ہن۔ دوجی گل اکھان دا بیانن ڈھنگ اے پئی ایہہ گھٹو گھٹ لفظاں وچ اک ڈھکویں

تے پھبویں ڈھنگ نال بیان کیتا جاندا اے۔ ایہدے وچ اِک لفظ نوں وی اگے پچھے نہیں کیتا جاسکدا۔

تیجی گل ایہہ وے پئی صدیاں گزرن پچھوں وی اکھان دے معنے تے بیان اتے ویلے وقت دیاں تبدیلیاں دا کوئی اثر نہیں ہوندا او ہدی لشک پشک اُسے طرح سدا بہار رہندی اے ایہہ گل اکھان اندر موجود سچیائی دے ست سببوں ہوندی اے۔

عین الحق فرید کوٹی اکھان بارے لکھدے نیں۔

''اکھان اِک ایہو جیہی نکی گل اے جیہدے بڑے ڈوہنگے ڈھکویں تے رمز بھرے معنے ہوندے ہن۔ ایہہ کسے ویلے کسے سیانے دے مونہوں نکلی گل وی ہوسکدی اے''۔(۱۴)

عین الحق فرید کوٹی ہوراں اکھاناں بارے جیہڑی گل بات کیتی اے۔ ایہدے توں ایہہ پتہ چلیا پئی اکھان اپنی لکھت دے اکھر اں ولوں تاں اِک نکی جیہی گل نظریں آوندی اے۔ پر ایہنوں نگھی جھات نال ویکھیے تاں پتہ چلدا پئی اک لفظ پچھے پورا پورا مضمون لُکیا ہویا اے۔ ایہدے معنیاں دیاں کئی پرتاں نیں تے دوجھی گل ایہہ اے معنے گل بات دے موقعے دے حوالے وڈے ڈھکویں تے پھبویں ہوندے ہن۔ مکدی گل ایہہ وے اکھان تھوڑے لفظاں نال انج ہوندا اے جویں دریا کوزے وچ بند کر لئیے۔ سرائیکی علاقے دے اکھاناں دے کھوجی شوکت مغل ہوریں اکھان بارے لکھدے نیں۔

''اکھان (Proverb) ایکوں کہاوت، ضرب المثل تے مثل آکھیا ویندا اتے بعض ویلے قول آکھیا تے تمثیل دے لفظ وی اکھان دے متبادل دے طور تے ورتے ویندن اکھان وچ اہجاں سچ ہوندے جیکوں عالمی حیثیت حاصل ہوندی اے۔ ایندے وچ وسیب دے لوکاں دا تجربہ اونہاں دیاں سوچاں اتے حیاتی دیاں رمزاں دا بیان ہوندے نیں''۔(۱۵)

اکھان لوکاں دے تجربیاں دا نچوڑ ہوندے ہن۔ نالے اکھاناں وچ ساڈے وسیب دے سارے پکھاں بارے ڈوہنگھی جانکاری موجود اے۔ ایہناں اکھاناں وچ خوشی، غمی، لوڑاں، مجبوریاں وکھو وکھ کماں پیشیاں بارے وڈ وڈیرے سیانے لوکاں دیاں گلاں باتاں لبھدیاں ہن۔ اکھاناں نوں چنگا نیڑیوں ہو کے ویکھیے تاں ایہہ گل نتر کے ساہمنے آوندی اے پئی اکھان ساڈے وسیب دی مکمل تاریخ ہن، اکھان ساڈے وسیب دا اک طراں دا شیشہ نیں جیہڑے سانوں ساڈی اصلی مورت وکھاندے ہن۔ اکھاناں راہیں ساڈے وسیب دی سچی تے اصلی تاریخ سانوں لبھدی اے جیہڑی ہزار ورہیاں توں نسل در نسل سینہ بہ سینہ چلدی آ رہی اے۔ ایہدے راوی تے گواہ ساری لوکائی اے۔ اس واسطے اس توں ودھ ہور کوئی سچی تاریخ سانوں نہیں لبھ سکدی۔

اکھان وسیب دے ورتارے میلیاں تے ثقافت دیاں جھلکاں، کھیڈ اں تے سدھراں جیون دے دکھاں، سنوانیاں تے تریمتیں دے طعنے، مہینیاں، رسماں، ریتاں، موسماں دیاں تبدیلیاں، دناواں دیاں رمزاں گزری وہائی تاریخ دیاں اوکھاں،

لوکاں دیاں چاہواں، حیاتی دیاں چساں، عمراں دیاں وہانیاں، موسماں دیاں گُرگریاں، بالاں بچیاں دے بولاں، جواناں جمّاناں دیاں کھڈکاریاں، بڈھے لٹھیاں دیاں چاہتاں، کمیں لوکاں دیاں وگتیاں، لسانی ماہراں دیاں پورھیاں، مرداں تے سوانیاں دیاں عادتاں، ڈھور ڈنگراں دیاں صفاتاں، ویلھ دیاں دلچسپیاں، ڈاڈھیاں دیاں زوراوریاں، ہینیاں دیاں بکاٹاں، پچھوال دے غماں، اگوال دیاں صلاحاں، تاریخ دیاں بھڑانڈاں، گھر داری دیا لوڑاں، تے من دیاں چاہتاں نال بھرے ہوندن۔ایہناں نال کئیں خطے وچ رہن آلی قوم دی ثقافت، اوہدے مزاج، اوہدی نیاۂ عقل وندی تے لسانی امیری کولوں جانچیا ونج سگیندے۔اکھاناں وچ لفظ تھوڑے پر جامع ہوندن۔جیندے وچ تجربہ بُلیندے لفظاں دی چس الیندی اتے معنیاں دا سنھپ بھا کل پیندے۔اکھان اک مختصر فقرہ ہوندا،اے جیہڑا محاورے کنوں زیادہ اہم پر محاورے دے الٹ اپنے طور تے مکمل تے بامعنی ہوندن۔ڈاکٹر ونجارا بیدی اکھاناں بارے لکھدے نیں۔

"کسے سیانے دے منہ وچوں کسے خاص موقع اتے جاں بے خیالی وچ ای کوئی اجیہی گل بات نکل جاندی اے۔جیں وچ کسے تجربے نوں سُندر شبداں وچ بنھیا گیا ہوندا اے جو ٹھک تے پتے دی ہون کر کے سامعین اُتے اپنا سکہ اک دم جمالیندی اے جاں ایوں کیہ لوو کہ کوئی ہنڈھیا، ورتیا بندہ اپنے سنگھنے تجربے دی رڑکن اکھان روپی مکھن دی پئی انج کڈھ دھردا اے جویں ساگر دیاں چھلاں اتے آپ مہارے کوئی بلبلا پھٹ نکلدا اے"۔(۱۶)

اکھان سیانی سوجھ دے تجربے دا اظہار اے جو سچے لفظاں دی کمال دے وچار، منی تلی تے پرکھی سچائی صدقہ سنن والیاں دے اتے اجیہا سدیوی اثر چھڈ جاندا اے۔کہ اوہ اُس بات نوں یاد وچ سنبھال اوسے طرح دے ہور موقعیاں اتے رواج مطابق ورتنا شروع کر دیندے نیں۔جے ایہہ گل اوسے طرح دے ہور موقعیاں اتے دستور مطابق ڈُھک جاوے تاں ایہ اکھان بنن دا یوگ ہوندا اے۔

اکھاناں سیانے لوکاں دے تجربیاں دا نچوڑ ہوندے ہن۔حیاتی وچ اوکڑاں دی کھوج بھال اتے اوہناں دے حل واسطے کئی وچار ساہمنے آوندے نیں۔ایہناں وچاراں وچوں کسے سیانے دے مونہہ وچوں پھبویں ڈھنگ دا کوئی اِک وچار جیہدے وچ اس اوکڑ بارے پکا پیڈا فیصلہ دتا جاوے تے ایہدے نال نال وسیب وچ دوجے لوک اوہنوں اوہ جیہے موقعے اتے ورتن وی لگ پین تاں اُس وچار نوں اکھان دا درجہ مل جاندا اے۔

ڈاکٹر شہباز ملک ہوریں اکھان دے مونہہ مہاندرا اتے پچھان بارے گل بات کرے ہویاں لکھدے نیں۔

"اکھان اس نکھر سچائی دا ناں اے جیہڑی عام لوکائی نال ہڈ ورتی ہووے۔ایس لحاظ نال اکھاناں وچ جیون بارے باقاعدہ اک گیان ملدا اے تے انج انسانی بول چال نوں شنگارن دے نال نال دانش دے خزانے وی ونڈ دے نیں۔اکھان وچ اکھی جا رہی گل

اک مکمل روپ وچ پہلا ای موجود ہوندی اے۔ مطلب تے مفہوم دا جتا سانجھا احساس
اکھان وچ ہوندا اے۔ اینا زبان دے ہور کسے انگ وچ نہیں ہوندا۔ مطلب تے مفہوم
آکھن تے سنن والے دے ذہن وچ پہلاں ای موجود ہوندے نیں''۔(۱۷)

اکھان کسے زبان تے وسیب وچ موجود سچائی' سیانی مت' اٹل تے ٹھکویں فیصلے' حیاتی دے کسے پکھ بارے نکھی جانکاری یاں مشکری دے طور تے سچے تے پھبویں ڈھنگ نال اکھے گئے بول نوں آکھیا جاندا اے۔ اکھاناں بارے ہر اک دے اپنے اپنے وچار نیں۔ کوئی اکھاناں نوں سیانف دا انملا خزانہ آکھدا اے۔ کوئی انسانی سوچ دے پکے ہوئے پھل آکھدا اے تے کسے سیانے اکھاناں نوں حیاتی دی مالا دے ہیرے موتی آکھیا آکھان وسیب وچ حیاتی دے کسے موڑ تے ساہمنے آون والے مسئلے نوں سمجھن تے اوہدے حل بارے سُجھا دیندے نیں اس واسطے اکھاناں دا کھلارا وسیب دے ہر پکھ نوں اپنے اندر سمولیندا اے تے حیاتی دے پڑ جنا موکلا اے۔

اکھاناں وچ ساڈے وسیب دی ہزاراں ورہیاں پرانی تاریخ موجود اے سبھ توں وڈی حقیقت ایہہ وے پئی ایس تاریخ دی اصلیت تے سچیائی اتے عام لوکائی دی گواہی دی مہر لگی پئی اے۔ کئی اکھان اجیہے لبھدے ہن جیہناں وچ ساڈے وسیب یاں اس سمے دے کسی سیاسی واقعے بارے دس پیندی جویں کہ اک اکھان اے۔

''کھاہدا پیتا لاہے دا تے وادھا احمد شاہے دا''۔

اس اکھان وچ ساڈے دیس اتے احمد شاہ ابدالی دے ہلیاں اُتے غریب عوام دی لُٹ مار بارے اک کوک فریاد بارے جانکاری ملدی اے۔ درباری تاریخ بھانویں احمد شاہ ابدالی نوں مسلماناں دا دردی تے کافراں واسطے اک ننگی تلوار دکھاوے پئی پر عوام دی گواہی تاں احمد شاہ ابدالی نوں لُٹ مار مچاون والا دسدی اے۔ انج کر کے ہور ڈھیر سارے اکھان موجود ہن جیہڑے ساڈی درباری تاریخ نال مُنکالائی کھلوتے ہن۔ ایتھوں ایہہ گل وی لبھدی اے پئی ساڈے وسیب دی اصلی تے سچی تاریخ اکھاناں وچ موجود اے جے کوئی چاہے تاں اوہ اکھاناں راہیں اِک نویں تاریخ لکھ سکدا اے۔

اکھاناں نوں اک طرح نال شیشہ وی آکھیا جا سکدا اے۔ پئی جویں شیشے وچوں اسیں اپنا مونہہ مہاندرا روپ ویکھ سکدے آں۔ ایس طرح اکھاناں وچوں سانوں ساڈا وسیب اپنے نک سک چنگا مندا سارے ای روپاں سمیت دسدا اے۔ ایسراں اکھاناں وچوں وسیب دے ہر پکھ بارے اک نکھی تے پوری جانکاری لبھدی اے اس وسطے اکھاناں دا پڑ ڈھیر سارا موکلا اے۔

اکھاناں دی بُنتر

اکھان عوامی حیاتی دا شیشہ ہوندے نیں۔ صدیاں دے عوامی تجربیاں دا نچوڑ ہوندے نیں تے ایہناں دی سند ایہناں دی عالمگیر

سچیائی دی بنیاد تے مقبولیت ہوندی اے۔ اکھاناں دی تاریخ انسان دی اپنی تاریخ جتنی پرانی اے اک بول نوں اکھان دا درجہ ملد یاں صدیاں لگدیاں ہن۔ اکھاناں دی بُنیر بارے بشیر حسین ناظم لکھدے نیں۔

''اکھان دے مُنہ مہاندرے تے وجود واسطے چوہنہ چیزاں دی ضرورت اے اکھان دی پہلی لوڑ اختصار اے' اختصار نوں کُجھ لوکاں اندر لی آواز Inner Vioce وی آکھیا۔ دوجی چیز شعور تے شُدھ بُدھ دی ورتوں ایں۔ تیجی لوڑ اکھان دی عبارت دا ذہن تے دل تے کڑک کر کے جا لگنا اے۔ چوتھی ضرورت اکھان دی عام لوکاں وچ مانتا تے مقبولیت اے''۔(۱۸)

ایتھوں ایہہ گل ساہمنے آئی پئی کسے سیانے دے موںہہ وچوں نکلے بول یاں قول نوں اک اکھان اس ویلے آکھیا جاندا اے یاں اکھان دا درجہ مل دا اے جدوں اوہدے وچ تھلے دتے گئے چار گُن موجود ہوون۔

۱۔ گھٹو گھٹ لفظاں دا ہوونا۔

۲۔ سیانف' دانش' سیانی مت دا ہوونا۔

۳۔ ڈھکواں تے پھبواں ڈھنگ۔

۴۔ عام لوک وسیب وچ اس اکھان نوں قبولن مگروں ورتن لگ پین۔

احسان باجوہ دے مطابق۔

''اکھان زندگی وچوں جمدے پلدے اتے نسردے نیں انسانی زندگی دا موکلا پڑ ایہناں دی اگن بھوئیں ہوندی اے۔ اُگھی فکر ایس دی اروڑی ہوندی اے۔ اتے ڈونگھا تجربہ ایس دابی ہوندا اے۔ زبان اتے محاورہ اوہ مینہہ اتے دھپ ہوندی اے جو ایس دے پالن پوسن اتے نسارے چاڑھن دا کم دیندی اے۔ پر جسراں کوئی پُھل کسی پھلواڑی اندر مالی دی محنت مگروں ای کھڑ دا اے پر کوئی آپ مہارا ای جنگل وچ کھڑ پیندا آ کسے پُھل نوں پیوند لائی جاندی اے تے کُجھ پُھل دوجی دھرتیوں پُٹ کے اپنی بھوئیں اتے لا لے جاندے نیں ایسراں اکھان دی گھڑت وی کئی وسیلیاں مگروں ہوندی اے''۔(۱۹)

اکھان وسیب وچ جمدے' پلدے اتے ودھدے نیں۔ اکھان ہمیشاں توں تجربے راہیں جمدے آئے نیں۔ زبان دیاں باقی شیواں ایہناں نوں پھبواں تے ڈھکواں رنگ دیندیاں نیں۔ اک بول ورہیاں دے تجربے دی بھٹھی وچوں پک کے باہر آندا اے تاں وسیب وچ لوک اوہنوں ورتن لگ پین تاں اوہ اکھان اکھوان لگ پیندا اے۔ اکھاناں دی بُنتر وچ اس زبان دے لفظاں دا بھنڈرا تے عام لوکائی وچ ورت بھرنواں حصہ پاندے نیں۔ کسے زبان کول جِنا ذخیرہ الفاظ ڈھیر ہوندا اے۔ اس

زبان وچ جمن والیاں کاڈھاں اونیاں چنگیاں تے سوہنیاں ہوون گئیاں ۔اونی اونہاں وچوں ڈھیر خوشبو آوے گی۔ ڈاکٹر شہباز ملک دے مطابق۔

''اکھان کیوں جے کسے تجربے دا نچوڑ ہوندے نیں تے سیانیاں نے اوس تجربے نوں اگلی نسل تو ڑی اپڑانا ہونداا ے۔ ایس کر کے ایہدی بنتر وچ سب توں پہلا اختصار دا خیال رکھیا جاندا اے۔ اکھان دے بیان وچ گھٹ توں گھٹ لفظ ورتے جاندے نیں۔ دوجی گل اکھان وچ ایہہ ساہمنے رکھی جاندی اے کہ ایہہ اجیہے روپ وچ ہون کہ یاد رہ جان ایس کر کے عام طور تے وزن وچ بیان ہوندے نیں۔ بھاویں اِک تُک وچ تے بھاویں دوتُکاں یا پورے شعر وچ جویں۔

لُج مریندا اندر وڑیا مور کھ آکھے میتھوں ڈریا

اک تُک والے اکھان دی مثال

نوکوہ دریا ستھن موڈھیاں تے''۔(۲۰)

اکھان صدیاں دے تجربیاں دا نچوڑ ہوندے نیں ادب دی تاریخ ول اک ڈونگھی جھات پایئے تاں ایہہ گل نتر کے سامنے آوندی اے اکھان ادب دی مڈھلی صنف اے اکھاناں دی تاریخ انسان دی تاریخ جنی پرانی اے۔ حیاتی اندر جدوں وی کوئی اوکڑیاں مسئلہ بنیا تاں اس مسئلے دے سُجھن' کھوجیاں حل بارے سیانیاں آپس وچ رل کے مت یاں اک اٹل فیصلے دے طور تے اک پھبویں یاں سُچے ڈھنگ نال کوئی بول بولیا جس نوں اس وسیب وچ گھڑی مڑی اوہو جیہے حال اک فیصلے دے طور تے ورتیا تے منیا گیا تاں اوہ بول اک اکھان دے روپ وچ ڈھل جاندا اے۔ اکھان دی بنتر وچ اس اکھان دے اندر اک اٹل سچائی داموجود ہوونا تے دوجھی وڈی گل اُس بول نوں وسیب وچ من لینا تے ورتنا اے۔ وسیب وچ قبولیت اس بول نوں اک مکمل اکھان داتھاں دیندی اے۔ اکھان دی بنتر وچ بنان والے داناں نہیں لبھدا بھاویں ہزاراں سال پرانے اکھان ہوں یا اج دے دور دے ہوون اس واسطے اکھاناں نوں پورے وسیب دی سانجھی کاڈھ منیا جاندا اے۔

اکھاناں دی کھوجکاری دی راہ وچ سبھ توں وڈا سوال ایہہ ساہمنے آوندا اے۔ پئی کیہڑا بول یاں تُک اکھان اے تے کیہڑا بول اکھان نہیں اے۔اس سلسلے وچ اکھاناں دے کھوجکاراں اپنے اپنے طور تے اکھان بنن واسطے کجھ گن دسے نیں۔

احسان باجوہ دے مطابق۔

اکھان وچ تھلے دتے گئے گن ہونے ضروری نیں۔

''۱۔ انسان جاں انسان دے سبھا بارے جانکاری۔

۲۔ وضاحت بھریا تے زبان دی امیرت والا بیان۔

۳۔ دل کھُبواں تے ڈھکواں بیان۔

۴۔ ویلے نال ہنڈن دی طاقت والا بیان''۔(۲۱)

اکھان ورہیاں دے تجربے دا نچوڑ ہوندے نیں۔ ایہہ گھڑی دی گھڑی اوڑی گل نہیں ہوندی ایہہ سوچ سمندر وچوں اٹھیاں ہزاراں لہراں وچوں کوئی اک گنی ہوندی اے۔ جولفظاں دی سِپی وچ ڈھل کے سچا موتی بنجاندی اے۔ جاں انج آکھ لیا جاوے ہی سیانف دے دوھدنوں تجربے نال رڑکن مگروں کڈھیا ہویا مکھن دا پیڑا اے۔ اکھان اندر تگڑے تجربے اتے گیان دا ہونا اینا ضروری اے۔ جناں سورج دی روشنی وچ چانن اتے تپش دا ہونا۔

کجھ ویرواں کاراں اکھاناں دے بیان ڈھنگ نوں سبھ توں وڈا گُن آکھیا کیوں جے بیان ڈھنگ ای ہوندا جیہڑا اکھان وچ چھپی مت یاں رمزنوں وضح کردا تے۔ ایہدے نال نال بیان ڈھنگ اکھان دی حیاتی تے ہلارے وچ ڈھیر سارا کردار ادا کردا اے۔ اس بارے وچ ڈاکٹر شہباز ملک آکھدے نیں۔

''پنجابی آکھاناں ول جھات پایئے تاں ایہہ سٹہ نکلدا کہ ایہہ عام کر کے تناں وڈے ڈھنگاں نال بیان ہوندے نیں۔

پہلا ڈھنگ: ایہدے وچ اکھان سدھ پدھرے تے سنجیدہ طریقے نال بیان ہوئے نیں ایہناں اکھاناں وچ تجربے تے مت دی گل اک سادہ تے سمجھاونے طریقے نال بیان کیتی ہوندی اے جیوں

''اک اک! تے دو یاراں''

دوجھا ڈھنگ: دوجھا طریقہ رمزیاں سینت نال مطلب اے اُتوں اُتوں گل کجھ کرنی تے وچوں کجھ کردیاں ہونا۔ اجیہے اکھاناں وچ رمز ای اکھان دی جان ہوندی اے جویں کہندے نیں۔

''تریل مُدھاں تے ای پیندی اے''۔

تریجھا ڈھنگ: کجھ اکھان اجیہے ہوندے نیں جیہڑے طنزیاں چوٹ نال مت دی گل سمجھاوندے نیں جویں کہندے نیں۔

''گھر تندنہ تانی 'جُلا ہے نال ڈانگوڈانگی''۔(۲۲)

پنجابی ادب وچ کئی واریں شاعراں دے کجھ شعر یاں اک مصرعہ وی اپنے اندر موجود سچائی اتے پھبویں بیان ڈھنگ دی وجہ توں سیب وچ اکھان دا درجہ پالیندا اے۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچوں۔

ع : کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی کاگ نہ تھیندے بگے

ہیر وچ وارث شاہ دا ایہہ مصرعہ۔

ع : وارث رن فقیر تلوار گھوڑا چارے تھوک ایہہ کسے دے یار نہیں

اس بارے وچ احسان باجوہ لکھدے نیں۔

''کسے دے مونہوں آکھی گئی کوئی گل اودوں تیکر اکھان دے درجے توں نہیں پج دی جدوں تیک اوہ اپنے اندر لے سچ پاروں لوک بولاں دی نت دی ورتوں وچ رچ وس کے لوک بولی دا حصہ نہیں بن جاندی۔ سو کسے آکھی گل نوں اکھان دے درجے تیکر جان لئی تناں پڑاواں چوں لنگھنا پیندا اے۔

ا۔ جدوں کوئی سیانا بندہ کسے سوچ بھرے بول نوں بھولے بھاء ای مونہوں کڈھ دا اے تاں سوچجی گل ہون پاروں سننہاراں راہیں اوس دا کیرا دھرتی تے ہو جاندا اے۔

۲۔ اوہو گل سنن ہاراں ولوں چوکھی چنگی اتے سوچجی جان دیاں ہور موقعیاں تے ہو بہو اوسراں ای ورتی جان لگ پیندی اے۔

۳۔ جدوں کوئی بول لوکاں وچ رواج پا کے ہر تھاں ورتیا جان لگ پیندا اے''۔(۲۳)

کوئی بول جدوں لوک ورتوں دا پکا حصہ بن توں مگروں کئی وار مانجے جاندے نیں اتے اس دیاں گھنگیاں چھانگ کے اس نوں صاف سُتھرا روپ دے دتا جاندا اے۔

ایہناں تناں پڑاواں چوں لنگھن لئی کسے وی اکھان نوں اکو جیہا ویلا نہیں لگدا کسے نوں گھٹ ویلا لگدا اے تے کسے نوں ودھ ویلا وی لگ سکدا اے۔

اکھاناں دی بُنتر بارے ڈاکٹر ونجارا بیدی لکھدے نیں۔

''کئی وار کسے اکھان دی اُساری چھیتے وچ ہوندی اے۔ کوئی سیانا یاں تجربہ کار بندہ جیون دے کئی ورھیاں مگروں لبھی سچائی نوں ڈھکویں لفظاں وچ بیان کر دا اے تے ایہہ گل اندر لے گناں کارن لوکاں وچ بول چال سے بار بار ورتن نال اکھان بن جاندی اے۔ پر ایتھے ایہہ گل یاد رکھنی چاہیدی کہ کوئی بے گُناتے بے سمجھ آدمی کسے اکھان دی پیدائش دا مول سوما نہیں بن سکدا۔ کیوں جے اکھان دی تخلیق لئی ڈونگھے جیون تجربے اتے سُچّے مطلب دی لوڑ ہوندی اے''۔(۲۴)

کئی وار کسے لوک گیت دی کوئی اِک سطر اپنے وچلے نروئے تے بھرپور گُن دے صدقے گیتاں توں وکھری ہوند بنا

کے اکھان وانگ مقبول ہو جاندی اے جویں ''دلاں دا محرم کوئی نہ ملیا جو ملیا الغرضی''

اصلوں ایہہ اک لوک گیت ''ہریئے نی بھریئے سبز کجھورے'' دی اک سطر اے۔

کئی واریں کوئی بھارت اپنے وچلے روپ پاروں جیون دے کسی موقعے اتے ڈھک جان صدقہ اکھان وانگوں مقبول ہو جاندی اے۔ اس واسطے اکھاناں دے کئی نمونے نیں ہر نمونے دے اکھاناں دی بُنتر اپنی وکھو وکھ اے۔ وت وی کجھ گلاں ایہناں ساریاں نمونیاں وچ ساجھیاں ہن۔

ہر زمانے دے اکھان اپنے وسیب دے حالات مطابق بن دے رہے۔ پہلے پہل زمانیاں دے اکھان وی سدھے تے سادے ہن۔ اخیر جویں جویں حالات بدلدے گئے انسانی سوچ پکیری ہوندی گئی۔ انسان دے جیون وچ نویں نویں مسئلے ساہمنے آئے تاں فیر ایہو جیہے اکھان وجود وچ آن لگ پئے جیہڑے باریک تے پیچدار مسئلیاں وچوں لگی ہوئی گھنڈی تے نتارے کرن دے قابل سن۔ اس توں کجھ ویلا لنگھن مگروں ایہو جیہے اکھان بنن لگ پئے جو سدھی ساہنویں گل کرن دی تھاں سینت یا لکویں رمز دے ڈھنگ نال کسے دا مند چنگ کھول دیندے نیں۔ فیر اک ویلا آیا اکھاناں راہیں حکمت' طنز چوٹ تے مشکری دے ہتھیار وی ورتے جان لگ پئے۔

اس ساری گل کتھ وچوں ایہہ گل نتر کے ساہمنے آوندی اے پئی کسے بول' شعریاں تک نوں اکھان اس ویلے آکھیا جاندا اے جد واس وچ تھلے دتے گئے گن موجود ہون۔

۱۔ اکھان دا مضمون کسے تسلیم شدہ سچائی یاں حقیقت تے ہووے۔

۲۔ اکھان دا کیرا پورے وسیب وچ ہووے۔

۳۔ لوک وسیب وچ قبولیت حاصل ہووے۔

۴۔ مقصدیت دا ہون۔

۵۔ گھٹو گھٹ اکھراں وچ ہووے۔

۶۔ دل کھبویں تے پھبویں بیان ڈھنگ وچ ہووے۔

۷۔ شعری تول وزن وچ ہووے۔

۸۔ بے ساختگی ہووے۔

۹۔ لوک ثقافت دا رنگ ہووے۔

۱۰۔ ویلیاں نال ہنڈے۔

۱۱۔ لوکاں دی سمجھ مطابق ہووے۔

اکھاناں دی اہمیت

اکھان حیاتی دے کسے پکھ بارے سیانیاں دے منہ چوں نکلیا اجیہا بول جیہڑا امت یاں اک اٹل فیصلے دے طور منیا جاندا اے۔ ہر اکھان اپنے اندر اک سچائی رکھدا اے۔ اسے سچائی پاروں ایہہ اکھان ویلے دے دھوڑ دھپے دا کوئی اثر نہیں لیندا سگوں ہر زمانے وچ سدا بہار رہندا اے۔ اکھان بنن دا سبب ہمیشاں حیاتی دے کسے نہ کسے پکھ بارے کوئی نہ کوئی اوکڑ یاں مسئلہ ہوندا اے۔ جس نوں سمجھن تے اوہدے حل واسطے سیانے لوک اکٹھے ہو کے وچار کردے نیں۔ ایہناں وچاراں چوں ای کوئی اک وچار جیہڑا حقیقت تے مبنی ہووے اکھان اکھواندا اے۔ ایس کر کے اکھان حیاتی دیاں مشکلاں بارے سُجھا دیندے رہے آون والی نسلاں نوں سدھا راہ دکھاندے رہے۔

احسان باجوہ اکھاناں دی اہمیت بارے لکھدے نیں۔

> ''اکھان راہیں اسیں اپنی گل اگلے نوں بڑی آسانی نال سمجھا سکنے آں ہالاں ہو سکدا اے پئی عام گل بات راہیں اسیں اوہ گل چھیتی اگلے نوں نہ سمجھا سکیے اکھان دا سبھ توں وڈا فائدہ ایہہ ہوندا اے پئی وڈی گل گھٹ لفظاں وچ بیان کر دتی جاندی اے۔ عرباں دے اک اکھان مطابق انسان دا جیون بھتی وار اکھاناں اتے ای اُسر دا نسر دا اتے پروان چڑھدا اے۔ جو تھاں باغ بغیچے اندر خوشبو ونڈ دے پھُلاں دی ہوندی اے۔ کھانے اندر چٹ پٹ مسالیاں دی ہوندی اے۔ پوشاک دی خوبصورتی وچ اس اتے لگے موتیاں دی ہوندی اے۔ رات سمیں اندر آسمان تے جگ مگ کر دے تاریاں دی ہوندی اے سگویں اوہ شان نت دے بول چال وچ اکھاناں دی ہوندی اے''۔(۲۵)

گل بات وچ جدوں ڈھکواں اتے پھبواں اکھان ورتیا جاندا اے تاں اوہ گل بات وچ سونے اتے سوہاگے والا کم کردا اے اتے بولن والے دی گل اتے پکیائی دی مہر لا دیندا اے۔ اکھاناں دا اثر بڑا ای تِکھا اتے زوراور ہوندا اے اتے سندیاں سار ای سنن ہار دے دھر اندر تیک اپڑ جاندا اے اتے تھوڑے لفظاں وچ آکھے گئے اکھان کئی واری سنن والے نوں ساری سمجھا جاندے نیں۔ اکھان اگلے بندے نوں انج کیل لیندا اے جویں کمانوں نکلیا تیر سدھا اپنے نشانے تے جا ٹھکدا اے۔ پرانے ویلیاں اندر لوک اپنی آکھی منوان لئی ضرور کوئی ڈھکواں اکھان ورت کے اگلے نوں گل منن تے مجبور کر دیندے سن۔ ہالی مساں اک صدی پہلاں روس دیاں عدالتاں وچ لوک آپوا پنے بیان نوں اکھاناں راہیں پکیر یاں کر دے ہونے سن۔ پرانے عرب قبیلے دی شان جاں وڈیائی دسن لگیاں بڑے ای اکھان ورتدے سن۔ اتے اوہناں دی شاعری دے شعر تھاں تھاں اکھاناں نال پُر چے نظر آوندے نیں۔ اسیں پنجابی کلاسیکی شاعری ول ویکھیے تاں تھاں تھاں اکھان نظریں آوندے نیں کیوں جے ہر شاعر

چاہندا اے اک تاں اوہدی گل نوں نندے کوئی نہ تے دوجھی اوہدی سنن والیاں اُتے چنگا چوکھا اثر چراں تائیں قائم رہووے۔ ایہہ دونویں کم اکھاناں توں بہتر کوئی نہیں سی کر سکدا۔ اس واسطے ہر شاعر اپنی گل نوں پکیائی دین لئی اپنی شاعری وچ تھاں تھاں اکھان ورتے نیں وارث شاہ دی ہیر وچ ہر صفحے اتے اکھان دسدے نیں۔

اکھان حیاتی دے ہر پکھ بارے راہ دسدے نیں۔ علم بشریات والیاں نوں اکھاناں وچوں چوکھی ساری راہنمائی مل جاندی اے۔ بے شمار اکھان نیں جیہڑے ذاتاں، گوتاں دے تقابلی جائزے وچ مدد کر سکدے نیں۔ ایہدے نال نال نفسیات داناں لئی بہت سارے اکھان ملدے نیں جیہڑے بندیاں دے رویاں تے عادتاں بارے بھرنویں جانکاری دیندے نیں۔ وکھو وکھ قبیلے تے علاقیاں دے لوکاں دیاں عادتاں بارے گوڑھی جانکاری اکھاناں وچوں ملدی اے۔

اس بارے احسان باجوہ وچ لکھدے نیں۔

''Anthorpologist لئی اکھان اک قیمتی سرمائے دا کم دیندے نیں۔ ادب رچن والے اپنے لکھے ادب وچ اکھاناں دی رج ورتوں کر کے اوس رچنا نوں پڑھن ہاراں لئی اسیر کر دیندے نیں۔ اکھان اوہناں لئی پنیری دا کم دیندے نیں۔ ہیر وارث شاہ دا قصہ امر بن جان دی اک وجہ ایہہ وی اے پئی وارث شاہ ہوراں اپنی گل اکھاناں دے روپ وچ ٹوری اے اتے جیہڑی لکھت نوں اکھاناں دا تڑکا لگ جاوے اس دا سواد انج ای ودھ جاندا اے۔ کئی اکھان تاریخ دیاں اجیہیاں سچیائیاں نوں بیان کر جاندے نیں جیہناں نوں شاہی دابے پاروں صدیاں تیک دبا دتا جاندا اے۔ اجیہے اکھان تاریخ دے نرول لکھاریاں لئی بڑا کم دین والی چیز بن جاندی اے''۔(۲۶)

اکھان حیاتی دے ہر پکھ بارے بھرویں تے دل لگویں راہنمائی کردے نیں۔ اکھان چانن دے اوہ مُنارے نیں جیہڑے حکمت تے سچیائی دے کھوجی پاندھیاں نوں سدھا راہ پئے وکھاندے نیں۔ ایہناں اکھاناں وچوں اپنے وڈوڈیریاں دے ویلے دیاں سوچاں جذبیاں، خوشیاں، دکھاں حیاتی دے وکھو وکھ پکھاں نوں ویکھ سکدے آں۔ مکدی گل ایہہ وے پئی اکھاناں راہیں اُس پرائے وسیب نوں سمجھ سکدے ہاں۔ اوہناں دے تجربیاں توں سبق سکھ سکدے ہاں۔ آوون والے ویلے واسطے نویاں راہواں متھ سکدے ہاں۔ اپنے رولے رپیاں نوں چنگے طریقیاں نال مکا سکدے ہاں۔ اپنے وسیب نوں ودھو ودھ جنت ورگا بنا سکدے ہاں۔

اکھاناں دی اہمیت تے افادیت بارے بشیر حسین ناظم ہوریں لکھدے نیں۔

''اکھان تے خیالی ادب دا تقاضا اے پئی ایہناں دا بڑی سوجھ نال مطالعہ کیتا جائے۔ ایہدیاں دو وجہاں نیں پہلی وجہ ایہہ وے پئی رائے عامہ تے ایہناں دی بڑی ڈونگھی

چھاپ اے۔ دوجی وجہ اے پئی اکھان اوہناں لوکاں دے مذہبی' سیاسی' سماجی تے اخلاقی معنویت تے نصب العین دی قابلِ اعتبار شہادت نیں جنہاں راہیں ایہہ پنگرے تے ظہور وچ آئے۔ مسٹر جریر لکھدا اے پئی اکھان ہومر ورگے اُچے شاعر دیاں شعراں وچ وی ملدے نیں۔ شیکسپیئر دے کئی چست فکرے اجیہی مقبولیت حاصل کر چکے نیں پئی اونہاں نوں اکھاناں دا درجہ مل گیا اے۔ ایسے طرح 'دانتے' 'مولیئر' تے 'جارج ڈینڈن' دیاں گلاں اکھاناں دا روپ دھار گئیاں نیں 'ملٹن' دی فردوس گم گشتہ اکھاناں نال بھری پئی اے''۔(۲۷)

پرانے زمانے دے فلسفی وی اکھاناں نوں ورتن دا سر بندھ کردے رہے۔ ارسطو تے افلاطون دے وقتاں دے سارے سیانے اپنیاں پر مغز گلاں نوں اکھاناں نال سجاندے سن۔ یونانی قوم دے سیاسی تے اخلاقی فلسفے وچ اکھان تھاں تھاں نظر آوندے نیں۔ حضرت سلیمانؑ نے اکھاناں وچ جیہڑا جذبہ تے کھچ پیدا کیتی اوہ یہودی لکھتاں اندر موجود اے بہت سارے اکھان رُبّیون (یہودی علما) اپنی گل وچ ورتدے سن۔ اکھاناں دی اہمیت تے افادیت ایہدے توں اُجاگر ہوندی اے پئی ایہناں نوں پڑھن واسطے یہودی عالماں سبت ہفتے دا دن متھیا ہویا سی۔ اس دور دے یہودی خیالی ادب دے لورے لیندے سن اکھاناں نوں مشکلاں تے شک دور کرن واسطے زبردست طاقت سمجھیا جاندا سی۔ فیر اکھاناں راہیں کجھ نانواں دی تشریح تے آسمانی کتاباں دے ان جانے حصیاں دی وضاحت ہندی سی۔

روسی زبان اکھاناں نال اینی کو گتھی ہوئی اے پئی ایہد یاں گاہلاں وی اکھاناں وچ نیں۔ اَنجہانی خروشیف گاہلاں اکھاناں دے روپ وچ کڈھدا سی۔ ہسپانوی زبان وچ اکھان عربی زبان دے اثر ورسوخ نال پنگرے۔ ہسپانوی قصے کہانیاں وی اکھاناں نال پُر نیں۔

چینی مدرسیاں وچ اک اک سطر مشق دے طور تے دتی جاندی سی تے نال ای آکھیا جاندا پئی دوہڑا مکمل کرو سچی گل ایہہ وے پئی اکھاناں توں بادشاہ توں لے کے فقیر تک لطف اٹھاندے نیں۔ حیاتی دا کوئی ای شعبہ ہونا اے جیہدے وچ چینی لوک اکھاناں توں فائدہ نہ اٹھاندے ہون۔

اکھان حکمت بھریاں گلاں' کہاوتاں تے محاورے فارسی داب داٹوہر تے شان ودھان واسطے وڈا سبب نیں۔ فارسی ادب وچ شدھ بدھ تے تادیب لئی تے موتاں دے پنتھ رواجاں نوں جانن لئی اکھان بڑا وڈا وسیلہ سمجھے جاندے نیں۔ فارسی ادب دیاں دوجیاں صنفاں توں اڈ دنیا دیاں قوماں نوں اکھاناں دے موتی وی دتے نیں۔

شوکت مغل ہوراں اکھاناں دی اہمیت بارے لکھیا اے۔

''کسی بھی زبان میں ضرب الامثال کی اہمیت سے کوئی انکار نہیں کرسکتا۔ ہر زبان کے ادب

میں اہم چیز ضرب الامثال ہی ہوتی ہیں۔جن میں بہت حد تک اُس کے وسیب کی داستانِ
حیات کے مختلف گوشے مضمر ہوتے ہیں۔ان میں اس سر زمین کے لوگوں کی حکایات اور
افسانوں کے علاوہ روزمرہ کی زندگی کی جھلکیاں بھی پائی جاتی ہیں زبان کی وسعت اور گہرائی
کا اندازہ بھی اس کے ذخیرہ الفاظ کے ساتھ ساتھ محاورات اور کہاوتوں سے لگایا جاتا ہے۔
کہاوتیں دنیا کی ساری زبانوں میں موجود ہیں یہ دانائی' سچائی اور انصاف کا بھی پتہ دیتی
ہیں''۔(۲۸)

ایتھوں ایہہ گل ساہمنے آئی پئی اکھان دنیا دی ہر زبان وچ موجود نیں۔اتے ادب وچ اِک اُچھی تھاں رکھدے نیں۔ انج لگدا اے جویں ہر وسیب وچ بندیاں حیاتی تے وسیب نوں سمجھن واسطے سبھ تو پہلاں اکھاناں راہیں کوشش کیتی اے۔اس واسطے اکھان دنیا دی ساری زبان دی مُڈھلی کا ڈھ جاپدی اے۔انج کر کے اکھاناں دی ادب وچ اُچی تھاں اے۔

اکھاناں وچ وسیب دے سارے رنگ موجود نیں موسماں تے رُتاں بارے گل بات لبھنی ہووے پئی کسے علاقے وچ کیہڑے موسم بارے لوکاں دے وچار کیہ نیں۔واہی بیجی بارے اس وسیب دے سیانے لوکاں کیہ آکھیا اے کیہڑے موسم وچ کیہڑی فصل تے کس طرح بیجائی کرنی چنگی ہوندی اے تاں جے پیداوار ڈھیر توں ڈھیر ہووے جویں کہ۔

کنک کمادی چھلیاں تے ہور جو کھیتی کل
اروڑی باجھ نہ ہوندیاں تو نہ جاویں بھُل

اک ہور اکھان وچ ہل جوترے بارے پتہ چلدا پئی کدوں زمین ڈھیر واہنی فصل واسطے چنگی ہوندی اے۔

ہاڑ دا اِک ساون دے دو بھادوں دے ترے اسوں دا سو۔

دوجے پاسے ذات برادریاں دے ورتارے اتے چنگے بھیڑے بندے دی پچھان بارے وی اکھان ملدے نیں۔ رشتے داریاں دے نبھان اتے چنگے مندے بارے وی ڈھیر سارے اکھان ملدے نیں جویں کہ۔

مانواں ٹھنڈیاں چھانواں
آون بیگانیاں جائیاں وچھوڑن سکیاں بھائیاں۔

انج کر کے اکھاناں حیاتی دے اِک اِک پکھ نوں ولیا ہویا اے۔انج لگدا اے جویں اکھاناں دی تاریخ بندیاں دی تاریخ جتنی پرانی اے۔اتے گزرے ویلیاں نوں سمجھن واسطے اک بہوں قیمتی سرمایہ اے۔اکھاناں راہیں اسیں آون والے ویلے واسطے سوہنی سوچی تیاری کر سکدے آں۔

اکھاناں وچوں سانوں وسیب بارے پکی پیڈی تے بھرنویں جانکاری مل جاندی اے۔

حیاتی دا کوئی پکھ لے لؤ بھانویں روزی کماون دے وکھو وکھ پیشیاں دے کماں کاراں دے چج ڈھنگ بارے جانکاری

لینی ہووے یاں وسیب وچ دکھاں' خوشیاں تے ویاں دیاں رسماں رواجاں دی گل بات ہووے۔ ذات برادریاں دی اونچ نیچ ولن ورتارے ٹھکاں تے قدراں بارے گل بات ہووے۔ دیس دے گبھرو تے الھڑ مٹیاراں دے جذبیاں تے عشق دیاں وارداتاں بارے جانکاری لیتی ہووے' یاں کسے چوری' قتل' ڈاکہ رولے رپھڑ دا فیصلہ کرنا ہووے کسے اوکھی واردات واقعے دا کھوج لبھنا ہووے۔ یاں ساکاں' سیناں' دوستی دشمنی چنگے بھیڑے بندے دی پچھان کرنی ہووے یاں کتے وسیب وچ پھرن آلے ڈھور ڈنگراں تے پکھواں دیاں عادتاں بارے جانکاری لبھنی ہووے تاں اکھان ساڈی ہر تھاں تے بھرویں راہ سوجھاندے نیں تے کسے وی مسئلے وچ پکے پیڈے سٹے اتے اپڑن لئی پوری پوری مدد کر دے نیں۔ مکدن گل ایہہ وے پئی اکھاناں دی ولگن وچ ساڈا پورا وسیب آ جاندا اے۔ جویں جیون واسطے کھاون پیون دی لوڑ اے انج وسیب سچی حیاتی واسطے اکھاناں دی لوڑ اے۔

اکھان تے زبان دا سمبندھ

اکھان کسے سیانے دے منہ وچوں نکلیا اوہ امر بول ہوندا اے جیہڑا دل کھبویں تے پھبویں بیانن ڈھنگ اتے اپنے اندر موجود سچائی پاروں سُنن ہاراں تے ہمیشاں ہمیشاں واسطے ڈونگھا اثر چھڈ دا اے۔ لفظی جڑت اکھان دا اِک وڈا اُجز ہوندا اے اکھان عام طور تول وزن وچ ہوندا اے۔ ایس واسطے پھبواں بیان ڈھنگ اکھان واسطے اک سموچے دی تھاں رکھدا اے۔ ایس طرح کجھ اکھاناں وچ ڈونگھی رمز' طنزیاں چوٹ اتے جگت دے روپ گل کیتی جاندی اے۔ ایہناں سارے حوالیاں نال ویکھیے تاں پتہ چلدا اے زبان دے اگے ودھن اتے سنوارن وچ اکھاناں دا ڈھیر سارا حصہ اے۔

ڈاکٹر شہباز ملک اکھان تے زبان دے سمبندھ بارے لکھدے نیں۔

> ''انسانی تجربے دا ایہہ اکھری روپ عام بول چال وچ آ کے مونہوں مونہہ اگلی پیڑی تیکر اپڑ دا اے ایس کر کے ایہہ عام طور تے وزن وچ بیان ہوندے نیں بھاویں اک تک وچ بھاویں دو تُکاں وچ ہووے اکھان وچ آ کھی جارہی گل اِک مکمل روپ ہوندی اے''۔(۲۹)

ایتھوں ایہہ گل ساہمنے آ وندی اے پئی اکھاناں زبان نوں اگے ٹورن اتے امیر بناون وچ ہر زمانے وچ بھرواں کردار ادا کیتا اے وڈے وڈے مضموناں نوں گھٹو گھٹ اکھراں وچ اک دل کھبویں تے پھبویں ڈھنگ نال سنن ہاراں تیک اپڑانا اُس زبان دی امیرت اتے وڈی زبان ہون دی نشانی ہوندی اے۔ احسان باجوہ اس بارے وچ لکھدے نیں۔

> ''زبان دے سیانیاں لئی اکھان اک مڈھلی لوڑ نیں اکھان اصل وچ اک آ کھن یاں پورا بول ہوندا اے۔ اس وچ سیانف نوں انج بند کر دتا جاندا اے جویں کیپسول اندر دوائی پا دتی

جاندی اے۔ایہناں گندھویں بولاں وچ لفظاں نوں من مرضی نال ودھان گھٹان دی اینی گنجائش نہیں ہوندی ایس وچ حرف انج مِن تول کے پائے ہوندے نیں پئی اک حرف دا وادھا گھاٹا وی ایس وچ پاسکو پاسکدا اے۔ایس لئی اکھان اوہ اٹل بول ہوندے نیں جو صدیاں لنگھ جان تے وی بناں کسے ماڑی موٹی تبدیلی دے لوکاں دے مونہوں چڑھے رہندے نیں ایسراں زبان داکھوجی ایہناں دی ورتوں راہیں زبان داپرانا محاورہ اتے مونہہ مہاندرالبھ سکدا اے کسے زبان اُتے ہور علاقے دی زبان دا جو اثر ویلے کویلے دے میل جول نال پیندا رہندا اے اوس دا انگ رنگ وی اکھاناں وچوں جھلک پیندا اے اکھان اپنی سنجان بارے ادب دے ہورانگاں توں ودھ رتبے والے ہوندے نیں''۔(۳۰)

اکھاناں تے زبان دا آپس وچ اک ڈوہنگھا پکا پیڈا اتے ہزاراں ورہیاں داپرانا سانگا اے کیوں جے اکھان زبان دی پہلی تے مُڈھلی کاڈھا اے جیہدے راہیں سیانے لوکاں وسیب نوں ہر پکھوں تگڑا بنان دے جتن کردے رہے نیں۔اکھاناں راہیں اک پاسے تاں گھٹو گھٹ لفظاں وچ اپنا مطلب دوجے تائیں سوچے ڈھنگ نال اپڑ جاندا تے دوجے پاسے سنن ہاراں نوں اگوں اوہدے مَنن وچ کوئی رکاوٹ نہیں راہندی۔ایہناں دوہاں گھراں دے مطبل پورے ہووچن توں اگاں اوہ اکھان اس زبان دے اگے ٹورے اتے اوہدے سنگارن وچ وی چنگا بھرنواں حصہ پاندے دِسدے نیں۔

اکھاناں تے زبان دے سمبندھ دے بارے بشیر حسین ناظم ہوریں لکھدے نیں۔

''اکھان کسے زبان دداماں تران تے سمجھ سیانف دی کنجی ہوندے نیں۔ بہت سارے تجربیاں دانچوڑ اکھاناں دی راہیں دلاں تے دماغاں وچ اتر کے آون والیاں نسلاں نوں اپنی ماں بولی نال پیار کرن داول سکھاندا جویں کسے زبان دے قاعدے کلیے اوہدے ٹھیک ورتارے وچ مدد کردے نیں انج ای محاورے تے اکھان کسے بولی داگہنا ہوندے نیں۔ بولی کوئی وی ہووے انساناں نے اپنے تجربیاں، وچاراں تے ویکھیاں ڈٹھیاں چیزاں نوں انج اپنی حیاتی وچ سمولیا ہوندا اے کہ جدوں اسیں کوئی اکھان بولدے ہاں ہر کوئی ایہوئی سمجھدا اے پئی ایہہ اوہدے دل دی گل اے پر بندہ انہاں نوں سُن کے مٹھا مٹھا گڑھکدا تے اندرو اندری اپنا رانجھا راضی کردا اے۔ کیوں جے اوہدے من دے تار تے اُنگلی رکھن والی گل اے تساں اکھان بولیا تے سنن والے دے دل دی تارنے تنن تنن تنن کرنا شروع کردتا انج جاپدا پئی اکھان بنان والیاں بنائے ای ایس لئی سن کے انسان دے دلاں نوں نویکلے طریقے نال چھیڑیا جائے اتے کہن تے سنن والے دونویں دھراں اِک مک ہو کے

تے اپنیاں سدھراں نوں نویلی تے سجری حیاتی دے دین''۔(۳۱)

ایتھوں ایہہ گل لبھدی اے پئی اکھاناں تے زبان دا آپس وچ چولی دامن والا رشتہ اے۔ اکھاناں دیاں زبان دی زمین وچ چنگی ڈونگھی جڑاں ہوندیاں نیں۔ اکھان اپنے اختصار اتے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں زبان دیاں باقی صنفاں وچوں اُچی تھاں رکھدے نیں۔ اکھان کسے زبان دا اوہ سکہ بند، سدا بہار اتے انملا خزانہ ہوندے نے۔ جیہنوں کوئی رد نہیں کر سکدا۔ اکھان اپنے اندر لے سچ دے ست پاروں ہر زمانے وچ اپنا سکہ منواندے رہے نیں۔ وسیب وچ کسے وی معاملے وچ ہر بندہ اپنی کیتی گل بات نوں وزنی تے سچی ثابت کرن واسطے اکھان بول کے سنن ہاراں نوں چپ کرا دیندا اے۔ سنن والے اپنی تھاں اکھان نوں اپنے دل دی واج سمجھدے نیں۔ اس واسطے اکھان وسیب دی اک سانجھی کاڈھ سمجھی جاندی اے۔ اک یاں پوری دوسطراں دا اک اکھان اک گھنٹے دی گل بات نالوں سنن ہاراں اُتے ڈھیر بھرنواں اثر چھڈ دا اے۔ اس واسطے کسے زبان کول جتنے ڈھیر اکھان ہوون اوہ زبان اتنی وڈی تے امیر سمجھی جاندی اے۔ سب توں وڈی حقیقت ایہہ وے پئی اکھان کسے وی زبان دی وکھو وکھ سمیاں دی اک سچی تاریخ ہوندے نیں ایہناں اکھاناں راہیں کسے وی سمے وچ زبان دے سمو لچے' اوہدی ٹور تے مونہہ متھے گھیرے بارے پتہ چلدا اے۔

اِک ہور تھاں اتے اکھاناں تے زبان دے سمبندھ بارے گل بات کر دیاں ہویاں بشیر حسین ناظم لکھدے نیں۔

''بولی دے بدلن نال کوئی فرق نہیں پیندا ویکھن والی گل ایہہ وے پئی اوس زبان دے اکھراں دی بُنتر تے بولاں دی گھڑنت وچ کیہڑیاں کیہڑیاں چیزاں نے اپنا ڈاہڈا اثر چھڈیا اے۔ انگریزی زبان دے سریوں ٹُرھلے سمیں جیہڑا ستویں صدی عیسوی توں بارہویں صدی عیسوی اُتے پھیلیا ہویا اے تے جیہدے وچ انگلوسیکسن نسل دے انگریز لکھاریاں نے لکھیا اینہاں دے عام مزاج توں پتہ چلدا اے پئی اونہاں دے سرتے اک گل بڑی سوار سی تے اوہ ایہہ سی کہ اکھراں وچ آواز نوں من موہنا بنان لئی اکھراں دے شروع وچ اکو جیہے حرف لیاون۔

پنجابی زبان وچ وی ایس طرح دے نمونے کئی تھانواں تے مل دے نیں مثال دے طور تے ''جیہڑا اول کڈھے اوہدے ول جائیں''۔

''جدوں زبان اپنے چولے بدل بدلا کے اُچا تے سچا مقام حاصل کر لیا تے اوہدے وچ لکھاریاں نے اونہاں تجربیاں دا رس گھول دتا جیہناں توں فائدہ اٹھان لئی تھوڑے جیہے اکھراں تے ڈھیر ساریاں معنیاں دا فائدہ حاصل ہوندا سی۔ تے ایہو جیہے ان گنت گھٹ اکھراں تے معنیاں دے سمندراں والے اکھان ایسے ای سچائی دی چغلی کھاندے نیں

> اینویں ای عربی زبان دی مثال لے لو۔ ان گنت اکھان ایسے نیں جیہناں دے پچھے اوہناں لوکاں دے تجربیاں تے کہانیاں دے تانے بانے بُنے ہوئے نیں پر تھوڑے جیہے اکھراں راہیں اسیں اُس سارے ای واقعے دا سواد چکھ لیندے ہاں''۔(۳۲)

جویں پکوائی دا ماہر سیانا بندہ پکی ہوئی چاولاں دی دیگ وچوں اک چونڈی چاولاں نوں چکھ کے باقی ساری دیگ بارے دس دیندا اے کہ ایہہ دیگ کویں دی پکی ہوئی اے انجے ای لمی چوڑی ساری کہانی سنن دی تھاں اک یاں دو مصرعیاں دا اکھان بول کے سن کے پوری کہانی دی چس تے سواد لے سکدے آں۔ ایس واسطے اکھان کسے وی زبان دا اک او پرجیہا انملا حکمت و دانش دا خزانہ ہوندے نیں۔

مرزا سطان بیگ (چودھری نظام دین ریڈیو والے) اکھاناں تے زبان دے آپس وچ تعلق بارے لکھدے نیں۔

> ''اکھان یا محاورہ کسے زبان دی جان ہوندا اے تے ہر دیس دی گھروکی اٹکل اپنی بولی دی جنی رکھوالی کردی اے اوہدی مجلسی زندگی اونی نہیں کردی''۔(۳۳)

اکھان کسے وی زبان واسطے اوہدی جان دی تھاں رکھدے نیں۔ کسے وی زبان نوں لوکاں وچ ہرمن پیارا اتے دل کھچواں بناونوچ سبھ توں بھرنواں حصہ اکھاناں دا اے۔ اکھاناں توں ای پتہ چلدا اے کوئی زبان کنی ساری امیریاں غریب اے کیوں جے زبان دا بیان ڈھنگ جِنا پھبواں سوچیا اتے گھٹوگھٹ اکھراں وچ ہووے اوناای اس زبان نوں وسیب وچ اُچا تھاں ملدا اے۔ زبان وچ ایہہ کم اکھاناں توں وکھ دوجی ہور کوئی صنف نہیں کر سکدی۔

سلطان سکون ہوریں اکھاناں تے زبان دے سمبندھ بارے اپنے وچار انج لکھدے نیں۔

> ''ضرب المثل اور محاورہ کسی بھی زبان کی تکمیل کے لیے لازم تصور کیے جاتے ہیں جو گفتگو یا تقریر و تحریر کو مؤثر اور مختصر بنانے میں نہایت اہم کردار ادا کرتے ہیں جہاں کسی بھی بات کی وضاحت و صراحت کے لیے کئی ایک جملوں کی ضرورت محسوس کی جاتی ہے وہاں ایک ضرب المثل یا محاورہ معاون بنجاتا ہے۔ دراصل ضرب المثل یا محاورہ انسانی زندگی میں بار بار پیش آنے والے نوع بنوع حالات و واقعات اور گرم و سرد زمانہ کے تجربات و مشاہدات کا جوہر ہوتے ہیں جو بجائے خود حکمت و دانش سے لبریز ہوتے ہیں''۔(۳۴)

اُتے دتے گئے حوالیاں نوں اک تھاں اکٹھا کر کے ذرا ڈوہنگھے گو نال ویکھیے تاں ایہہ گل نتر کے ساہمنے آوندی اے پئی اکھاناں تے زبان دا آپس وچ ڈوہنگھا اتے پکا پیڈا سمبندھ اے۔ زبان دی تاریخ ولوں ویکھیے تاں پتہ چلدا اے پئی اکھان زبان دی مڈھلی صنف جاپدی اے۔ اکھان زبان دے کھیتر وچوں جمدے پلدے اتے نسردے نیں اکھاناں واسطے کوزے وچ دریا والے اکھراں تے پھبواں ڈھکواں ڈھنگ زباں ای دیندی اے۔

دوجے پاسے ایہہ گل وی اپنی تھاں سچی اے زبان دا اگے ٹور اتے ودھاون وچ سبھ توں بھرنواں حصہ اکھاناں دا اے زبان دے کھوجی زباناں دے آپس وچ مقابلے تے درجہ بندی واسطے اُس زبان دے اکھاناں تے محاورے توں ای زبان مونہہ مہاندرے تے سموہلپے دا پتہ چلا لیندے نیں۔ جتنے کسے زبان وچ اکھاناں دا خزانہ چنگا چوکھا ہوندا اے اتنی اوہ زبان امیر سمجھی جاندی اے جویں اک چاول یاں بوٹی توں ای پوری دیگ دا پتہ چل جاندا اے انجے اکھاناں توں پوری زبان دے گھیرے تے سونڑہپ دا پتہ چل جاندا اے۔ اکھاناں تے زبان دا آپس وچ جسم تے روح والا سمبندھ ہوندا اے۔ اکھان زبان دے متھے دا ٹکا تے جھومر نیں۔ اکھاناں نال ای زبان دی مٹھاس لوکاں دے دلاں دماغاں وچ رس گھولدی اے۔ سبھ توں وڈی گل ایہہ وے اکھاناں وچ زبان دی صدیاں پرانی تاریخ موجود اے اکھاناں توں پتہ چلدا اے پئی زبان کیہڑے لانگھیاں وچوں لنگھدی ہوئی آئی اے۔

اکھان تے وسیب دا سمبندھ

کسے وی وسیب وچ ڈھیر ساری چیزاں ہوندیاں نیں وسیب وچ بندیاں، جانوراں، بھوئیں، رُکھ، فصلاں، بولیاں، رہن سہن، رسم ورواج، ذاتاں، لڑائیاں تے لوک کتھاں تے ہور نِک سِک ڈھیر سارا موجود ہوندا اے۔ سیانے بندے اپنے وسیب تے مشاہدے تجربیاں تے ہڈ ورتیاں نوں اک ڈھکویں تے پھبویں ڈھنگ بیان کر دے نیں تاں اوہناں سیانے لوکاں دے ایہہ بول کچھ چر پچھوں اکھان بن جاندے نیں۔ انج کر کے ہر سمے وچ اکھاناں اندر اس وسیب دے وکھو وکھ پکھاں بارے سچی جانکاری لوکاں دے سینیاں وچ محفوظ ہوندی گئی تے اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی ول پینڈا کر دی رہی۔

اکھان وسیب وچ ای جمدے پلدے اتے نسر دے نیں۔ ہر اکھان اپنے وسیب دے حالات دا شیشہ ہوندا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک دے مطابق

> ''کسے وی قوم دے اکھان اوس دی رہتل دا سگواں روپ ہوندے نیں۔ اکھاناں وچ اس دی معاشی، معاشرتی، مذہبی تے مجلسی حیاتی ٹھاٹھاں ماردی ہوندی اے۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ آکھئو کہ اکھاناں وچ اس خطے دی ثقافت دی بھرپور دس پیندی اے''۔(۳۵)

اکھان حیاتی دے کسے اک پکھ بارے نہیں ہوندے اکھاناں وچ وسیب یاں حیاتی دے سارے پکھاں بارے سچی جانکاری ملدی اے۔ موسم رُتاں، رہن سہن، رسم ورواج، خوشیاں، دکھاں، روزی کماون دے وکھو وکھ پیشیاں، لوکاں دیاں ذاتاں گوتاں بارے ہاسیاں مشکری بارے سچی تے گوڑھی جانکاری لبھدی اے جیہدے وچ بعد وچ کوئی ردوبدل نہیں ہوسکدی، ایس واسطے اکھاناں وچوں سانوں سارا وسیب اپنے وکھو وکھ رنگاں نال جھلکارے ماردا دسدا اے۔ انج کر کے اکھاناں تے وسیب دا آپس وچ اک ڈوہنگھا تے پکا پیڈا سمبندھ لبھدا اے۔

احسان باجوہ اپنی کتاب ''آکھن لوک سیانے'' وچ اس بارے لکھدے نیں۔

''اکھاناں دی ایہہ خوبی ہوندی اے پئی ایہہ ہر وسوں دا نک نقشہ اتے رہن سہن دا سارا ڈھنگ اپنی خوبصورتی راہیں بیان کر دیندے نیں اتے ہر وسیب دی زمین اتے اُس تے ہون والی واہی جوتی اتے لوکاں دے ورت ویہار نوں جسر اں اکھان بیان کرسکدے نیں شاعری دی کوئی ہور صنف بیانہیں کرسکدی۔ کسے وی قوم دے اکھان پڑھ کے اس قوم دے رہن سہن، ورت ویہار، لڑائی جھگڑا، صلح امن، رنگ روپ، کھان پین، پہنن لان، جاگن سون کم کار اتے ہر چیز دا پتہ لگ جاندا اے۔ ایسے لئی دسیا جاندا اے پئی اکھان اوہ شیشہ ہوندے نیں جیہناں وچوں کسے وی قوم دا پورا عکس ویکھیا جاسکدا اے۔ پنجاب واہی جوتی والی جوہ ہون کر کے ایتھوں دے چوکھے اکھان واہی بیجی اتے موسم نال جڑے ہوئے نیں پر زندگی دے ہر مسئلے لئی کوئی نہ کوئی اکھان اُس بارے سُجھا دین لئی موجود اے''۔(۳۶)

اِس کر کے اکھان اوہ انملے اتے سُچے موتی نیں جیہناں نوں ساہمنے رکھ کے اسیں اپنے دوست، دشمن، سچ، جھوٹ، چنگے مندے وچ فرق کرسکدے آں۔ روزی کمان واسطے اپنے پیشے دے مُڈھلے اصول دین لین ویہار بارے۔ رشتہ داری، ساک سین، گھر اتے باہر دے سارے مسئلیاں بارے اکھان بھرویں راہنمائی کردے نیں۔ اکھان دی مدد نال اسیں وسیب نوں چنگی طرح سمجھ سکدے آں۔ اتے اس وسیب وچ ہر طرح دے شرتوں بچ کے عزت نال جی سکدے ہاں۔ اکھاناں دے کھوجی تے ویروا کار احسان باجوہ اکھاناں تے وسیب دے سمبندھ بارے لکھے نیں۔

''اکھان کسے قوم دے سمولچے جیون دا بس رنگ روپ ای نہیں ہوندے سگوں اُس قوم دی زندگی دے اِک اِک رنگ اتے سوچ دے ترجمان ہوندے نیں۔ اکھان راہیں کسے قوم دے علم اتے گیان توں واقفیت ہوندی اے۔ کسے قوم دے وسیب دی امیرت جاں پسماندگی دا پتہ اوس دے اکھاناں توں لگدا اے اکھاناں وچ جو سوچ وچار غالب ہوندی اے اُس اُتے ساری قوم دی قبولیت دی مہر لگی ہوندی اے۔ جسر اں اِک قوم دا رہن سہن اتے ورتوں ویہار دوجی قوم نالوں اڈرا ہوندا اے۔ اتے ہر قوم دے وتوں ویہار پاروں ای اس قوم دے جیاں دے سبھا بارے اوسراں دے اکھان بن جاندے نیں''۔(۳۷)

پنجاب ہلاں تے ہالیاں دا ملک ہون کر کے کھیتی باڑی نال جُڑی جوہ اے۔ اتے پنڈ تھاواں دی ساری آبادی واہی جوتی دے پیشے نال جڑی ہوئی اے۔ ایتھے جو وی کم کاج کیتے جاندے نیں اوہناں دا اصل دُھرا کِتوں نہ کِتوں واہی جوتی نال ای جڑیا ہوندا اے جویں

ع جو کجھ بیجے سوہی جمے جس نے واہ کمائی

تو کیوں اپنی کھیتی اندر کاہی دبھ جمائی

ع کھیتی خصماں سیتی

دیس پنجاب وچ شادی ویاہ اتے موت فوتگی دیاں وڈی پکی تے پیڈیاں رسماں موجود ہن ۔ ایہہ رسماں ریتاں ہزاراں سال پرانیاں نیں ۔ ایہناں رسماں رواجاں نوں پوارا کرنے واسطے سردھڑ دی بازی لا دتی جاندی اے ۔ ایہناں رسماں رواجاں بارے وی ڈھیر سارے اکھان موجود نیں جیہناں وچوں اسیں اپنے وسیب دی صدیاں پرانی تاریخ نوں پڑھ سکدے آں پنجاب وچ وٹے سٹے دیاں شادیاں دا چوکھا رواج اے ۔ پر دوجھے پاسے ڈھیر ساری طلاقاں دا سبب وی وٹے سٹے دیاں شادیاں ہن ۔ اس بارے اکھان ویکھو۔

ع وٹے سٹے دی کڑمائی گنجی گئی تے کانی آئی ۔

ع وٹ سوٹہ اک سر مٹی اِک سر گھٹا۔

وسیب وچ رشتہ داریاں نبھان واسطے لوک اپنے جُھگے مکا چھڈ دے نیں ۔ دیس پنجاب دی دھرتی اس پکھوں دوجھے دیساں نالوں چوکھی امیرا ے پئی ایتھے سجنیائی دے نال نال ویریاں بارے اُچیاں انسانی قدراں موجود سن ۔ جویں کہ دشمن قبیلے دیاں زنانیاں نال مانواں بھیناں طراں سلوک کرنا ۔ ڈھٹھے دشمن تے وار نہ کرنا ۔ اس توں ودھ وسیب دے وکھو وکھ سمبندھناں دے پچھے رویاں دی تبدیلی بارے اکھان سانوں سدھا راہ دکھاندے نیں جویں کہ ۔

ع بھرا بھرانواں تے پچڑ کانواں ۔

ع ماں نالوں ہیجلی پھپھے کٹن ۔

ع مانواں نال نانکے پیو نال دادکے ۔

ع کمینے دی یاری وٹھو ہیں داڈنگ ۔

ع لارے لپے دا یار کدی نہ لنگھے پار ۔

اکھاناں تے وسیب دے سمبندھ بارے مرزا سلطان بیگ (چودھری نظام دین ریڈیو والے) لکھدے نیں ۔

”ساڈے سوہنے دیس پنجاب دیاں وسنیکاں جدوں کوئی اکھان آکھیا ویلے نوں ساہمنے رکھ کے اسے وٹے وٹ ٹرن والیاں پابندیاں دیاں اوکڑاں ولے جھاتی مار کے آکھیا ۔ ساریاں اکھاناں نوں چنگی طراں نیارے وانگوں دھو کے ویکھیے تے ایہہ گل وی گجھی نہیں راہندی پئی جتھے ہورناں بھیڑوں ول نگہہ ماری اوتھے حکیمی دیاں گلاں وی دسیاں

نیں۔(۳۸)

اکھان وسیب دی اوہ تاریخ ہوندے نیں جیہدی سچیائی اُتے اس سمے دے وسیب دے لوکاں دی قبولیت دی گواہی آلی مہر لگی ہوندی اے۔ایس قبولیت دی گواہی توں بعد اوہدے اُتے شک کرن دی کوئی گنجائش نہیں راہندی۔اس توں ودھ اکھان اپنے اندر موجود سچیائی دے ست پاروں ای ہر سمے وچ تروتازہ راہندا اے۔ایس واسطے کسے وی وسیب دی سچی مورت دیکھنی ہووے تاں اکھاناں وچوں ویکھی جاسکدی اے۔

ایسے طرح نور محمد چودھری ہوریں اکھاناں دے وسیب نال تعلق بارے لکھدے نیں۔

''بولیاں (زباناں) دے اکھان سماج وچ سچے شیشے دی مانند ہوندے نیں۔ایہہ حقیقت زمانہ جاندا اے آئینے نوں نہ تے دنیاداراں وانگ کوڑ بولن دی لت ہوندی اے تے نہ ای اوہنوں روند مارن دا جھس ہوندا اے۔جدوی آئینے ول جھاتی مارو اوہ ذرا جنی ڈھل دتے بناں اگے کھلوتا مہاندرا سگوں ای ساہمنے کر دیندا اے۔اکھان چونکہ فطرت دی ککھ وچوں جنم لے کے دھرتی دیاں باشناواں چوں پروان چڑھ کے دیس واسیاں دے خون تے خمیر دا حصہ بن چکے ہوندے نیں۔ایس لئی سماج دیاں حقیقتاں تے سچیائیاں دا تت یاں ست اکھوان دے سوفیصد حقدار ہوندے نیں ایسے ای کر کے انہاں دیاں سچیائیاں نوں دلوں قبولن توں کوئی بندہ انکار دی جرأت نہیں کرسکدا۔
چونکہ دلوں من لین دا اقرار ایمان دا درجہ رکھدا اے ایسے لئی اکھاناں دی اہمیت سماجی حدیثاں دا درجہ اختیار کرلیندی اے۔رہتل' ثقافت' سماج دا قیمتی اثاثہ ہوندی اے۔ایہہ اثاثہ قوماں دی لوکائی تاریخ لکھن ویلے ہور وی انملا ہو جاندا اے۔تاریخ دے ایس اثاثے وچ اکھاناں دا عمل دخل بہت گوہڑا تے ڈوہنگا ہوندا اے''۔(۳۹)

سیانے لوکاں اکھاناں نوں کسے وسیب دا شیشہ آکھیا ئی جویں شیشہ جھوٹھ نہیں بولدا جو کسے شے دا جویں دا مونہہ مہاندرا ہووے اونویں ای وکھا دیندا اے اکھان وی چنگے مندے کوڑھ سوہنڑ ہیب نوں اصلی حالت وچ وکھا دیندے نیں۔وسیب دے کسے وی پکھ دے کھوجکاراں نوں اکھاناں توں ای سبھ توں چوکھی جانکاری لبھ سکدی اے۔کسے وی وسیب دے کسے سمے دی سچی تاریخ اکھاناں نوں پاسے رکھ کے نہیں لکھی جاسکدی اے۔

اکھان تے وسیب دے آپس وچ تعلق بارے عبدالجبار ناصر ہوریں اپنے اک مضمون وچ لکھدے نیں۔

''اکھان یا کہاوتاں کسے وی ادب دا اوہ حصہ ہوندے ہن جیہڑیاں اپنی سچائی تے حالات لگا کھان دے نال نال تجربیاں تے ہونیاں دا نچوڑ ہون پاروں زبان دا اوہ عوامی حصہ بن

جاندیاں نیں جیہدے نال گل کردیاں سارا ای دوجے دے ذہن تے انج اثر ہونداا ے
جویں کوئی ڈاکٹر چھیتی اثر کرن والا ٹیکا لا دیوے''۔(۴۰)

اتے دتے گئے حوالیاں توں ایہہ گل نتر کے ساہمنے آوندی اے پئی اکھاناں تے وسیب دا آپس وچ بھرنواں تے ڈوہنگا سمبندھ اے۔ جیویں آکھیا جاندا اے پئی ہر اکھان کئی ورہیاں دے تجربیاں دا نچوڑ ہونداا ے۔ انج ہر تجربہ اپنے پچھے وسیب دے وچ حیاتی دے کسے نہ کسے پکھ بارے ہونداا ے۔ ایس طراں اکھان حیاتی دے وکھو وکھ پکھاں دے ون سوونے رنگاں بارے دس پاندے نیں۔ جے کسے وسیب بارے جاننا ہووے تاں اکھاناں توں ودھ کوئی دوجی صنف اپنی سچی مورت نہیں وکھا سکدی۔ اکھان ادب ادا اوہ حصہ ہوندے نیں جیہڑے ویلے دیاں ہر قسم دیاں تبدیلیاں ملاوٹاں تے دھوڑ دھپے توں بالکل محفوظ تے نرول ہوندے ہن۔ ایس کر کے ایہہ گل بالکل ٹھیک جاپدی اے پئی اکھان کسے وی وسیب دی اصلی تے سچی تاریخ ہوندے نیں جیہناں دی مدد نال اس وسیب دے بارے پوری تے نکھی جانکاری لبھدی اے۔

اکھان اپنے اندر لی ازلی سچیائی دے ست پاروں اک شیشے وانگ کم دیندے نیں۔ جویں شیشے نوں جھوٹ تے ملاوٹ دی عادت نہیں ہوندی اوہ کسے نال ذرا جنی رعایت نہیں کردا اوہدے سامنے جویں دی مورت ہووے شیشہ اوس نوں اوہدے چنگے مندے سمیت اصلی حالت وکھا دینداا ے انجے ای اکھان وی وسیب نوں اوہدے چنگے مندے سمیت اصلی تے سچے روپ وچ وکھا دیندے نیں۔ اس واسطے کوئی کسے وسیب نوں اوہدے سارے رنگاں سمیت اپنی اصلی سچی حالت وچ ویکھن دا چاہیوان ہووے تاں اوہ اکھاناں راہیں ویکھ سکدا اے۔

اج وی جے اسیں اکھاناں ول اک ڈوہنگھی جھات پایئے تاں سانوں اپنے وسیب دی ہزاراں ورہیاں اتے کھلری تاریخ چوں مذہبی، معاشی، سماجی، نفسیاتی اتے ادبی حیاتی سُچے موتیاں ورگی جھلکاں ماردی نظر آندی اے۔ ایس کر کے کسے وسیب دے کسے پکھ بھانویں اوہ رسماں رواجاں بارے ہووے، لوکاں دے روزی کماون دے وکھو وکھ پیشیاں بارے ہووے یاں لوکاں دی رہتل بہتل، کھاون پیون خوشیاں، دکھاں اتے ولن ورتارے بارے پرکھ پڑچول کرنی ہووے تاں سبھ نالوں ودھ کے کھوجکار نوں اکھان مدد دے سکدے نیں۔ سبھ توں وڈی گل ایہہ وے پئی اکھان وچ بیان کیتی ہوئی جانکاری دی سچیائی اتے شک نہیں کیتا جا سکدا کیوں جے اوہدے پچھے لکھاں لوکاں دی قبولیت دی گواہی موجود ہوندی اے۔

کسے وسیب نوں اکھاناں توں ہٹ کے ویکھنا سمجھنا ڈھیر سارا اوکھا اے۔ کیوں جے تاریخ ہمیشاں انعام دے لالچ وچ لکھی گئی اے۔ یاں بادشاہاں لکھوائی اے ایس کر کے اوہدے وچوں سچ نوں لبھنا اوکھا اے۔ وسیب نوں عوام دی زبان وچوں عوام دی گواہی نال ویکھنا ہووے تاں ایہہ صرف اکھاناں راہیں ہو سکدا اے۔

اکھاناں راہیں وسیب نوں ہزاراں ورہے پچھاں اودوں وی ویکھ سکدے ہاں جدوں لکھن واسطے کاغذ وی ناہ۔ اکھان

تاں سینہ بہ سینہ اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی تائیں چلدے آئے نیں۔ اس واسطے اکھان کسے وی وسیب نوں ویکھن سمجھن دا سبھ توں وڈا معتبر تے سُچا تے سچا ذریعہ نیں ایس کر کے اکھاناں تے وسیب نوں اک دوجے توں وکھ نہیں کیتا جاسکدا۔

حوالہ جات

۱۔ محمد خان، سردار، پنجابی اردو ڈکشنری، جلد اول، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء

۲۔ تنویر بخاری، پنجابی اردو لغت، لاہور، اردو سائنس بورڈ، ۱۹۸۹ء

۳۔ اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، جلد اول، لاہور، عزیز پبلشرز، ۲۰۰۲ء

۴۔ ارشاد احمد، اردو پنجابی لغت، لاہور، مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۴ء

۵۔ سلطان سکون، کوزے بیچ دریا، فیصل آباد، مثالی پبلشرز، ۲۰۰۹ء، ص ۷

۶۔ Semon and Schuster, Websters new World Dictionary, Second College Edition, 1920

۷۔ فیروز الدین، مولوی، الحاج، فیروز اللغات، اردو جامع، رنگین ایڈیشن، لاہور، فیروز سنز لمیٹڈ، ۲۰۰۵ء

۸۔ ایضاً

۹۔ قائم رضا نسیم، سید، مرتضیٰ حسین فاضل، سید جامع نسیم اللغات، لاہور، شیخ غلام علی اینڈ سنز (پرائیویٹ) لمیٹڈ، س ن

۱۰۔ ارشاد احمد، اردو پنجابی لغت، لاہور، مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۴ء

۱۱۔ اردو انسائیکلوپیڈیا، دوسرا ایڈیشن، لاہور، فیروز سنز لمیٹڈ، ۱۹۶۸ء، ص ۹۲۸

۱۲۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، ساڈے اکھان، لاہور، ڈان بک سوسائٹی، ۱۹۷۸ء، ص ۸

۱۳۔ احسان باجوہ، آکھن لوک سیانے، جلد اول، لاہور، پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگوئج آرٹ اینڈ کلچر، ۲۰۰۹ء، ص ۹

۱۴۔ عین الحق فریدکوٹی، پنجابی اکھان، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۰ء، ص ۶

۱۵۔ شوکت مغل، سرائیکی محاورے، حصہ اول، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۴ء، ص ۷

۱۶۔ ونجارا بیدی، ڈاکٹر، اکھاناں دا جنم تے کھلار (مضمون)، مشمولہ سانجھ وچار، لاہور۔ اے ایچ پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص ۲۰۶

۱۷۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، ساڈے اکھان، ص ۱۲

۱۸۔ بشیر حسین ناظم، پنجابی اکھان، گوجرانوالہ، شاد پبلی کیشنز، ۱۹۹۲ء، ص ۱۸

۱۹۔ احسان باجوہ، آکھن لوک سیانے، ص ۱۷

۲۰۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، ساڈے اکھان، ص ۱۰

۲۱۔ احسان باجوہ، آکھن لوک سیانے، ص ۱۶

۲۲۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، ساڈے اکھان، ص ۱۵

۲۳۔ احسان باجوہ' آکھن لوک سیانے' ص۱۸

۲۴۔ ونجارا بیدی' ڈاکٹر' اکھاناں دا جنم تے کھلار' ۲۰۷

۲۵۔ احسان باجوہ' آکھن لوک سیانے' ص۱۱

۲۶۔ ایضاً۔ ص۱۳

۲۷۔ بشیر حسین ناظم' پنجابی اکھان' ص۳۹

۲۸۔ شوکت مغل' سرائیکی اکھان' جلد اول' ملتان' جھوک پبلشرز' ۱۹۹۲ء' ص۳

۲۹۔ شہباز ملک' ڈاکٹر' ساڈے اکھان' ص۱۲

۳۰۔ احسان باجوہ' آکھن لوک سیانے' ص۱۲

۳۱۔ بشیر حسین ناظم' پنجابی اکھان' ص۱۰

۳۲۔ ایضاً

۳۳۔ سلطان بیگ' مرزا' پنجابی دے اکھان' لاہور' لاہور بک ڈپو' س ن' ص۷

۳۴۔ سلطان سکون' کوزے بچ دریا' ص۱۷

۳۵۔ شہباز ملک' ڈاکٹر' ساڈے اکھان' ص۱۶

۳۶۔ احسان باجوہ' آکھن لوک سیانے' ص۴۱

۳۷۔ ایضاً۔ ص۲۶۔۲۷

۳۸۔ سلطان بیگ' مرزا' پنجابی دے اکھان' ص۹

۳۹۔ نور محمد چودھری' بابے بناں بکریاں نہیں چردیاں' فیصل آباد' ادراک پبلی کیشنز' ۲۰۰۲ء' ص۹۔۱۰

۴۰۔ عبدالجبار ناصر' ہیر وارث شاہ وچ اکھان (مضمون)' مشمولہ: پنجدریا وارث نمبر' جلد۱۲' لاہور' ۱۹۶۹ء' ص۱۳۳

دوجھا باب

کافیاں شاہ حسین وچ اکھاناں دا ورتارا

شاہ حسین دے سمے دا سیاسی سماجی پچھوکڑ

شاہ حسین جنہاں نوں لوک پیار محبت نال مادھو لال حسین دے ناں نال پکاردے نیں ۱۵۳۸ء وچ لہور دے محلے ٹلہ بگا وچ جمے باپ دا نام شیخ عثمان جیہڑے ذات دے ڈھڈی راجپوت سن۔

شیخ محمود المعروف محمد پیر' شاہ حسین دے جمنے بارے لکھدے نیں۔

''تاریخ پیدائش اس کی ۹۴۵ ہجری تھی۔ایک آواز آئی عرش مجید سے صبح صادق کا وقت تمام فقراء نے سنا کہ قیام اس فقر کا اس حسین کے وجود سے ہے اور آراستگی فقر کی اسی کے وجود سے ہے۔ ہمیشہ وہ خدا آگاہ تھا اور ہمیشہ سرمست جام شراب شوق الٰہی سے طالب خدا تھا عاشق خدا''۔(۱)

دس سال دی عمر وچ قرآن حفظ کرلیا۔ اس سمے دے اِک درویش شیخ بہلولؒ مکے مدینے' عراق تے ایران دیاں زیارتاں توں لہور پرتے تاں حضرت امام علی موسیٰؒ دے درباروں او ہناں نوں حسین شاہ دی تربیت تے فقر دی رنگن چاڑھن دا حکم ہویا سی۔لہور آکے شیخ بہلول ہوراں حسین دی فقیری رنگ وچ تربیت کیتی۔حسین دینہہ راتیں عبادتاں تے چلیاں وچ رجھیا رہیا کجھ چر پچھوں اِک دن شیخ سعداللہ کولوں تفسیر مدارک پڑھدیاں مست الست ہوگئے۔ایہدوں پچھے لال بانا پاکے عشق دی سرمستی وچ نچدے گاندے رہے عمر دے اخیر لے وریاں وچ اک باہمن منڈے مادھو نال پیار ہوگیا راہندی عمر مادھو نال عشق وچ گزار دتی ساری عمر اپنے اتے ملامتی رنگ چاہڑھی رکھیا اس سمے حسین ایہہ کافیاں وی آکھیاں جیہڑیاں آپ دی پچھان ہن۔ آپ ۱۵۹۹ء وچ اس دنیا توں پردا کر گئے پہلے شاہدرے وچ دفن کیتے گئے دریا دی ڈھا لگی تاں باغبانپورہ وچ ہن والی تھاں دفنایا گیا مادھو دی قبر آپ دے نال اے سال دے سال چیتر وچ آپ دے مزار اُتے میلہ چراغاں لگدا اے۔

جس ویلے شاہ حسین ہوش سنبھالی تاں مغل بادشاہ اکبر اعظم ہندوستان دے ڈھیر سارے علاقیاں اُتے قبضہ کرکے اک مرکزی مضبوط حکوت دی نیہہ رکھ دتی سی اس ویلے وسیب وچ دو وڈے مذہبی دھڑے سن اک مسلمان تے دوجھا ہندو سی۔ بادشاہ جلاالدین محمد اکبر ہندوستان وچ ساجھے وسیب دی نینہہ رکھی تے اس ساجھے وسیب دی اُساری تے ایہنوں پکیاں کرن واسطے اپنے دربار وچ مسلماناں دے نال نال ہندواں نوں وی برابر دی تھاں دتی اتے خود کئی شادیاں ہندو زنانیاں نال کیتیاں۔ ہندوواں وچ بھگتی تحریک تے مسلماناں وچ کجھ صوفیاں دے وچاراں اس ساجھے وسیب دی اُساری وچ بھرنواں کردار ادا کیتا۔

پنجابی زبان دا اک لکھاری فرزند علی اپنے مضمون وچ لکھدا اے۔

''صوفیاں نے وی رب نال لولاون نوں عشق دا ناں دے کے بندے نوں روحانی تسکین دی دس پائی فیر ایہہ عشق شاعراں' سادھواں' بھگتاں تے صوفیاں دا پسندیدہ موضوع بن گیا۔

دنیا تے دنیا دا مال اس عشق دے عمل وچ رکاوٹ سمجھیا جان لگ پیا جد بندے دی تنہائی فیر وی نہ دور ہوئی تاں ایہہ تصور ابھریا پئی بھگوان، بریما، کرشن، خدا ہر ہر وچ موجود اے جوگیاں، سادھواں، بھگتاں تے صوفیاں نے ایس تصور نوں عام کرن لئی کھل کے بیان کرنا شروع کر دتا تے عشقِ الٰہی دا بھرنواں اظہار ہویا۔ مغل شہنشاہ تیکر آوندیاں آوندیاں ایہہ روحانی لہراں تے تحریکاں بڑیاں ودھ پُھل گئیاں سن''۔(۲)

مغل شہنشاہ اکبر ایس روحانی تحریک نوں اپنے حق وچ استعمال کرن لئی دربار وچ مذہبی تے روحانی بحثاں شروع کروایاں تے اِک سانجھے دین ''دینِ الٰہی'' دی بنیاد رکھن دی کوشس شروع کر دتی۔ دین الٰہی نوں توڑ چاڑھن لئی تے لوکائی وچ عام کرن لئی شہنشاہ نے عالماں، شیخاں، درگاہواں، مندراں واسطے وظیفے مقرر کیتے۔ کجھ عالماں، شیخاں، بھگتاں تے صوفیاں وظیفے لین توں انکار کیتا تاں اوہناں اتے سختیاں ہون لگ پئیاں۔ اوہناں انکاری شیخاں، بزرگاں، صوفیاں وچوں اک قادری سلسلے دا درویش شاہ حسین وی سی۔ شاہ حسین لہوری نے نہ صرف دینِ الٰہی نوں منن توں انکار کیتا سگوں اپنے توں پہلے روحانی تحریکاں تے عشق الٰہی یا عشق کرشن دے تصور وچ پلٹا ماریا تے آکھیا کہ عشقِ الٰہی توں پہلے عشقِ انسان ضروری اے۔ کیوں جے رب بندیاں وچ رہندا اے۔

میں بھی جھوک رانجھن دی جانا نال میرے کوئی چلے

شاہ حسین دے سمے سیاسی طور تے بھاویں باہروں دے کسے دھاڑ ونوں حملہ کرن دی جرأت نہیں پئی پر پنجاب دے وسنیکاں اُتے بھارے ٹیکس لا دتے گئے تے ایہناں ٹیکساں دی وصولی واسطے لوکاں اُتے جبر کیتا گیا۔ جسدے نتیجے وچ پنجاب وچ کجھ تھاواں تے وڈے وڈے طاقتور قبیلیاں مغلاں نوں ٹیکس دین توں انکار کر دتا۔ جس دے نتیجے وچ مغل فوجاں پنجاب دے وسنیکاں اتے وڈے وڈے ظلم تے جبر کیتے۔ وڈے وڈے سورمیاں نوں پھاہے لا دتا۔ جس توں پنجابیاں دے دلاں وچ مغلاں دے خلاف نفرت پھیلدی گئی۔ لوکاں وچ ڈر خوف جبر دا ماحول بنا دتا گیا۔ حق دی آواز نوں دبان واسطے ہر قسم دے حیلے اتے ہتھیار ورتے گئے۔

پروفیسر رمضان شاہد لکھدے نیں۔

''شاہ حسین اکبر بادشاہ، شہزادہ سلیم تے دُلا بھٹی دا زمانہ سولھویں صدی اے سولھویں صدی وچ پنجاب دے وسنیک اکبر شاہی جبر دا شکار سن تے غلاماں ورگی حیاتی گزار رہے سن۔ جدوں شاہی نقارہ وجدا سی تاں ہماتڑاں دے ساہ سک جاندے سن۔ کوئی نہ کوئی پریشانی لوکاں دے بوہے کھڑکائی رکھدی سی پنجاب لشکراں دا راہ وی سی دھاڑو تے اپنے دیس دے لشکر پنجاب دے وسنیکاں نوں بار بار تباہ کر دے رہے دلی توں پشاور تک جرنیلی راہ

موجودسی تے ایہدے اتے تھاں تھاں مغل لشکر موجود سن تاں جے شمال ولوں دھاڑویاں نوں ڈکیا جا سکے''۔(۳)

اس سمے پنجاب وچ معاشی طوراتے دووڈے طبقے نمایاں سن اک طبقہ کساناں تے ماڑیاں موٹیاں شییواں ہتھاں نال بناون والے لوکاں داسی تے دوجا طبقہ اکبر شاہی درباریاں تے شاہی کامیاں داسی۔ پنجاب دے پنڈاں دے وسنیکاں دا کھان پین تے گزارہ واہی بیجی اُتے سی، شہراں دے عام لوکاں دا رہن سہن تے کھان پین دا ذریعہ دستکاریاں سن جدکہ شاہی درباریاں تے کامیاں کول جاگیراں سن۔ ایہہ درباری تے شاہی کامے جاگیراں راہیں خود وی شاہانہ زندگی گزار دےسن تے اکبر شاہی نوں وی مالا مال کردےسن اس وجہ تو پنڈاں تے شہراں وچ عام لوکاں ہتھ بہت گھٹ اناج آ وندا سی۔ ایس پاروں پنجاب دے عام لوکاں دا جینا اوکھا سی۔

شاہ حسینؒ پنجاب دی اس سماجی اونچ نیچ نوں بہت نیڑیوں ہو کے تکیا اکبر بادشاہ نوں پنجاب دے عام بندیاں دیاں لوڑاں، تھوڑاں، اوکڑاں تے پریشانیاں دی کوئی پرواہ نہیں سی۔ فصلاں پکدیاں ای شاہی کرندے زمیناں اتے پہنچ جاندے سن تے سرکاری ٹیکس دے طور تے اناج لُٹ کے لے جاندے سن۔ پنجاب دے کساناں تنگ آ کے فرید خان بھٹی دی اگوائی ہیٹھ اکبر بادشاہ نوں ٹیکس دے طور تے اناج دین توں انکار کردتا۔ شاہی لشکراں ایس بغاوت نوں وڈی بے دردی نال دبادتا تے آ گوفرید خان بھٹی نوں پھاہے لا تا تے اوہدی لاش نوں شاہی قلعے دے وڈے بوہے اتے ٹنگ دتا تاں جے باغی لوکاں نوں اک سبق دتا جاوے۔ فرید خان بھٹی دے پتر عبداللہ بھٹی تے اوہدی زنانی لدھی نوں اکبر بادشاہ دے حکم پاروں شاہی حرم گھل دتا۔ تاں جے پُتر پیو دے راہ اتے نہ چل سکے۔ عبداللہ بھٹی ذہین سی۔ اوہدی ماں لدھی اوہنوں مدرسہ سعد اللہ شاہ گھلنا شروع کردتا۔ اسے مدرسے وچ شاہ حسینؒ تے شہزادہ سلیم وی پڑھن آوندے سن تنوں بچے بہت قابل تے ذہین سن۔ تناں دی آپس وچ پکی یاری ہوگئی۔ ایہہ یاری اکبر بادشاہ نوں پسند نہ آئی جس پاروں شہزادہ سلیم دا مدرسے جانا بند کردتا۔ مڑ شاہ حسین تے عبداللہ بھٹی نوں اکبر شاہی دے خلاف وچاراں دی وجہ توں مدرسیوں فارغ کردتا گیا۔

عبداللہ بھٹی (دُلا بھٹی) جدوں جوان ہویا تاں لوکاں توں سنیا جے اوہدے پیو نوں اکبر بادشاہ پھاہے لایا سی۔ تاں اوہدا خون کھولن لگ پیا۔ اُس اپنے قبیلے تے گوانڈھی قبیلیاں دے بہادر سورمیاں نوں اکٹھا کر کے پنجاب وچ لنگھدے شاہی خزانیاں نوں لُٹنا شروع کردتا تے پنجاب وچ فیر اِک واریں اکبر بادشاہ دے خلاف مظلوم طبقیاں دے لوگ دُلے بھٹی دے دوالے اکٹھے ہون لگ پئے۔ دُلے بھٹی اکبر بادشاہ نوں ٹیکس دین توں انکار کردتا۔

ایس پاروں فیر اِک واریں دیس پنجاب وچ افراتفری تے بدامنی پھیل گئی۔ دُلا بھٹی اپنے سنگیاں نال رل کے اکبر بادشاہ دے لشکریاں تے حملے کرن لگ پیا ایہہ حالات اکبر بادشاہ واسطے سرپیڑ بن گئے۔ دوجے پاسے پنجاب دا صوبے دار شہزادہ

سلیم اپنے پیو دے خلاف ہو چکیا سی۔ ایہناں حالات وچ پنجاب وچوں لنگھن والے قافلے ڈاکیاں توں ڈر دیاں رُک گئے سن۔ ڈھیر سارے علاقیاں وچوں حکومت نوں ٹیکس تے اُگرائی بند ہو گئی۔ انج کر کے فیر اک واریں پنجاب دے سیاسی، سماجی تے معاشی حالات خراب ہو گئے عام لوک ڈر دے مارے گھروں باہر نہیں سی نکلدے ہنر مند لوکاں دوجے شہراں ول ہجرت کرنی شروع کر دتی۔

ایہناں حالات بارے پروفیسر رمضان شاہد لکھدے نیں۔

''پنجاب دا علاقہ شہزادہ سلیم دی کمان وچ سی۔ اوہ عبداللہ بھٹی نوں جیہڑا دُلا بھٹی دے ناں نال پنجاب دے لوکاں دا ہیرو بن چکیا سی۔ آسانی نال بغاوت دے جرم وچ قید کر سکدا سی۔ پر باپ دے نال شدید اختلافاں دے سبب اوہ خود وی باغی ہو کے اپنیاں فوجاں نال پنجاب اندر ڈیرا لائی بیٹھا سی دُلا بھٹی اوہدی لوڑ سی ایس لئی شہزادہ سلیم دُلا بھٹی تے شاہ حسین دا اکٹھاں اکٹھے ہونا خطرے دی گھنٹی سی۔ ایس لئی اکبر بادشاہ دُلا بھٹی نوں چھیتی توں چھیتی قابو کرنا چاہندا سی۔ اکبر بادشاہ سی۔ آئی۔ ڈی محکمے دے اک افسر بہار خان دی ڈیوٹی شاہ حسین اتے لائی ہوئی سی۔ ایہہ افسر شاہ حسین بارے روز روز دی رپورٹ محکمے نوں گھلدا سی''۔(۴)

محکمے دا خیال سی جے ایس طرح شاہ حسین دے بیلی دُلا بھٹی بارے جانکاری مل جاوے گی کہ دُلا بھٹی کس ویلے شاہ حسین نوں ملدا اے۔ دُلا بھٹی تے شاہ حسین دیاں ملاقاتاں دا علم بہار خان نوں اُکا نہ لگ سکیا بس اوہ جو کجھ ویکھدا سی۔ اوہدی رپورٹ محکمے نوں گھل دیندا سی ایہہ رپورٹاں ''بہاریہ روزنامچہ'' نال اکٹھیاں ہوندیاں گئیاں ایہناں نوں اج وی برٹش میوزیم وچ تکیا جا سکدا اے۔

جدوں رپورٹاں نال کم نہ بنیا تے شراب پین دے جرم وچ لاہور دے ملک علی کوتوال شاہ حسین نوں گرفتار کر لیا۔ خیال سی جے شاہ حسین نوں بچان دی خاطر دُلا بھٹی ضرور لاہور پہنچے گا۔ شاہ حسین دی گرفتاری دی خبر اگ وانگوں پنجاب وچ پھیل گئی۔ ویکھدیاں ویکھدیاں کوتوالی دوالے لوکاں دا اکٹھ ہڑ دے پانی وانگوں اکٹھا ہو گیا تے شاہ حسین دے حق وچ نعرے لانے شروع کر دتے۔ لوکاں دے نعریاں نال اکبر تخت کنب گیا تے اکبر شاہی چھیتی ای شاہ حسین نوں رہا کر دتا اس سلسلے وچ شاہ حسین دی ایہہ کافی اج وی گواہی پئی دیندی اے۔

کس دے گھوڑے، ہستی مندر کیس دا مے دھن نال
کہاں گئے ملاں، کہاں گئے قاضی، کہاں گئے کٹک ہزار
ایہہ دنیا دن دو پیار، ہر دم نال سمبھال

کسے حسین فقیر سائیں دا جھوٹا سبھ بیو پار

شاہ حسین دے سمے بارے وچ ایہہ گل لبھدی اے پئی ہندووسیب اونچ نیچ وچ جکڑیا ہویا سی مسلماناں وچ عقیدے دے طور تے بھانویں برابری دا سبق اے پر وسیب وچ اونچ نیچ اِک حد تیک موجود سی۔ امیر مال دولت والے ہماتڑاں نال کوئی چنگا سلوک نہیں سی کردے۔ امیر دا وسیب ہور سی تے ماڑے تے غریب لوکاں دا وسیب بالکل وکھرا سی صرف مسلمان صوفیاں دی خانقاہواں وچ امیر غریب نوں اکوتھاں بٹھایا جاندا سی۔ سگوں امیراں نالوں غریباں نال صوفی ڈھیر پیار کردے سن ایس کر کے صوفی فقیراں دے آل دوالے غریباں ہماتڑاں دا اکٹھ رہندا سی۔ اس بارے وچ ڈاکٹر راشد متین لکھدے نیں۔

> ''برصغیر میں صوفیانہ افکار کی ترویج رفتہ رفتہ ہوتی چلی آ رہی تھی طبقاتی سماج میں عدم مطابقت کو ایک مسلم مسئلہ قرار دیا جا چکا تھا اس بنا پر برصغیر میں روشن خیالی اور راسخ الاعتقادی کی باہمی کشمکش نے بالاخر بالائی نچلے طبقات کے درمیان آویزش کی صورت اختیار کر لی تھی اس آویزش میں عوامی قوتوں کو فتح حاصل ہوئی۔ مغلیہ سلطنت کے قیام کے ساتھ ہی ان قوتوں کی بالا دستی نے اپنا اظہار شروع کر دیا۔ تاہم ان کا شدید ترین اظہار اکبر کے عہدِ حکومت میں ہوا اور اس نے خود دینِ الٰہی رکھی جس کی اساس وحدت الوجود کے فلسفے پر رکھی۔ اس زمانے میں یہ فلسفہ دانش وروں، صوفیوں اور سادھوں کی خانقاہوں سے نکل کر شاہی ایوانوں تک پہنچ چکا تھا''۔ (۵)

شاہ حسین دا سمہ چغتا شاہی دا مُڈھلا سمہ اے جیہدے وچ کجھ علاقیاں خاص کر پنجاب دے ساندل بار وچ چغتیاں دے ظلم زیادتی تے خاص طور تے دُلے بھٹی دے پیو فرید خان بھٹی نوں پھاہے لاون پاروں عام لوکاں وچ نفرت دی اگ بھڑکدی پئی ہائی اتوں سرکاری ٹیکساں غریب عوام دے مونہہ وچوں روٹی دی بُرکی وی کھولئی۔ تاں لوکاں دا جیون اوکھا ہو گیا ایہدے نال نال پنجاب وچ قادری مسلک دے صوفیاں وی حاکماں دے ظلم زیادتی نوں اپنے رنگ وچ نندیا تے لوکاں نوں جگاون وچ بھرنواں کم کیتا۔ عام مولوی، مفتی تے قاضی سرکاری وظیفے کھاون پاروں حاکم دھڑے دی ہر زیادتی نوں جائز بناون وچ ہر ویلے مستیاں وچ جُتے ہوئے سن۔ بادشاہ نوں ظلِ الٰہی بنا کے اوہدے خلاف کوئی قدم اُٹھن نوں شر تے فساد قرار دیندے سن۔ قادری صوفی تے بھگتاں سرکاری درباری دھڑے نال متھا ڈاہا کے اوہناں دے ظلم زیادتی، شاہ خرچیاں تے رنگ رلیاں نوں للکرا ماریا تے نال نال بے خبر مخلوق نوں اپنی تعلیم راہیں ہلونا وی دتا۔ ایہناں صوفیاں، بھگتاں لوکاں نوں جگایا تے ایہہ گل نتارا کر کے دسی پئی ساری مخلوق رب دا کنبہ اے۔ سارے انساناں دا مُڈھ اکو اے۔ سب نوں پیدا کرن والا اک اے۔ ہر دے وچ اوہدا ای جلوہ اے۔ ایہہ وسیب دیاں اچیاں نیویاں ذاتاں تے روزی دی کانی ونڈ حاکم دھڑے دی اپنی بنائی ہوئی اے ایہہ حاکم دھڑا ای مخلوق نوں اکٹھا نہیں ہون دیندا۔

شاہ حسین دے سمے دے سیاسی پچھوکڑ بارے ڈاکٹر راشد متین ہوریں لکھدے نیں۔

''جب مغلیہ سلطنت کے مرکزی علاقوں میں احیائے دین کی تحریکیں تقویت پانے لگیں تو پنجاب میں ان کے خلاف ردِعمل پیدا ہونے لگا۔اس ردِعمل نے کئی صورتوں میں اپنا اظہار کیا۔اس کا واضح ترین اظہار قادریہ مسلک فی زمانہ یہ مسلک صوفیانہ راسخ الاعتقادی کا ممتاز ترین مظہر ہے۔لیکن سولہویں اور سترہویں صدی یہ صوفیانہ بغاوت کا علمبردار بن گیا تھا۔ قادریہ بغاوت کی تشکیل میں بھگتی اثرات کے علاوہ صوفیانہ انحراف پسندی کے قلندری اور ملامتی مکاتیب فکر نے بھی حصہ لیا تھا اس نظامِ فکر کے اولین اظہار شاہ حسین کی صوفیانہ بغاوت کی صور میں ہوا''۔(۶)

شاہ حسین دے سمے لہور تے آسے پاسے علاقیاں وچ دُلے بھٹی دی وجہ توں وسیب وچ ڈرخوف اتے بدامنی موجود سی۔سرکاری کرندے وی دُلے بھٹی اتے اوہدے سنگیاں توں ڈردے سن ایہدے نال نال لہور دے کتوال ملک علی جس شاہ حسینؒ نوں ہتھ کڑی لا کے گرفتار کیتا یاسی۔شاہ حسینؒ دی بددعا نال اوسے دن میخ اتے بہا کے ماردتا گیا۔اس تو مگروں شاہی کرندے وی شاہ حسینؒ کولوں ڈردے سن۔اکبر بادشاہ دے وڈے وڈے جرنیل،وزیرا تے درباری اندروں اندری شاہ حسینؒ نال محبت عقیدت رکھدے سن۔اس بارے وچ محمد پیر حقیقت الفقراء وچ لکھدے نیں۔

''حسینؒ کی دعا سے بادشاہ کی تمام مشکلیں حل ہو جاتی تھیں۔جو کوئی کام بادشاہ کو سخت اور سنگین پڑتا تھا۔حسینؒ کو یاد کرنے کے بعد وہ کام آسان ہو جاتا تھا اس لیے بادشاہ اور بادشاہ کا لشکر اخلاص کا سر آپ کے آگے جھکائے ہوئے تھے بادشاہ کے تمام خاص و عام لوگ اعتقاد کامل کے ساتھ غلام تھے۔جو کوئی کہ اکبر بادشاہ کی پیشی میں تھا وہ حسینؒ کے آگے جھکا ہوا تھا''۔(۷)

اس زمانے وچ لہور اک چھوٹا شہر سی۔ایہدی آبادی موجودہ شاہ عالمی تے لوہاری دروازیاں دے وچکارلے علاقیاں وچ سی بھاٹی دروازے وچ مختلف جوگیاں دے قبیلے آبادسن۔سکندی لودھی دے ویلے بنایا ہویا کچا قلعہ تے پرانا محل وی موجود سی۔لاہور دے دوالے اچھرہ،میانی صاحب،پنڈی،منڈیاں والا،کوٹ کروڑناں دے پنڈ آبادسن۔

شاہ حسینؒ دے سمے دے سیاسی پکھ تے لوک رہتل بارے ڈاکٹر سید اختر جعفری ہوریں لکھدے نیں۔

''شاہ حسین دی ولادت سمے ہندوستان اُتے بادشاہ ہمایوں دی حکومت سی تے اوہدا نکا بھرا کامران لہور دا دوجا مغل گورنر سی۔اوس نے لہور دے وسنیکاں دے اوہ پھٹ میلن دا چارہ ماریا جیہڑے اوہناں نوں منگولاں،امیر تیمور تے ظہیرالدین دے سپاہیاں دے ہتھوں لگے

سن۔ ایہناں توں اڈ مقامی کھوکھراں نے وی لہوریاں نوں چنگا لُٹیا تے ماریا سی۔ شہزادہ کامران اوہناں دے پھٹاں اتے پھاہا رکھیا لہور وچ امن و امان قائم کیتا خاص طور تے راویوں پار ایرانی طرز دا چہار باغ لگوایا جیہدے درمیان وچ پانی دا تلا تے باراں دری بنوائی گئی ایہہ لہور دی خوبصورتی تے ترقی دی پہلی کوشش سی''۔(۸)

ایسے مضمون وچ اک ہور تھاں تے شاہ حسین دے سمے دے سیاسی پکھ تے لوک رہتل بارے ڈاکٹر سید اختر جعفری ہوریں لکھدے نیں۔

''اکبر بادشاہ نے مغربی سرحداں دی نگرانی تے حملہ آوراں نوں روکن لئی ۱۵۸۴ء وچ لہور نوں دارالخلافہ بنا کے ایتھے ای قیام کر لیا اُس نے شاہی قلعہ دی پکیاں اٹاں نال نویں تعمیر کیتی لہور شہر دے آلے دوالے فصیل بنوائی۔ لہور دے گورنر سید فرید بخاری نے بھاٹی دروازے توں باہر ضلع کچہری کول اپنی اک حویلی تے مسیت بنوائی جیہدے آلے دوالے بڑی تیزی نال آبادی پھیل گئی۔ اکبری دروازے توں باہر زین خان کوکہ نے اک شاندار حویلی بنوائی۔ مطلب اے پئی اس سمے لہور وچ بڑی تعمیر تے ترقی ہوئی تے لہور دروازیاں توں باہر نکل کے دور دور تیک پھیل گیا تھاں تھاں باغات لگ گئے تے لہور تجارتی مرکز بن گیا''۔(۹)

پنجاب پنجاں دریاواں دی دھرتی اتے چنگا چوکھا رزق تے اس وچوں لنگھن والی جرنیلی سڑک جیہڑا اک تجارتی راہ تے نال نال دھاڑواں دا راہ وی سی ایہناں دوواں نے پنجاب دے سیاسی حالات تے وسیب دے ہر پکھ اوتے گوڑھا اثر چھڈیا ہر داہ وی یہہ سال بعد او بھے لاہندے دے مُلکاں وچوں روزی دی تلاش وچ آون والے دھاڑواں پنجاب دے وسیب نوں خجل خوار کیتا۔

پنجاب نوں آریہ لوکاں توں وکھ ہنجامنشی ایرانیاں، ترکاں، تاتاریاں، موریاں، باختری یونانیاں، شک پارتھیاں، کشاناں، ساسانیاں کیدارکشان، سفید ہُناں، ترک شاہی تے ہندوشاہی نے وار وواری کُٹیا تے گوڈے ہیٹھ رکھیا۔ دوجے جیہڑے لشکر درہ خیبر راہیں آوندے رہے اوہ پنجاب نوں لتاڑ دے ہوئے دلی جا کے اپنے جھنڈے گڈ دے رہے۔ پنجاب دے لوکیں اوہناں کٹھالیاں وچ تپ تپ کے کندن بن دے رہے۔ تاریخ دے اتار چڑھائے اوہناں نوں جیدار انکھی، دلیس پریمی، اک مٹھ، ادبی تے محنتی بنا دتا۔ پنجاب دے پانیاں، ہواواں تے دھرتی نے اوہناں نوں چنگا چوکھا رزق دے کے روپ جوبن تے جان جثہ دتا۔ تجربیاں تے مشاہدیاں اوہناں نوں سیانف بخشی، مل ورتن تے سانجھ نے اوہناں دے دلاں وچ پیار دی جوت جگائی آئے دن دے ہلیاں نے اوہناں وچ دکھ درد دی سوغات ورتائی لڑائیاں وچ مارے جان والے سجناں دے وچھوڑے نے اوہناں نوں

گھجے تے اولڑے روگ لائے پر انکھ تے ادم نے اوہناں نوں ہر مصیبت جھلن تے ہر اوکھت تے وختاں نوں ہس کے جرن دا حوصلہ دتا۔

پنجاب دی دھرتی ہزاراں ورہیاں تروں ای باہروں آوون والے دھاڑواں دا اکھاڑا بنی رہی۔ایس دھرتی تے رزق روزی دی فروانی نوں ویکھ کے بھکھے دیساں دے دھاڑو قبیلے آ کے پنجاب نوں لُٹڈے تے ماردے رہے دھرتی دے بہادر سورمیاں ہر دھاڑو دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ہار جت رب دے ہتھ ہوندی اے۔ایتھوں دے وسنیکاں باہروں آوون آلے دھاڑواں نال متھا ضرور لائی رکھیا ایس بارے وچ احسان باجوہ لکھدے نیں۔

''پنجاب دی مٹی وچ نابری دا خمیر رلیا ہویا اے اپنے توں اوکڑیاں ساہنویں ویہر کھلون پنجابیاں دی پرانے سمے دی ریت اے۔ایس دا کارن بھوئیں بھانڈا تے زمین نال گوڑھی سانجھ وی ہوسکدی اے اتے علاقے دی رت دا اثر وی ہوسکدا اے۔ پئی پنجاب اندر لوکائی دا نابری ول چوکھا الار رہیا۔اس جوہ دا جمیا جایا کوئی بھگت سنگھ ہووے جاں دُلا بھٹی ہووے اس نوں جابر حاکم ڈھانیاں نال سنگ اڑان وچ ای چس آوندی اے''۔(۱۰)

ایتھوں ایہہ گل ساہمنے آوندی اے پئی پنجابیاں دے دل وچ اپنی دھرتی نال پیار تے اوکھے ویلے ایہدے تے مر مٹن دا جذبہ کدے وی مٹھا نہیں ہویا۔ ہر سمے اپنی دھرتی دے دشمناں نوں للکارا ماریا اے۔اوہ ایہہ سارا کجھ بس اپنا را نجھا راضی کرن لئی نہیں کردا سگوں اوہ دھرتی نال اینا پیار کردا اے پئی اپنی دھرتی اتے کسے غیر نوں دھکے نال راج کردیا ویکھ اوہ وسوں نکل جاندا اے مُڑ آپ ہے نہیں جاں گا ہک ہے نہیں والی گل بن جاندی اے۔ایتھوں دا نابر کسے جابر نال پڑ وڈن لگیاں اگلے دی طاقت توں ماسہ بھورا پرواہ نہیں کردا۔اوہ دھرتی تے جمے جابراں دے پیراں نوں اپنے حوصلے اتے دلیری نال ڈھا ڈھیری کردین دا جتھے حوصلہ رکھدا اے اوتھے اوہ اپنے گھٹ وسیلیاں جاں مالی جانی کمزوری دی پرواہ کرن توں بناں دھرتی دا لہنا لاہن لئی ہر ویلے جان وارن نوں تیار رہندا اے۔ویکھو کتھے اکبر بادشاہ دا راج پورے ہندوستان اُتے تے کتھے کلا کار دُلا بھٹی پر ایہہ حقی گل اے پئی دُلے داناں سُن کے اکبر بادشاہ نوں کانبا چھڑ جاندا سی اتے شیش محلاں دیاں کھڑکیاں کھڑکن لگ جاندیاں سن۔پنجابیاں اتے لوکی ہلا گیراں تے دھاڑویاں دے جھولی چُک ہون دا دوس وی لاندے نیں پر جیہڑی جوہ ہر ورہے چھیما ہی چڑھی ای دھاڑویاں دے ہلیاں اگے رہوے اتے دھاڑواوتھوں دے وسنیکاں نوں سر کھرکن دا ویہل وی ناں دین دی سونہ کھادی ہووے۔اتے اوہ ہیٹھ اتے ہلے بولدے لگے جان۔اوتھوں دے لوکاں دا نراڈا نگ پھڑ کے ہلہ گیراگے ویہر کھلونا وی بڑی ست تے ہمت دی گل اے۔پنڈ تھاواں دی وسوں وچ دُلے نوں یاد کردیاں ہویاں چغتیاں نال نفرت واسطے ایہو جیہے بول اج وی مشہور نیں۔

میں ڈھاہ دیاں دلی دے کنگرے دیاں شکروانگ بھور

ساڈی دھرتی دا کوئی جودھا ہووے۔سورما ہووے۔جاں شاعر اوہ دھاڑویاں نال کدی پیار پوچے پاندا کدی نظر نہیں آیا۔جے اوہ اوہدا کجھ وگاڑ نہ وی سکدا ہووے تاں اوہدے ول گاہری اکھیں ویکھدا ضرور رہندا اے۔ساڈے کلاسیکی شاعراں اندر وی ایہہ وصف رہیا پئی اوہ کدی وی جابر حاکماں دے جھولی چُک بن کے اوہناں دے قصیدے لکھ لکھ کے اوہناں توں خلعتاں اتے جاگیراں نہیں لیندے رہے۔سگوں اوہ اپنے لفظاں دیاں کرپاناں اتے چھوہیاں نال اوہناں دے لنگھار ضرور لاندے رہے نیں۔ساڈے کلاسیکی بابیاں کدی وی جابر حاکماں دی جھولی چکی نہیں کیتی سگوں اوہ ہوندے چارے اوہناں دی بھنڈ نی ضرور کردے نیں۔کُوڑے حاکماں دے ساہمنے پتھر دی کندھ بن کے کھلون والے اک کلاسک شاعر حضرت شاہ حسینؒ وی سن۔

شاہ حسینؒ دے سمے دے وسیب وچ حاکم اپنے مطلب تے مقصد لئی کیہ کجھ کررہے سن ایس بارے وچ احسان باجوہ ہوریں لکھدے نیں۔

> ''شاہ حسین دا زمانہ شہنشاہی دا زمانہ سی جدوں راج گدیاں لئی پُتر اپنے پیونوں مار کے اتے اوہدی رات داڑکا لا کے راج گدی سانبھ داسی۔اس ویلے ہر کم بس زور نال ای کیتا جاندا سی۔تے زور نال کیتے دھرونوں دھروہی نہیں سی منیا جاندا۔سگوں ایسے کم نوں چنگی چترائی جانیاں جاندا سی۔اتے کھوہا موہی ای اس ویلے دا ورت ویہار سی۔اجیہے ویہار وچ کدی وی سچ تے انصاف نوں ساہنویں نہیں رکھیا جاندا سگوں زور تے طاقت نوں ای سبھ توں وڈا اصول سمجھیا جاندا سی''۔(۱۱)

جیہڑا بندہ زوروں لِسا پے جاوے اوہ اپنے حق دی سانبھ نہیں سی کرسکدا اتے ہر کوئی اپنے زور دے سر اگلے کولوں کھوہ کھنج کرن نوں ای سدھا انصاف جاندا سی ایس ویلے شاہ حسین جے ایہہ نہ آکھدا تے ہور کیہ آکھدا۔

''چور کرن نت چوریاں
املی نوں املاں دی گھوڑیاں کامی نوں چِنتا کام دی
اساں طلب سائیں دے نام دی
پاتشاہاں نوں پاتشاہیاں' شاہاں نوں اگرائیاں
مہر نوں پنڈ گراوں دی
لوک کرن لڑائیاں شرم رکھیں توں سائیاں
سبھ مرمر خاک سماوندی
اک شاہ حسین فقیر ہے تسیں نہ آکھو پیر ہے

اساں کوڑی گل نہ بھاوندی''۔(۱۲)

مُکدی گل ایہہ وے پئی شاہ حسین اپنے آلے دوالے جو کجھ ویکھیا اوہ سارا ای کھوہ کھنج دا ماحول سی۔لٹ مار دا قانون سی۔اس وسیب اندر ماڑے دُبڑے دی کوئی فریاد سنن لئی تیار نہیں سی۔طاقت اس ویلے دا قانون سی۔جو بادشاہی نظام راہیں لوکائی دا لہو پی پی دنوں دن موٹا ہوندا جاندا سی۔پر یہا پنچایت اندر حق سچ دی گل کرن تاں دور دی گل اس ویلے اجیہی گل نوں کوئی سُنن لئی وی تیار نہیں سی ہوندا۔تگڑے دے ظلم نوں چنگے دن وِڈیایا جاندا سی۔انج گُوڑ فریاں دیاں نیہاں تے بنیا اُسر یا پسار دنوں دن ایس ویہار نوں ہور تگڑیاں کری جاندا سی اتے سچ تگڑ پنے دے گُھن پاروں دنوں دن کھوکھلا ہو کے مرن منجے تے پیا سویا سی

''نندیا دھرو، بخیلی، چغلی نت کردا پھردا جگ ہے

کہے حسین سی (سوئی) جگ آئے جیہناں پچھا تا رب ہے'' (۱۳)

جدوں وسیب اندر انج دا بھیڑ بھڑکا چھڑ جاوے اتے سچ واسیاں نوں جیین دے پڑ اندر سچ دی پرتیتے جیین دی راہ دسنی ای بند ہو جاوے۔تاں وسوں اندر نرول ہنیر اپسر جاندا اے اتے تگڑ شاہی دا ہنیر اکسے نوں کجھ دسن نہیں دیندا۔ہر کوئی انّھیاں وانگ ہر کوئی اک دوجے نال ٹکراں ماردا پھردا اے۔اس ویلے کھوہ کھانا تے کھوہ لینا ای جگت ویہار بن جاندا اے اجیہے ویلے شاہ حسین اپنے جگری یار دُلے بھٹی نوں مغلاں دی گچی نپن اتے سنگھی نوں دین لئی ایہہ آکھ ہلاشیری نہ دیوے تے ہور کیہہ کرے۔

''کہے حسین فقیر سائیں دا تخت نہ ملدے منگے ''(۱۴)

شاہ حسین دے سمے توں ترے صدیاں پہلے ہندوستان وچ مسلمان بادشاہ اپنا راج پکا کر چکے سن۔ایہناں تن صدیاں وچ ہر بادشاہ نے اپنے مزاج اتے حالات دے مطابق سیاسی پالیسیاں بنائیاں۔کجھ بادشاہاں عقیدہ پرستی اتے سیاست کیتی تے کجھ بادشاہاں لادینی اتے آزاد خیالی نوں رواج دتا۔غیاث الدین بلبن ہوراں اپنے توں پہلاں دے حکمران سلطان ناصر الدین محمود دی مذہبی سیاسی پالیسی نوں رد کر کے لادینی دی پالیسی اختیار کیتی۔اوہ عام بندیاں وچ کہندا سی۔کہ حکومت دا کاروبار شرح دی تھاں سیاسی تقاضیاں دا پابند ہونا چاہیدا اے۔کئی بادشاہاں جویں ناصر الدین محمود، غیاث الدین تغلق، فیروز شاہ تغلق تے لودھی بادشاہاں عقیدہ پرستی اُتے زور دتا تے عقیدہ پرستی نوں اپنی سیاست لئی ورتیا۔فیروز شاہ تغلق دے ویلے اُچ شریف دے ہندو درونغہ نواہون دا سرکاری پدھر اُتے قتل غلط مذہبیت تے تنگ نظری دی بھیڑی مثال سی۔فیر لودھیاں دے ویلے بھگتی تحریک دے آگواں بھگت کبیر تے نانک نوں کئی واریں قید وچ رہنا پیا اتے کُجھ لوک اپنی جان توں وی ہتھ دھو بیٹھے۔اُس ویلے دے بادشاہاں دیاں سیاسی پالیسیاں بارے جاوید قاضی ''پنجاب دی صوفیانہ روایت'' وچ لکھدے نیں۔

''پندرھویں صدی دے مسلم ہندوستان وچ بھگتی تحریک تے باغی صوفیانہ خیالات دے پر چار نے ہندو مسلم نکھیڑ نوں بڑی حد تیک کمزور کر دتا۔سلاطین دی سیاسی پالیسی ایہناں

قوتاں دے خلاف ردِعمل دا نتیجہ سی اوہناں نے مذہب نوں سہارا دینا چاہیا تے ظلم تے تشدد
دی راہ اپنائی''۔(۱۵)

ایہدی وجہ ایہہ سی۔ کہ ہندوستان دے مسلمان حکمران ترکیبی رویے نوں اپنی بالا دستی دے خلاف خطرہ سمجھدے سن تے ایہہ گل ٹھیک وی سی۔ ایس طراں نویں تے پرانے خیالاں دی کھچ دھرو دا ماد ی اظہار وی ٹر پیا۔

مغلیہ عہدِ حکومت دے مڈھ وچ عوامی قوتاں دا پلہ بھاری ہو چکیا سی۔ ایس گل دا ٹھوس اظہار اکبر بادشاہ دے زمانے وچ ملدا اے جدوں پرانے خیالاں نوں شکست ہوئی تے لبرل' انسان دوست تے ترکیبی رویے دی بالا دستی قائم ہو گئی۔ اکبر دا زمانہ مسلم ہندوستان وچ ترکیبی ثقافت دے وادھرے دا سہنر ی زمانہ سی۔ پر چھیتی ای اوہدے خلاف مرکزی علاقیاں وچ امراء دے تعاون نال ردِعمل شروع ہو گیا۔ اس ردِعمل دی نظریاتی راہنمائی حضرت شیخ احمد سرہندی نے کیتی جیہڑے کہ مجدد الف ثانی دے ناں توں مشہور نیں۔ آزاد خیالی دے خلاف بغاوت ودھیرے مرکزی علاقیاں دے اُتلے میلاں تیکر ای رہی سی۔ پنجاب نہ صرف ردِعمل توں محفوظ رہیا سگوں پنجاب عقیدہ پرستی دے عروج دے خلاف بغاوت دا مرکز بن گیا سی۔

شاہ حسین دے سمے سیاسی پدھراتے حاکم تے اوہدے درباری سرکاری ٹولے ہتھوں عام محنتی مزدور لوکاں دے محنت دی لُٹ مار تے ایہدے نال نال حاکم ٹولے ولوں عام لوکائی نوں ذہنی بھلیکھے وی پائے جاندے سن۔ تاں جے عام لوکائی دا ذہن محنت دی لُٹ ماردے دھرو ول نہ جاوے سگوں حاکم ٹولے نوں پوجن وی سہی تے ایس ساری کھیڈ اتے خوش رہوون۔ پنجابی زبان دے اک پڑچولی نجم حسین سید ایس ظلم دی کھیڈ بارے لکھدے نیں۔

''حسین دے ویلے دا وسیب میل بند وسیب اے موٹا نقشہ اس وسیب دا ایہہ ہے جوان
اگاون بارتے وست گھڑن پار لوک اپنی ہڈ کمائی وچوں مساں ساہ دی ڈوری ٹورن جوگا ای
اپنے کول رکھ سکدے ہن وادھوان وست پنڈاں دے چودھری' شاہی منصبدار' صوبیدار
باتشاہ اپنی پتی سروں نڈ لیندے نیں''۔(۱۶)

ایتھوں ایہہ گل ساہمنے آوندی اے پئی اس زمانے وچ وسیب وچ دو وڈے طبقے سن اک طبقہ بادشاہ، وزیر، درباری تے امیر لوکاں دا سی تے دوجھا طبقہ پنڈاں دے کمی سیپی تے شہراں دے کاریگراں دی سی۔ غریب طبقے دے لوک زمیناں وچ ہل واہ کے واہل بیجی دا کم کردے یاں امیراں دے ڈنگر چاردے سن جدوں فصلاں پک کے تیار ہو جاندیاں سن تاں حاکم دھڑے دے منشی تے نوکر چاکر زبردستی آمدن دا وڈا حصہ وکھو وکھ لگاناں راہیں لے جاندے سن۔ انج کر کے واہی بیجن ہاراں دے حصے وچ مساں مر کے اوہناں دی دو ویلے دی روٹی پوری ہوندی سی تے ایہدے نال نال اوہناں دیاں سدھراں ارمان دلاں دے اندر ای سرمک جاندے سن۔ دوجھے پاسے ایہہ حاکم طبقہ اس لٹ ماردے مال نال اپنے خزانے بھردے راہندے سن تے اس مال

دولت نال اک پاسے اپناراج ودھان اتے خرچ کریندے سن تے دوجھے پاسے وڈیاں ڈیاں حویلیاں تے محلاں وچ عیاشی تے رنگ رلیاں اُتے لٹاندے سن۔ حاکم دھڈے دی ہر ویلے ایہہ کوشش ہوندی سی محنتی کامے ودھ توں ودھ مال دولت پیدا کرن تے نویں نویں حیلے بہانیاں ڈھیر توں ڈھیر اگراہی کیتی جاوے۔''

شاہ حسین دے سمے ہندوستان اتے مغلاں پہلی واریں افغانستان تے شمالی ہندوستان اُتے اکٹھی حکومت کیتی۔ مغل باتشاہ وڈے طاقتور تے مطلق العنان ہوندے سن۔ انہاں وچوں اکبر بادشاہ ۵۰ پنجاہ سال حکومت کیتی اکبر باتشاہ نوں دنیا دے وڈے باتشاہاں وچ شمار کیتا ویندا اے۔ ایس باتشاہ ہندوستان وچ اک ساجھے وسیب اُسارن دی کوشش کیتی۔ ایہدے واسطے اُس نوں کئی پاپڑ ویلنے پئے۔ اس بارے وچ سید علی بلگرامی لکھدے نیں۔

> ''مغلوں کی مضبوط حکومت اس وقت قائم ہوئی جب اس خاندان کا تیسرا بادشاہ اکبر ۱۵۵۶ء میں تخت پر بیٹھا اور پچاس سال تک حکومت کرتا رہا اس بادشاہ نے جو تاریخ عالم کے بادشاہوں میں ایک بہت بڑا فرمانروا گزرا ہے ہندووں اور مسلمانوں کو ایک نظر سے دیکھا۔ اس نے فاتح اور مفتوح میں شادی بیاہ کو مروج کیا اور خود راجپوت راجاؤں کی لڑکیوں سے شادی کی۔ اسلام اور برہمنی مذہب کو ملا دینے کی جو کوشش اس نے کی اس میں تو وہ کامیاب نہ ہو سکا لیکن ان دونوں اقوام کی طرز تعمیر کو ترکیب دینے میں اسے پوری کامیابی حاصل ہوئی''۔(۱۷)

مغل باتشاہواں دے سیاسی طور طریقیاں، پالیسیاں تے اختیارات بارے اک ہور تھاں تے سید علی بلگرامی ہوریں لکھدے نیں۔

> ''مغلیہ بادشاہوں کے اختیارات غیر محدود تھے اور ان کو وہ اس زرخیز ملک کی دولت کو اپنی طرف کھینچنے میں استعمال کرتے تھے۔ اس کے ساتھ ہی وہ اس دولت کو نہایت فراخدلی اور فیاضی کے ساتھ صرف بھی کرتے تھے۔ جن کی مثال تاریخوں میں بہت کم ملتی ہے۔ ان بادشاہوں کے تحت وزراء بھی ہوا کرتے تھے، جن سے اہم ملکی امور میں مشورہ لیا جاتا تھا لیکن اصل میں حکومت کا دارومدار محض بادشاہ کی رائے اور واہمہ پر تھا۔ کل ملکی فوجی اور مذہبی اختیارات بادشاہ کے ہاتھ میں تھے۔ وہی ظل اللہ علی الارض اور خلیفۃ اللہ اور حاکم مطلق ہوا کرتا تھا''۔(۱۸)

سیاست دے نال نال وسیب وچ عام بندے دی حالت کیہ سی باتشاہ، وزیر، سپہ سالار تے امیر لوک کئی کئی بیویاں رکھدے سن۔ محلاں تے وڈی وڈی حویلیاں وچ عیاشی دے نال حیاتی ہنڈاندے سن تے دوجے پاسے عام لوکائی دو ویلے دی

روٹی ٹکر پورا کرن دے آہر وچ جُتے رہندے سن۔ عام بندے دی ویہی حالت وچ عیاشیاں خوشیاں ڈھیر دور سن۔ اس بارے وچ سید علی بلگرامی ہوریں لکھدے نیں۔

''بادشاہی محل سراؤں میں عورتوں کی تعداد غیر محدود تھی' کیونکہ یہ سلاطین اس خاص مسئلہ میں نیز اور بہت سے مسائل میں شرحِ محمدی کے پابند نہ تھے۔ شاہ جہاں کے حرم میں دو ہزار بیبیاں تھیں لیکن ایسا معلوم ہوتا ہے۔ کہ وہ اس تعداد کو کافی نہیں سمجھتے تھے اور ہمیشہ اپنے امراء کی بیبیوں میں خوبصورت عورتوں کے جویا رہتے تھے اس کی وجہ سے مراء میں سخت بدلی رہتی تھی''۔(۱۹)

اس سمے سیاسی پدھراتے چغتیاں ہندوستان وچ اک مضبوط حکومت قائم کر دتی سی۔ جیہدی وجہ توں ملک توں باہروں دے ہلے رک گئے سن۔ اکبر بادشاہ ہندوستان دے اندر کئی ریاستاں فتح کرلئیاں سن۔ اس طرح اپنی حکومت دیاں حداں ڈھیر سیاریاں ودھالئیاں سن۔ ایہدے نال نال اکبر باتشاہ دا خیال سی پئی اک ساجھے وسیب دی اُساری وی کیتی جاوے تاں جے رعیت ساری اک ساجھے مذہب اتے اکٹھی ہو جاوے تے وسیب وچوں دھڑا بندی مکا دتی جاوے۔ سیاسی طور تے اکبر اپنے مخالفاں نوں رشتہ داری یاں عہدیاں دی وگن نال اپنے نال رلا لیندا۔ ایہدے بارے وچ ثنا ور چدھر لکھدے نیں۔

''اکبر نے ہولی ہولی سارے باغی سرداراں نوں اپنا ادھین بنا لیا تے اپنے رواج دیاں حداں مالوا' اجمیر اتے جودھپور تک ودھالئیاں۔ اُس اپنی سیانف نال راجپوت سرداراں نوں ادھین کیتا۔ اُس مذہبی کھل دیندیاں قیدیاں نوں غلام بنانا جزیہ اتے لگان ختم کر دتا تے نالے تیرتھ یاترا دی کھل دتی''۔(۲۰)

کجھ راجیاں اکبر دی اس کُھل نوں نہ قبولیا جے پوراتے جودھپور دے راجیاں اکبر نال بھاویں رشتہ داری تک کرلئی پر میواڑ دے مہارانا اودے سنگھ نے اوہدی پرواہ نہ کیتی۔ جیہنوں ڈنڈ دین لئی اکبر نے چتوڑ گڑھ اتے حلہ بول دتا مہارانا گھائل ہو کے قلعے وچوں نکل گیا پر جیمل تے پھتا ناں دے دو بہادر راجپوت بھرا اوہدے نال لڑ دے شہید ہو گئے۔ لوک شاعراں ایہناں بہادراں دیاں واراں تے چس لکھے جو پنجابی وچ اِک انملا وادھا اے۔

۱۵۶۷ء وچ اکبر چتوڑ گڑھ اتے رنتھمبور دے قلعیاں اتے قبضہ کر کے اپنے راج دیاں حداں کالنجر' مارواڑ' بیکانیر تے گجرات تک ودھالئیاں پورب ول اُس ۱۵۷۴-۱۵۷۲ء وچ اس بنگال تے بہار دے علاقیاں اتے وی قبضہ کر لیا اسے سمے اوہنے کشمیر' افغانستان' بلوچستان تے سندھ تک اپنی راجدھانی ودھائی۔ ایہہ ای حال دکھن دا سی اوس صحیح معنیاں وچ مغل سلطنت اسارلئی۔ اوس اپنے نت ودھدے راج نوں بڑے سُچج نال چلایا تے سب مذہباں دے منن والیاں نوں اکٹھے کرن لئی دین الٰہی بنایا۔ جیہدے وچ ہر مذہب دے منن والے رل سکدے سی۔ دین الٰہی دی اُساری ایہناں عقیدیاں اُتے سی کہ پرماتما اتے پکا

یقین۔ بادشاہ نال گوڑھی پریت' ماس کھان تے جانور ذبح کرن اتے ہٹک۔عورتاں نال چنگا سلوک سمے سمے دان تے بھنڈارا لاونا۔اس نوں دین وچ رلن لئی اکبر خود ہراک نوں دعوت دیندا۔اس دین دے منن والے جدوں آپس وچ ملدے تاں اللہ اکبر آکھدے تے ایدے جواب وچ جل جلالہ کیہا جاندا سی۔ایہہ لوک اپنی پگڑی وچ اکبر دی اک نکی جیہی تصویر رکھدے۔عام لوکاں اکبر دے دین الٰہی دی ڈٹ کے مخالفت کیتی۔کئی تھاواں تے بغاوت وی ہوئی جو اکبر نے بھانویں وقتی طور تے دبا ای لئی پر ایہدے پچھوں ہولی ہولی اوہنے اپنے دھرم دا پرچار چھڈ دتا تے دینِ الٰہی اوہدی حیاتی وچ ای ختم ہو گیا۔اکبر نے ہندوستانی وسوں وچ کئی سماجی تے مذہبی سدھار وی کیتے۔اوس کئی ہندو گرنتھاں دا فارسی وچ تے کئی اسلامی کتاباں دا بھاکھا وچ ترجمہ کروایا تاں جو دوہاں دھرماں والے اک دوجے دا ویسب سمجھ سکن اوہ ودھواناں تے فنکاراں دا وڈا اقدردان سی۔

شاہ حسین دے سمے دے سیاسی حالات بارے ابن حسن لکھدے نیں۔

''سلطنتِ دہلی کے ایک آزاد اور خودمختار طاقت کی شکل میں ابھرنے سے شمال ہندوستان کی سیاسی دنیا میں ایک نئے عنصر کا اضافہ ہوا جس نے وہاں کی سیاست کا رخ بدل دیا۔اپنی غیر ملکی فوج اور اپنے غیر ملکی طبقہ امراء کے ساتھ اس نئی سلطنت کو مخصوص قسم کی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔لیکن مذہب' نسل' تہذیب وتمدن اور زبان کے پیدا کردہ تمام اختلافات کے باوجود نئے حکمرانوں نے ہندوستان کو وحدت اور امن بخشا''۔(۲۱)

اس سمے چغتیاں دے حکومت چلان دے ڈھنگ تے طور طریقے تے اندر کھاتے کیہ کجھ ہور ہیا ہا کیوں جے باہروں تاں ہر کسے نوں صرف چمک دمک دسدی اے۔عالیشان محلاں دے اندر کیہ کجھ ہور ہیا سی ایہدے بارے وچ گل کتھ کر دیاں ہویاں محمد اشرف کنور ہوریں اپنی کتاب ''ہندوستان عہدِ وسطیٰ میں'' وچ لکھدے نیں۔

''ایران کے ساسانی شہنشاہوں کی طرح سلاطین دہلی کا بھی منتہائے نظر یہ تھا کہ وہ رفیع الشان عمارات اور محلات تعمیر کروائیں' پرشکوہ دربار منعقد کریں اور ایک عالم کو اپنے سامنے دیکھ کر لطف اندوز ہوں' وافر خزانے جمع کر لیں اور اپنی پسند کے لوگوں کو دولت بخشنے کے لیے دولت کے جملہ مال ذرائع اپنے قبضے میں کر لیں''۔(۲۲)

عام لوکاں نوں اپنے ہتھ ہیٹھ رکھن واسطے اس ویلے دے بادشاہ مال دھن تے علم پاروں اپنا سارا متھاج بنا لیندے سن چالاکی تے ٹھگی دے نویں نویں سنگل بنا کے کاریگر تے کامیاں نوں بھلیکھے پائی رکھدے سن۔کدکدائیں ایہہ ٹھگی عام لوکاں دے ساہمنے ننگی ہو جاوے آہا تاں مڑ ایہہ حاکم ٹولہ دابے دی ڈانگ نال عوام نوں چپ کرا دیندے سن۔حاکم ٹولہ مکر دا اجیہا جالا بنا لیندا آہا جو طاقت تے اختیار سارے دے سارے شہراں وچ رہن تے پنڈ تھاواں دے عام لوک ہر پکھوں محتاج رہن ایہدے نال نال حاکم اپنے مکار وزیراں کولوں ویلے دے نال نال اجیہے قانوں بناوندے سن۔جیہڑے کاریگر تے واہک نوں نہ سوجھ سیان

وچ نہ واہ ورتن وچ کدھرے وی آپ وسا ہے نہ ہوون ۔ دین اوہ مدرسے اجیہے چالو کریندے سن جتھے حاکم ٹولے دی رہتل ریت دا جھنڈا چا کیتا جاوے۔ جتھے پرکھتول دے اجیہے ڈھنگ سیکھچن جیہڑے حاکم ٹولے دی جگ منتا کراون۔ حاکم ٹابری اپنا علم اپنا رواج اپنا ورتارا اپنا قانون پنڈ وسوں دیاں آندراں وچ وگاون واسطے وٹاں آڈاں موگھیاں دا پورا سر بندھ کریندا سی۔ شہر وچ ای چھاؤنی تے بارود خانے سن' اوہ دھونسے جیہناں دے آسرے حاکمدا حکم چلدا ہے۔ دُلا بھٹی باردا وسنیک اے اوہ پنڈ واسیاں دے اوس دھڑے وچوں ہے جیہنے ستاں پیڑھیاں تھیں دلی وچ جمی تے لہوراں پلی بادشاہی اگے سر نہیں نوایا اوہدیاں وڈ وڈیریاں ایس بادشاہی دے گھوڑے نوں ڈکن لئی سراں دے بنھ مارے تے رت دے کھال کڈھے۔ دُلے وی نکے ہوندیاں لاء اپنی رت نوں امانت ای سمجھیا اوہدے گھر وچ وڈیاں دے کیتے گھول دی کہانی نویں پوچ دی گڑھتی ہے اوہنے ایس کہانی نوں مڑ کھیڈ کے وکھاونا سی۔

چغتیاں دی حکومت دی سیاست دی نینہہ کیہڑیاں گلاں اُتے اُسری ہائی جیہدا ظاہر تاں گلاں باتاں وچ ڈھیر سارا سوہنا وکھایا جاندا ہا پر اندروں عام لوکائی دی رت دا تسا نظریں آوندا اے جیہڑا آئے دیہاڑ نویں ٹیکساں راہیں عام لوکائی نوں لٹدا نظریں آوندا اے۔ ایس ساری کتھا دی کھوج بھال کردیاں ہوئیاں نجم حسین سید ہوریں لکھدے نیں۔

> ''چغتہ شاہی نوں سمجھنا ہووے تاں مغلاں دی کسے محل ماڑی وچ جاوڑو تے اوہنوں نیجھ نال ویکھو۔ شاہدرے وچ دُلے دے ددھد بھرا شیخو (جہانگیر) دا مقبرہ ویکھو۔ پورا مقبرہ اک وڈی پڑی اے بادشاہ دی ڈھیری ایس پڑی دے دھروو چکار لا گھرا اے۔ باقی دے گھرے وچکارلے گھرے دوالے لاگی بنے کھلوتے ہن ایہناں لاگی گھریاں وچ ہر کوئی آپو اپنی تھائیں ججمان اے، جیہدے دوالے اگوں اپنیاں لاگیاں دا جھمر اے ہر کوئیہ اِک نکی پڑی دا ججمان ہے تے اِک وڈی پڑی وچ لاگی ہے۔ سبھ پڑیاں درجے وار اپنے نالوں وڈی پڑی دیاں لاگی ہن تے سبھ وچکاراں دا وچکار' ججماناں دا ججمان بادشاہ دی ڈھیری اے''۔ (۲۳)

مقبرے دی ساری بنتر ایسے حساب سر ہے۔ سجاوٹی پھل بوٹے ایسے حساب سر ٹکائے گئے ہن۔ بُنتر دا ایہہ ٹھک ہراٹ نوں رنگ دی ہر چھٹی نوں ہکو کٹہرے وچ جڑی کھلوتا ہے۔ کوئی لیک ساہ نہیں کڈھ سکدی۔ کوئی وٹہ سر نہیں ہوا سکدا۔

مغل مقبرے دے وچکار باتشاہ دی ڈھیری ہے مغل راج دا وچکار باتشاہ آ؛ اے سبھ درباری اوہدے لاگی ہن۔ ہر درباری دا اگوں آپو آپنا دربار ہے جتھے اوہ ججمان ہے تے ہور نکڑے امیر اوہدے لاگی ہن تے اخیر چکاں دے چودھری ایس نقشے دی سبھ توں باہری کناری والی پڑی ہن سارا وسیب ٹھک سر اُسریا ہے ہر بندے دی ہوند کسے آپنے نالوں وڈیرے بندے دی ہوند دا صدقہ ہے بندے دا بندے نال سانگا بندیائی پاروں نہیں مالکی چاکری پاروں ہے۔ سرنیوندے رہن نذر نذرانے تردے

رہن تاں سانگے نبھی ویندے،ہن نہیں تاں کوئی نہ آپنے آپ وچ بندے دا ہون کوئی نہیں اوہدا لاگ اوہدا ہوون اے۔لاگ ہے تاں بندہ گھر وچ وی ہے باہر وی ہے۔لاگ نہیں تاں بندہ نہ آپنے جوگا نہ بیاں جوگا۔کسے امری دی امیری اپنے آپ وچ کوئی شے نہیں ہر جِجمانی اوڑک لاگ ہے تے ہر وچکار اوڑک کناری۔ہک باتشاہ آپنے آپ پرنے ہے اوہ کسے دا لاگی نہیں اوہ رب دا پرچھاواں ہے اوہ جگ اتے اُتار ہے۔اوہدے ہوون نال باقی جگ دی ہوند ہے۔اوہ وسیب دا دھرا ہے۔اوہدی جِجمانی کسے بنے بندے دے لاگ دا صدقہ نہیں اوہ رب دی عرش والی پڑی دا اک گھرا ہے۔کل مخلوق نوں قدرت ایسے لیکھے سر ساجیا ہے باتشاہ جگ اتے ربی ورتن دا سنبھالن ہار ہے اوہدا کیتا رب دا کیتا ہے۔

ایہہ شاہ حسین دے سمے دے سیاسی سماجی حالت دی مورت اے اس وسیب نوں شاہ حسین اپنی کافیاں وچ اپنے اک خاص ڈونگھے تے نویکلے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔

کافیاں شاہ حسین وچ ورتے اکھان

مال دولت دے اکھان

۱۔ ''لکھ کروڑ جیہناں دے جُڑیا سو بھی جُھوری جُھوری
بھٹھ پئی تیری چِٹی چادر چنگی فقیراں دی بُھوری''۔(۲۴)

۲۔ ''بھلا ہویا گُڑ مکھیاں کھادھا بھن بھن توں چھٹیا سے''۔(کتاب مذکورہ۔ص۔۴۲)

۳۔ ''کوٹھے ممٹ تے چوبارے وس وس گئے کئی لوک وچارے''۔(ص۔۱۰۸)

۴۔ ''ننگے پیریں جاندے ڈٹھے جنہاں لاکھ کروڑ''۔(ص۔۱۳۰)

۵۔ ''دولت دنیا مال خزانہ، سنگ نہ کوئی لے جاندا''۔(ص۔۵۹)

۶۔ ''کِتھے نی تیرے تر کی تازی سائیں بن سبھ کوڑی بازی''۔(ص۔۱۶۱)

عشق دے اکھان

۱۔ ''عشق محبت سوای جانن پئی جیہناں دے ہڈ وے اڑیا''۔(ص۔۳۵)

۲۔ جت تن لگے سوای جانیں گلاں کرن سُکھالیاں''۔(ص۔۳۱)

۳۔ ہنجوں روندا سبھ کوئی عاشق روندے رت نی''۔(ص۔۶۲)

۴۔ ''عشق کیہ لگے راہ نال''۔(ص۔۱۴۳)

۵۔ ''شمع دے پروانے وانگوں جلدیاں انگ نہ موڑیئے''۔(ص۔۱۱۰)

۶۔ ''جس تن درداں دی آہ، سوای تن روندا ای''۔
کنیاری دی سیجے اُپر سُکھیا کوئی نہ سوندا ای''۔(ص۔۱۸۶)

اخلاق دے اکھان

۱۔ ''چھوڑ تکبر پکڑ حلیمی، راہ پکڑ دوشیری دا''۔(ص۔۱۰۳)

۲۔ ''جیہناں پاک نگاہاں ہوئیاں کہیں نہ جاندے ٹھگے''۔(ص۔۴۱)

۳۔ ''کہے حسین فقیر سائیں دامرن تھیں اگے مروؤ''۔(ص۔۱۷۳)

۴۔ ''جیوندیاں مر رہیے حسینا جیبھا دے چھڈ تا کڑی''۔(ص۔۱۷۸)

۵۔ کلر کھٹ نہ کھوہ ہٹڑی چینا ریت نہ گڈ دے اڑیا''۔(ص۔۳۵)

دنیادی بے ثباتی دے اکھان

ا۔ ''کوڑی دنیا کوڑ پسارا جیوں موتی شبنم دا''۔(ص۔۴۳)

۲۔ ''ایہہ دنیا دو چار دیہاڑے ویکھد یاں لدجاندا''۔(ص۔۵۹)

۳۔ ''سدا نہ پھلّن توریا سدا نہ لگدے نی ساونا''۔(ص۔۵۵)

۴۔ ''جگ جیون تھوڑا کون کرے جنجال''۔(ص۔۷۸)

۵۔ اک لڈ چلے اک بنھ بیٹھے کون اٹھائے بھاراں نوں''۔(ص۔۱۲۷)

۶۔ ''ساڈے تن ہتھ ملکھ تساڈا ایڈی تان نہ تان''۔(ص۔۹۸)

۷۔ ''ایہناں راہیں جاندے ڈھٹڑے میر ملک سلطاناں''۔(ص۔۳۷)

۸۔ ''جمد یاں تل روون لگے یاد پیودن گھانی دا''۔(ص۔۱۱۲)

عملاں دے اکھان

ا۔ ''عملاں اُپر ہوگ نبیڑا کیا صوفی کیا بھنگی''۔(ص۔۸۲)

۲۔ ''باجھ عملاں گلاں کوڑیاں''۔(ص۔۱۳۹)

۳۔ ''جو کجھ کیتا برا بھلا و کیتا اپنا پاونا''۔(ص۔۱۴۴)

۴۔ ''جیہا کریسیں تیہا پاسیں''۔(ص۔۱۷۱)

۵۔ ''کہے حسین فقیر سائیں دا عملاں باجھ خواری''۔(ص۔۶۴)

۶۔ ''بناں عملاں آدمی ویندے لکھ لُڑھے''۔(ص۔۸۶)

عادتاں خصلتاں دے اکھان

ا۔ ''کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی کاگ نہ تھیندے بگے''۔(ص۔۴۱)

۲۔ دنیا مطلب دی وو سچ سن وو فقیرا''۔(ص۔۸۳)

تقدیر دے اکھان

ا۔ ''کہے حسین غریب الکھیا ناہیں مُڑے''۔(ص۔۸۶)

۲۔ ''لکھی لوح قلم دی مائے موڑ جے سکنی ایں موڑ''۔(ص۔۱۰۱)

۳۔ ''توڑی نہ ٹلدی چھوڑی نہ چھٹدی قلم ربانی وگی''۔(ص۔۴۰)

کافیاں شاہ حسین وچ ورتے اکھاناں دا فکری فنی ویروا

حضرت شاہ حسین جیہناں نوں لوک مادھولال حسین دے ناں نال وی یاد کردے ہن چغتیاں دے سمے دے اوہ مست الست صوفی شاعر سن۔ جیہڑے اس دنیا دی ہر شے توں بے نیاز سن نہ کسے دا ڈر نہ لالچ سی۔ حضرت شاہ حسین اپنی فکر تے وچاراں نوں عام لوکاں تائیں اپڑان واسطے شاعری نوں ذریعہ بنایا۔ اپنی شاعری وچ وسیب دے عام ورتارے وچ آون والیاں شیواں چرخہ، چھلی، سوت، پونیاں، نلیاں، ایڑن، پچھی، ندی، تُلا، کالا ہرن، کاگ، گڑ، مکھیاں، شوہ، رانجھن، ہیر، چُوڑا، کھاری، کھڈی، چٹی چادر، بھوری، داج، سوہرے، پیکے، ڈولی، سالو، کنت، بابل نوں علامت دے طور تے وڈے سُچجے تے پھبویں ڈھنگ نال ورتیا اے تاں جے عام بندہ وی اوہناں دے سنیہے دے اندر لے مفہوم تے رمزنوں چنگی طرحاں سمجھ سکے۔ حضرت شاہ حسین اپنی شاعری نوں سوہنا بناون تے سنوارن واسطے کدی وی اُچیچی کھیچل ناہی کیتی۔

خاص سرشاری تے جذب دی حالت وچ ڈبیاں ہویاں جو کجھ مزاج مبارک تے آوندا آہا کسے بناوٹ تکلف توں بناں ای کہہ دیندے سن۔ ایتھوں تیکر کے ایہناں بولاں نوں لکھن لکھوان دا وی کدی آہر نہیں سی کیتا۔

ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد صوفی شاعراں دی شاعری تے فن دا ویروا کردیاں ہویاں لکھدے نیں۔

> ''صوفی شعراء کے نزدیک شاعری محض خیالات اور افکار کے فروغ اور پیغام کی ترسیل کا ذریعہ ہے۔ شعر گوئی کے آداب فنی اور تکنیکی عناصر کا معجزانہ استعمال ان کے نزدیک کوئی حیثیت نہیں رکھتا۔ انہیں شاعر کہلوانے اور اپنی ادبی حیثیت منوانے کا کبھی خیال نہیں آیا۔ اس کے باوجود جب صوفی شاعروں کے کلام کا تجزیاتی مطالعہ کیا جائے تو ان کے ہاں زبان وبیان اور اظہار و پیش کش کے بے شمار تجربات اور اسالیب دیکھائی دیتے ہیں''۔(۲۵)

حضرت شاہ حسین دیاں کافیاں دے کئیں بول اپنی اندرلی سچیائی دے ست تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں اکھاناں دا درجہ پا گئے ہن۔ ایہہ اکھان اج وی اپنے اندر مخصوص معنویت تے ردھم رچاؤ پاروں اک خاص کھچ رکھدے ہن۔ ایہہ اکھان وسیب دے وکھو وکھ پکھاں دے بارے ہن تے اج وی لوکائی نوں سدھا راہ سوجھاندے پئے ہن۔ ایہناں دا فکری تے فنی، تکنیکی ویروا تھلے دتی موٹی موٹی ونڈ نال ایہہ ہے۔

مال دولت دے اکھان

لکھ کروڑ جیہناں دے جُڑیا سو بھی جُھوری جُھوری
بھٹھ پئی تیری چٹی چادر چنگی فقیراں دی بھوری۔

ایہناں مصرعیاں وچ حضرت شاہ حسین مال دھن اکٹھا کرن آلے لوکاں دا حشر وکھایا اے۔ پئی لکھ کروڑ جوڑ کے وی

مال دار لوک جھوری وچ ہن۔ جھورا بندے دی حیاتی نوں گھن وانگوں اندرو اندری کھا جاندا اے تے حیاتی دے سارے رنگ تے مزے جھورے وچ کر کرے ہو جاندے نیں۔ ایہہ جُھورا دو طرحاں دا ہو سکدا اے۔ اک تاں ایہہ پئی اجیں وی جوڑن وچ کائی کسر رہ گئی اے۔ جوڑن ہار دے دل دے سفنے پورے نہیں ہوئے تے دوجی گل ایہہ پئی اینا کجھ جوڑ کے وی اوہ مال دولت کسے کم نہ آیا اس دنیا تو خالی ہتھ جانا پئیا۔

پہلے مصرعے دے لفظ ''جڑیا'' وچ اصل گُھنڈی اے۔ جوڑن ہار تھوڑا تھوڑا کر کے جوڑ دا اے روز گنندا اے۔ دوجا مطلب دا دپے یاں ترلے نال پِن پِن کے جوڑیا اے۔ حضرت شاہ حسین ایہناں دونہاں معنیاں نوں اک تھاں اکٹھا کر کے ایہناں دی اندرلی وحدت نوں ساہمنے لیاندا اے۔ جوڑن ہار مال دولت صرف اپنے آپ واسطے جوڑ دا اے۔ وسیب وچ دوجے لوکاں نال اوہدا سانگا صرف شریکے تے کرودھ دا بن جاندا اے۔ وسیب وچ اوہدی سچی جڑت کسے نال وی نہیں ہوندی۔

پہلے مصرعے وچ ''لکھ کروڑ'' لفظ وچ اتوں اتوں تاں اک وڈا سارا کھلار دسدا اے۔ پر ایہہ سارا کھلارا یوں اک جھولا ای اے جیہڑا ''جُھوری جُھوری'' وچ اپڑ کے سُنگڑ دا ہو یا گُھر گُھر کے اکلاپا بن وینداا ے۔ نجم حسین سید اس کافی دے ویروے وچ لکھدے نیں۔

> ''جوڑن ہار اُتے واہ تاں لکھاں کروڑاں نال سانجھ بناوندا اے پر اندروں اصل وچ اکلا رہندا ہے...................... ''لکھ کروڑ'' والی وَنگی ''جھوریِ جھوری'' والی اکہر وچ نگھر ویندی اے جوڑن ہار نوں پوندا نج جاپدا ہے جویں اوہدی رجھ پچی وی ہے تے سپھل وی پر اگوں جھورے دی سوڑ تے چِپتا اوہدا سنگھ گھٹیندی اے''۔(۲۶)

دوجے مصرعے وچ ''چِٹی چادر'' مال دھن جوڑن ہاراں دی نشانی ہے۔ نالے ایہہ لوک اپنی ٹھگی تے لٹ مار نوں کجن واسطے تے باقی مخلوق نالوں وسیب وچ اک وکھری تے اُچی تھاں بناون واسطے چِٹی چادر اُتے لیندے ہن۔ ایہو چِٹی چادر اوڑک ایہناں لوکاں دا جھورن ویلے کفن بن ویندی اے۔

اس واسطے حضرت شاہ حسین دوجے بول وچ چِٹی چادر ''تیری'' کہہ تے ہر سمے دے قاروناں نوں اک ملنگ للکرا مار کے آکھیا ہے پئی ایہہ چِٹی چادر جیہڑی مخلوق نال رلن نہیں دیندی جدوں تیکر اس نوں توں بھٹھ دی اگ وچ نہیں ساڑ دیندا تینوں اپنے اصل دی پچھان نہیں ہو سکدی۔ توں اللہ تعالیٰ دے کنبے وچ نہیں رل سکدا۔ اس واسطے اس چِٹی چادر نوں اگ وچ سٹ کے فقیراں دی ''بھوری'' اُتے لے۔ ایہہ بھوری پورے وسیب دی اک نکھی تے گوڑھی سانجھ دی نشانی ہے۔ ایہہ سانگا دونہاں جہاناں وچ نہیں ٹٹ سکدا۔

اس ساری گل کتھ وچوں ایہہ سٹا نکلدا اے۔ پئی مال زر جوڑن دا کم ظلم فساد دا مڈھ ہے۔ اس کم وچ رجھے لوک اوڑک

نوں پچھتاندے ہن۔اس واسطے اپنے مُڈھ تے اصل نوں پچھان کے مخلوق دے دکھ درد ونڈاؤ تے اِک دوجے دے بانہہ بیلی بن جاؤ۔

فنی طور تے پہلے مصرعے دا ویروا کریے تاں پتہ چلدا اے ''جھوری جھوری'' لفظی تکرار ہے جیہدے نال موسیقیت دا اک بھرنواں تاثر ابھردا اے۔شاعری وچ لفظاں دی تکرار نال کلام دے صوتی حسن وچ وی چنگا چوکھا وادھا ہو ویندا اے۔اس حوالے نال حضرت شاہ حسین دا پنجابی کلام جیہڑا کافیاں دی شکل وچ موجود اے۔نوں ویکھیے تاں کافیاں دے وچ کئیاں تھاواں تے لفظاں دی ایہہ تکرار لبھدی اے۔جیہدے نال کلام دے معنے تے مطلب چٹے دینہہ وانگوں کھل کے ساہمنے آوندے نیں۔شاہ حسین دیاں کافیاں وچ ایہہ لفظاں دی تکرار اِک خاص توازن نال آوندی اے تے نال نال کافی دی بحر نوں وی رواں دواں کردی اے۔اس مصرعے وچ ''لکھ کروڑ'' تابع موضوع اضافی دے طور تے ورتیا گیا اے۔جیہدے نال معنے وچ زور پیدا ہو ویندا اے۔

اکھان نمبر۲

بھلا ہویا گُڑ مکھیاں کھادھا بھن بھن توں چھٹیا سے۔

اس بول وچ حضرت شاہ حسین مال زر واسطے مال داراں دے لوبھ تے حرص نوں ننِد کے اوہناں نوں دسیا اے پئی تسیں کیہڑے گندے کم وچ رجھے پے ہو۔حضرت شاہ حسین اپنے نویکلے ڈھنگ نال ''گڑ'' نوں ہر اُس شے دی علامت دے طور تے ورتیا اے۔جیہڑی بندے نوں ایس دنیا وچ اپنے اصل دی پچھان نہیں ہون دیندی۔بندے دے روحانی پندھ نوں کھوٹا کر دیندی اے۔ایہہ عام طور تے کام' کرودھ' لوبھ' موہ تے ہنکار دے ون سوونے روپاں وچ بندے نوں چالاکی نال اپنے جال وچ پھسا لیندی اے۔

گُڑ اپنے اندر مٹھاس پاروں مکھیاں واسطے اِک خاص کھچ رکھدا اے۔اس واسطے مکھیاں ہر پاسیوں گُڑ اتے اکٹھیاں ہو ویندیاں ہن۔جویں مکھی نوں ہمیشاں مٹھے یا گندی تھاں توں وکھ آرام نہیں آندا انج کر کے مال زر دے پجاری لوک وی جتھے مال دھن ویکھن اوہناں دے منہ وچوں رال ڈگ پیندی اے۔مال زر اکٹھا کرن دے کم وچ ہر رشتے ناطے نوں بھُل ویندن۔رب رسول نوں وی بھل ویندے ہن۔

گُڑ اپنے بنن دے کم پاروں وسیب دی سانجھ کاری دی علامت وی اے۔اوہ کامے محنتی جیہڑے اپنے ہڈاں نوں پیہہ کے گُڑ بناندے ہن۔اوہناں نوں تاں چکھن وی نہیں دیندے۔حاکم دھڑا اپنے حیلیاں بہانیاں نال مکھیاں بن کے قبضہ کر لیندے ہن۔شاہ حسین رب دا شکر ادا کردے ہن پئی ایہہ چنگا ہویا اسیں اس گندے کوجھے کم توں بچ گئے ہاں۔مال دولت دے لوبھی لوک اس دلدل وچ پھسے پئے ہن۔

اسیں ایہناں مال زر اکٹھا کرن دے لوبھ' کرودھ' موہ تے ایہد ے اُتے لڑائی توں چھٹے ڈھکے ہاں۔ ایہہ جانن تے ایہناں دا کم جانے۔ مال دھن اکٹھا کرن دا اخیر سٹا ایہہ نکلدا اے۔ وسیب وچ اس کافی ونڈ پاروں دھڑا بندی بن وینڈی اے۔ اک لٹن والا دھڑا دوجا لٹین والا دھڑا۔ دونہاں وچ اندر واندری دشمنی تے کرودھ ودھدا رہندا اے۔ جیہڑا کدی کدی بھانبڑ بن کے اس سارے وسیب نوں بھسم وی کر دیندا اے۔ نجم حسین سید اس کافی دے ویروے وچ لکھدے نیں۔

> ''مکھیاں کتے لوکائی دی کار وچ نہیں رلدے۔ وسوں نال ایہناں دا جوڑ جوٹھ پلیاں رہند کھوند بھالن والیاں دا ہوندا اے۔ پر حسین دی رہتل وچ مکھیاں کتیاں دا ورتارا ای پردھان اے۔ ایہناں دا کم ای کماں وچوں منجیا ہے۔ ایہناں دا جیون ای وسیب دا مول گنیندا ہے وسوں دا ہک چج پروان ہے تے اوہ ہے مکھیاں کتیاں دا چج اے''۔ (۲۷)

مکدی گل ایہہ اے پئی اس بول راہیں حضرت مادھو لال حسین زر جوڑن ہاراں نوں اوہناں دے کرتوتاں تے کوہجھے گندے کم دا شیشہ دکھا کے دسیا اے پئی مکھیاں نہ بنو اپنے رب دے دتے رتبے نوں پچھانوں۔

فنی پکھ نال ویکھیے تاں اس بول وچ حضرت شاہ حسین گُڑ نوں کنائے دے طور تے ورتیا اے اگوں ''بھن بھن'' لفظاں دی تکرار اے جیہدے نال ایہدے ردھم تے رچاؤ وچ وادھا ہو جاندا ہے تے ایہدے نال نال اندرلی گل کتھ نتر کے ساہمنے آوندی اے۔

مال زر جوڑن تے ایہدی حقیقت بارے حضرت شاہ حسین دیاں ہور کافیاں وچ وی کئی تھانواں تے ایہو جیہے بول لبھدے نیں جیہڑے اکھاناں دا روپ وٹا چکے نیں جویں کہ

> کوٹھے ممٹ تے چوبارے وس وس گئے کئی لوک وچارے۔

اس بول وچ وی ایہہ گل دسی اے پئی ایہہ سوہنے محل چوبارے ویکھ نہ رجھو اس گل نوں ویکھو کنے لوک ایتھے حیاتی دے چار ڈنگ پورے کر کے اخیر ایہناں محلاں چوباریاں نوں چھوڑ کے خالی ہتھیں اگلے جہاں ٹر گئے نیں۔ ایہہ سب کجھ ایتھے ای رہ گیا۔ فنی حوالے نال ایہدے وچ ''وس وس'' دی لفظالی تکرار نال ساری گل کتھ ایتھے آ کے مک وینڈی اے تے ایہدی پوری تاریخ بیان کر دتی اے۔

> ننگے پیریں جاندے ڈٹھے جنکے لاکھ کروڑ۔

اس بول وچ حضرت شاہ حسین ''ننگے پیریں'' تے ''لکھ کروڑ'' نوں نویکلے ڈھنگ نال بیان کر کے ایہہ دسیا اے پئی ایہہ مال خزانے سارے دے سارے ایتھے ای رہ جاندے نیں۔ اگاں خالی ہتھ جانا اے۔ اس گل نوں اک ہور بول وچ کھولیا اے جتھوں ایہہ حقیقت ہور وی نتر کے ساہمنے آوندی اے۔

دولت دنیا مال خزانہ سنگ نہ کوئی جاندا۔

اس اکھان وچ وی مالی زر جوڑن ہاراں نوں دسیا ہے پئی مال زر دے سارے ڈھیر ایتھے ای رہ جاندے ہن اگلے جہان ایہہ کم نہیں آوندے ایس واسطے ایس کھیڈ نوں چھوڑ کے کوئی چنگا کم کرنا چاہیدا اے۔

کتھے نی تیرے ترکی تازی سائیں بن سبھ کوڑی بازی۔

اس اکھان وچ ''کتھے نی تیرے'' اک طرح دا جھنجوڑ کے شاہ حسین اپنے سمے دے قاروناں نوں اک دابے نال آکھیا اے پئی ایہہ ودھیا نسلاں دے ترکی تازی گھوڑے تے مال زر اج کتھے گئے۔ اخیر موت ویلے ہر شے بندے دا سنگ چھوڑ ویندی اے۔ ہور تاں ہور جاندیاں واریں کپڑے وی لاہ لیندے ہن۔ ایتھے شاہ حسین مت دیندے نیں کہ اللہ تعالیٰ توں ہٹ کے سبھ کوڑی کھیڈ اے۔ دنیا وچ مال زر جوڑن ہار ہر شے نوں میری میری آکھدے نیں۔ موت ویلے ہر شے ساتھ چھوڑ ویندی اے۔ ہمیشاں ہمیشاں واسطے کم آون والی ذات صرف اللہ تعالیٰ دی اے۔

عشق دے اکھان

عشق محبت سوای جانن پئی جیہناں دے ہڈ وے اڑیا۔

اس بول یاں اکھان وچ حضرت شاہ حسین عشق دی جانکاری بارے مُڈھلی تے ٹھکویں گل کیتی اے۔ پئی عشق اوہ جذبہ اے جیہنوں کوئی سمجھ نہیں سکدا اس اُتے کوئی گل بات نہیں کیتی جاسکدی اس نوں صرف اوہ ای بندہ سمجھ سکدا جیہدے نال ایہہ ہڈ ورتی اے جس نوں کسے نال عشق ہویا ہے۔

ایتھوں ایہہ گل نتر کے ساہمنے آوندی اے پئی عشق سمجھ سمجھاون والا علم نہیں ہے۔ ایہہ تاں کرن والا کم اے۔ اِک پاسے بندہ بھانویں اپنے پنج حواساں نال کھوج بھال کر دیاں کر دیاں چن تے اپڑ گیا تے زمین دے پاتال وچوں لکے خزانے کڈھ لیا اے۔ پر دوجے پاسے ایہہ اپنی تھاں اک اٹل حقیقت اے پئی بندہ اپنے آپ نوں پوری طرح پچھان نہیں سکیا خاص طور تے روحانی حصے نوں جیہدا نہ کوئی اوڑک نہ بنا ہے۔

اس دنیا وچ بندے اج تیکر جنے علم اپنی کھوج بھال نال ساہمنے لیاندے نیں۔ اوہناں دی ساری دی ساری اُساری دی نینہہ عقل اتے رکھی اے۔ ہن اسیں جے دوجے پاسے دنیا وچ گزرے سچے عاشقاں دیاں عشق بارے کیتیاں گلاں نوں مکھ رکھیے تاں پتہ چلدا اے پئی عشق تے عقل دی دنیا ای وکھری وکھری اے۔ انج جاپدا اے پئی جتھے عقل دی اخیرلی حد مکدی اے عشق دا میدان اُتھوں شروع ہوندا اے۔ کیوں جے اوہ کم دھندے جتھے عقل بے وس ہو ویندی اے عشق اک چٹکی وچ اوہ کم نبیڑ کے پراں سٹ دیندا اے۔ عشق عقل دے اُسارے وسیب دی رہتل دیاں راہواں اُتے نہیں ٹردا۔

حضرت شاہ حسین اپنی اک ہور کافی وچ اس بارے فرماندے نیں۔

''من اٹکیا بے پرواہ نال اوہ دین دنی دے شاہ نال
قاضی مُلا متیں دیندے کھرے سیانے راہ دسیندے
عشق کیہ لگے راہ نال'' (۲۸)

ایتھوں پتہ چلدا اے پئی عشق اک الہامی روحانی جذبہ اے جیہدے بارے گل کتھ کرنی اوکھی ہے۔ ایہدی سچی حقیقت نوں اوہ ای جان سکدا اے جیہنوں ایہہ نعمت ملی ہے۔ جیہڑے اس پینڈے پیا اے۔ کنڈھے تے بیٹھا بندہ عشق دے بحر دی ڈونگھیائی تے طوفاناں نوں کویں سمجھ سکدا اے۔

حضرت شاہ حسین اک ہور کافی وچ وی ایہہ گل ہور نویکلے ڈھنگ نال کیتی اے۔

''اک دن تینوں سپنا تھیسن گلیاں بابل والیاں وو
اڈ گئے بھور پُھلاں دے کولوں سن پتراں سن ڈالیاں
جت تن لگے سوی تن جانیں گلاں کرن سکھالیاں
رہ وے قاضی دل نہوں راضی ہوئیاں تاں ہوون والیاں
سوری راتیں لیکھے پوسن نال صاحب دے جالیاں
ناؤں حسینا تے ذات جولاہا گہلیاں تانیاں والیاں''(۲۹)

شروع وچ دتے اکھان یا بول نوں فنی طور تے ویکھیے تاں ایہدے وچ ''عشق محبت'' دونویں لفظ اکو معنے تے مطلب دے اثر نوں ودھاون واسطے مترادفات دے طور تے ورتیا اے۔ ایہدے ورت نال گل ہور پکی پیڈی ہو جاندی اے۔ لفظ ''سوی'' خاص ڈھنگ نال ورت کے جانن تے نہ جانن دی ونڈ نوں چنگا پکا کر دتا اے۔

جت تن لگے سوی تن جانیں گلاں کرن سوکھالیاں

حضرت شاہ حسین دی کافی دا ایہہ بول جیہڑا اپنی اندرلی سچیائی دے ست تے اک خاص ترکیب لفظی دی ورت پاروں ہمیشاں ہمیشاں واسطے امر ہو کے رہ گیا اے۔ ہر سمے وچ سیانے لوک اپنی گل وچ وزن پیدا کرن واسطے یا اک ٹھکویں فیصلے دے طور تے ورتدے آئے نیں۔ حضرت شاہ حسین اک ڈھیر سارے وڈے موضوع نوں اپنے نویکلے ڈھنگ نال گھٹو گھٹ لفظاں وچ بیان کر دتا اے جویں دریا نوں کوزے وچ بند کر دتا ہووے۔

اس اکھان وچ وی عشق محبت دی اسے خوبی نوں بیان کیتا اے جیہڑی پہلے اکھان وچ دسی گئی اے پئی عشق محبت دیاں وارداتاں نوں صرف اوہ ای تن جان سکدا اے جیہدے نال گزردی پئی اے۔ نالے ایہہ وی دسیا اے پئی گلاں کرنیاں سوکھیاں ہوندیاں ہن پر سچ صرف اوہ ای بندہ جاندا اے جیہڑا عشق دی کڑاہی وچ تلیندا پیا اے۔

ہنجوں روندا سبھ کوئی عاشق روندے رت نی

اس اکھان وچ حضرت شاہ حسین عاشقاں دی اک نویکلی پچھان دسی اے پئی عام لوک دکھ تکلیف وچ ہنجوں نال روندے نیں تے اپنا دل دا بھار ہولا کر لیندے ہن پر عاشق ہجر فراق وچ ہنجوں دی تھاں رت روندے ہن۔

عشق کیہ لگے راہ نال

حضرت شاہ حسین دا ایہہ بول گھٹو گھٹ لفظاں وچ بوہت وڈے موضوع نوں بیان ڈھنگ دی اک نویکلی تے سُچی ونگی اے ایہدے وچ حضرت شاہ حسین دسیا اے پئی عشق وسیب دیاں بنی بنائیاں راہواں تے نہیں ٹردا۔ عشق وسیب دے کسے قاعدے کلیے تے ضابطیاں نوں نہیں تسلیم کردا۔

شمع دے پروانے وانگوں جلدیاں انگ نہ موڑیے

اس بول وچ حضرت شاہ حسین عشق دے پاندھیاں تے طلبگاراں نوں مت دی گل کر دیاں آکھدے ہن توں شمع اُتے قربان ہوون والے پروانے تو سبق سکھ پئی جویں پروانہ سڑ کے مرتاں ویندا پر پچھاں نہیں ہٹدا انج کر کے توں وی ایس راہ دی ہر سختی دکھنوں ویکھ کے پچھاں نہ پرتیں اس بول وچ شمع دے پروانے والی سوہنی تشبیہہ اے وانگوں حرف تشبیہہ اے۔

جس تن درداں دی آہ سوای تن روندا ای

کنیاری دی سیجے اپر سکھیا کوئی نہ سوندا ای

اس بول وچ حضرت شاہ حسین اِک بوہت وڈی سچائی دسی اے پئی روندا صرف اوہ ای بندہ ہے جس نوں کوئی دکھ درد ہووے ایہہ کم ایڈا سوکھا نہیں بناوٹ نال کوئی پل دو پل وکھالے دا روون ہوندا اے ہر ویلے دا روون اوہ ای روندا اے جیہڑا اندروں دکھی ہووے۔ دوجے مصرعے وچ عاشق دے روون نوں کنیاری دی سیج نال تشبیہہ دتی اے۔ کنیاری دے کنڈے وڈے تیکھے تے سولاں ورگے ہوندے ہن۔ اوہناں اتے سوون ڈاھڈا اوکھا کم اے۔ کوئی وی سکھ دا عادی بندہ کنڈے اتے نہیں سو سکدا انجے رون وی سوکھا کم نہیں ایہہ کھیڈ تماشا نہیں ہے۔

ڈاکٹر شوکت علی قمر اپنے اک مضمون وچ شاہ حسین دے فکر تے فن اتے لکھدے نیں۔

> ''شاہ حسین دی شاعری وچ عرفانی رمزاں توں وکھ سماجی اٹل حقیقتاں دی وی بھرویں جانکاری ملدی اے۔ شاہ حسین دیاں جلیاں پاوندیاں کافیاں وچ سولہویں صدی عیسوی دی لوک وسوں' لوک پیڑ' ربی پریت' روحانی سنگیت تے انسانی قدراں دی سچی ریت بڑے مٹھے لہجے وچ ساہمنے آوندی اے''۔ (۳۰)

اخلاق دے اکھان

چھوڑ تکبر پکڑ حلیمی، راہ پکڑ وو شیری دا

اس بول وچ حضرت شاہ حسین اخلاق سنوارن واسطے مت دیندیاں ہویاں آکھدے نیں۔ اے انسان تکبر نوں چھوڑ دے اپنے اندر برداشت پیدا کر اپنی طبیعت وچ ساوٗپن تے مٹھاس پیدا کر لوکاں نال ورتارے وچ پیار محبت نال ورت کر حضرت شاہ حسین چاہندے نیں کہ بندہ اپنے آپ نوں پچھانے پئی اس دنیا وچ کیہڑے کم واسطے آیا اے۔ دنیا دے کمکار وچ رجھیاں ہویاں وی اوہدی نگاہ اپنے مقصدا تے رہووے جویں اک مشہور اکھان اے۔

ہتھ کار ول تے دل یار ول

پر اس تھاں اپڑن وچ سبھ توں وڈا ڈکا تکبر اے۔ سبھ توں پہلاں تکبر شیطان کیتا آہا۔ جدوں اللہ تعالیٰ اس کولوں پچھیا پئی توں میرے آکھے آدم نوں سجدہ کیوں نہیں کیتا تاں اس ویلے ابلیس آکھیا میں اس نالوں چنگاہاں۔ دوجیاں نالوں اپنے آپ نوں اعلیٰ سمجھنا تے آکھنا تکبر اے فقر دے اس سفر وچ سبھ توں وڈی ڈک تکبر اے شاہ حسین آکھدے نیں تکبر نوں چھوڑ اپنے میں پنے وچوں باہر نکل اپنی میں نوں مٹا دے تاں تیرے اندر ذات دا چانن ہووے گا۔

شاہ اپنی اک ہور کافی وچ اس گل نوں ہور وی نکھیڑ دیاں ہویاں آکھدے نیں۔

چھوڑ تر کھائی، پکڑ حلیمی بھے صاحب تھیں ڈرو و

کہے حسین حیاتی لوڑیں مرن تھیں اگے مرو و

''مرن تھیں اگے مرو و'' اک ڈونگھی رمز اے جیہدا مطلب ایہہ وے پئی جیوندیاں اپنی میں نوں مار دے۔ اپنے دل نوں ہر طرح دے لالچ سدھراں توں پاک کر دے۔ مڑ تینوں اک نویں حیاتی ملسی جیہنوں موت نہیں آونی۔

فنی پکھوں جے اس کافی نوں ویکھیے تاں ایہدے وچ اک بوہت وڈی گل نوں گھٹو گھٹ لفظاں وچ بیان کیتا گیا اے۔ لفظ ''وو'' نال اک خاص قسم دا ردھم تے رچاوٗ بن وینداا اے۔

جیہناں پاک نگاہاں ہویاں کہیں نہ جاندے ٹھگے

اس اکھان وچ حضرت شاہ حسین ایہہ گل سمجھائی اے جے بندہ اپنی نگاہ نوں ہر قسم دی برائی توں پاک کر لے تاں مر اوہناں اتے ٹھگی دا وار نہیں چلدا۔ اوہناں دی نگاہ ہر شے نوں اوہدے اصلی روپ وچ ویکھدی اے۔ ٹھگی والا دھڑا بھانویں اپنے اتے پارسائی دیاں چٹیاں چادراں پیا لووے پاک نگاہاں اگے اپنی ٹھگی تے لٹ مار دے کرتوتاں سمیت اصلی روپ وچ دسدے

نیں۔نگاہاں پاک کرن دا صرف اکو ای طریقہ اے۔اوہ ہے کامل مرشد دے اگے اپنی میں نوں مار دینا اس مرن وچوں اک نویں حیاتی ملدی اے۔ جیہدے وچ نگاہ چوداں طبقاں وچوں پار ہو ویندی اے۔ ہر شے اُس نوں اپنے اصلی روپ وچ دسدی اے۔

اکھان نمبر۳

کہے حسین فقیر سائیں دا مرن تھیں اگے مرو۔

اس اکھان وچ وی حضرت شاہ حسین ایہہ سبق دتا اے پئی اس حیاتی وچ ای اپنی میں تے سدھراں نوں مار دیوتاں جا کے تسیں نویں حیاتی نوں مان سکدے او۔ جے کوئی بندہ ایہہ کم کرلووے تاں جگ وچ اوہدا کوئی دشمن نہیں ہوندا اوہ ساری مخلوق نال اکو جیہا پیار کردا اے تے خدا دی ساری مخلوق ایتھوں تیکر پئی جنگل دے وحشی جنوروی اوہدا آکھیا من دے ہن۔

شاہ حسین ایہو چاہندے ہن پئی سارے لوک آپس وچ کرودھ نوں مکا کے اک کنبہ بن جاون۔ ہر کوئی اک دوجے دا دکھ درد ونڈا اوے۔اس مقصد نوں پالین واسطے اک ہور کافی وچ اک وڈی مت دیندیاں آکھدے ہن۔

جیوندیاں مر رہیے حسینا جیبھا دے چھڈ تا کڑی

ایہہ بول وی اپنی اندرلی ازلی سچائی تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں اکھان دا روپ وٹا گیا اے ایہدے وچ شاہ حسین مڈھلی گل دسی اے اپنی زبان نوں ڈک کے رکھ کیون جے ساری دی ساری برائیاں زبان توای ٹردیاں ہن اس واسطے زبان نوں چنگی گل بات توں وکھ ڈک دتا جاوے تاں ساڈا وسیب ڈھیر ساری برائیاں توں پاک ہو وینداا اے۔ انج بندیاں وچ پیار محبت ودھے گا۔جس بندے دا اپنی زبان اتے پوری طرح قابو ہو جاوے اوہ بندا وسیب وچ ہر قسم دے شرتوں بچ ویندا اے تے ہر کوئی اوہدے نال پیار کردا اے جگ اُتے اوہدا کوئی دشمن نہیں ہوندا۔

دنیا دی بے ثباتی دے اکھان

کوڑی دنیا کوڑ پسارا جیوں موتی شبنم دا

حضرت شاہ حسین اس بول وچ اس دنیا دی بے ثباتی نوں وڈ سوہنے پھبویں ڈھنگ نال تریل دے قطرے نال تشبیہہ دے کے ایہدی حقیقت نوں کھول کے رکھ دتا اے۔

اس دنیا نوں ہر سوجھوان اپنی اپنی سمجھ سیانف مطابق ویکھدا اے۔فقیر دی ویکھنی لب پوحن والے سوجھواناں توں ڈھیر ساری وکھری ہوندی اے۔فقیر ساری کائنات نوں اپنی ہتھیلی اُتے ویکھدا اے۔اس توں کسے شے دا کوئی پردہ نہیں ہوندا اوہ ہر شے نوں اوہدے اصلی روپ وچ ویکھدا اے۔اس واسطے شاہ حسین اس دنیا دے سارے کھلارنوں کوڑا آکھیا اے۔ایہدے

سارے رنگ تے رونقاں عارضی ہن جویں تریل دا قطرہ ویکھن نوں بھانویں کنا سوہنا چمکدار نظر آوندا اے پر ویکھد یاں ویکھد یاں ای مٹ وینداا اے۔انجے ایہہ دنیا ویکھن نوں بہوں سوہنی تے من موہنی لگدی اے پر ایہد اوساہ اک پل دا وی نہیں۔ جویں شاہ حسین اس گل نون اک ہوڈھنگ نال آکھدے نیں۔

’پیارے لال کیا بھروا سہ دم دا

اڈیا بھور تھیا پردیسی اگے راہ اگم دا‘‘(۳۱)

شاہ حسین اس دنیا نوں کوڑی آکھ لوکاں نوں ایہہ دسنا چاہندے نیں پئی اس دنیا دی اُتلی لشک پشک اتے ریجھ کے ایدے نال دل نہیں لاونا چاہیدا نہیں تاں اگلا پینڈا اکھوٹا ہوویسی تے اس ویلے پچھتاسیں اج ویلا ہے کوئی چنگا کم کرلے۔

اک ہور کافی وچ حضرت شاہ حسین اس دنیا دی حرص وچ رُجھے بندیاں نوں نادان آکھ سمجھاوندے نیں۔

سمجھ ندانڑ یے! تیرا وقت وہاندا

ایہہ دنیا دو چار دیہاڑے ویکھد یاں لد جاندا

اکھان نمبرانوں فنی پکھوں ویکھیے تاں ایہدے وچ دنیا دی بے ثباتی نوں شبنم دے قطرے نال تشبیہہ دتی اے۔’’موتی شبنم‘‘ دا مُشبہ اے تے ’’جیوں‘‘ حرفِ تشبیہہ اے۔شاہ حسین دی فکر تے فن اتے ڈاکٹر راشد متین لکھدے نیں۔

’’وہ ملامتی صوفی ہونے کے باوجود اپنے معاشرے پر بھی نظر رکھتے ہیں دنیا کی بے ثباتی کو

اپنی کافیوں کا مخصوص موضوع بناتے ہیں اور کہتے ہیں کہ بندے کو دنیا کی بے ثباتی سے مایوس

ہو کر غم کا شکار نہیں ہونا چاہیے‘‘۔(۳۲)

ایہہ دنیا دو چار دیہاڑے ویکھد یاں لد جاندا

اس بول وچ شاہ حسین دنیا دی بے ثباتی اِک ہور ڈھنگ نال بیان کیتا اے پئی اس دنیا دے دھندیاں وچ بہوں نہیں رجھنا چاہیدا کیوں کوئی پتہ نہیں کیہڑے ویلے رب دی ذات واپس بلا لے۔ایہہ دنیا تاں بس کجھ ویلا لنگھان واسطے اے اس واسطے ایہناں نال صرف لوڑ دا تعلق ہونا چاہیدا۔اک ہور کافی وچ دنیا دی بے ثباتی نوں اک ہور ڈھنگ نال بیان کیتا۔

’’سدا نہ پھُلن توریا سدا نہ لگدے نی ساونا‘‘

ایس بول وچ وی حضرت شاہ حسین اس دنیا دے وکھو وکھ رنگاں تے رونق میلے نوں اک سُچّے پھبویں ڈھنگ نال توریے تے ساون نال تشبیہہ دتی اے پئی جویں توریا اپنی حیاتی وچ اک واریں پھل لیندا اے۔ویکھن نوں پھل سوہنے لگدے نیں۔پر صرف دو چار دیہاڑیاں واسطے انجے ساون دے مینہاں دی وی اپنی اک وکھری بہار ہوندی اے۔ہر پاسے ساول ای ساول ہو ویندی پر ایہہ سب کجھ ہمیشاں واسطے نہیں ہر شے دا اپنا اک خاص ویلا ہونداا اے۔

عاشی ہوراں حضرت شاہ حسین دی اس کافی دا فکری فنی ویروا کر دیا ہویاں اپنے اک مضمون کافی مادھو لاحسین وچ لکھیا اے۔

''عام ویکھن وچ عام گلاں کیتیاں نیں شاعر نے پر ایہناں دا رشتہ بندے دی وار نال ہزاراں سالاں دا اے۔ کافی دی استھائی تے انترے جیہڑیاں رمزاں (الاپ) رہے نیں اوہ ساڈی شاعری وچ مڑ مڑ کے آوندیاں نیں۔ حسین جیہے لوک شاعر راہیں ساون ہار وسدیاں نیں تے تورپے ہار پھلدیاں۔ بندے دی ورتی واپری وچوں لنگھائیاں ایہہ نہ بہتیاں سدھیاں نیں نہ سادیاں جے گوہ نال ویکھیے تے سُنیے''۔(۳۳)

فنی حوالے نال ایس بول وچ ''سدا'' لفظ دی تکرار اے جیہدے نال مصرعے وچ اک خاص توازن بن ویندا اے جیہدے نال ایس بول وچ بیان ہویا مضمون اپنے سارے معنیاں سمیت نکھر سا ہمنے آوندا اے۔

''جگ جیون تھوڑا کون کرے جنجال''

اس بول وچ وی حضرت شاہ حسین اس جگ اتے جیون نوں تھوڑا دس کے ایہدے نال نال تھوڑے چِر دے جیون واسطے مال دھن اکٹھا کرن دے رو جھے نوں ''جنجال'' آکھ کے رد کردا اے پئی جیونجگ اُتے اُکا عارضی اے تاں مڑ اس جنجال نوں گل نہیں پاونا چاہیدا۔ اک ہور کافی وچ اس دنیا دی حیاتی نوں اک ہور ڈھنگ انجے دسیا۔

اک لڈ چلے اک بنھ بیٹھے کون اٹھائے بھاراں نوں

اس بول وچ حضرت شاہ حسین اس جگ اُتے جیون نوں اک لمے پندھ وچ سراں دا ٹکانہ دسیا پئی اِک چلدا کاروان اے کجھ لوک ٹر گئے نیں تے کجھ ٹرن واسطے تیاری کیتی بیٹھے ہن بس آپو اپنی واری دی ایس عارضی ٹکانے اتے مال دھن اکٹھا کرن وچ رُجھ گیا ایں ایس مال دولت دے بھارنوں چُک کے کتھوں تیک لے جاویں گا۔ ایس پندھ اتے خالی ہتھ جانا پوندا اے ایتھوں تیک پئی ٹرن ویلے تیرے پیاریاں تیرے تن اُتوں کپڑے وی لاہ لینے۔ ہن صرف دو چادراں وچ ولیٹ کے قبر وچ رکھ دینا۔ ایس پندھ اُتے خالی ہتھ جانا پیندا اے ایہہ ازل دی ریت اے۔ اک ہور کافی وچ اس گل نوں ہور اگانہہ ودھا کے دسیا اے۔

ایہناں راہیں جاندے ڈھٹرے میر ملک سلطاناں

اس بول وچ اس پچھلی گل نوں ہور اگانہہ ٹوردیاں ہویاں دسیا ایہہ راہ اجیہا اے جس اُتے ہر اک نوں اوڑک ٹرنا پیندا اے غریب توں لے کے بادشاہواں تیک ہر اپنی واری اس پینڈے پے جاندا۔ اس دنیا دی ہر شے ایتھے ای رہ جاندی اے۔ ایتھوں خالی ہتھ ٹرنا پیندا اے اس واسطے مال زر وسیب وچ اُچا ناںواں تے باتشاہیاں پچھے انج نہیں رجھنا چاہیدا۔ ایہناں اُتے

مان کرن والیاں نوں اک چنگا ہلونا دے کے آکھدے نیں۔

ساڈھے تن ہتھ ملکھ تساڈا ایڈی تان نہ تان۔

اس جگ اتے لمیاں لمیاں مَلاں مارن تے وڈیاں باتشاہیاں اُتے ایڈے مان گمان وچ نہ رہوو ایہہ سب کُجھ تاں تریل دے قطرے وانگوں اے تساڈا اصل ملکھ تے باتشاہی قبر اے۔ جیہڑی صرف ساڈھے تن ہتھ لمی ہوندی اے۔ اوتھے اپڑ کے تینوں چانن ہووےسی توں کیہ کھٹیا اے۔ ایس واسطے اس دور چار دن دی مہلت وچ ایڈے وڈے کھلار وچ نہ رُجھ تے ایڈے لمے چوڑے منصوبے نہ بنا۔ اچن چیت بلاوے اتے توں ایتھوں ہمیشاں واسطے چلا جانا اے۔ ایہہ دنیا دی ہر شے ایتھے ای رہ جانی اے۔

اُتے دتیاں بولاں دا اکٹھاویروا کریے تاں پتہ چلدا اے۔ پئی حضرت شاہ حسین مخلوق نوں ایہہ سبق دسنا چاہندے نیں کہ ایس جگ اتے ٹکانہ اُکا ای عارضی جیہا اے۔ ایہدا کوئی اعتبار پتہ نہیں کیہڑے ویلے ایتھوں ٹرن دا سنیہا آ جاوے فیر ایتھے کوئی اک گھڑی وی نہیں رُک سکدا۔ نالے اس سفر اُتے خالی ہتھ جانا پوندا اے ایس دنیا دے مال خزانے' بیوی بچے' ماں پیو' پیارے' سنگ ساک سبھ کجھ ایتھے ای رہ جانا اے۔ اس واسطے شاہ حسین مت دیندیاں ہویاں آکھدے ہن پئی بندے نوں اس دنیا دی حقیقت نوں ساہمنے رکھدیاں ایہدی حرص' ہوس تے لوبھ توں اپنے آپ نوں دور رکھنا چاہیدا اے تے اپنے اصل نوں پچھاننا چاہیدا اے۔ پئی مینوں اللہ نے کیہڑے کم واسطے اس دنیا وچ گھلیا اے۔ کیوں جے اخیر اک دن اللہ تعالیٰ نوں اپنے ہر اک فعل دا جواب دینا پووے گا۔ اک ہور کافی وچ شاہ حسین اگلی حیاتی وچ اللہ تعالیٰ دے قرب دا اک نپیا تُلیا طریقہ دسیا اے۔

''جے تیں اپنا آپ پچھاتا سائیں دا ملن آسان''

اس واسطے اس دنیا وچ اصل تے پہلا کم اپنے آپ دی پچھان اے تے مُڑ اس پچھان دے علم دے مطابق حیاتی گزارے۔

اس دنیا دی بے ثباتی نوں اس لوک وسوں دی سادہ علامتاں نال اس طرح واضح کیتا اے۔

کلر کھٹ نہ کھوہڑی چیناریت نہ گڈوے اڑیا

اس بول وچ حضرت شاہ حسین اس دنیاداری دی محبت وچ حیاتی گزارن نوں کلر والی زمیں وچ کھوہ کھٹن نال تشبیہہ دتی اے پئی جویں کلر والی بھوئیں وچ کھو کھٹن نال وقت تے محنت ضائع ہوویندی اے۔ اوہدا فائدہ کسے نوں ککھ وی نہیں ہوندا اس طرح اس دنیا دی مال محبت وچ کُھب جانا انجے ہے جویں ریت وچ چینے دا بی سُٹنا اے۔ چینے دا بی ریت وچ نہیں اگ سکدا۔ ساری محنت وی برباد ہوویندی اے۔ اس واسطے اس دنیا وچ دل نہیں لاونا چاہیدا۔ ایہہ سب کُجھ عارضی اے۔ فنی پکھوں اس بول نوں ویکھیے تاں پتہ لگدا اے اس بول وچ عام ورتارے دیاں علامتاں نوں اِک نویکلے ڈھنگ نال ورت کے اگلے جہان دے

ان ڈھے مسئلیاں نوں کھول کے بیان کر دتا اے۔

ڈاکٹر راشد متین، شاہ حسین دے فکر و فن بارے لکھدے نیں۔

''ایک ایک کافی میں شعری محاسن کا اِک جہاں نظر آتا ہے۔اس میں تمثیل بھی ہے تشبیہات و تلمیحات عوامی اور سادہ زبان میں ہیں۔علامات واستعارات خالصتاً مقامی ہیں''۔(۳۴)

عملاں دے اکھان

عملاں اُپر ہوگ بنیڑا کیا صوفی کیا بھنگی

اس بول وچ حضرت شاہ حسین عمل دی اہمیت اُتے زور دیندیاں ہویاں آکھیا اے پئی حساب کتاب دے دینہہ فیصلہ اخیر عملاں اُتے ہوونا اے۔جیہدے عمل چنگے ہوسن اوہ جنت وچ ویسن تے بھیڑے عملاں والے لوک دوزخ وچ ویسن نال اوہناں نوں اوتھے بُرے کماں دی سزاوی ملسی۔دین اسلام وچ اس دنیا نوں ''دارالعمل'' تے آخرت نوں دارالجزا آکھیا گیا اے ایہہ دنیا عملکرن دی تھاں اے جیو جیہا ایتھے عمل ہوسی اس دے مطابق اگلے جہاں جزا' سزا ملسی اس گل نوں حضرت شاہ حسین اک ہو کافی وچ نتارا کر کے دسیا اے۔

جو کُجھ کیتا بُرا بھلا وو کیتا اپنا پاونا

جیہا کرسیں تیہا پاسیں

ایہناں دونہاں اکھاناں وچ حضرت شاہ حسین اک اٹل تے ٹھکویں فیصلے دے طوراتے دسیا پئی اس دنیا وچ جویں دے عمل ہوسن اُسے دے مطابق قیامت دے دینہہ جزایاں سزا ملسی ایہہ اللہ تعالیٰ دا اک پکا پیڈا قانون اے۔اس ایہناں بولاں راہیں حضرت شاہ حسین بندیاں نوں برے عملا تو بچ کے چنگے عملاں توں بناں اس جیون بارے دسیا اے۔

بناں عملاں آدمی لکھ لُڑھے

اس بول وچ حضرت شاہ حسین چنگے عملاں توں بناں بندے دی حیاتی نوں پانی اُتے لُڑھے ویندے ککھ نال تشبیہہ دتی اے۔واہندے پانی اُتے تردے ککھ دی کیہڑی بنیاد تے منزل ہوندی اے نالے اوہدا کیہڑ اوساہ تے بھروسہ اے اس واسطے چنگے عملاں نال بندے دی حیاتی کسے کھاتے وچ لگدی اے تے ترقی کردیاں ہوئیاں اگانہہ ودھدی اے۔دین اسلام توں پتہ چلدا اے پئی بندے دی حیاتی کسے وی منزل اُتے مکدی نہیں بلکہ اک نویں روپ وچ سدھے راہ اُتے اگانہہ ودھدی جاندی اے کسے وی تھاں اک پال واسطے رُکدی نہیں۔وکھرے وکھرے روپ وٹاندی جاندی اے پر حیاتی دا ایہہ سفر چنگے عملاں توں وکھرا اڈھیر سارا اوکھا بن ویندا اے۔ایس واسطے ایس ایس پینڈے وچ سُچا مال اسباب چنگے عمل ہن جیہڑے ایس پینڈے دی ہر اوکھی گھاٹی وچ کم آوندے نیں نہیں تاں اس راہ وچ نری خجل خواری ہوسی تے پندھ کھوٹا تھی ویسی۔

حضرت شاہ حسین اس بارے وچ اک ہور کافی وچ لکھدے نے۔

کہے حسین فقیر سائیں دا عملاں باجھ خواری

اس بول وچ حضرت شاہ حسین عملاں دی گل کتھ کر دیاں دسیا پئی عملاں توں خالی ہتھ بندے حیاتی دے اس پینڈے وچ خجل خوار ہوسن اوتھے مڑ ایس دنیا وچ اکٹھا کیتا مال دھن تے رشتے ناطے کوئی وی کم نہ آسن۔ اس واسطے اس خجل خواری توں بچن واسطے ایس دنیا وچ چنگے عمل کرنے چاہیدے نیں۔

اک ہور کافی وچ حضرت شاہ حسین عملاں بارے اک وڈی ٹھکویں گل کیتی اے۔

باجھ عملاں گلاں کوڑیاں

اس بول وچ حضرت شاہ حسین ہوراں عمل اتے زور دیندیاں ہویاں اپنے ولوں اک اٹل فیصلہ کر دتا اے پئی عملاں توں باجھ جنیاں گلاں نیں جنے مسلے نیں اوہناں دیاں تعبیراں نیں سبھ کجھ کوڑا اے۔ اس واسطے ہور کسے گل اتے کن نہیں دھرنے چاہیدے۔ چنگے عملاں دا کجھ آہر کرنا چاہیدا ہے۔ ایہہ چنگے عمل خدا دی مخلوق دا بھلا کرنا اوہدا دکھ درد ونڈاون ہے۔ کیوں جے فقر وچ سچی نیکی ایہہ وے پئی اپنیاں لوڑاں نوں پچھاں کر کے دوجے کسے بندے دی اوکھے ویلے لوڑ پوری کرنی۔ نالے ایہہ کم ہر قسم دے لالچ نوں مکا کے کرنا پوندا ہے۔

عادتاں خصلتاں دے اکھان

کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی کاگ نہ تھیندے بگے

اس بول وچ حضرت شاہ حسین بندیاں دیاں عادتاں خصلتاں بارے اپنا اٹل فیصلہ کر دتا اے پئی ایہہ عادتاں خصلتاں اپنے اندر اک طرح دی خاص کھچ رکھدیاں ہن۔ جیہڑا بندہ کسے عادت دا عادی ہو جاوے اوہ عادت جاندی نہیں جویں کالے ریشم اُتے سفید رنگ نہیں چڑھدا تے کاں بگے نہیں ہوسکدے۔ انجے ای ٹھگی دے ویہار وچ خدا دی مخلوق نوں لٹن والے لوک مال دھن جوڑن دی محبت انج دے اس دلدل وچ کُھب ویندے نیں پئی اوہناں نوں ہر ویلے ڈھیر توں ڈھیر مال زر جوڑن دی فکر لگی رہندی اے۔ دوجی مخلوق دے دکھ درد دی کوئی پرواہ نہیں کردے۔ وسیب وچ اوہناں دی سچی جڑت کسے نال وی نہیں ہوندی۔ ہر اک نال مال زر جوڑن دے کم دا شریکا ہونداا ے۔ ایہناں دی اندروں سچی جڑت صرف اور صرف مال زر نال ہوندی اے۔ حیاتی دے اخیر لے ساہواں تیک مال زر دی ہوس نہیں مکدی۔ ریشم ہر سمے وچ زر تے زور والیاں دا پہناوا رہیا۔ ایہہ بانا اوہناں دی نشانی ہونداا ے۔ کاں حرص ہوس تے لُوبھ دی اک مورت ہے۔ اپنے ڈھڈ بھرن واسطے اوہدے کول بے اوڑک چالاکی تے مکاری ہوندی اے۔ دوجے پکھواں دے انڈے پیون نکے بالاں کولوں روٹی کھو کھڑن وچ ماہر ہے۔ حضرت شاہ حسین اس کافی دے پہلے بول وچ آکھدے نیں۔

جیہناں پاک نگاہاں ہوئیاں کئیں نہ جاندے ٹھگے

اس بول وچ حضرت شاہ حسین اس گل دا نتارا کیتا ہے پئی جیہناں لوکاں دی نظر پاک ہے۔ مال زر دے لوبھ نال آلودہ نہیں ہے۔ اوہناں اتے وسیب دے مکار ٹھگاں دا وار نہیں چلدا۔ پاک نگاہاں نوں ویلے دے فرعون قارون اپنے گندے کرتوتاں سمیت اصلی روپ وچ دسدے نیں۔ اوہناں ساہمنے کالا پٹ کالا ای رہندا کالے کاں کالے ای رہندے ہن۔

نجم حسین سید اس کافی دے ویروے وچ لکھدے۔

''ٹھگی مارنین ایس ریشمی وجود اُتے رتجھدے ہن پر پاک نگاہاں والیاں نوں ایہدی کالکھ ظاہرا پئی لبھدی اے۔ ٹھگی لکھ کھیکھن کرے پاک نگاہاں نے چٹیائی والا پڑدہ پاڑ چھڈیا اے تے ہن ایہہ پڑدہ مڑ نہیں پے سکدا''۔(۳۵)

حضرت شاہ حسین ایہناں عادتاں خصلتاں بارے آکھدے نیں۔

دنیا مطلب دی وو سچ سن وو فقیرا

ایس بول وچ حضرت شاہ حسین بندیاں دیاں عادتاں خصلتاں وچوں اک خاص چون کر کے دسیا اے مل مارن والے وسیب جیہدی اُساری وی مال زر دے میل اتے کیتی ہووے۔ اوہدے وچ سارے رشتیاں دی نینہہ مطلب اُتے ہے۔ فقیر نوں چھوڑ کے باقی سارے لوکاں دی آپس وچ وی جڑت تے سانگا مطلب دا ہوندا ہے۔ حضرت شاہ حسین مطلب نوں ہور کھول کے اسے کافی دے ہر اک مصرعے وچ وکھو وکھ پکھاں نال بیان کیتا اے۔

مطبل آوے مطبل جاوے مطبل پوجے گُر پیرا

اس بول وچ حضرت شاہ حسین دسیا پئی لوکاں دے آپس وچ رشتیاں تے سانگے ول جے اک ڈونگھی جھات پایئے تاں ایہہ گل نتر کے ساہمنے آوندی ہے۔ پئی ہر کم دے پچھے ہر تھاں اُتے جو کجھ ہو رہیا اے۔ ایہدی نینہہ سارے دی ساری مطلب اتے رکھی ہوئی اے۔ پر مطلب دی جڑت اندروں نہیں ہوندی اس واسطے ایہہ سب کجھ عارضی ہوندا اے۔ جس ویلے مطلب پورا ہو گیا تاں مڑ توں کون تے میں کون والی گل بن ویندی۔ اس واسطے حضرت شاہ حسین اس کافی دے اخیرلے مصرعے وچ ایہہ نتارا وی کیتا اے پئی ساریاں توں وڈا امیر اوہ بندا ہے جس مطلب نوں چھوڑ دتا۔

کہے حسین جن مطبل چھوڑیا سو میرن سر میرا

اس بول وچ دسیا پئی جیہڑا بندہ دنیا دے لوبھ حرص توں بے نیاز ہو گیا اوہ صحیح معنیاں وچ امیر اے بلکہ سارے امیراں دا سردار بن وینداا اے۔

فنی حوالے نال پہلے اکھان وچ کالے تے سفیدی نوں صنعت تضاد طور تے ورتیا اے۔ جیہدے نال اس اکھان وچ

بیان ہووے مضمون دے معنے گوڑھے رنگ وچ نتر کے ساہمنے آوندے نیں۔ ''کاگ نہ تھیندے بگے'' وچ اک اٹل حقیقت توں سچے تے پھبویں ڈھنگ نال گھٹوگھٹ لفظاں وچ بیان کیتا اے جیہدے نال ایہہ بول امر ہوگیا اے۔

تقدیر دے اکھان

کہے حسین غریب اڑا لکھیا ناہیں مڑے

اس بول وچ حضرت شاہ حسین انسان دی حیاتی دے اک وڈے گنجھل دار مسئلے بارے گھٹوگھٹ لفظاں وچ کھول کے دسیا اے پئی اللہ تعالیٰ پہلے دن توں ای کائنات دی ہر شے دے مقدر نصیب لکھ چھڈے نیں۔ ہن ہر بندہ اس لکھے نصیب دے مطابق ای ایتھے حیاتی دے ڈنگ پورے کرے گا اس لکھے توں باہر کوئی وی نہیں جا سکدا۔

اس بول وچ اصل گھنڈی لفظ ''لکھیا'' وچ اے جیہدے وچ سارے دا سارا مضمون لُکیا ہویا اے۔ ایہہ اصل وچ مسئلہ تقدیر دا اے۔ جیہڑا دین اسلام دا اک وڈا مسئلہ اے۔ جس نوں سمجھنا ڈھیر سارا اوکھا اے۔ تھوڑے علم والا بندہ ایہدی گھنڈی کھولدا کھولدا آپ وی گمراہ ہوسکدا اے۔

حضرت شاہ حسین اس اوکھے گنجھلدار مسئلے اتے ٹھکواں تے اٹل فیصلہ کر دتا پئی جو کجھ قسمت وچ اک واریں لکھ دتا اے اوہ کسے قیمت تے مڑ نہیں سکدا۔ ایہہ ہونی ہونیوں رُکدی نہیں۔ اس اگے کسے دا کوئی واہ نہیں چلدا۔ تقدیر دے اگے ہر کوئی بے بس ہے۔ اس بے بسی تے عاجزی نوں حضرت شاہ حسین خاص نویکلے ڈھنگ نال اک ہور کافی وچ اسطرح بیان کیتا اے۔

لکھی لوح قلم دی مائے موڑ سکنی ایں موڑ

اس بول وچ حضرت شاہ حسین ایہہ ہور وی کھول کے دسیا اے پئی ایہہ تقدیر تاں ازل دے دیہاڑے توں لکھی گئی اے۔ مائے ہن اسیں کیہ کر سکنے آں ایتھے ساڈا کوئی واہ نہیں چلدا۔ ماں دی ہستی اس دنیا وچ اِک اجیہا رشتہ ہے جیہدے نال ہر بندے دی جمن توں پہلاں دی جڑت ہوندی اے۔ بچے واسطے ماں ہر دکھ درد وچ اک سچی پناہ ہے جتھے اوہنوں سکھ ملدا اے تے اوہ اپنیاں ساریاں شکایتاں ماں نوں سُناندا اے۔ ایس واسطے حضرت شاہ حسین وی ماں نوں مخاطب کر کے آکھدا ہے۔ پئی میرے نال جو کجھ گزردی پئی اے۔ میرے اندر عشق دی جیہڑی اگ لگی اے اوہ ہن بھانبڑ بن کے مینوں ہر ویلے اندر واندری پئی ساڑدی اے میں تے دنیاداری دے کم کار جوگا نہیں رہیا تاں ایہدے وچ میرا کوئی قصور نہیں۔ ایہہ ازل دا لکھیا میرے پیش آیا۔ ایس لکھے نوں کون مٹاوے۔ میری مائے جے توں ایس لکھے نوں بدل سکدی ایں تاں بدل دے میرے تاں وس ہن کجھ نہیں رہیا۔ ایہہ لفظ ''مائے'' شاہ حسین دا اپنا نویکلا ڈھنگ اے جیہدے وچ اک گُجھا درد، عاجزی تے مسکینی دی کوک فریاد اے۔ ایہدے نال اک خاص ردھم تے رچاؤ وی بن ویندا اے۔

اک ہور کافی وچ حضرت شاہ حسین تقدیر بارے آکھیا اے۔

توڑی نہ ٹٹدی چھوڑی نہ چُھٹدی قلم ربانی وگی

ڈاکٹر راشد متین شاہ حسین دے فکر تے فن بارے لکھدے نیں۔

''ان کی کافیوں میں خیال کی گہرائی، جذبے کی مستی اور احساس کی شدت کے ساتھ ساتھ موسیقی کا بھرپور تاثر بھی ملتا ہے۔ان کی شاعری میں جذبہ اور خیال ساتھ ساتھ چلتے ہیں''۔(۳۶)

شاہ حسین اس بول وچ وی تقدیر بارے سُچے ڈھنگ نال چنگی پکی پیڈی گل کیتی اے جس نوں کوئی رد نہیں کر سکدا اپنی تقدیر دے لکھے نوں کوئی بدل نہیں سکدا۔ جتھے اللہ تعالیٰ دی قلم جو اک واریں لکھ چھڈ یا اوہ ہو کے ای رہنا اے۔اس لکھے اگے پیغمبر، اولیا تے پیر سبھ بےبس نیں۔ایہہ عاجزی دی تھاں اے۔

وارث شاہ تقدیر بارے لکھیا اے۔

''دتی زہر تقدیر نے حسن تائیں سیس شاہ حسین دا کٹدی اے
وارث نبیؐ دا دند شہید ہویا تقدیر نہ کسے توں ہٹدی اے'' (۳۷)

فن دے حوالے نال حضرت شاہ حسین دا اتے دتا بول اپنے اندر ''توڑی نہ ٹٹدی چھوڑی نہ چھٹدی'' دی خاص ترکیبِ لفظی دی ورت پاروں اک خاص ردھم تے رچاؤ وی رکھدا ای اے۔ایہہ بول پڑھن والیاں واسطے اپنی اندرلی سچیائی دے نال نال لفظاں دے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں چنگی کھچ رکھدا اے۔

حوالہ جات

۱۔ محمود شیخ المعروف محمد پیر، حقیقت الفقراء، احمد سید، مولوی (مترجم)، لاہور، مقصود پبلشرز، ۲۰۰۷ء، ص ۱۹

۲۔ فرزند علی، شاہ حسین تے تصوف (مضمون)، مہینہ وار ترنجن، جلد پنجویں، شمارہ ۲: ۳، شاہ حسین نمبر، لاہور، فروری مارچ، ۲۰۱۱ء، ص ۱۳۶

۳۔ رمضان شاہد، پروفیسر، شاہ حسین دا مزاحمتی کردار (مضمون)، ترنجن، مہینہ وار، جلد پنجویں، شمارہ ۲: ۳، فروری، مارچ، ۲۰۱۱ء، ص ۱۴۱

۴۔ ایضاً۔ ص ۱۴۳

۵۔ راشد متین، ڈاکٹر، شاہ حسین شخصیت فکر و فن، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ۱۹۹۸ء، ص ۳۴

۶۔ ایضاً۔ ص ۳۱

۷۔ محمود شیخ، حقیقت الفقراء، احمد، سید، مولوی (مترجم)، ۲۰۰۷ء، ص ۹۲

۸۔ اختر جعفری، سید، ڈاکٹر، ترنجن، مہینہ وار، جلد پنجویں، شمارہ ۲: ۳، ص ۹۰

۹۔ ایضاً۔ ص ۹۲

۱۰۔ احسان باجوہ، تخت نہ ملدے منگے، ترنجن، مہینہ وار، جلد پنجویں، شمارہ ۲: ۳، ص ۱۲۰۹

۱۱۔ ایضاً۔ ص ۱۱۴

۱۲۔ شاہ حسین، کلام شاہ حسین، ظفر مقبول، میاں، (مرتبہ)، لاہور، مکتبہ دانیال، ۱۹۹۹ء، ص ۱۵۶

۱۳۔ ایضاً۔ ص ۱۶۴

۱۴۔ ایضاً۔ ص ۶۸

۱۵۔ جاوید قاضی، پنجاب دی صوفیانہ روایت، لاہور، پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۹۳ء، ص ۸۰

۱۶۔ نجم حسین، سید، سچ سدا آبادی کرنا، لاہور، سُچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ص ۷۱

۱۷۔ علی بلگرامی، سید، تمدنِ ہند، لاہور، مقبول اکیڈمی، ۱۹۶۲ء، ص ۳۵۸

۱۸۔ ایضاً۔ ص ۳۶۰

۱۹۔ ایضاً۔ ص ۳۶۶

۲۰۔ ثناور چدھڑ، لوک تواریخ، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز، ۲۰۰۸ء، ص ۶۷

۲۱۔ ابنِ حسن،سلطنتِ دہلی کا مرکزی نظامِ حکومت، نئی دہلی، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان و وزارت ترقی انسانی وسائل حکومت ہند، سن ندارد، ص۸۲

۲۲۔ محمد اشرف کنور، ہندوستان عہدِ وسطیٰ میں، کراچی، سٹی بک پوائنٹ، ۲۰۰۷ء، ص ۵۷

۲۳۔ نجم حسین، سید، ساراں، لاہور، سُچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ص ۲۷

۲۴۔ شاہ حسین، کلام حضرت مادھولال حسین، مقصود ثاقب (سودھی)، لاہور، سُچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ص ۲۶

۲۵۔ ارشد محمود، ناشاد، ڈاکٹر، مراۃ العارفین (ماہنامہ)، جلد دوم، شمارہ۔ا، جھنگ، مئی ۲۰۱۱ء، ص ۶۷۳

۲۶۔ نجم حسین، سید، سچ سدا ابادی کرنا، لاہور، سُچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ص ۵۲۵۱

۲۷۔ ایضاً۔ ص ۶۲

۲۸۔ شاہ حسین، کلام حضرت مادھولال حسین، مقصود ثاقب (سودھی)، لاہور، سُچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ص ۱۴۳

۲۹۔ ایضاً۔ ص ۱۲۶

۳۰۔ شوکت علی قمر، ڈاکٹر، کہے حسین فقیر سائیں دا، (مضمون)، ترنجن، مہینہ وار، جلد پنجویں، شمارہ ۲: ۳، ص ۱۰۷

۳۱۔ شاہ حسین، کلام حضرت مادھولال حسین، مقصود ثاقب (سودھی)، ص ۴۳

۳۲۔ راشد، متین، ڈاکٹر، شاہ حسین شخصیت: فکروفن، ص ۵۰

۳۳۔ عاشی، کافی مادھولال حسین پنجم، مہینہ وار بیڑ ۱۲، پراگا ۴: ۵، لاہور، اپریل: مئی ۲۰۱۰ء، ص ۱۳۲

۳۴۔ راشد، متین، ڈاکٹر، شاہ حسین شخصیت: فکروفن، ص ۴۶

۳۵۔ نجم حسین، سید، سچ سدا ابادی کرنا، لاہور، سُچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ص ۵۷

۳۶۔ راشد متین، ڈاکٹر، شاہ حسین شخصیت: فکروفن، ص ۵۱

۳۷۔ پیراندتہ، میاں، اصلی ہیر وارث شاہ، لاہور، جہانگیر بک ڈپو، سن ندارد، ص ۱۷۶

تریجھا باب

ابیاتِ باہو

وچ

اکھاناں دا ورتارا

حضرت سلطان باھوؒ دے سمے دا سیاسی' سماجی پچھوکڑ

حضرت سلطان باھوؒ شورکوٹ ضلع جھنگ وچ جمے۔ والد داناں بازید محمد تے والدہ داناں بی بی راستی سی۔ آپ دا تعلق پنجاب دے مشہور قبیلے اعوان نال سی آپ دے جمن تے وصال بارے ممتاز بلوچ لکھیا اے۔

''سلطان الفقراء حضرت سلطان باھو قدس اللہ سرہ ہوراں دی پیدائش ۱۰۳۹ ہجری بمطابق ۱۶۲۹ء وچ تے آپ دا وصال ۱۱۰۲ ہجری بمطابق ۱۶۹۰ء وچ ہویا''۔(۱)

حضرت سلطان باھوؒ جماندرو ولی اللہ سن نکے ہوندیاں تون ای آپ دی تربیت آپ دی والدہ ماجدہ بی بی راستی ہوراں پورے دینی ماحول وچ کیتی۔ آپ دے والد بازید محمد چغتے باتشاہ شہاب الدین شاہ جہاں دی حکومت وچ اُچے عہدیاں اتے فائز رہے۔ اس خدمت پاروں باتشاہ اوہناں نوں شورکوٹ وچ بوہت وڈی جاگیر دتی ہوئی سی۔ اس واسطے آپ دا جم پل اس سمے دے امیر سیاسی گھرانے وچ ہویا۔ آپ دے جماندرو ولی اللہ ہوون دی دھم دلی دربار تک اپڑی تاں چغتا شہزادہ اورنگ زیب عالمگیر وی آپ نوں تو ڑ شورکوٹ ملن آیا سی۔

حضرت سلطان باھوؒ دے سمے بارے ڈاکٹر سلطان الطاف علی لکھدے نیں۔

''جس زمانے میں آپ کی ولادت ہوئی۔ لاہور میں عنایت اللہ ایزدی گورنر تھا اور ہندوستان پر مغل بادشاہ شاہ جہان کی حکومت تھی۔ رشید خان سیال کی جھنگ پر حکمرانی تھی۔ حضرت سلطان باھوؒ کا وصال جہان خان سیال کے اقتدار کے ایام میں ہوا۔ ہندوستان مغلیہ تاجدار اورنگ زیب عالمگیر کے تسلط میں آ چکا تھا''۔(۲)

حضرت سلطان باھوؒ دے سمے پنجاب دے وسیب وچ سماجی دھڑا بندی موجود سی۔ جیہدے وچ اک پاسے حاکم دھڑا تے اوہدے نوکر چاکر حکومت دی ڈانگ ہتھ وچ پھڑ کے جو چاہندا کر لیندا سی۔ اس دھڑے وچ اتوں لے کے پنڈ وسوں دے مُکھیا' چودھری تے ملک وی شامل نیں جیہڑے آپ کوئی محنت نہیں کردے ٹھگی دے حیلے بہانیاں نال کامیاں دی محنت نوں لٹ کے راج کردے سن۔ دوجے پاسے کامے' سیپیاں تے چھوٹے کاریگراں دا دھڑا جیہڑا اپنے ہڈ پیہہ کے اپنے واسطے تے حاکم دھڑے واسطے فصلاں اُگاندا اے تے ہور لوڑ دیاں چھوٹی موٹی شیواں بناوندا اے اس دھڑے دے لوک دینہہ راتیں اپنے کم کار وچ رُجھے رہندے سن۔

اس سمے وسیب وچ عام طور تے قبیلہ داری چلدی ہائی جیہدے وچ وڈکیاں تے پنچاں دا حکم چلدا آ ہا' رسماں رواجاں دا کڑ ڈاھڈا تکڑا آ ہا' لوک ایہناں ریتاں دے بدھے ہوئے اک دوجے نال ورتدے سن۔

وسیب دی اس کانی ونڈ بارے گل کتھ کردیاں ہوئیاں ڈاکٹر راشد متین لکھدے نیں۔

''طبقاتی سماج میں عدم مطابقت کو ایک مسلم مسئلہ قرار دیا جا چکا تھا۔اس بنا پر برصغیر میں روشن خیالی اور راسخ الاعتقادی کی باہمی کشمکش نے بالاخر بالائی اور نچلے طبقات کے درمیان آویزش کی صورت اختیار کر لی تھی۔آخر کار اس آویزش میں عوامی قوتوں کو فتح حاصل ہوئی''۔(۳)

حضرت سلطان باہوؒ دے سمے ہندوستان دے وسیب اتے ہندوواں دیاں رسماں رواجاں دی چھاپ سی۔کیوں جے مسلمان بادشاہاں ہندوستان وچ اپنی حکومت نوں اسلامی رنگ وچ رنگن دی تھاں سیاسی تے ہندوستانی رنگ ڈھنگ نال چلاندے رہے۔نومسلماناں دی تربیت یاں کجھ وڈیاں رسماں نوں بدلن واسطے کوئی خاص پکا پیڈا قدم نہ اٹھایا۔جیہدے پاروں ہندوستان دے نومسلمان قبیلیاں وچ خوشی غمی دیاں رسماں اوہ پرانے ہندووسیب والیاں چل رہیاں سن۔مسلمان ہندوواں دے مذہبی میلیاں ٹھیلیاں وچ جاندے سن۔

مسلماناں دے وڈے امیر طبقے وچ مال زر دی فروانی سی اس واسطے اوہناں دے کول رہن واسطے وڈیاں حولیاں یا محل ہوندے سن۔کماں کاراں واسطے نوکر چاکر رکھے ہوندے سن۔ایہناں امیر لوکاں دا رہن نیویں طبقے نالوں اکا ای وکھرا ہوندا سی۔امیر لوک اپنے گھراں وچ ڈھیر ساریاں زنانیاں نوں اپنے حرم وچ رکھدے سن۔اوہناں عورتاں نوں کھان پین تے پہنن واسطے تاں ہر شے وافر مقدار وچ لبھدی سی پر اوہناں اتے باہر نکلن عام میل جول اتے ڈھیر ساریاں پابندیاں ہوندیاں سن تے اوہناں دی نگرانی واسطے سخت مزاج بڈھی زنانیاں نوں پہرے دار رکھیا جاندا سی۔جدوں کہ تھلے غریب طبقے وچ عورت دی زندگی ڈھیر ساریاں مصیبتاں نال بھری ہوندی سی۔ہندوواں دے وسیب وچ عورت جدوں تک بچہ پیدا نہیں سی کر لیندی اوہدی گھر وچ کوئی وقعت نہیں سی ہوندی جے کدکدائیں بدقسمتی نال اوہدا خصم اوہدی حیاتی وچ مر گیا تاں اس بیوہ عورت دی زندگی عذاب بن ویندی سی۔چغتے باتشاہ جلال الدین اکبر توں پہلاں ہندو بیوہ عورت نوں بلدی اگ وچ ساڑ کے ستی کر دیندے سن۔مسلمان باتشاہ توں ستی واسطے اک رسمی جیہی اجازت لینی ہوندی سی۔اکبر بادشاہ اک حد تک اس رسم توں روکیا۔جے کر عورت ستی ہون توں بچ جائے آہا تاں باقی دی ساری حیاتی اوہ بے چاری سارے وسیب توں وکھ ہو کے اچھوت بن کے جیندی سی۔اوہدی ویکھنی نوں وی منحوس سمجھا جاندا سی۔مسلماناں وچ بیوہ عورت نوں اگانہہ شادی دی اجازت سی پر کجھ نومسلمان قبیلے بیوہ دی شادی نہیں سی کردے۔

لُٹ مار تے ظلم دی نینہہ اُتے اُسریا وسیب کدی وی خوشحال نہیں ہو سکدا۔جتھے وکھو وکھ دھڑیاں دے لوکاں دے اندر نفرت دی کوڑتن بھری ہووے۔بھانویں حکومت دے جبر دی ڈانگ ہیٹھ کُجھ چر چپ نال لنگھ سکدا اے۔اندروں دُھخدا دھواں کدی کدی ویلے دی ہوا نال بھانبڑ وی بن ویندا اے۔اس ویلے وی دیس پنجاب دے سورمیاں چغتہ شاہی دے حکم

نوں منن توں انکار کر دتا تے چغتیاں دیاں فوجاں نال ٹکر لئی جویں اج وی ساندل بار وچ دُلے بھٹی نوں لوک یاد کر کے اوہدیاں واراں گاوندے نیں۔

''میں ڈھاہ دیاں دلی دے کنگرے دیاں شکر وانگ بھور''

وسیب وچ تبدیلی دا عمل کدی وی رک نہیں سکدا۔ ویلے دے وڈے وڈے فرعون اس تبدیلی دے عمل نوں ڈکا نہیں لا سکے۔ کیوں جے ایہہ ویلا' وقت' زمانہ اصل وچ تاں اللہ تعالیٰ دی ذات دا ای اک مظہر اے۔ اس واسطے ایہنوں روکیا نہیں جا سکدا۔ وسیب وچ اس تبدیلی واسطے جے کوئی دھڑا سینہ تان کے اٹھ کھلوے تاں اودوں تبدیلی دی رفتار چوکھی تر کھی ہو ویندی اے تے قدرت دے نظام دیاں ساریاں طاقتاں اوہدے نال اٹھ کھلوندیاں ہن۔

سولہویں صدی دے سمے بارے نجم حسین سید لکھدے نیں۔

''سولھویں صدی توں پنجاب دی وسوں وچ اک نویں ہل جل ٹری جس بلھے شاہ دے ورہے ستارھویں صدی دے اخیرلے تے اٹھارویں صدی دے مہرپاء چوکھی ترکھ آن پھڑی۔ پرانی کم ونڈ تے پرانی واہ ورتن دا نویں نسر دے اُتیج ڈھنگ نال بھیڑ ودھ گیا پرانے وسیب دی راکھی ریت دی پکڑ پولی ہوون لگ پئی''۔(۴)

پنجاب دی دھرتی ہزاراں ورہیاں توں باہروں آوون والے دھاڑواں واسطے اک خاص کھچ رکھدی سی۔ کیوں جے ایتھے مال رزق چنگا چوکھا سی۔ مال رزق دی اس فراوانی نوں ویکھ کے اُبھے لہندے دے بھُکھے دیساں دے دھاڑو قبیلے جتھیاں دے جتھے بن کے ہندوستان اتے حملے کر دے سن۔ ایتھوں لٹ مار کر کے کجھ پچھاں پرت گئے تے کجھ ایتھے ای قبضہ کر کے بہہ گئے۔ ایتھوں دے بہادر سورمیاں ایہناں دھاڑواں نال متھا ڈاہ کے ڈٹ کے جنگاں لڑیاں۔ ہار جت تاں اللہ دے ہتھ ہوندی اے بہر حال باہروں آوون والیاں نوں ڈکا ضرور پایا۔ اس واسطے ایہہ دھرتی ہمیشاں توں جنگاں دا میدان بنی رہی۔ ایہناں دھاڑواں دی لٹ مار بارے پنجاب دیاں پنڈاں تھاواں وچ ایہہ اکھان بولیا جاندا سی۔

''کھادا پیتا لاہے دا وادھا احمد شاہے دا''

احسان باجوہ اس بارے اپنے اک مضمون وچ لکھدے ہن۔

''پنجاب دی مٹی وچ نابری دا خمیر رلیا ہویا اے۔ اپنے توں اوکڑیاں ساہنویں ویر کھلون پنجابیاں دی پرانے سمے دی ریت اے اس دا کارن بھویں بھانڈا تے زمین دی گوڑھی سانجھ وی ہوسکدی اے تے علاقے دی رت دا اثر وی ہوسکدا اے۔ پئی پنجاب اندر لوکائی دا نابری ول چوکھا اُلار رہیا اے۔ اس جوہ دا جمیا کوئی بھگت سنگھ ہووے جاں دُلا بھٹی ہووے اس نوں جابر حاکم ڈھانیاں نال سنگھاڑان وچ ای چس آوندی اے''۔(۵)

ہندوستان وچ چغتیاں دے سمے باہروں دے دھاڑواں دے حملے رک گئے سن۔ ہندوستان وچ اک چنگی تکڑی حکومت سی۔ اکبر باتشاہ سارے چغتے باتشاہاں وچوں گھٹ پڑھیا لکھیا سی۔ پر بوہت آزاد خیال بندہ سی اس کئی واریں عیسائی پادریاں نوں سدوایا۔ اوہناں نوں کئی کئی سال اپنے کول عزت نال رکھیا۔ اکبر باتشاہ نوں قائل کرن واسطے وڈے وڈے عالم فاضل پادری آئے۔ اکبر ہندو مذہب نوں وی چنگا نیڑیوں ہو کے ویکھیا۔ اس کئی ہندو زنانیاں نال شادیاں وی کیتیاں۔ ہندوواں دے مذہبی تہواراں وچ اکبر خود جاندا سی۔ اوہ چاہندا سی سارے مذہباں دیاں چنگیاں چنگیاں گلاں باتاں رلا کے اک نواں سانجھا مذہب بنایا جاوے۔ جیہنوں منن اتے کسے وی قوم دا کوئی اعتراض نہ ہووے۔ ایس نویں مذہب دی اُساری پوری ہو گئی ایہدا ناں ''دین الٰہی'' رکھیا گیا۔

اکبر باتشاہ دے مرن پچھوں دین الٰہی۔ تاں ختم ہو گیا پر اکبر دے دور دی ایس آزاد خیالی دے اثرات شہاب الدین شاہ جہان دی حکومت تک رہے۔ اکبر باتشاہ دے اُسارے مذہب دین الٰہی دی مخالفت اکبر دے سمے وچ ای شروع ہو گئی سی۔ حضرت مجدد الف ثانی ایس مخالفت دی تحریک دے آگو سن۔ ویلے دے نال نال ایہہ مخالفت ودھدی گئی۔ ایہدی آڑ وچ اک واریں فیر ہندوستان وچ عقیدہ پرستی وی دھیرے دھیرے ودھدی گئی۔ شہاب الدین شاہ جہان توں بعد جدوں اورنگ عالمگیر باتشاہ بنیا تاں اُس سختی نال پچھوں اکبر دے ویلےتوں ٹری آندی آزاد خیالی نوں دبایا۔ اُس ہندوستان وچ سانجھے وسیب دے سوجھواناں تے چاہیواناں اتے سختیاں کیتیاں تے اوہناں نوں ڈاھڈیاں سزاواں دتیاں۔ ایہدے وچ اس اپنے بھرا دارا شکوہ جیہڑا اُس سمے دے اک وڈے فقیر حضرت میاں میرؒ دا مریدسی نوں وی نہ بخشیا۔ نوبت ایتھوں تک پہنچی پئی دارے نوں لُک کے دلیوں نسنا پیا۔

پنجاب وچ حضرت شاہ حسین مادھولال توں پچھوں حضرت سلطان باہوؒ ڈھیر مشہور ہوئے۔ ایہناں دا تعلق وی روحانی طور تے قادری سلسلے نال سی نال نال اپنے خاندانی پچھوکڑ دے حوالے نال شہاب الدین شاہ جہان باتشاہ دے سمے توں اک جاگیردار سیاسی گھرانے نال تعلق رکھدے سن۔ اوہناں وی عام لوکائی تائیں اپنی گل بات اپڑان واسطے شاعری نوں اک ذریعہ بنایا۔ اوہناں دی شاعری وی اپنے سمے دے چالو سیاسی تے وسیبی رہتل بہتل دے ویہار بغاوت نال بھری ہوئی اے۔ حضرت سلطان باہوؒ اپنے مرشد سید عبدالرحمانؒ قادری نوں ملن دلی گئے۔ سید عبدالرحمانؒ قادری چغتیاں دے شاہی منصب دار وی سن پر روحانی طور تے وڈے پہنچے ہوئے بزرگ سن تے سید عبدالقادر جیلانی دی اولاد وچوں ہن۔

قاضی جاوید حضرت سلطان باہو دے ایس دلی ول سفر بارے لکھدے نیں۔

''سید عبدالرحمانؒ نوں ملن لئی سلطان باہوؒ دلی گئے۔ ایہہ اورنگ زیب عالمگیر دے ویلے دی گل اے کیوں جے سلطان باہوؒ دا تعلق قادری سلسلے نال سی جیہڑا دارا شکوہ دے حوالے

عالمگیری تشدد دا نشانہ بنیا ہویا سی۔ اس لئی لگدا اے کہ دارالحکومت وچ سلطان باہوؒ دی موجودگی نوں شک دی نظر نال ویکھیا گیا ہووے گا۔ ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن نے تے ایتھوں تیک لکھیا اے کہ بادشاہ اوہناں دے بارے خبراں منگواندا رہنداسی''۔(۶)

اُتے دتے حوالے توں ایہہ گل ساہمنے آوندی اے پئی اس سمے چغتے باتشاہ اورنگ زیب عالمگیر وسیب وچ جبر داماحول بنادتا ہویا سی۔ اک پاسے دلی تے تخت اُتے قبضہ کرن پچھوں اپنے سکے پیونوں قید وچ پادتا۔ اپنے سیاسی مخالفاں نوں اک اک کر کے وکھو وکھ حیلے بہانیاں نال مکا دتا تے دوجے پاسے فقیراں درویشاں اُتے سختیاں وی کیتیاں ایہدے نال عقیدہ پرستی نوں وسیب وچ ودھن واسطے سازگار ماحول مل گیا۔ ایہدے نتیجے وچ آہستہ آہستہ ہندوواں تے مسلماناں وچ وتھ ودھدی گئی۔ اس اتے ہندو تے مسلمان عیقدہ پرستاں چنگا اپنے اپنے پاسیوں زور لایا۔ ایہدے نال وسیب وچ نویں نویں پواڑے پئے گئے۔ جیہناں ہندوستان دے وسیب نوں اندرو اندری کھوکھلا کر دتا۔ نال نال چغتیاں دی حکومت وی اورنگ زیب عالمگیر پچھوں کمزور ہو گئی۔ آزاد خیالی تے عقیدہ پرستی دے وچکار اس بھیڑ تے اگاڑ پچھاڑ دا ویروا کر دیاں ہویاں قاضی جاوید لکھدے نیں۔

> ''سولہویں تے ستارہویں صدی وچ مسلم ہندوستان دے مرکزی علاقیاں وچ آزاد خیالی تے عقیدہ پرستی دے وچالے جیہڑی کھچ دھروہ ٹردی پئی سی اوہنے اوڑک سخراں چھوہ لئیاں۔ اکبر بادشاہ مگروں عقیدہ پرست قوتاں داپلہ بھاری ہور رہیا سی اوڑک اوہنے اورنگ زیب عالمگیر دی صورت وچ زبردست معرکے دے بعد آزاد خیال قوتاں تے جت پالئی''۔(۷)

ہر باتشاہ اپنی حکومت چلان واسطے اپنے ذہن دے مطابق اپنی اک وکھری پالیسی بنانداسی۔ تاں جے عام طور تے وسیب وچ اوہدے مخالفاں دی کوئی واہ نہ چلے تے اوہدی پکڑ لوکاں اتے پکی پیڈی رہووے۔ کجھ باتشاہاں مذہب نوں ڈھال بنا کے ورتیا اے تے دوجیاں آزاد خیالی یاں لادینی پالیسی چلائی۔ ہندوستان دے مسلمان حکمران ترکیبی رویے نوں اپنے لئی خطرہ سمجھدے سن۔ لودھیاں دے سمے بھگت کبیر تے نانک نوں قید و بند دیاں مصیبتاں جھلنیاں پئیاں تے کجھ ہور سوجھواناں نوں جان توں ہتھ دھونے پئے۔

چغتیاں دے مڈھلے سمے وچ عوامی طاقتاں داپلہ بھاری بن چکیا سی۔ اس دا اُگھڑواں نظارا اکبر باتشاہ دے سمے لبھدا اے اکبر دادور مسلم ہندوستان وچ ترکیبی ثقافت دے ودھرے دا زمانہ سی۔ جدوں پرانے خیالاں نوں ہار ہوئی تے انسان دوست قدراں دی فتح ہوئی۔ پر اورنگ زیب دے دور تے آکے فیر اک واریں عقیدہ پرست قوتاں آزاد خیالی نوں ہرادتا۔

چغتیاں دی حکومت وچ پہلی واریں ہندوستان دے وڈے ڈھیر سارے حصیاں تے کجھ افغانستان دے علاقے اتے اِک مرکزی حکومت سی۔ اس سمے وچ باہروں دے ہلے وی رُک گئے سن۔ چغتے باتشاہ اپنے سمے دے مطلق العنان ہوندے سن۔

اونہاں وچوں اکبر تے اورنگ زیب عالمگیر پنجاہ پنجاہ سال حکومت کیتی اکبر بادشاہ نوں دنیا دے وڈے بادشاہواں وچ شمار کیتا جاندا اے تے مغلِ اعظم دے لقب نال وی یاد کیتا جاندا اے۔ اکبر ان پڑھ ہوون دے باوجود ہندوستان وچ سانجھے وسیب دی اُساری واسطے ڈھیر ساری کوششاں کیتیاں۔ کئیں پاپڑ وی ویلے۔ ایہہ وکھری گل اے اپنے اس پروگرام وچ اوہ کامیاب نہ ہوسکیا پر اوہدے ایہنا کماں پاروں اوہدے پچھوں وی اوہدے پُتر جہانگیر تے پوترے شاہ جہان دے سمے ہندو چغتیاں دی حکومت نال جڑے رہے۔

سید علی بلگرامی اکبر دی ایہناں پالیسیاں دا اویروا کر دیاں لکھدے نیں۔

''اس پادشاہ نے جو تاریخ عالم کے پادشاہواں میں ایک بہت بڑا فرمانروا گزرا ہے ہندوؤں اور مسلمانوں کو ایک نظر سے دیکھا............................ان دنوں اقوام کی طرزِ تعمیر کو ترکیب دینے میں اسے پوری کامیابی حاصل ہوئی''۔(۸)

سیاسی پکھ دے حوالے نال ویکھیے تاں پتہ چلدا اے۔ چغتے بادشاہ اپنے فیصلے بالکل مطلق العنانی نال کردے سن۔ جس بندے نوں چاہن جاگیراں دے دین مال وزرا اوہدے اُتے نچھاور کر دین تے جس ویلے چاہن اُس توں جاگیر سمیت ہر شے واپس لے لین تے قید وچ پا دین۔ چغتے بادشاہاں نوں وڈیاں وڈیاں عمارتاں بنوان دا وڈا شوق سی۔ اوہناں دے سمے دیاں بنیاں ہویاں عمارتاں اج وی اک وکھری سج دھج نال روزانہ لکھاں لوکاں دی توجہ دا مرکز ہن۔ شہاب الدین شاہ جہان آگرے وچ اپنی پیاری بیوی ممتاز محل دی یاد وچ تاج محل بنوایا جیہڑا اج وی صدیاں لنگھن توں بعد وی دنیا دی وڈیاں عمارتاں وچ شمار ہوندا اے پر اسے تاج محل نوں دوجے پکھوں ویکھیے تاں پتہ چلدا اے پئی کتنے سال پورے ملک دی آمدن تاج محل اتے خرچ ہوندی رہی تے ہزاراں کاریگر تے مزدور سالاں دے حساب نال اس کم اتے لگے رہے۔ ایہدے نال نال چغتے بادشاہ سینکڑوں عورتاں نوں اپنے حرم وچ رکھدے سن۔ مال وزر تے سوہنی عورتاں واسطے جنگاں ہوندیاں سن۔ ایہہ بادشاہ زمین اُتے اپنے آپ نوں حکومت چلان وچ اللہ تعالیٰ دا خلیفہ آکھدے سن۔ سارے کماں دے اختیارات اپنے کول رکھدے سن اُنج وزیر تے مشیر ڈھیر سارے ہوندے سن پر اوہ صرف مشورہ دے سکدے سن۔ فیصلے دا آخری اختیار بادشاہ کول ہوندا سی۔ کئی واریں وزیراں نوں بادشاہ ہوراں دے مزاج دے خلاف مشورہ دین پاروں قیداں کٹنیاں پوندیاں سن۔

چغتیاں دے حکومت کرن دے طور طریقیاں بارے سید علی بلگرامی لکھدے نیں۔

''مغلیہ پادشاہوں کے اختیارات غیر محدود تھے اور ان کو وہ اس زرخیز ملک کی دولت کو اپنی طرف کھینچنے میں استعمال کرتے تھے.......................................کل ملکی، فوجی اور مذہبی اختیارات پادشاہ کے ہاتھ میں تھے۔ وہی ظل اللہ علی الارض اور خلیفۃ اللہ اور حاکم

مطلق ہوا کرتا تھا''۔(۹)

اس سمے دے بادشاہ' امیر وزیر' تے سپہ سالار وڈے وڈے محلاں تے پکیاں حویلیاں وچ دن عید تے راتاں نوں شبراتاں بنان اُتے اک اک رات وچ ہزاراں تے لکھاں روپے عیاشی تے ناچ گانے اتے اڈا چھڈ دے سن۔ اوہناں نوں اس روپے پیسے دا کوئی احساس نہیں سی ہوندا۔ ایہو پیسا کاریگر' محنتی تے کامے کیویں خون پسینے اک کر کے اپنے ہڈاں نوں پیہہ کے تھوڑا تھوڑا کر کے کماندے نیں تے اوہناں کامیاں تے محنتیاں دی حیاتی کیویں پئی لنگھدی اے۔ اوہ تاں دو ویلے دی روٹی توں وی اوکھے نیں تے لکھاں کانیاں دیاں گُلیاں وچ حیاتی دے ڈنگ پئے پورے کر دیں ہن اوہناں دی حیاتی وچ خوشی ناں دی کوئی شے نہیں سی۔ وسیب دی ایہہ اوہ ونڈ اے جیہڑی صدیاں توں اک مذہبی ریت وانگوں ٹُری آوندی سی۔ جس نوں ہر سمے وچ لب پوج حاکم دھڑے دے وظیفہ خوار مذہبی عالم فاضل تے پیر لوک اپنی روٹی واسطے پکیرا کر دے آئے۔ ہر سمے کدائیں کدائیں ظلم تے لٹ مار دی کھیڈ نوں کسے للکاریا اے تاں اوہ صرف اور صرف اللہ تعالیٰ دے دوست صوفی فقیر سن جو پنجاب وچ چغتیاں دے سمے لاہور وچ مست الست فقیر اپنے ویلے دے فرعوناں تے قاروناں نوں اک ملنگ للکرا مار دیاں ہویاں آکھیا سی۔

''لکھ کروڑ جیہناں دے جُڑیا سو بھی جھُوری جھُوری

بھٹھ پئی تیر چٹی چادر چنگی فیقراں دی بھُوری''(۱۰)

حضرت شاہ حسینؒ مادھولال توں پچھے پنجاب دے ضلع جھنگ دے شورکوٹ شہر وچوں حضرت سلطان باہوؒ ہوراں وی اپنے سمے دے اوہناں عالماں تے پیراں دی نندیاں کر دیاں ہویاں آواز اٹھائی۔ جیہناں اپنے پیٹ پوجا پروگرام واسطے اللہ تعالیٰ دے سچے دین اسلام نوں وی ویچنا شروع کر دتا سی۔ جتھے چنگا چوکھا مال دولت لبھدا او تھے وڈے وڈے مسلے چھوہندے سن تے وڈے وڈے پڑ بنھدے سن۔ حضرت سلطان باہوؒ اوہناں دی ٹھگی دا پڑدا پاڑ کے دسیا اے۔

''حافظ پڑھ پڑھ کرن تکبر ملاں کرن وڈیائی ہُو

ساون ماہ دے بدلاں وانگوں پھرن کتاباں چائی ہُو

جتھے ویکھن چنگا چوکھا' پڑھن کلام سوائی ہُو

دوہیں جہانیں مُٹھے جنھاں کھادی ویچ کمائی ہُو''(۱۱)

حضرت سلطان باہوؒ دے سمے وچ تے اس توں پہلاں دے چغتے بادشاہاں تے اوہناں وزیراں مُشیراں دی حیاتی دے صبح شام عام بندے دے صبح شام نالوں اُکا ای وکھرے سن محلاں تے اُچیاں وڈیاں حویلیاں اندر کتنے نوکر چاکر ہوندے سن۔ اوہناں وڈیریاں دیاں راتاں نوں شبراتاں بناون واسطے مال دولت پانی وانگوں لڑھایا جاندا آہا۔ ایہناں وڈیریاں دے ہر بچے بچی اگے کئی کئی نوکر چاکر ہوندے سن۔ ایہناں امیراں وزیراں تے بادشاہاں دے حرماں وچ وڈی تعداد وچ عورتاں

ہوندیاں سن فیروی کدائیں کسے جاہ تے کوئی سوہنی زنانی نظر آ جاوے ہا تاں اوتھے ای اوہنوں مال زر تے حکومتی ٹل نال حاصل کر لیندے سن۔اس پاروں عام طورتے دعوتاں محفلاں اندر عورتاں ڈردے ماریاں سہمیاں رہندیاں سن۔ایہدے نال نال کجھ امیر وزیر لوک اپنی نوجوان خوبصورت دھیاں نوں شاہی محل اندر اپڑان واسطے کئی کئی پاپڑ وی ویلدے سن۔اس دوڑ وچ ایہہ مال زر تے عہدیاں دے لوبھی لوک اک دوجے توں اگے ودھن واسطے شاہی محل دے خواجہ سراں نوں وی وڈی وڈی رشوتاں دیندے سن۔ کیوں جے کدھرے اوہناں دی دھی بادشاہ دی نظر تھلے آ گئی تے اوہنوں دلوں چنگی لگ گئی تاں بس فیر اس کُڑی دے پیو تے پورے خاندان دے وارے نیارے ہو جاندے سن۔شاہی محلاں اندر ایس کوبجھی کھیڈ اتوں پڑدا چکدیاں ہویاں سید علی بلگرامی لکھدے نیں۔

''پادشاہی محل سراؤں میں عورتوں کی تعداد غیر محدود تھی۔کیونکہ یہ سلاطین اس خاص مسلہ میں نیز اور بہت سے مسائل میں شرح محمدیؐ کے پابند نہ تھے۔صرف شاہ جہان کے حرم میں دو ہزار بیبیاں تھیں۔لیکن ایسا معلوم ہوتا ہے کہ وہ اس تعداد کو ناکافی سمجھتے تھے اور ہمیشہ اپنے امراء کی بیبیوں میں خوبصورت عورتوں کے جویا رہتے تھے۔اس کی وجہ سے امراء میں سخت بدلی رہتی تھی''۔(۱۲)

چغتیاں عوام اُتے ڈھیر سارے ٹیکس لا چھڈے سن۔زمینداراں دیاں کچیاں کھڑیاں فصلاں اتے وی پنڈاں تھاواں وچ ٹیکس حکومتی ڈانگ نال وصول کیتا جاندا سی۔ایہناں جبری اگرائیاں پاروں حاکم دھڑے تے عام لوکائی دے وچکار پاڑ ویلے دے نال نال ودھدا گیا کیوں جے عام لوک جس ویلے بادشاہاں تے امیراں وزیراں دے مال زر دے خزانے تے وڈیاں وڈیاں عمارتاں ویکھدے سن۔اوہناں دے عیاشی دے قصے سُندے سن تاں ایہدے توں عام لوکائی دے دلاں وچ حاکم دھڑے واسطے نفرت ودھدی سی۔حاکم دھڑے دیاں لوڑاں وی اپنے عیاش پُنے پاروں ویلے دے نال نال ودھدیاں جارہیاں سن۔اوہناں دی ایہہ خواہش ہوندی سی ایہناں دے شاہی محلاں وچ نوکر چاکراں دی اک فوج ہووے۔عیاشی تے لُٹاون واسطے مال زر دے خزانے ہوون۔وڈے وڈے حرم ہوون تے اوہناں اتے زر جواہر لٹا کے سخاوت وچ اپنا اُچا ناواں بنا کے خوشامدیاں دے مُنہ وچوں اپنیاں تعریفاں سُنن دا چاہ ہوندا سی۔محمد اشرف کنور شاہی محلاں دی اس کہانی دا ویروا کردیاں ہویاں لکھدے نیں۔

''ایران کے ساسانی شہنشاہوں کی طرح سلاطین دہلی کا بھی منتہائے نظر یہ تھا کہ وہ رفیع الشان عمارات اور محلات تعمیر کروائیں، پرشکوہ دربار منعقد کریں اور ایک عالم کو اپنے سامنے دیکھ کر لطف اندوز ہوں۔وافر خزانے جمع کرلیں اور اپنی پسند کے لوگوں کو دولت بخشنے کے لیے دولت کے جملہ مال ذرائع اپنے قبضہ میں کرلیں''۔(۱۳)

ایہناں شاہی محلاں توں باہر باتشاہاں دے درباری امیر' وزیر' صوبیدار تے فوجاں دے سپہ سالار وی باتشاہاں دی ویکھا ویکھی اپنے واسطے وڈے وڈے محل یاں وڈیاں قلعیاں وانگوں حویلیاں بنواندے سن۔ ایہناں حویلیاں وچ بیگماں' بچیاں' شاہی محافظاں' نوکراں تے نوکرانیاں واسطے وکھرے وکھرے کمرے ہوندے سن۔ ایہناں توں وکھ اعلیٰ نسل دے گھوڑیاں دے اصطبل وی بنوائے جاندے سن۔ اس سبھ کجھ نوں چلان واسطے ڈھیر سارا مال زر چاہیدا سی۔ اس واسطے زمیناں تے فصلاں نکیاں وڈیاں شیواں بنان والیاں اتے ٹیکس لا دتے جاندے سن۔

جدوں باتشاہ' وزیریاں کوئی صوبیدار کسے شہر وچ پہلی واریں جاندا سی تاں اوتھے وی شاہانہ ٹھاٹھ باٹھ' امیراں تے نچن گاون والیاں عورتاں' ڈوماں' بہروپیاں اُتے مال زر دی بارش کر دتی جاندی سی تاں جے لوک ایہناں باتشاہاں یا صوبیداراں دے ظلماں نوں بھُل جان تے ایہناں دی سخاوت دے گیت گاندے رہن۔

شاہی محلاں یاں وزیراں دیاں حویلیاں وچ جدوں کوئی شادی دا موقع ہوندا سی تاں کئیں کئیں مہینے پہلے توں ای پورے شہر نوں سجایا جاندا سی۔ وڈے وڈے ہاتھیاں اُتے وی رنگ برنگیاں جھولداریاں تے زرق برق اماریاں نال سجائے جاندے سن۔ گھوڑے تے اوہناں دے اسواراں واسطے قیمتی ساز سامان اکٹھے کیتے جاندے سن۔ نچن گاون والیاں دے طائفے ہر ویلے موجود رہندے سن۔ نچن گاون والیاں وچ سبھ توں وڈی تعداد سوہنیاں زنانیاں دی ہوندی سی۔ شادی یاں تخت نشینی دے موقعے اُتے دلہن یاں باتشاہ نوں سونے وچ تولن دا وی رواج سی کئیں امیراں وزیراں تے ہندو شاہوکاراں کول مناں دے حساب نال سونا چاندی سی۔ مرن پچھوں وی ایہناں اُتے مال زر بارش دی طرحاں وسایا جاندا سی۔ باتشاہاں' بیگماں' امیراں دے وڈے وڈے عالیشان مقبرے بنائے جاندے سن۔ اس سمے وچ مقبریاں اُتے لکھاں کروڑاں روپے لا دتے جاندے سن۔ ایہناں مقبریاں دے نال ایصالِ ثواب واسطے خیرات خانے تے لنگر خانے وی کھولے جاندے سن۔ قرآن دے قاری قرآن پڑھ کے ثواب پہچان واسطے رکھے جاندے سن۔ ایہناں سارے خرچیاں واسطے مقبریاں دے ناویں چوکھی آمدن والیاں جاگیراں وقف کر دتیاں جاندیاں سن۔ سال پچھوں مرن والے دیہاڑے اُتے تاں کئیں کئیں دن میلے لگدے سن۔

چغتے باتشاہ سیاست دے نویں ہتکھنڈیاں' حیلے بہانیاں' سازشاں تے جنگاں کر کے اپنی حکومت دیاں باہروں حداں نوں اگانہہ اگانہہ ودھاندے رہے اِنج کر کے ہندوستان وچ پہلی واریں اک چنگی تکڑی حکومت بن گئی۔ ۱۵۶۷ء وچ اکبر باتشاہ چتوڑ گڑھ تے رنتھبور دے قلعیاں اتے قبضہ کر کے اپنے راج دیاں حداں کالنجر' مارواڑ' بیکانیر تے گجرات تک ودھالئیاں سن۔ پورب ول بنگال تے بہار دے علاقیاں اتے وی قبضہ کر لیا' سبھے کشمیر' افغانستان' بلوچستان تے سندھ تک اپنی راجدھانی ودھالئی سی۔ ایہو حال دکھن دا وی سی۔ ویلے گزرن دے نال نال چغتہ سلطنت مضبوط ہوندی گئی۔ ایہدے نال ہندوستان دے اتنے وڈے علاقیاں اُتے اک حکومت برصغیر وچ اِک سیاسی ایکتا دی نینہہ رکھی تے باہر دے دھاڑواں دے ہلے روک لئے

گئے۔ وکھو وکھ علاقیاں دے لوکاں دا آپس وچ میل ملاقاتاں ودھدیاں، ایہدے پاروں وسیب دی رہتل بہتل، رسم رواجاں تے علاقائی زباناں دے آپس وچ میل نال ہندوستانی وسیب وچ تبدیلی دے نویں ڈانڈے ابھرے۔ ایتھوں تہذیب ثقافت نوں اگے ودھن وچ مدد مل گئی۔ چغتہ شاہی دے سیاسی نظام تے حالات بارے ابن حسن لکھدے نیں۔

> ''سلطنتِ دہلی کے ایک آزاد اور خودمختار طاقت کی شکل میں ابھرنے سے شمالی ہندوستان کی سیاسی دنیا میں ایک نئے عنصر کا اضافہ ہوا جس نے وہاں کی سیاست کا رخ بدل دیا۔ غیر ملکی فوج اور اپنے غیر ملکی طبقہ امراء کے ساتھ اس نئی سلطنت کو مخصوص قسم کی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا لیکن مذہب، نسل، تہذیب و تمدن اور زبان کے پیدا کردہ تمام اختلافات کے باوجود نئے حکمرانوں نے ہندوستان کو وحدت اور امن بخشا''۔ (۱۴)

حضرت سلطان باہوؒ دے سمے چغتیاں دی حکومت نے عوام اُتے ڈھیر سارے ٹیکس لائے ہوئے سن جنہاں پاروں زمیندار، محنتی کامے تے عام کاریگر ایہناں ٹیکساں دے بھار تلے دبے ہوئے سن ایہہ محنتی لوک اپنے بیوی بچیاں نوں نال لاہ کے زمیناں اتے اپناں خون پسینہ اک کر کے فصلاں اگاندے سن۔ شہراں وچوں چھوٹے موٹے کاریگراں ہنر پیشہ لوک اپنے رچھاں نال وکھو وکھ چیزاں بناندے سن۔ حاکم دھڑے دے اہلکار، منصبدار، مقدم تے دیوان لوکاں کولوں جبری ٹیکس اُگراندے سن تے ایہناں محنتیاں کامیاں کول مساں اوناای رہ جاندا سی۔ جیہدے نال اوہ اپنا تے اپنے خاندان دا روٹی پانی پورا کردے سن۔ ایہدے نال نال حاکم دھڑا حکومتی ڈانگ دے دابے نال محنتیاں کامیاں کولوا پنیاں لوڑاں توں ودھ مال، رزق، غلہ پیدا کرن اتے مجبور کر دتا سی تاں جے مال دولت نال حاکماں دیاں تجوریاں بھر دے رہن۔ حاکم دھڑا ایہہ مال دولت اپنا راج پکیرا کرن واسطے تے نال نال عیاشی اتے خرچ کر دا سی۔ جے اس ساری کھیڈ دا ٹھیک طرحاں نتارا کریئے تاں ایہہ گل نتر کے ساہمنے آوندی اے پئی اوہ ساری وادھو محنت غریب عوام دے گل دا پھاہ بن وینیدی سی حاکم دھڑا ہر ویلے اس کوشش وچ لگا رہندا سی پئی محنتیاں کولوں ودھ توں ودھ محنت اُتیج کرائی جائے تاں جے ایہدے توں ودھ توں ودھا گراہی ہووے۔

لٹ مار تے ظلم دی ایس کھیڈ وچ حاکم دھڑا عام لوکائی دے دلاں وچ اپنے راج دیاں نیہاں پکیاں کرن واسطے تے ذہنی بھلیکھے پاون واسطے اپنے ویلے دے مذہبی آگوواں نوں وی اپنے نال ملا کے رکھدا سی تاں جے اوہدے ہر ظلم تے لٹ مار اتے عام مخلوق چپ رہووے تے اپنے نال ہوون والے ظلم نوں خدا دی کرنی تے اپنی قسمت مقدر سمجھے۔ ایس کوجھے کم واسطے حاکم دھڑے نوں وسیب وچوں لب پوج مفاد پرست مذہبی آگو ہر مذہب وچوں لبھ جاندے سن۔ پچھلی تاریخ پڑھ کے ویکھیے تاں پتہ چلدا اے پئی ہر سمے وچ ویلے دا فرعون تے قارون مذہبی آگوں ہامان نوں لُٹ مار دے مال وچوں حصہ دے کے نال رکھدا سی۔

حضرت سلطان باہوؒ ہوراں اپنی شاعری وچ ایہنا لب پوچ عالماں دی رج کے نندیا کیتی اے ایہہ مفاد پرست مذہبی آگو حاکماں دے راج نوں پکیرا کرن وچ اوہ کم کردیندا آ ہا جیہڑا کم حاکماں دی تلوار وی نہیں کرسکدی سی اک پاسے تاں ایہہ مذہبی آگو مذہب وچوں الٹی الٹی تعبیراں کرکے عام لوکائی نوں ذہن بھلیکھے پاندے سن تے دوجے پاسے ویلے دے حاکماں نوں رب دا اوتار دس کے عام لوکائی نوں ایتھوں تک ذہنی طور تے تیار کردے سن کہ عام لوکائی دا ذہن حاکماں دی لٹ مار تے ظلم دے دھر وول نہ جاوے۔ سگوں حاکم ٹولے نوں پوجن وی سی۔ سویرے سویرے جھروکے وچوں بادشاہ دا درشن لینا لوک اپنے واسطے خوش قسمتی تے نیک فال سمجھن۔ انج کر کے حاکم ٹولے دا ہر ظلم زیادتی تے لٹ مار تقدس تے ہونی دے موٹے موٹے سوہنے پڑدیاں تھلے دب جاندا سی۔

نجم حسین سید اس سمے دے ظلم تے لٹ مار دی کھیڈ دا ویروا کردیاں ہویاں لکھدے نیں۔

> ''چغتیاں دے ویلے دے وسیب دا موٹا نقشہ ایہہ ہے جوان اگاون پار تے وست گھڑن پار لوکی اپنی ہڈ کمائی وچوں مساں ساہ دی ڈوری ٹورن جوگا ای اپنے کول رکھدے ہن۔ وادھو ان وست پنڈاں دے چودھری' شاہی منصبدار' صوبیدار باتشاہ اپنی پتی سر ونڈ لیندے سن''۔(۱۵)

چغتیاں دی حکومت وچ تخت نشینی دا کوئی قانون اصول نہیں سی۔ جدوں اک باتشاہ فوت ہو جاندا سی تاں اوہدے پتراں وچکار تخت واسطے جنگاں ہوندیاں سن جیہڑا شہزادہ جنگ جت جاندا سی اوہ تخت اتے بیٹھدا سی۔ جدوں شاہ جہاں ۱۶ ستمبر ۱۶۵۷ء وچ چوکھا ڈاھڈا بیمار ہو گیا تے بچن دیاں امیداں گھٹ ہو گئیاں تاں اس اپنے وڈے پتر دارا شکوہ نوں تخت سونپ دتا۔ دارا درویش تے فقیراں دامنن والا سی تے اوہدے وچ سیاسی سوجھ بوجھ گھٹ سی۔ اس ویلے دلی توں باہر دور علاقیاں وچ بادشاہ دی موت دی خبر پہنچ چکی سی دارے اپنے ناں نال حکم جاری کرنے شروع کر دتے۔ شاہ جہاں دے چار بیٹے سن۔ دارا شکوہ سب تو وڈا بیٹا سی اوہدے توں چھوٹا شاہ شجاع تے ایہدے توں چھوٹا اورنگ زیب سی چوتھا سب توں چھوٹا بیٹا شہزادہ مراد سی۔ شاہ جہان دے ایہہ چارے پُتر ممتاز محل وچوں سن پر ایہناں وچکار وی اپنے باپ شاہ جہان توں بعد تخت واسطے جھگڑا ہے سی۔ ایہہ چارے پُتر وکھو وکھ صوبیاں دے گورنر وی سن۔ دارا پنجاب وچ' شاہ شجاع بنگال' مراد گجرات وچ تے اورنگ زیب دکن وچ گورنر سی۔

شاہی جہان دی بیماری دی خبر سن کے سارے شہزادیاں اپنی اپنی تھاں تخت لین واسطے تیاریاں شروع کر دتیاں سن۔ بادشاہ دی وصیت اتے وڈے شہزادے دارے تخت سنبھال لیا تے کجھ اجیہے کم شروع کر دتے پئی باقی شہزادے وی ہشیار ہو گئے۔ شاہ شجاع بنگال وچ تے مراد گجرات وچ اپنی اپنی باتشاہی دا اعلان کر دتا۔

اورنگ زیب مرادنوں اپنے نال ملا لیا تے دونویں اپنیاں فوجاں لے کے دھرمت دے میدان وچ آ گئے۔ دارے جسونت سنگھ نوں ڈھیر ساری فوج دے تے مقابلے واسطے گھلیا۔ دونہاں فوجاں وچکار اک وڈی جنگ ہوئی۔ دارے دیاں فوجاں نوں ہار ہوگئی۔ اس توں بعد اورنگ زیب دیاں فوجاں اگے ودھ کے ساموگڑھ دے پڑ وچ ڈیرہ لا دتا۔ ایتھے فیر دارے اپنی پنجاہ ہزار فوج آندی۔ دارے آپ وی جنگ وچ شرکت کیتی۔ اک وڈے ہاتھی تے سوار سی۔ ایہہ جنگ وی دارا ہار گیا تے آگرے ول نس اٹھیا اس جنگ وچ دونہاں پاسیوں ہزاراں فوجی مر گئے زمین خون نال لال ہوگئی۔ اورنگ زیب دے ہتھ ڈھیر سارے ہاتھی تے باقی دا مال اسباب لگا اوہ ہر شے سمیٹ تے آگرے ول ٹر پیا۔ آگرے دے باہر باغ نور وچ ڈیرہ لایا تے باتشاہ شاہ جہان کولوں معافی منگن واسطے خط لکھیا۔ شاہ جہان جواب وچ مشہور تلوار عالمگیر دے گھلی تے نال ملن واسطے سد گھلیا۔ پر اورنگ زیب بدگمانی پاروں نہ گیا۔ سگوں اپنے پتر شہزادہ محمد نوں قلعے نوں گھیرا پاون واسطے گھل دتا۔ ایہدے توں بعد اورنگ زیب قلعے نوں اپنے قبضے وچ لین پچھوں اپنے پیو شہاب الدین شاہ جہان نوں نظر بند کردتا ۱۶۶۱ء وچ مرادنوں علی نقی دے قتل دے مقدمے وچ موت دی سزا دے دتی گئی۔ دارا دلی توں نس کے گجرات وچ پناہ لین اتے مجبور ہوگیا پر اُتھوں وی اوہنوں اورنگ زیب دے فوجیاں قید کر کے دلی آندا تے بعد وچ ذلیل خوار کر کے قتل کروادتا۔

اجے شاہ جہاں دا چوتھا پتر شاہ شجاع بنگال وچ گورنر سی تے اس اپنے پیو شاہ جہاں دی موت دی خبر سن کے اپنی باتشاہی دا اعلان کردتا سی۔ اورنگ زیب ہر پاسیوں وہیلیاں ہو کے شاہ شجاع ول توجہ دتی۔ شاہ شجاع نوں خط لکھ تے صلح واسطے سد گھلیا پر شاہ شجاع مراد دا انجام ویکھ چکیا سی۔ اس واسطے اس ڈھیر ساری فوج اکٹھی کر کے اورنگ زیب نال جنگ کیتی۔ جس نوں کھجورہ دی لڑائی وی آکھدے نیں۔ اس جنگ وچ ڈھیر ساری تباہی پچھوں شاہ شجاع جنگ ہر کے بنگال دے علاقیاں ول نس گیا۔ بنگال وچوں اراکان چلا گیا۔ جتھے اورنگ زیب دے فوجیاں اوہنوں قتل کردتا۔ اورنگ زیب پورے اٹھ سال اپنے سکے پیو شہنشاہِ ہند شہاب الدین محمد شاہ جہان نوں اپنی قید وچ نظر بند رکھیا۔ پہلے سالاں وچ تاں پہرہ ڈھیر سخت کردتا سی تاں جے کوئی سازش نہ ہووے شاہ جہان کول صرف اوہدی پیاری لاڈلی دھی جہاں آرا بیگم قید وچ نال سی جیہڑی شاہ جہان دی دلجوئی کردی رہندی سی۔ اپنے تریں پتراں دے اورنگ زیب دے ہتھوں قتل پاروں شاہ جہان اندروں مُک گیا سی۔ اخیر ۷۴ سال دی عمر وچ ۱۶۶۶ء وچ نظر بندی دی حالت وچ فوت ہوگیا۔

صفدر حیات صفدر چغتیاں دیاں تخت واسطے جنگاں دا ویروا کردیاں ہویاں لکھیا اے۔

> ''مغلوں میں جانشینی پر جھگڑے ہوتے ہی تھے۔ جہانگیر اور شاہ جہاں دونوں کو اور بعد میں اورنگ زیب عالمگیر کو اپنے اپنے تخت کے لیے اپنے وقت پر اپنے مخالفین سے جنگ کرنا پڑی تھی اگرچہ شاہ جہاں کے چاروں بیٹے ایک ہی ماں ممتاز محل سے تھے مگر ان میں بھی تخت

کے لیے جھگڑا موجود تھا'۔(۱۶)

حضرت سلطان باہوؒ دے سمے دے ایہہ سیاسی حالات سن جینہاں وچ راج گدیاں لئی پتر اپنے پیونوں مار کے تے اوہدی رت دا ٹکا لا کے تخت اُتے بیٹھدا اسی۔اس سمے ہر پاسے طاقت زور نال وی کم چلدے سن۔زور نال کیتے دھرونوں کوئی دھروا کھن نوں تیار نہیں سی۔ہونداسگوں لوک ڈاھڈے نوں پوجدے سن۔جدوں اورنگ زیب اپنے ترائے سکے بھراواں نوں قتل کروا کے تخت تک اپڑن واسطے ہزاراں لکھاں لاشاں دے اتوں لنگھ کے آیا اپنے سکے باتشاہ شہاب الدین محمد شاہ جہاں نوں اٹھ سال نظر بند رکھیا۔دل آئیاں سختیاں وی کیتیاں پر جدوں اوہ ای اورنگ زیب محی الدین تے عالمگیر دے لقب نال ہندوستان دے تخت اتے بیٹھا تاں اس ویلے دے وڈے وڈے جرنیل' سیاسی تے مذہبی سوجھواناں ای اورنگ زیب عالمگیر نوں سجدے کر کے تاں مبارکاں دتیاں۔ایہو جیہی رہتل بہتل جیہدے وچ عدل انصاف ناں دی کوئی شے نہ ہووے۔سگوں زور تے طاقت نوں ای سب توں وڈا اصول منیا جا رہیا ہووے تاں اوتھے کون غریباں مسکیناں دیاں کوکاں فریاداں سن داہے۔جیہڑا بندہ مال زر ولوں کجھ لسا رہ جاوے ہر کوئی اوہدے نال ٹھگی واسطے ہر ویلے تیار ہو جاندا اے۔اس طرح ایہہ ظلم فساد تے لٹ مار دا سمہ اے جیہنوں لب پوج سوجھوان بھانویں جو کجھ آکھدے رہن۔

اک پاسے تاں غریب عوام دی ایہہ حالت سی پئی اوہ کچیاں کوٹھیاں یاں کانیاں ککھاں دیاں چھنا کلیاں وچ حیاتی دے ڈنگ پئے پورے کردے سن۔۱۶۳۰ء دے کال وچ ہزاراں جاناں بھکھ پاروں تڑپ تے مر گئیاں ایہدے نال کسی مہلک وباواں کتنے ہزاراں لوکاں نوں نگل چھوڑیا جیہدا کوئی لکھیا حساب کتاب وی نہیں۔اس غریب مخلوق نال حاکم دھڑے دا صرف اور صرف ایہناں دی محنت لٹن دا تعلق سی ایہناں دے دکھاں دی کسے نوں کوئی پرواہ نہیں سی۔

عام آبادی وستی دے بنن یاں اُجڑن اتے بس اک دن لگدا سی۔وستی دے لوک اپنی روزی' اپنے مال ڈنگر دے گھاہ پانی واسطے جدوں اک تھاں توں ٹردے سن تاں دوجے دن اس تھاں اُتے آبادی دا ایڈا وڈا کوئی نشان نہیں سی رہ جاندا۔نویں تھاں اُتے جدوں ڈیرا لاونا ہونداسی تاں اوہ ای بس اک دن وچ پوری وستی آباد ہو جاندی سی۔کیوں جے غریب لوک عام طور تے رُکھاں دے لڑے جوڑ کے اُتے وی رُکھاں دے ڈھنگر پتر یا گھاہ جوڑ کے اک دن وچ چھپر بنالیندے سن۔بعد وچ اوہدے آسے پاسے کچی مٹی گنھ کے کدھاں اُسار لیندے سن۔عام طور تے ایہناں وستیاں نوں کسے وڈے امیر' جاگیر دار یاں فیر دریاواں دے نیڑے آباد کیتا جاندا تاں جے امیر بندے دے گوانڈھ وچ باہروں دی لٹ مار توں بچے رہن۔پرانے ہندو وسیب وچ نکے نکے کم کار تے صفائی کرن والے غریب لوکاں دیاں وستیاں وی شہراں توں باہر بنائیاں جاندیاں سن۔

ایہناں غریب لوکاں دا رہن سہن سادہ ہونداسی۔گھر دے مرد زمیناں اُتے کم کردے سن یاں فیر اپنے ڈھور ڈنگر جنگل وچ چراندے سن۔گھر دیاں زنانیاں گھر تے نکیاں بچیاں نوں سنبھالدیاں سن تے ایہدے نال نال واہی بیجی وچ اپنے مرداں

دی روٹی لے جاندیاں سن تے مرداں نال زیناں اتے کم کار وچ ہتھ ونڈادیاں سن۔کمیاں دیاں زنانیاں اپنے گھراں دے نال نال وستی دے تکڑے امیراں دے گھراں دا کم کاج کردیاں سن۔شادی دے مسئلے وچ ایہہ نیویں طبقے وچ صرف اک شادی اتے ای گزارہ کردے سن۔مذہب تے وسیب دیاں اخلاقی قدراں پاروں اپنی بیوی نال ای ساری حیاتی لنگھا چھڈدے سن۔کُجھ ول کھاندے پیندے تکڑے لوک دو دویاں تن تن بیویاں وی کرلیندے سن۔

وسیب دے اس نیویں طبقے وچ مذہب دا رنگ وی چوکھا آہا عام لوک مذہبی حداں اندر رہ کے جیندے سن۔صوفی، پیر، فقیر دی وسیب وچ سبھ توں وڈی مانتا ہائی۔صوفی فقیراں دیاں خانقاہواں یا عُرساں میلیاں اتے لوک خوشی نال جاندے سن۔

پنجاب دا لوک وسیب اپنی تھاں تے بڑا امیر سی۔شادی بیاہ دے موقعیاں اتے شگناں دے گیت، سٹھنیاں، بولیاں، ترنجناں وچ جوان کڑیاں دی ککلی، گِدھے تے پیار محبت دے گیت، جوان مرداں وچ پیار محبت دے ماہیے، ڈھولے تے بہادراں دیاں واراں ڈھولے گائے جاندے سن۔وسیب وچ دوستی دشمنی دیاں اُچیاں تے سُچیاں قدراں موجود سن۔

بادشاہ اپنے ذوق واسطے وڈیاں وڈیاں عمارتاں بنواندے سن۔اکلا تاج محل بارہ سالاں وچ بنیا تے پنجاہ لکھ روپے لاگت آئی نال اک لکھ روپے سالانہ آمدن والی اک جاگیر تاج محل دی حفاظت تے باقی دے خرچیاں واسطے وقف کر دتی ایہدے نال نال لال قلعہ دہلی، تخت طاؤس جیہدے اتے اس سمے ایک کروڑ روپیہ خرچا آیا سی۔لاہور تے ٹھٹھہ دیاں عمارتاں وڈے وڈے باغ تے کئیں اک مقبرے بنوائے۔جیہناں اتے بے حسابا پیسہ لا دتا۔صفدر حیات صفدر شاہ جہاں دے سمے دی آمدن بارے لکھیا اے۔

> ''اراضی سے حاصل ہونے والے مالیے کی کل رقم ۴۵ کروڑ روپیہ سالانہ تھی جس میں سے سارے حکومتی اخراجات نکال کر ۲۴ ملین پونڈ رقم بچتی تھی۔ایہہ رقم سونے چاندی اور جواہرات کے علاوہ تھی''۔(۱۷)

شاہ جہاں توں بعد ۱۶۵۸ء وچ اورنگ زیب عالمگیر دے لقب نال بادشاہ بنیا۔اورنگ زیب اپنی طبیعت تے اپنے وچاراں پاروں اپنے پیؤ دادے تے پردادے توں اِک اکا ای وکھرے راہ دا بادشاہ سی اس تخت سنبھالدیاں ای ڈھیر سارے نویں حکم جاری کیتے جویں کہ

۱۔ سکیاں اُتے کلمہ طیبہ کندہ کرانا بند کر دتا جے ناپاک ہتھ لگن نال بے ادبی ہوندی اے۔

۲۔ سجدے دی دربار وچ رسم ختم کرتی۔

۳۔ نوروز دی رسم نوں ختم کر دتا۔

۴۔ دارے دے سنگی صوفیاں نوں سخت سزاواں دتیاں۔

۵۔ شراب تے نشے والیاں باقی شیواں اتے پابندی لا دتی۔

۶۔ مسجداں تے خانقاہواں دی مرمت کروائی۔ موذناں تے اماماں دیاں تنخواہاں مقرر کیتیاں۔

۷۔ شمسی سال دے استعمال نوں بند کر دتا۔

۸۔ جھوکہ درشن دی رسم نوں ختم کر دتا۔

۹۔ باتشاہ نوں سونے چاندی وچ تولن دی رسم ختم کر دتی۔

۱۰۔ دربار وچوں نجومیاں تے کاہناں نوں کڈھ دتا۔

۱۱۔ گاون نچن والیاں تے کنجریاں نوں حکم دتا گیا کہ شادی کر لئو یاں چغتا حکومت دا ملک چھوڑ جاؤ۔

۱۲۔ دربار وچوں سونے چاندی دے خوشبو دان سیاہی دان ہٹا دتے گئے۔

۱۳۔ شیعہ مذہب دے محرم جلوس کڈھن اتے پابندی لا دتی۔

۱۴۔ مرداں واسطے سونا تے ریشم پاونتے پابندی لا دتی۔

۱۵۔ میلیاں ٹھیلیاں اتے پابندی لا دتی گئی۔

۱۶۔ زنانیاں دے مزاراں تے جاون اُتے پابندی لا دتی۔

۱۷۔ ہندوواں دے اوہناں منڈراں نوں ڈھان دا حکم دے دتا جیہڑے مسجداں دیاں تھاواں اتے بنائے گئے سن۔ ایہدے نال نال اوہ مندر وی ڈھا دتے جیہڑے ہندوواں دیاں سازشاں دے اڈے سن۔

۱۸۔ نویں سرے توں فیر جزیہ لاگو کر دتا

۱۹۔ جوئے تے پابندی لا دتی۔

۲۰۔ وسیب ویہار وچ چلدیاں کئیں رسماں نوں غیر شرح ہوون پاروں ختم کر دتا۔

اس سمے وچ ہندوستان توں باہروں تاں کسے باتشاہ ہندوستان اتے حملے نہیں کیتے پر ملک دے کئیاں صوبیاں وچ بغاوتاں وی ہوئیاں جویں کہ ۱۶۷۹ء وچ جودھپور وچ راجہ جسونت سنگھ دے مرن پچھوں راجپوت چغتیاں دے خلاف اٹھ کھلو تے کئی لڑائیاں ہوئیاں جدوں تک اورنگ زیب باتشاہ رہیا راجپوت علاقیاں وچ چغتیاں دے خلاف نفرت دی اگ بھڑکدی رہی۔ پنجاب وچ سکھاں بغاوت کر دتی۔ اورنگ زیب دے سمے سکھاں دے نانویں گورو گورو تیغ بہادر انند پور ضلع ہوشیار پور نوں اپنا مرکز متھیا سکھ اوہنوں سچا بادشاہ آکھدے سن۔ اوہ اورنگ زیب عالمگیر دا وڈا دشمن سی۔ گورو تیغ بہادر توں بعد دسویں گرو گوبند پہاڑاں وچ قلعے بناون لگ پیا۔ اخیر سکھاں تے چغتہ فوج دی جنگ ہوگئی جیہدے وچ سکھاں نوں ہار ہوئی انند پور توں سکھ نٹھ گئے پر گورو گوبند دے دو پتر چغتے فوج دے ہتھے چڑھ گئے چغتہ فوج گورو دے دونویں پُتراں نوں قتل کر دتا۔ بس فیر

سکھ آرام نال نہ بیٹھے چغتیاں دے خلاف گوریلا جھڑپاں جاری رکھیاں۔

دکن دے پہاڑاں وچ مرہٹہ قوم چغتیاں دے سمے سبھ توں ڈھیر حالات نوں خراب کیتا۔لٹ مار، ظلم تے فساد دی اگ لمے دے پورے ہندوستان وچ لائی رکھی اخیر اورنگ عالمگیر تنگ آ کے اخیر لے ۲۵ سال دکن وچ آپ بہہ کے مرہٹیاں دی لٹ مار تے فسادنوں ختم کیتا۔متھرا دی جاٹ قوم مالیہ دیون توں انکار کر دتا تے فوجدار نوں قتل کر دتا۔اخیر چغتہ فوجاں تے جاٹ قوم وچ جنگ ہوئی۔جیہدے وچ ڈھیر سارا نقصان ہویا تے جاٹ قوم نوں ہار ہوگئی۔

حضرت سلطان باہوؒ دے سمے دے ایہہ سیاست دے حالات سن۔جیہدے وچ اپنے مطلب واسطے مارو مار تے مل مارن دی ریت سی مال زر تے حکومت واسطے اپنے ماپیو بھیناں بھراواں تے ہر ویلے دے سنگ ساتھ نال وی ٹھگی فریب تے قتل توں وی کوئی نہیں سی مڑدا۔ ہر سال کوئی نہ کوئی کسے پاسے جنگ چھڑ جاندی سی۔جیہدے وچ ہزاراں فوجی اپنی جان توں ہتھ دھو بیٹھدے سن پورے دے پورے علاقیاں نوں تباہ برباد کر دتا جاندا سی کھڑیاں فصلاں تباہ تے اجڑ جاندیاں سن۔ ہزاراں زنانیاں بیوہ تے لکھاں بچے یتیم ہو جاندے سن۔ جنگ توں بعد جتن والیاں فوجاں پورے علاقے وچوں مال زر لٹدے تے زنانیاں اٹھا کے لے جاندے سن۔ جنگاں دی زد وچ آون والے علاقے کئے سال بعد وچ بھکھ ننگ تے بربادی دی گواہی دیندے رہندے سن۔ایہناں جنگاں دے ہوون دے سبباں دا ڈونگھا کھوج کڈھیے تاں پتہ چلدا اے ڈھیر ساریاں جنگاں صرف اپنی بادشاہی حداں دیاں ودھاون یاں فیر کسے راجواڑے دی سوہنی راجکماری یاں شہزادی نوں شاہی حرم وچ شامل کرن دی ہوس پچھے ہوئیاں نیں۔شاہ جہان دے سمے وچ راجہ کھٹانہ توں اوہدی دھی دا رشتہ شاہ جہان منگیا۔ راجہ کھٹانہ جدوں ایہدے جواب وچ مغل شہزادی دا رشتہ منگیاں تاں ایہہ جواب پڑھ کے شاہ جہاں نوں اگ لگ گئی۔اس اک ڈھیر سارا وڈا فوجی لشکر تیار کر کے راجہ کھٹانہ تے چڑھائی کر دتی۔ پوایاں دے قلعے اُتے کئیں مہینے جنگ ہوندی رہی۔اس جنگ بارے علی حسن چوہان لکھدے نیں۔

> ''کھٹانہ ندی کے کنارے دونوں فوجوں کا مقابلہ ہوا بادشاہ اپنی تکمیلِ خواہش اور اس کی سپاہ لوٹ مار کے لیے لڑ رہی تھی۔ گوجر اپنی آن اور قومی غیرت میں مر رہے تھے۔ دلی اور آگرہ سے فوجیں آتی رہیں۔سٹر سٹھ ۶۷ ہزار مغل اور راجپوت پہلے ہی گوجروں کے ہاتھوں مارے گئے مگروں شاہی فوجوں کا تانتا بندھا رہا آخر کئی ماہ کی کشت وخوں کے بعد گوجروں نے شکست کا منھ دیکھا''۔(۱۸)

جنگ جت جان مگروں شاہ جہاں پوایاں دا قلعہ بارود نال اڈا چھڈیا پورا علاقہ تباہ کر دتا گیا۔اس پچھوں ایتھے اِک نواں شہر شاہ جہان پور وسایا اج وی اوتھوں دے کھنڈر اُس تباہی دی گواہی دے رہے نیں۔ایڈی وڈی تباہی پچھوں وی راجہ کھٹانہ دے خاندان ی کوئی زنانی شاہی فوجاں ہتھ نہ لگ سکی۔

انجے ای اورنگ زیب عالمگیر دے ویلے چتوڑ دی راجکماری چارومتی نوں زبردستی حاصل کرن واسطے چغتیاں دے شاہی لشکر چڑھائی کر دتی۔ رانا رتن سلومبر دیاں فوجاں تے چغتہ فوجاں وچکار جنگ ہوئی۔ راجکماری چارومتی دی عزت تے خاندانی غیرت اُتے راجپوت وڈی بہادری نال لڑے راجکماری نوں تاں رانا رتن سلومبر صحیح سلامت میواڑ دربار پہنچا دتا پر اس جنگ وچ ڈھیر ساری تباہی بربادی ہوئی۔

حضرت سلطان باہوؒ دے سمے ہندوستان دے لوک وسیب وچ عزت، غیرت، دوستی تے دشمنی دیاں وڈیاں اعلیٰ تے سُچیاں قدراں سن تے لوک ایہناں قدراں دے پالن واسطے وڈے وڈے جتن کر دے سن۔ کئیں اوکھے ویلے اتے پورا خاندان وی کوہاتے لوک ایہناں قدراں دا پالن کر دے رہے نیں۔

اس حوالے نال ہندوستان دا سر پوری دنیا وچ اُچا اے پئی سچائی تاں اک پاسے رہی ایتھے لوک دشمنی دیاں وی قدراں سن۔ جویں کہ لُک کے وار نہیں کرنا پڑ وچ ڈھول وگا تے للکار کے لڑنا' لڑ دیاں ہویاں جے کتے دشمن دا ہتھیار ٹٹ گیا اے یاں اوہ اپنی سواری توں ڈھیہ پیا اے تاں اس حالت وچ وی وار نہیں کرنا سبھ توں اُچی تے اعلیٰ قدر ایہہ سی پئی جے کدائیں دشمن دیاں زنانیاں بچے ہتھے وی چڑھ جان اونہاں نال ماں، دھی تے بھین جیہا ورتارا کر دے سن۔ لُک کے کنڈھ بچھوں یاں رات نوں سُتیاں اتے چڑھائی کرنا ایہہ اس دھرتی دیاں قدراں نہیں۔ ایہہ طریقے دوجے مُلکاں توں آون والے دھاڑواں نال ایتھے آئے نیں۔ ایتھے جے کوئی ایہناں کوہجھے مکاری دے طریقیاں اتے دشمن نال لڑے آہا تاں اوس دی پیڑھیاں تک لوک ادب وچ وی نندیا کیتی جاندی سی۔

ایتھوں دے وسیب وچ سوانیاں دا وی مرداں نال اک بھرانواں تے سلاہن والا کردار رہیا اے۔ روزی کماون وچ وی مرداں نال موڈھا جوڑ ہتھ ونڈادیاں سن تے جے کدائیں اپنے خاندان یاں دیش اتے اوکھا ویلا آ گیا تاں مڑ وی اپنے خاندان یاں دیس دی عزت واسطے قربانیاں دین توں وی پچھاں نہیں ہٹیاں۔ علی حسن چوہاں حضرت سلطان باہو دے سمے دیاں زنانیاں دے کردار دا ویروا کر دیاں ہویاں لکھدے نیں۔

> ''عورت اپنی عزت کی مثال پیش کر کے دنیا کو دکھانے آئی ہے وہ کنواری رہتے ہوئے اپنے باپ کی عزت کی نگہبان ہے اور شادی شدہ ہو کر وہ اپنے خاوند کی خادمہ ہے۔ بیوہ ہو کر وہ اپنے میکے اور سسرال کی عزت کی پاسبانی کرتی ہے اور جب قوم کی عزت کا سوال ہوتا ہے تو وہ تلوار ہاتھ میں پکڑ لیتی ہے اور جب اسے مقصد کی ناکامی کا یقین ہو جاتا ہے تو قوم کی عزت بچانے کے لیے اپنے آپ کو آگ کے سپرد کر دیتی ہے''۔(۱۹)

حضرت سلطان باہو دے سمے مسلماناں دی حکومت دیاں حداں برصغیر وچ دور دور تائیں ودھ چکیاں سن پر مسلمان

وسیب اندروں کھوکھلا ہوندا جا رہیا سی۔ بوہت سارے قبیلے جیہناں نواں نواں اسلام قبول کیتا سی۔ رسم و رواج اجے وی اوہناں دے ہندووسیب والے سن۔ مسلماناں دا حاکم دھڑا اپنے آپ شادیاں دی تعداد، عیاشی دے کماں وچ اپنے آپ نوں شرح دا پابند نیں سمجھدا مال زر دے اکٹھا کرن وچ ظلم تے قتل نوں ویکوئی گناہ نہیں سی سمجھدے۔ جہانگیر دے مرن پچھوں شہزادہ شہر یار جیہڑا نور جہان دا داماد سی تخت اُتے بیٹھیا تاں نور جہاں دے سکے بھرا آصف جاہ اوہنوں تخت توں لاہ کے انّھا کر کے قید وچ پا دتا۔ جدوں شاہ جہاں آگرے وچ تخت سنبھال لیا تاں شہزادہ دانیال، شاہ مراد تے ہور کئی شہزادیاں نوں سولی اُتے ٹنگ چھڈ یا۔ شیخ محمد اکرام مسلماناں دے اندر لے زوال بارے لکھدے نیں۔

''فرنگستان سے آنے والے سامانِ زیب ونمائش نے نمود ونمائش کے نئے دروازے کھول دیتے تھے۔ ان سب چیزوں کا نتیجہ یہ ہوا کہ مغل امراء نے نہایت اونچا معیار زندگی قائم رکھنا شروع کر دیا تھا۔ دولت وثروت کی نمائش اور اخراجات کی فراوانی میں ایک دوسرے سے بڑھ کر قدم مارنے لگے تھے نتیجہ وہی ہوا جو ہونا تھا یعنی فضول خرچ، تعیش کوشی اور اسے نباہنے کے لیے رعایا اور زیر دستوں پر سختی، رشوت ستانی اور اخلاقی انحطاط''۔ (۲۰)

مال زر دی فراوانی حاکم دھڑے نوں اک پاسے عیاشی تے فضول خرچی اُتے لا دتا تاں دوجھے پاسے ایہہ حاکم ٹولہ اپنی مسلمانی کرداروں اُکا کنگال ہوندے گئے۔ اندروں جرأت ایمانی مُک گئی جیہدے زور اُتے چند سو مسلمان مجاہد لکھاں دی فوج اُتے وی بھاری راہندے سن۔ ہن فوجاں دے سپہ سالار جنگ اتے جاون ویلے اپنی بیویاں تے نچن گاون والیاں نو نال لے جاندے سن۔

صرف شاہ جہان دے سمے تاج محل نوں ویکھیے تاں عام بندے دے حساب کتاب عقل سمجھ توں گل باہرا ے۔ کنے لوگ اک ملے چر واسطے تقریباً ویہہ بائی سالاں تک تاج محل بناندے رہے۔ لاگت دا کوئی حساب وی نہیں کتنے سالاں دا محاصل اک اتنے وڈے غیر پیداواری منصوبے اتے خرچ ہوندا رہیا۔ اعتزاز احسن تاج محل دی لاگت بارے لکھدے نیں۔

''تاج محل ۲۰ ہزار ہنر مند افراد کی ۲۲ سالہ مشقت کا نتیجہ ہے۔ موجودہ حساب سے آج ہنر مند افراد کی مزدوری دس ارب سے زیادہ لاگت آتی ہے۔ مختلف قسم کے تعمیری سامان کی قیمت اس کے علاوہ ہے''۔ (۲۱)

ایہہ تاج محل چغتہ باتشاہ شہاب الدین شاہ جہاں اپنی پیاری بیوی ممتاز محل دی محبت دی نشانی دے طور تے بنوایا سی۔ جیہڑا اج وی دنیا دیاں چند وڈیاں شاہکار عمارتاں وچوں اک اے۔ اُس سمے وی اوہدی ساری لاگت کروڑاں وچ سی۔ جے ایہہ سارا پیسہ غریب عوام اتے خرچ کیتا جاندا تاں کتنے ہزاراں گھراں دی غریبی مکا کے خوشحالی دی حیاتی جی سکدے سن۔ اک پاسے جے ایڈی رقم اک فضول کم اتے خرچ ہو کے ہمیشاں واسطے کھوہ کھاتے لگ گئی پر دوجے پاسے عام لوکائی وچ نفرت

تے کمتری دا احساس ودھایا۔ وسیب وچ شاہ جہان نالوں ودھ اچھے لکھاں لوک ہون گے جیہناں نوں کسے نہ کسے ہستی نال بے اوڑک بے انت محبت ہوسیں پر اوہناں دے پیاریاں دیاں قبراں عام قبرستاناں وچ مُنیاں کتبیاں توں بناں ای بے نام نشاں رہیاں۔ گل ایہہ نہیں سی پئی اوہناں دے پچھلیاں نوں اوہناں نال پیار محبت گھٹ سی۔ اوہناں دے پیار محبت وچ کوئی کھوٹ سی۔ اصل وچلی تے سچی گل ایہہ سی پئی اوہناں دے پچھلیاں کول روپیہ دھیلا نہیں سی۔ شاہ جہاں اپنی پیاری بیوی ممتاز محل دی محبت دی نشانی وچ تاج محل بنوا کے اوہناں خالی ہتھڑ عاشقاں دے پیار محبت دے مُنہ اُتے جتی ماری سی۔ جیہدے پاروں الٹا نفرت تے کمتری دا احساس اگے نالوں دونا ودھ گیا۔

چغتے باتشاہاں دی ویکھا ویکھی نکیاں وڈیاں ریاستاں دے راجیاں' مہاراجیاں تے درباری لوکاں وی مال زر دی فروانی پاروں وسیب وچ اُچا ناواں بنان واسطے کئیں کئیں اپٹھیاں سدھیاں حرکتاں کر دے رہندے سن۔ غریباں کامیاں دے ہڈ پسینے دی اوکھی کمائی نوں وڈی بے دردی تے لاپروائی نال پانی وانگوں رُڑھاندے رہندے سن۔ کامیاں بے چاریاں کول اپنا تن کجن واسطے کپڑا نہیں سی لبھدا۔ اکو چولے تے تہبند وچ کئیں سال لنگھ جاندے سن۔ جے اوہ پاٹ جاندا سی اوہنوں ای ٹاکیاں لا کے سی لیا جاندا سی۔ مزارعے بے چارے فصلاں اگا کے وی بھکھے مردے سن۔ رج روٹی نہیں سی لبھدی۔ ہمیشاں غریب جٹ ہندو بنیے دے مقروض رہندے سن۔ جواناں دھیاں داج نہ جڑن پچھے ماپیاں دے گھر وچ بیٹھیاں بُڈھیاں ہو جاندیاں سن۔ ایہناں جوان دھیاں دے ہتھ پیلے کرن واسطے ماپے بے چارے دینہہ رات کماندے سن۔ پر ہندو ساہوکاراں دے قرضے ویاج تے حاکم ٹولے دے محاصلاں توں بعد سال کھان واسطے دانے فیر ہندو ساہوکاراں تو ادھار لے کے سال ٹپاندے سن۔ دھیاں پُتراں دے کاجاں دیاں سدھراں ارمان اندرو اندر ای مر جاندے سن۔

دوجے پاسے باتشاہاں' وزیراں' درباریاں' امیراں' راجیاں' مہاراجیاں کول ہیرے جڑے زری زربغت پہناوے سن۔ ایہہ لوک مردیاں تائیں اپنے مال زر دے ٹل تے جوان کُڑیاں نال نویاں نویاں شادیاں رچاندے سن۔ شاہی محلاں تے وڈیاں اُچیاں حویلیاں اندر بیگماں قیمتی لباساں تے سونے چاندی دے گہنیاں نال لدیاں ہویاں پھردیاں سن۔ اِک اِک بیگم دے اگے ڈھیر ڈھیر لونڈیاں نوکرانیاں ہوندیاں سن۔ اِک واریں جونا گڑھ دے مہاراجے اپنی کُتی دی اِک کتے نال شادی اُتے لکھاں روپے لا چھڈے۔ اعتزاز احسن اس واقعے بارے لکھدے نیں۔

> ''دولت کے بل بوتے پر نمائشی رنگ رلیوں کی ایک مثال مہاراجہ جونا گڑھ بھی ہے۔ جس نے اپنی چہیتی کُتیا کی شادی پر لاکھوں روپے لُٹا دیے۔ شاہی ہاتھی اور مہاراجہ کے محافظ مکمل شاہانہ تزک و احتشام کے ساتھ عروسی جلوس کی قیادت کر رہے تھے۔ اور راستے کے دونوں جانب کم وبیش ڈیڑھ لاکھ افرادِ رسمِ عروسی کے تماشائی تھے۔ جلوس کے اختتام پر خوش

قسمت کلبی جوڑے کے اعزاز میں پر تکلف ضیافت کا اہتمام تھا۔ جس کے بعد انہیں خوبصورتی سے سجائے گئے حجلہ عروسی میں پہنچا دیا گیا۔ اس شاہی ڈھکوسلے پر اٹھنے والے اخراجات سے چھ لاکھ بیس ہزار آبادی کی اس ریاست کے کم و بیش ۱۲ ہزار غریب عوام کی بنیادی ضروریات سال بھر کے لیے پوری ہو سکتی تھیں''۔ (۲۲)

حضرت سلطان باہوؒ دے سمے دی ایہہ سیاسی سماجی حالت سی حاکم دھڑا جیہدے کول مال زر تے حکومت، فوجاں، شاہی قلعے محل، وڈیاں اُچیاں حویلیاں، نوکر چاکر لونڈیاں، خزانے جاگیراں، ہاتھی گھوڑے مکدی گل دنیا دی ہر نعمت اس دھڑے دے قبضے وچ سی تے دوجے پاسے محنتی کامیاں تے غریب عوام دا دھڑا سی جیہدے کول کجھ وی نہیں سی ایہہ فصلاں اُگاندے، اپنے ہڈاں نوں پیہہ کے ساری مخلوق واسطے اناج پیدا کردے، حیاتی وچ ورتن دیاں چھوٹیاں موٹیاں شیواں بناندے سن تے اوہدے بدلے اپنا پیٹ پالدے سن۔

اس کانی ونڈ دے وسیب وچ ہر پاسے طاقت دا راج سی۔ طاقت ای سب توں وڈا منیا پر منیا اصول تے قانون سی۔ مال زر دھن تے حکومت لین واسطے اپنے پرائے دی کوئی تمیز نہیں سی۔ پتر اپنے ماں پیو بھیناں بھراواں، ساکاں سیناں تے یاراں سنگیاں نوں وی قید کرن قتل کر دین توں نہیں سی جھکدے۔ انسان دے خوں دی کوئی قیمت نہیں سی۔ گاجر مولی وانگوں انساناں نوں وڈھیا ٹکیا جاندا سی۔ نکی نکی گل تے انا واسطے لڑائیاں تے جنگاں ہوندیاں سن۔ جیہناں وچ سئیاں تے ہزاراں انساناں نوں بے رحمی نال ماردتا جاندا سی۔

اس ساری افراتفری، مار و مار، وڈھ ٹک تے بھیڑ بھڑ کے توں دور اسے وسیب وچ ای صوفی، فقیر درویش لوک اپنی خانقاہواں وچ راہ بھلی مخلوق نوں انسان دوستی دا سبق دے رہے سن۔ ایہہ صوفی لوکائی نوں اپنے اُچے اخلاق کردار دے ورتارے تے اپنی نظر دے فیض پاروں اپنا بنالیندے سن۔ جیہڑا اکوار ایں سدھی نیت نال ایہناں صوفی بابیاں کول پہنچ جاندا سی اوہدی دنیا ای بدل دیندے سن۔ ایہہ صوفی بابے مذہب، رنگ، نسل توں ہٹ کے سبھ نال اِکو جیہا پیار کردے سن۔

ابیاتِ باہو وچ ورتے اکھان

حضرت سلطان باہوؒ اپنے سمے دے تے پہلاں دے صوفی سوجھواناں وانگ خدا دی مخلوق تائیں اپنی گل بات نوں اپڑان واسطے شاعری نوں ذریعہ بنایا کیوں جے اس ویلے نثر نالوں شاعری نوں لوک ڈھیر شوق نال پڑھدے سن دے تے نالے وڈے وڈے مضموناں نوں شاعری راہیں گھٹو گھٹ لفظاں وچ سُچّے تے پھبویں ڈھنگ نال بیان کیتا جاسکدا اسی۔

اصل وچ شعر انسان دی طبیعت دل و دماغ اتے عام گل بات نالوں اک بھرنواں اثر چھڈ اے۔شعر اپنے معنے مفہوم دے حوالے نال انسانی قلب دی باریک وارداتاں تے ذہنی کیفیات دے مکمل شعور داناں اے۔ایتھوں ایہہ گل نتر دیاے پئی قلب دی باریک وارداتاں دے مکمل شعور دے اظہار تے ابلاغ توں وکھ جیہڑا کلام بھانویں جنا دی فنی حوالے نال پھبواں ڈھکواں ہووے پیا او شعر نہیں آکھواسکدا۔کیوں جے اوہدے وچ شعر دا بنیادی اندر لاست نہیں ہوندا۔اس واسطے شاعری دا عرفان نال ازل توں چنگا گوڑھا تے مُڈھلا سانگا اے۔ایہناں نوں اک دوجے توں وکھ نہیں کیتا جاسکدا۔اس واسطے سارے ای صوفی سوجھواناں اپنی قلبی وارداتاں تے ذہنی کیفیات دے اظہار تے ابلاغ واسطے شاعری نوں ذریعہ بنایا۔

سید عابد علی عابد شاعری تے عرفان بارے لکھدے نیں۔

> ''شاعری کا مقصد غائی اور اس کا بنیادی جواز یہ ہے کہ نوعِ انسانی کے تجربے کو کسی ایسی منظرۂ وسیع کا ایک حصہ بنا کر پیش کرے جو اس جابر، متلون المزاج اور ناپائیدار کا ایک نعم البدل ہو۔دوسرے الفاظ میں وہ مثالی دنیا ہو۔جس کی تصویر انسان کی روح کی گہرائیوں میں بسی ہوئی ہو۔مذہب اس مثالی دنیا کا جو نقشہ پیش کرتا ہے وہ کلام الٰہی کی صورت میں کسی برگزیدہ انسان پر نازل ہوتا ہے۔لیکن عرش معلیٰ کی جس لوحِ محفوظ پر کلام الٰہی ثبت ہے اس کی ایک چھوٹی سی عکسی تصویر ہر انسان کے سینے میں موجود ہے کبھی کبھی عام انسانوں کو بھی یہ توفیق نصیب ہو جاتی ہے۔کہ وہ اس عکسی تصویر کو دیکھ سکیں اور الفاظ کی مدد دوسرے لوگوں پر بے نقاب کر سکیں۔یہ لوگ وہ اہلِ بصیرت شعراء میں جو شاعری کی دنیا کے تاج دار ہیں ان کی شاعری وہ ہے جسے ہم مثالی شاعری کہہ سکتے ہیں اور جو فنِ انسانی کا سدرۃ المنتھٰی ہے''۔(۲۲)

حضرت سلطان باہو دی پنجابی شاعری سی حرفی دے روپ وچ اے۔پنجابی زبان وادب دے کجھ پارکھ آپ نوں ای سی حرفی دا باضابطہ موڈھی شاعر من دے نیں۔آپ دی سی حرفی دا ہر بیت جیہنوں دوہڑا وی آکھیا جاندا اے۔عام طور تے چار مصرعیاں وچ اے۔آپ دے کجھ بیت پنجاں تے چھیاں مصرعیاں وچ وی ملدے ہن۔آپ ایہناں بیتاں وچ فقر دے وکھو

وکھ پکھاں نوں اپنے ماحول تے لوک وسیب دے عام ورتارے دیاں منیاں پرمنیاں علامتاں، تشبیہاں، استعارے، محاورے اکھاناں تے خاص ترکیباں راہیں بیان کیتا اے۔

ایہناں بیتاں دے کئیں مصرعے اپنے اندر بیان ہوئی حقیقت دے اندر لے ست، سُچّے تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ تے لوک وسیب وچ ورتارے پاروں اکھاناں دا روپ وٹا چکے نیں۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد حضرت سلطان باہوؒ دی پنجابی شاعری دا تکنیکی تے فنی ویروا کر دیاں ہویاں لکھدے نیں۔

> ''اُن کا کلام حکمت و دانش کی ایسی کان ہے جس سے ہر طبقہ ذہن کے لوگ اخذ و استفادہ کر سکتے ہیں۔ حکمت و دانش سے معموران اقوال میں پند و موعظت اور ہدایت وارشاد کا رنگ گھلا ہوا ہے۔ مگر کہیں بھی مخاطب گراں بار نہیں ہوتا۔ کلام کے زرنگار پردے میں لپٹا ہوا پند و موعظت کا یہ رنگ دل و نگاہ کو اپنا اسیر کرتا جاتا ہے۔ حکمت و دانش کی گہرائی اور گیرائی فنی اور تکنیکی کاملیت سے یوں آمیخت ہوتی ہے''۔(۲۳)

ابیاتِ باہو دے اکھان زمان و مکان دیاں حداں توں ماوراء نیں۔ ہر سمے وچ تے ہر وسیب وچ ایہہ بول یاں قول اٹل تے پکے پیڈے ٹھکویں فیصلیاں دا درجہ رکھدے نیں۔ سیانے لوک کسے وی الجھی ہوئی گل دی تہہ تک اپڑن واسطے یاں نتارا کرن لئی ایہناں اکھاناں نوں اک پکی پیڈی سند دے طوراُتے ورتدے نیں تے اگوں سنہارا ایہناں اکھاناں دی سچیائی نوں دلوں من لیندے نیں۔ حضرت سلطان باہوؒ دے پنجابی ابیات نوں اوہناں دی فکر دی بنیاد اتے سودھن ہار ڈاکٹر سلطان الطاف علی لکھدے نیں۔

> ''ابیات میں بعض مصرعے اور ترکیبیں عالمی سچائی (Universal Truth) کے حامل ہیں۔ اس لیے ابیات روزمرہ کے استعمال کے لیے سرائیکی پنجابی ادب میں بالخصوص ضرب الامثال بنتے جارہے ہیں''۔(۲۴)

ابیاتِ باہو وچ اکھاناں دی وکھو وکھ سرناویاں ہیٹھ ونڈ اس طرح ہے۔

مرشد

۱۔ جاگ بناں دودھ جمدے ناہیں بھانویں لال ہوون کڑھ کڑھ کے ہُو ۔(۲۵)

۲۔ تیلاں باجھ نہ بلن مشالاں درداں باجھ نہ آہیں ۔(کتاب مذکورہ ص۔۷۳)

۳۔ پیر ملے پیڑ نہ جاوے ناں اس پیر کیہ دھرناں ہُو ۔(ص۔۲۰)

عشق

۱۔ عشق مشک نہ چھپے رہندے ظاہر تھیین اُتھائیں ہُو ۔(ص۔۳)

۲۔ عاشق نیندر بھکھ نہ کوئی عاشق مول نہ مردے ہُو ۔(ص۔۲۶)

۳۔ عشق حقیقی جیہناں پایاں مونہوں نہیں الاون ہُو ۔(ص۔۶۳)

۴۔ عشق عقل وچ منزل بھاری سئے کوہاں دے پاڑے ہُو ۔(ص۔۱۹)

۵۔ دل دریا سمندروں ڈونگھے کون دلاں دیاں جانے ہُو ۔

۶۔ نہ لُکدی کستوری بھانویں دے رکھیے سئے پلے ہُو ۔(۲۶)

۷۔ انگلاں مگرے دینہہ نہ چھپد ادریار ہن نہ ٹھلے ہُو ۔(۲۷)

فقر

۱۔ رب اُنہاں نوں ملدا باہُو نیتاں جیہناں اچھیاں ہُو ۔(۲۸)

۲۔ باجھ حضوری نہیں منظوری پڑھن بانگ صلوتاں ہُو ۔(ص۔۱۲)

۳۔ لکھ ہزار کتاباں پڑھیاں ظالم نفس نہ مرداہُو ۔

۴۔ ہرگز مکھن مول ناں آوے پھٹے دودھ دے کڑھیاں ہُو ۔(ص۔۱۸)

۵۔ کوڑا تخت دنیادا باہُو فقر سچی بادشاہی ہُو ۔

عادتاں خصلتاں

۱۔ جیہڑے ہون مٹی دے بھانڈے کدی نہ تھیون کانج ہُو ۔

۲۔ جیہڑے مُڈھ قدیم دے کھیڑے کدی نہ ہوندے رانجھے ہُو ۔(ص۔۱۳)

۳۔ تمے مول تربوز نہ ہوون توڑ مکے لے جائیے ہُو ۔

۴۔ کاں دے بچے ہنس نہ تھیندے پئے موتی چوگ چگائیے ہُو ۔

۵۔ کوڑے کھوہ نہ مٹھے ہوندے سئے مناں کھنڈ پائیے ہُو ۔(ص۔۸۵)

۶۔ پتھر چت جنہاں دے او تھے ضائع وسنا مینہاں ھُو ۔(ص۔۲۲)

۷۔ مکھی قید شہد چ ہوئی کیہ اڈسی نال شہبازاں ھُو ۔(ص۔۴۸)

۸۔ جویں اگ تے پانی تھاں اک واسا نہیں کریندا ھُو ۔(ص۔۴۲)

۹۔ پتّل سونا مول نہ بن دا جڑیئے لکھ نگینے ھُو ۔(۲۹)

۱۰۔ شوم سخی نہ بن دے توڑے ہوئے لکھ خزینے ھُو ۔(۳۰)

۱۱۔ خالص نیل پرانے تے نہ چڑھدا رنگ مجیٹھی ھُو ۔(۳۱)

تقدیر

۱۔ گھر تھیں ملیا دیس نکالا لکھیا جھولی پایا۔(۳۲)

ابیاتِ باہودے اکھاناں دافکری فنی ویروا

مرشد

جاگ بناں دودھ جمدے ناہیں بھانویں لال ہوون کڑھ کڑھ کے ہُو

اس بول وچ حضرت سلطان باہوؒ وڈے سُچجے ڈھنگ نال مرشد دی لوڑ تے اہمیت نوں واضح کیتا اے۔ پئی جویں دودھ دے اندر ساریاں خوبیاں ہونڈیاں ہویاں وی جاگ لاون توں وکھرا نہیں جم سکدا۔ ایہہ کیمیا دا اک پکا پیڈا اصول ہے۔ انجے ای فقر دے پینڈے وچ مرشد توں وکھ سالک اک قدم وی اگانہہ نہیں پٹ سکدا۔ بھانویں اوہ جنیاں عبادتاں تے چلے کر لے۔ ایہہ روحانی نظام وچ قدرت دی بنائی ہوئی ترتیب اے۔ جس نوں رد کر کے کوئی بندہ کسے منزل اُتے نہیں پہنچ سکدا۔ حضرت سلطان باہوؒ اپنی پنجابی شاعری وچ تھاں تھاں اُتے مرشد دی لوڑ تے اہمیت نوں وکھرے وکھرے ڈھنگاں نال کدائیں تشبیہاں تے کدائیں ڈوہنگھے کنائے دی رمزاں نال بیان کیتا اے۔ اک ہور بیت وچ مرشد دی لوڑ بارے فرمیندے ہن۔

تیلاں باجھ نہ بلن مشالاں درداں باجھ نہ آہیں

اس بول وچ وی حضرت سلطان باہوؒ مرشد دی لوڑ نوں استعارے دی ورت نال کھول کے دسیا اے پئی جویں مشال نوں روشن کرن واسطے تیل ضروری اے۔ انجے ای بندے دا باطن وی مرشد توں وکھرا روشن نہیں ہوسکدا تے بندے دے اندر درد نہ ہووے تاں آہیں نہیں نکلدیاں۔ ڈاکٹر سلطان الطاف علی اس پہلے مصرعے دی تشریح کر دیاں ہویاں لکھدے نیں۔

''انسانی وجود بمنزلہ دودھ ہے اور کلام ربانی گھی۔ جب تک کوئی کامل مرشد نہ ملے تب تک دودھ جم کر اس کا مکھن اور گھی تیار نہیں ہوتا'' (۳۳)

حضرت سلطان باہو فیض حاصل کرن واسطے اپنی شاعری وچ ڈھیر تھانواں اتے وکھو وکھ پکھاں دے حوالے نال گل کھول کے دسی اے پئی بے شک کوئی جنے وظیفے پڑھ لئے' چلیاں وچ بیٹھا رہووے۔ اوہنوں کجھ حاصل نہیں ہوسکدا سارے دے سارے ورد وظیفے تے چلے اوگت ویسن۔ جدون وی کجھ ملیا مرشد دی کرم دی نگاہ نال ملسیں۔ کئیں واریں انج وی ہوجاندا پئی فقر دے پینڈے وچ سالک مرشد توں وکھرا گمراہ وی ہوسکدا اے۔ کیوں جے اس اوکھے پینڈے وچ وڈیاں اوکھیاں گھاٹیاں ہن۔ کئیں ون سونیاں تجلیاں ساہمنے آوندیاں نیں۔ ابلیسی طاقتاں وی سالک دا راہ ڈکن واسطے ون سوونے حیلے حربے ورتدیاں نیں تاں جے سالک ایہناں دیاں رنگینیاں وچ کھب کے کسے پاسے جوگا نہ رہووے۔ نفس امارہ اک توں ودھ چالاں چلدا اے۔ کئیں واریں تاں سالک کفر دے نیڑے اپڑ جاندا اے۔ ایہو جئے اوکھے ویلے صرف اور صرف مرشد ای سالک نوں ہر طرح دے واراں توں بچا سکدا اے تے کسے منزل اُتے پہنچا سکدا اے۔ حضرت سلطان باہوؒ اس پینڈے

دیاں اوکھیاں گھاٹیاں بارے فرماندے نیں۔

''مرشد باجھوں فقر کماوے وچ کفر دے بُڈے ہُو''۔(۳۴)

اس بول توں وی ایہہ سبق ملدا اے۔ مرشد توں بنا فقر نہیں کمایا جاسکدا۔ مرشد توں بناں فقر کماونا کفر وچ وڑنا اے۔ فقر دا پینڈا کدی وی سُنی سنائیاں گلاں یا کتاباں پڑھ کے نہیں مُکدا اس پندھ وچ ہر ویلے تھاں تھاں اتے مرشد دی لوڑ پیندی اے۔ اوہ ای اُس ویلے ٹھیک راہ وکھا سکدا جیہڑا ایہناں گھاٹیاں وچوں لنگھیا ہویا اے۔ جیہنوں ایہناں راہواں دی بھال اے۔ حضرت سلطان باہوؒ اپنے اک ہور بیت وچ مرشد دی لوڑ اہمیت بارے فرماندے نیں۔

''باجھوں مرشد کامل باہُو ہوندی نہیں تسلا''۔(۳۵)

ایس مصرعے وچ ایہہ گل دسی اے۔ پئی فقیری راہ وچ جیہڑیاں اوکڑاں آوندیاں نیں دل وچوں جیہڑے وسوسے اٹھدے نیں۔ ایہناں توں صرف کامل مرشد ای بچا سکدا اے۔ ہر طرحاں دیاں الجھناں نوں صرف مرشد ای سُلجھا سکدا اے۔ اس واسطے اس راہ دے پاندھی کول اکو ای راہ رہ جاندا اے پئی کسی کامل ہستی دا بوہا مل کے بہہ جاوے۔ اس اگے اپنی میں نوں مار دیوے۔ اس دی رضا اتے خوش رہووے تے ہر پل مرشد دی نوکری وچ حاضر باش رہووے۔ جدوں مرشد نگاہ کرم دی ویکھسی دونہاں جہاناں وچ بیڑا پار کر دیسی۔ حضرت سلطان باہوؒ اپنے اک ہور بیت وچ اس بارے فرمانے نیں۔

''جے توں چاہیں وحدت رب دی تاں مل مرشد دیاں تلیاں ہُو
مرشد لطفوں کرے نظارہ گل تھیون سبھ کلیاں ہُو۔(۳۶)

اس پوری کائنات وچ رب دی وحدت دا بھید صرف ایس صورت مل سکدا اے۔ جے پہلاں طالبِ حق اپنے کردار تے شخصیت دے ظاہر تے باطن وچ وحدت پیدا کرے یعنی اوہدی گل تے فعل دے وچ وکھرپ نہ ہووے وچاراں تے جذبیاں وچکار سچی یکتائی ہووے۔ پر ایہہ ساریاں گلاں اس ویلے پوری ہو سکدیاں ہن جدوں کوئی کامل اوہدی ہر قسم دی ذمہ داریاں اپنے اتے لے لووے۔ پروفیسر احمد سعید ہمدانی حضرت سلطان باہوؒ دے کلام دا ویروا کردیاں ہویاں اپنے اک مضمون وچ لکھدے نیں۔

''جے مرشد مہربان ہو جاوے تے توجہ کر دیوے تاں درویش دی مراد پوری ہو جاوے گی۔
اوہدیاں سُتیاں ہوئیاں صلاحیتاں تے قوتاں اس طرحاں جاگ اٹھن گیاں جیویں ڈوڈے
کھل کے پھُل بن جاندے نیں''۔(۳۷)

ایہہ سب ذات دی وحدت دے کرشمے ہن۔ ایہہ صرف وحدت ای ہے جیہڑی وکھری وکھری ونڈی ہوئی شخصیت نوں اک مرکز نال جوڑ دیندی اے۔ اس توں بعد اپنے آل دوالے ہر پاسے ذات ای ذات دے نظارے آوندے نیں۔ پر

ایہہ وحدت دا دریا کامل مرشد توں بناں پار نہیں ہوسکدا۔ ایتھے اپڑ کے ایہہ پک لگ ویندا اے جے مرشد کامل نہیں تاں ایہہ پندھ کھوٹا ہو ویندا اے۔ حضرت سلطان باہو مرشد کامل ہوون دی وڈی سوہنی ونڈ کر کے دس دتی اے۔

پیر ملے تے پیڑ نہ جاوے ناں اس پیر کیہ دھرنا ہُو

اس مصرے وچ حضرت سلطان باہوؒ مرشد کامل دی وڈی نشانی دسی اے جیہڑی اک منی پرمنی حقیقت اے پئی مرشد پھڑیاں سالک دے اندروں روگ تے بیماریاں نہیں مکدیاں۔ اوہنوں مرشد دی نگاہ کرم نال اِک نویں حیاتی نہیں ملدی تاں اوہ مرشد کامل نہیں۔ اوہنوں پیر پھڑن دا کوئی فائدہ نہیں ہوسکدا۔ مرشد کامل اوہ ہستی ہوندی اے جیہڑی اک کرم دی نگاہ نال مرید دے اندر دی میل کچیل، روگ، مال زر اولاد بیوی دی محبت غرض دنیا دی ہر چیز دی محبت توں پاک کر کے اوس نوں اک نویں حیاتی عطا فرما دیندی اے۔ سالک نوں دنیا دی ہر چیز توں مرشد کامل بے نیاز کر دیندا اے۔

حضرت سلطان باہوؒ اک ہور بیت وچ مرشد دیاں نشانیاں گنوا کے ایہہ دسیا نیں۔

''کامل مرشد ایسا ہووے جو دھوبی وانگوں چھٹے ہُو
نال نگاہ دے پاک کرے سجی صابوں نہ گھتے ہُو
میلیاں نوں کر دیوے چٹا ذرہ میل نہ رکھے ہُو
ایسا مرشد ہووے جیہڑا لوں لوں دے وچ وسے ہُو''۔(۳۸)

ایس پورے بیت وچ حضرت سلطان باہوؒ کامل مرشد دیاں خوبیاں کھول کے دسیاں ہن۔ پہلی خوبی ایہہ دسی اے پئی کامل مرشد نوں دھوبی نال تشبیہہ دے کے دسیا اے پئی کامل مرشد مرید دے اندر دے سارے روگ تے بیماریاں مکا دیندا اے تے ایہہ سارا کم اوہ اپنی نگاہ کرم نال کر دیندا اے۔ ایہدے واسطے دنیا دے مال اسباب تے دوائی دی لوڑ نہیں پیندی۔ کامل مرشد دی اک نگاہِ کرم دی مرید دے چوداں طبق روشن کر دیندی اے تے فیر مرید نوں ہر شے وچ اس ذات دا جلوہ نظر آوندا اے۔ اس توں بعد مرید دا اندر چٹے کپڑے وانگوں ہو جاندا۔ اوہدے اندر ذارجنی وی میل کچیل (مال زر، بیوی بچے تے وسیب وچ اُچے ناں دی حرص) نہیں رہ جاندی اخیر تے ایہہ دسیا پئی کامل مرشد اوہ ہستی ہوندی اے۔ جیہڑی مرید دے لوں لوں وچ رچ وس ویندی اے۔ مطلب ایہہ وے مرید دا اپنا میں پُنا پک ویندا اے۔ مرید دے دل وچ صرف مرشد کامل توں سوا ہر شے نکل جاندی اے کیوں جے دل اک ایہو جیہا گھر اے۔ جیہدے وچ اک ویلے صرف اک ہستی ای رہ سکدی اے۔ اس بیت دی تشریح کر دیاں ہویاں ڈاکٹر سلطان علی لکھدے نیں۔

''اس بیت کے ضمن میں دیگر کتاب میں بھی حضرت سلطان العارفینؒ نے یہی خیال ظاہر فرمایا ہے چنانچہ حضرت سلطان العارفین قدس اللہ سرہ فرماتے ہیں باہو فقیر کسے کہتے ہیں؟ جو لوگوں کو غیر سے بچائے اور دریائے وحدت میں دھوئے جس طرح کہ دھوبی ناپاک

کپڑے کو پاک کرتا ہے''۔(۳۹)

حضرت سلطان باہوؒ مرید دیاں ساریاں اوکڑاں مشکلاں دا علاج صرف اور صرف مرشد کامل دی ذات دسیا اے جیہڑی پہلے تاں اوہنوں وحدت دے دریا وچ پاک صاف کر کے اس قابل بنا دیندی اے کہ اوہ ذاتِ حق نوں ویکھ سکے۔ فیر اس راہ دے راہزناں توں وی آپ بچائے تے ایہناں ساریاں اُچیاں نیویاں گھاٹیاں توں انگل پڑھ کے لنگھائے تے اخیر مرید نوں حق وچ واصل کر دیوے۔ محمد راغب حسن نعیمی حضرت سلطان باہو دے کامل مرشد دے تصورات تے لکھدے نیں۔

''مرشد کامل کا کمال یہ بھی ہے کہ وہ مرید کو سنبھال رکھتا' اپنی زندگی میں ہی نہیں بلکہ وہ اللہ کو پیارا تو بہت قبل ہو چکا ہوتا ہے لیکن اس کی روحانیت تابندہ و پائندہ رہتی ہے بلکہ استعداد کار میں اضافہ ہو جاتا ہے۔ مرشد اپنے مرید کے اصلاح احوال بھی کرتا ہے''۔(۴۰)

جو پیر و مرشد باطنی طاقت نہ رکھے تے ہر پل مرید دے حال احوال دی خبر گیری نہ کرے تے مرید نوں گناہ تے کوبجھے کماں کرتو تاں توں نہ ڈک سکھے۔ اللہ تعالیٰ تے اوہدے رسولؐ اگے مرید نوں پیش نہ کر سکھے' اوکھیاں راہواں توں صحیح سلامت نہ گزار سکھے اوہنوں پیر و مرشد نہیں کہنا چاہیدا۔ اللہ تعالیٰ دے قرب واسطے مرشد دا ہوونا ضروری اے کامل مرشد مرید نوں اللہ تعالیٰ دی ذات نال ملا دیندا اے۔ قیامت دے دینہہ حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دے اگے ہر بندے دا اپنا مرشد شفاعت کریسی۔ حضرت سلطان باہوؒ اپنی اک ہور نثر دی کتاب عین الفقر جیہڑی فارسی زبان وچ اے وچ مرشد دی وضاحت کر دیاں ہویاں لکھدے نیں۔

''مرشد اسے کہتے ہیں جو ایک ہی نظر سے علم کو بھلا دے اور دونوں جہانوں کی آشنائی بخش دے کہ اس کی ایک ہی نظر سے جاہل پر علمِ کلی واضح ہو جاتا ہے اور جو کچھ وہ پہلے نہیں جانتا اسے پڑھنے لگتا ہے''۔(۴۱)

حضرت سلطان باہوؒ دے نیڑے مرشد کامل اوہ ہے جیہڑا مردہ دلاں نوں زندہ کر دیوے تے پاک صاف زندہ دلاں نوں اپنی اک نگاہ نال اللہ تعالیٰ دی ذات نال ملا دیوے۔ عبادتاں' ریاضتاں توں چوک چھڑا تے ایہناں دی حقیقت دا راز بخش دیندا اے تے کامل مرشد مرید نوں اسمِ ذات دا ہر پل ورد کروا اوہنوں انج دا پاک صاف کر دیندا اے۔ جے مرید دا لُوں لُوں اسمِ اعظم دے ذکر وچ لگ ویندا اے۔ مرید اپنے مرشد دی خوشی رضا اگے اپنی مرضی تے ارادے نوں ختم کر دیندا اے۔ ایہدے بدلے مرشد اوہنوں ظاہرا اکھیں نالا اپنے ہتھ دی تلی اتے رکھ کے وکھا دیندا اے ایہناں پڑاں وچوں لنگھ کے مرید اس قابل ہو ویندا ہے جیہڑی شے اُتے جس ارادے نال تک مارے اوہ شے انجے ای بن جاندی اے۔

حضرت سلطان العارفین سلطان باہوؒ مرشد بارے اپنی نثر دی کتاب محک الفقر وچ لکھدے نیں۔

''یاد رکھ گھڑی بھر مرشد کامل کی خدمت عمر بھر کی اس عبادت سے افضل ہے جو بکثرت کی

جائے خدمتِ مرشد سے انسانکے وجود میں سعادت پیدا ہوتی ہے وہ سعادت کہ جواس کی دائمی عبادت سے افضل ہے''۔(۴۲)

تصوف یا فقر اصل وچ اندر دی صفائی داناں اے۔ایہہ تصوف ای دراصل اللہ تعالیٰ دی ذات دے قرب داناں اے پر ایہہ سارا کم مرشد توں وکھرہ کے نہیں ہو سکدا۔علامہ عنایت اللہ قادری حضرت سلطان باہوؒ دے تصورِ مرشد دی شرح کر دیاں ہویاں لکھدے نیں۔

''مرشد کے چار حروف ہیں۔م۔ر۔ش۔د حرف ''م'' سے مرشد میدانِ ازل کا مرد پہلوان ہوتا ہے۔وہ طالب سے نفس وشیطان کو دفع کر کے معرفتِ حق میں محو کرنے والا عارف باللہ ہوتا ہے۔حرف ''ر'' سے راز رب العالمین بخشنے والا ہوتا ہے اور حرف ''د'' سے دائم غرقِ وسال ہوتا ہے۔جو مرشد طالب اللہ کو حضور علیہ الصلوۃ والسلام کی مجلس میں نہیں پہنچا تا وہ مثل ابلیس ہے''۔(۴۳)

حضرت سلطان باہوؒ مرشد دی لوڑ،اہمیت،پچھان،خوبیاں تے طور طریقے وکھو وکھ پکھاں بارے اپنے وسیب وچوں عام ورتارے وچ آون والیاں علامتاں تے مثالاں دے راہیں وڈے ڈوہنگے جذبیاں تے اِک خاص نویکلے ڈھنگ نال کھو کے دس دتا اے۔حضرت سلطان باہوؒ دی پنجابی شاعری دا تکنیکی تے فنی ویروا کر دیاں ہویاں ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد لکھدے نیں۔

''سلطان باہوؒ کا پنجابی کلام مقدار میں کم مگر فکر وفن کے تمام خصائص کا جامع ہے۔بیان کے تمام رنگ اور اظہار کے جملہ اسالیب ان کے ہاں دکھائی دیتے ہیں۔تشبیہات واستعارات، علامات و کنایات اور محاورات واشارات کا استعمال اس قدر تخلیقی سانچے میں ڈھلا ہوا ہے کہ ان کا الگ الگ تجزیہ ممکن نہیں رہتا۔حضرت سلطان باہوؒ کے کلام میں علم بیان کے تمام عناصر کے فن کارانہ استعمال کے ساتھ ساتھ علمِ بدیع کے کئی پیکر تمام تر رعنائیوں کے ساتھ جلوہ گر ہیں۔تضاد،تلمیح،حسن تعلیل،تجنیس،مراۃ النظیر،ترصیع اور لف ونشر جیسی صنعتوں کا استعمال جہاں فکر کی موثر ترسیل میں مددگار ہے وہاں شاعری کے فنی اور تکنیکی حسن میں اضافے کا باعث بھی ہے''۔(۴۴)

جے پہلے اکھان دا فن دے پکھوں ویروا کریئے تاں پتہ چلدا اے پئی حضرت سلطان باہوؒ پنجاب دے پنڈ وسیب وچوں دودھ نوں جاگ لاون دا اک وڈا سوہنا استعارہ بالکنایہ ورت کے اگے لفظ ''کڑھ کڑھ'' دی لفظاولی تکرار نال اس بول وچ بیان ہوئی حقیقت دا اک وڈے سُچّے تے بھبویں ڈھنگ نال نتارہ کیتا اے۔لفظ ''کڑھ کڑھ'' دی تکرار ایہدے اندر بیان ہوئی حقیقت نوں اوہدی اُچی ٹیشی اُتے اپڑا کے ایہدے اٹل تے ٹھکویں ہوون اتے مہر لا چھڈی جس توں کدی وی کوئی بندہ مکر

نہیں سکدا۔

حضرت سلطان باہوؒ دے شعری فنی محاسن داویروا کردیاں ہویاں پروفیسر احمد سعید ہمدانی لکھدے نیں۔

> ''ویسے حضرت سلطان باہوؒ کے ہاں ایسی تشبیہات واستعارات عام جوانہوں نے اپنے باہر کے ماحول سے چنے۔ دریا، طغیانی، گرداب، جنگل، پرندے، چنبیلی کے پھول اور دودھ، لسی، مکھن وغیرہ۔ حضرت سلطان باہوؒ بعض اوقات لفظوں اور ترکیبوں کو ایک دوسرے کے ساتھ بھینچ کر اس طرح جوڑ دیتے ہیں کہ اس سے ایجاز واختصار پیدا ہو جاتا ہے۔ مگر جب مطلب پر غور کرتے ہیں تو ایک جہان معنی وہاں آبادنظر آتا ہے''۔(۴۵)

حضرت سلطان باہوؒ دے ابیات دی زبان سادہ، آسان تے رسیلی اے تے ایہدے نال نال ایہہ گل گوہ گوچری اے۔ پئی حضرت سلطان باہوؒ کجھ نویاں ترکیباں تے اصطلاحواں نوں انج سُچّے تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ نال ورتیا اے جے اج وی آپ دے پنجابی دوہڑے اپنی مخصوص معنویت دے نال انج ای تروتازہ تے خوشبواں ونڈ دے نظر آوندے نیں جویں جس حال وچ حضرت سلطان باہوؒ اپنے سمے وچ ارشاد فرمائے سن۔

ایہناں مصرعیاں فنی حوالے اک وڈی خوبی سادگی تے قطعیت نکھر کے سامہنے آوندی اے۔ جتھے بنیادی محرک یاں فکر دا اوہ پکھ جیہڑا ادب دی نینہہ ہونداا ے سادہ ہونداا ے۔ ایہدے وچ کسے قسم دا کوئی ول نہیں ہوندا تے مطلب بالکل واضح ہوندا اے۔ زبان دی سادگی لکھاری دے سنیہے نوں عوام تک پُنچان وچ سب توں بھرنواں کردار ادا کردی اے۔ سید عابد علی عابد اسلوب دی اس خوبی بارے لکھدے نیں۔

> ''زبان کا مقصد اصلی و بنیادی ابلاغ ہے کہ آپ اپنے خیالات وافکار وجذبات دوسروں تک منتقل کر سکیں۔ اگر اس میں کامیابی نہ ہوئی تو تخلیقِ ادب کا منصب ہی فوت ہو گیا''۔(۴۶)

سادگی دے مقابلے وچ قطعیت اسلوب دی خاص صفت اے جیہدے وچ فکر دے سوتے تے جذبے دے پکھ ڈونگھے ہوندے نیں۔ ایتھے الفاظ شاعر اوہ ورتدا اے جیہڑے اپنے مطلب تے مفہوم دی وضاحت واسطے سادہ ہوون اس مقصد واسطے شاعر عام طور تے تشبیہات تے استعاریاں دا سہارا لیندا اے تاں گل بات نکھر کے پوری سامہنے آوے۔ حضرت سلطان باہوؒ دے ابیات وچ اسلوب دے حوالے نال سادگی تے قطعیت تھاں تھاں تے لبھدی اے۔ جیہدے نال آپ اپنی گلبات نوں عام لوک وسیب دے جانے پچھانے استعاریاں تے اکھاناں راہیں اس سُچّے ڈھنگ نال پہنچایا اے۔ پئی پنجاب دا عام ان پڑھ بندہ وی اوہنوں پورا سمجھ سکدا اے۔

دوجھی وڈی خوبی ایہناں نویاں ترکیباں تے اصطلاحواں دی ایہہ وی سامہنے آوندی اے پئی ایہناں دوہڑیاں یاں

بیتاں دا ہر بند اپنی تھاں اتے اک پورے مضمون نوں ہر پکھوں مکمل بیان کردا اے تے ایہدے نال نال معنیاں دا بند وچ انج داٹورا نظریں آوندا اے۔ جویں کجھ معنیاں دا التواء وی ساہمنے آوندا اے پر آپ دی پوری شاعری وچ فکر دی مرکزیت اپنی تھاں قائم رہندی اے۔

حضرت سلطان باہوؒ دے ابیات اکو بحر یاں وزن وچ لکھے گئے نیں۔ ڈاکٹر سید نذیر احمد حضرت سلطان باہوؒ دے ابیات دی بحر اتے گل کر دیاں لکھدے نیں۔

''ابیات کا ہر مصرع دو ٹکڑوں میں بٹا ہوا ہے جنہیں چرن کہتے ہیں۔ دو چرنوں کے درمیان ایک وقفہ یا وسرام ہوتا ہے۔ مثال میں ''الف اللہ چنبے دی بوٹی'' ایک ٹکڑا یا چرن ہے اس کے آگے جہاں قاری پڑھنے میں ذرا رکتا ہے وہ مقام وسرام ہے۔ وسرام کے بعد دوسرا چرن ''مرشد من وچ لائی ہُو'' ہے ماتروں کے حساب سے اس مصرعے کی تقطیع دیکھیے

ال فل آ چن بے دی بوٹی مُر شِد من وچ لائی ہُو

سلبیل ا ا ا ا ا ا ا ا

۱۶

ماتر دل در یا س من درو ڈوں گھے کو ند لاں دیا جا نے ہُو ۱۴

پہلا چرن: ۸ سلبیل یا ۱۶ ماترے وسرام یا وقفہ دوسرا چرن: ۷ سلبیل یا ۱۴ ماترے

اب چونکہ ابیات کی اکثریت یہی وزن رکھتی ہے اس لیے ہم اسے ابیات کا معیاری وزن کہنے میں حق بجانب ہوں گے''۔(۴۷)

حضرت سلطان باہوؒ دا پنجابی کلام زبان تے بیان دے حوالے نال پنجاب زبان و ادب وچ اک نویکلا اُچا تھاں رکھدا اے۔ آپ نے پنجابی شاعری وچ سی حرفی دی صنف نوں اپنی گل بات نوں مخلوق تائیں اپڑان واسطے اِک ذریعے دے طور اُتے چُنیا۔ اس حوالے نال آپ نوں پنجابی ادب وچ سی حرفی دا موڈھی شاعر منیا جاندا اے۔ آپ دی سی حرفی دا ہر بیت یاں دوہڑا چار مصرعیاں وچ اے۔ کدائیں کدائیں کوئی بیت پنجاں تے چھیاں مصرعیاں وچ وی ہن۔ ہر مصرعے دے اخیر اُتے آپؒ دے ناں داں اخیر لا حصہ ''ہُو'' آندا اے ایہدے نال آپ دے کلام دی مٹھاس تے موسیقیت ودھ جاندی اے۔ حضرت سلطان باہوؒ دے اسلوب بارے پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹا لکھدے نیں۔

''باہُو کے اسلوب کو پرکھنا اور کسی رمز کے حوالے سے بات کرنا اتنا آسان نہیں۔ وہ اپنی طرز کے آپ شاعر ہیں لیکن ہم یہ بات ضرور کہہ سکتے ہیں کہ سادگی باہُو کے کلام کا حسن ہے وہ مشکل سے مشکل بات کو بھی سادہ الفاظ میں بیان کرتے ہیں جو دل کی گہرائی میں اتر کر اثر کر

جاتی ہے''۔(۴۸)

حضرت سلطان باہوؒ اپنی پنجابی شاعری وچ زبان دی نویکلی ورت' بیانن ڈھنگ تے نفسِ مضمون دے اندر لے ست تے وسیب وچ کھلار یاروں پنجابی دے دو جھے صوفی شاعراں وچ اِک نویکلا تے اُچا مقام رکھدے نیں۔تصوف تے فقر نوں شاعری وچ موضوع بناون والے ڈھیر سارے شاعر ہوگزرے نیں پراج اوہناں دا کلام کتاباں وچ تاں ہے پر لوک وسیب نظرنہیں آوندا اس حوالے نال ویکھیے تاں حضرت سلطان باہوؒ دا ایہہ پنجابی کلام صوفی سوجھواناں توں علاوہ وسیب دی ہر پدھر اُتے پڑھے لکھے توں لے کے ان پڑھاں تک پڑھیا تے سمجھیا جاندا اے۔سبھ توں وڈی گل ایہہ وے پئی آ؛ دے ایہہ بیت تصوف' فقر تے عشق دے ڈونگھے مسئلیاں توں ہٹ کے حیاتی دے کسے وی پکھ اُتے ورتیے تاں ایہناں دی فکر دا اثر پوری طرح قائم رہندا اے۔ایہدا رنگ پھیکا نہیں ہوندا۔اس واسطے آپ دی پنجابی شاعری دیاں وکھو وکھ ڈھیر ساریاں جہتاں ہن۔

عشق

عشق مُشک نہ چھپے رہندے ظاہر تھیں اُٹھائیں ہُو

اس بول وچ حضرت سلطان باہوؒ عشق دی اک خاص نویکلی خوبی بارے گل کیتی اے جویں مشک لکایاں تے ڈکیاں کدی وی چھپ نہیں سکدا۔انجے کر کے عشق وی کدی نہیں چھپ سکدا۔ بھانویں جنے کوئی جتن کر لے۔عشق وی مشک وانگوں چونہاں پاسے کھلر جاندا اے۔

حضرت سلطان العارفین' سلطان باہوؒ اپنی نثر دی کتاب عین الفقر جیہڑی فارسی زبان وچ اے وچ لکھدے نیں۔

> ''جان لے کہ عشق بلند پروازی کا نام ہے۔مکھی چاہے ہاتھ ملے یا سر مارے یا ہزار ہا اڑانیں بھرتی پھر پروانے یا شہباز کے منصب ومرتبے پر نہیں پہنچ سکتی۔اس طرح زاہد جتنی بھی ریاضت کر لے صاحبِ راز نہیں بن سکتا۔جان لے کہ عشق کی تعلیم مدرسے کے کسی بھی امام نے نہیں دی کیونکہ عشق اک بارِگراں ہے۔عشق کی ریت جہاں بھر سے بیگانگی ہے''۔(۴۹)

حضرت سلطان باہوؒ دے نیڑے دین دا مڈھ تے تانا پیٹا سبھ کجھ عشق ای ہے۔اس توں وکھ ہو کے نہ تاں بندہ شریعت دے راہ اُتے ٹر سکدا اے تے نہ ای طریقت وچ اک قدم اگانہہ دھر سکدا اے۔آپ اپنے کئی بیتاں وچ عشق نوں ایمان نالوں اعلیٰ تے افضل دسیا اے۔ایمان سدھیاں تے بنی بنائیاں راہواں اتے ٹردا اے تے شریعت دیاں مقرر کیتیاں حداں دے اندر چلدا اے۔جدوں کہ عشق اک لا حد میدان اے جیہدا نہ کوئی اوڑک نہ بنا اے۔ایہہ بنی بنائیاں راہواں اتے نہیں ٹردا۔ڈاکٹر سلطان الطاف علی عشق دی شرح کردیاں ہویاں لکھدے نیں۔

''عشق دینوی اور مذہبی رسوم سے بلند و بالا ہوتا ہے۔اسی لیے اس کے ہر انداز کو انوکھا اور متلون سمجھا جاتا ہے۔ دراصل رسوم مذاہب اور شریعت کے قوانین سے سوسائٹی میں ایک ضابطہ اور ڈسپلن قائم رکھنے کیساتھ مقصد اعلیٰ یعنی عرفان ذاتِ الٰہی کے لیے فرد کو تیار کرنے کا کام لیا جاتا ہے۔حضرت سلطان باہوؒ فرماتے ہیں جب عشق کو فیوضات سے عرفان ذات حاصل ہو جاتا ہے تو مقام شریعت کی رسوم سے بلند ہو کر سالک معرفت کی راہ میں قدم رکھتا ہے''۔(۵۰)

عاشقاں دا ہر کم لوکوں اوپر ہوندا اے۔عام طور تے شریعت والے لوک عاشقاں اتے شریعت دی خلاف ورزی دا الزام لا دیندے ہن پر ظاہر وچ عاشق کجھ وی کردے ہون اندروں اللہ تعالیٰ دی محبت وچ گم ہوندے نیں۔اوہ ہر ویلے اللہ تعالیٰ دی یاد وچ لگے ہوندے نیں۔ایہو اوہناں دی نماز اے۔اوہناں دی نظر کسے وی عمل دے ظاہر اتے نہیں جاندی۔عاشق لوک اپنی نظر خلوص اتے رکھدے نیں۔

حضرت سلطان باہوؒ اک ہور بیت وچ عاشقاں دے حال بارے فرماندے نیں۔

''عاشق پڑھن نماز پرم دی جیس وچ حرف نہ کوئی ہُو
جیہا کیہا نیت نہ سکے اُتھ درمند دل ڈھوئی ہُو
اکھاں نیر تے خون جگر دا وضو پاک سزوئی ہُو
جیبھ نہ ہلے ہونٹھ نہ پھڑکن خاص نمازی سوئی ہُو''(۵۱)

جنھاں دے دل عشق دی شمع نال روشن ہوون اوہناں نوں ایہدے توں کم درجے دے چانن والے علم عقل دی کیہڑی لوڑ اے۔کیوں عام علم عقل دیاں جتھے حداں مُک ویندیاں ہن اوتھوں اگانہہ عشق دیاں حداں شروع ہوندیاں نیں۔اس واسطے عام طور تے عشق دے ماملیاں تے نظاریاں نوں سمجھنا عقل دے وس دا روگ نہیں۔عقل دی عشق دنیا وچ پہنچ ای نہیں۔اس واسطے اصل وچ تاں عشق ای عقلِ کامل ہے۔عاشق لوک خوش نصیب ہوندے نیں جنھاں نوں ایہہ نعمت دولت ملدی اے۔ ایس کائنات وچ ایس توں وڈی کوئی دولت تے خزانہ نہیں ہے۔عشق ایہو جئی دولت اے جیہڑی عاشق نوں سوا محبوب توں ہر شے ہر رشتے ناطے توں بے نیاز کر دیندی اے۔عاشق نوں کسے شے دی لوڑ نہیں ہوندی' ایتھوں تک پئی عاشق نوں اپنے تن دیاں لوڑاں دا کجھ خیال نہیں رہندا۔نہ مرن توں عاشق ڈردے ہن۔اوہ صرف ہر ویلے ای محبوب دیاں یاد وچ ڈبے ہوندے نیں اوہناں نوں بھکھ پیاس دی فکر نہیں ہوندی اے۔حضرت سلطان باہوؒ اک ہور بیت وچ عاشقاں دی بے نیازی بارے فرماندے نیں۔

عاشق نیندر بھکھ نہ کائی' عاشق مول نہ مردے ہُو

حضرت سلطان باہوؒ اپنے بیتاں وچ عشق دے وکھو وکھ پکھاں دی حقیقت نوں اک خاص نویکلے ڈھنگ نال کھول کھول کے دسیا اے۔ اصل وچ اس دنیا دی حیاتی وچ بے کلی تے بے قراری اک پکی پیڈی قدر دا درجہ رکھدی اے۔ صوفیاں دے بھانے اخیر ایہو بے قراری تے بے اطمینانی اک غم دا روپ دھار لیندی اے۔ انسانی روح دے ضمیر وچ خدا نال اپنے اس ڈونگھے واسطے دا احساس ہمیش توں جاگدا رہیا اے۔ اس وچھوڑے دے احساس نے دردمندی نوں جنم دتا۔ اس دردمندی وچ عاشق ہر پل کوکدے کُرلاندے رہندے ہن۔ حضرت سلطان باہوؒ دے مطابق دل دے راہیں اپنے آپ نوں لبھن یا پچھانن والے نوں ذاتِ الٰہی دی پچھان وچ اوکھ نہیں آوندی کیوں جے اللہ دا اصل ٹھکانہ بندے دا دل ہے۔

حضرت سلطان باہوؒ اپنے اک ہور بیت وچ دل دی دنیا بارے فرمایا اے۔

''دل دریا سمندروں ڈونگھے کون دلاں دیاں جانے ہُو
وچے بیڑے وچے جھیڑے وچے ونجھ مُہانے ہُو
چوداں طبق دلے دے اندر تنبو وانگن تانے ہُو
جوئی دل دا محرم ہووے سوئی رب پچھانے ہُو''(۵۲)

اصلوں اک صوفی ہون کر کے رب دی ذات باہوؒ دے نیڑے ہستی دے روپ وچ اُچی تے سچی صورت اے جیہدے نال وصال واسطے روح اندر ہر ویلے کوکاں' فریاداں تے کُرلاون اے۔ اوہ دل دیاں ڈونگھیاں سمندراں وچ تہہ تیک ٹُبھی لاون دا پورا جتن کردے نیں۔ ایہہ ہستی دا ادراک تے اپنی ذات دا شعور باہر دی دنیا نوں سمجھن وچ مدد دیندا اے۔ ذات دے بارے ایہو شعور جدوں اک مکمل روپ وچ ساہمنے آوندا اے تاں سالک دی روح دا اک حصہ بن جاندا اے۔ اس ویلے سالک خلوت پسند کردا اے۔ کیوں جے اوہدی خلوت ای جلوت دا روپ وٹا لیندی اے۔ اس ویلے سالک نوں ہر پاسے ذات دا ای جلوہ نظر آندا اے۔ اک ہور بیت وچ حضرت سلطان باہوؒ عاشقاں دی اس حالت بارے فرماندے نیں۔

''عشق جنھاں دے ہڈیں رچیا رہن اوہ چپ چپاتے ہُو
لوں لوں دے وچ لکھ زبان کرن اوہ گنگی باتے ہُو
کر دے وضو اسم دا جیہڑے دریا وحدت نھاتے ہُو
تداں قبولن نمازاں باہو جد یاراں یار پچھاتے ہُو''(۵۳)

اِک نماز اوہ اے جیہڑی پنج ویلے پڑھیندی اے تے دوجھی نماز ہر ویلے دی ہے جیہڑی عاشق لوک پڑھدے نیں' جیہدے وچ عاشق اپنی ہستی توں گزر کے اللہ تعالیٰ دی ذات وچ گم ہو ویندا اے۔ ایتھے اپڑ کے عاشق ذاتِ حق دی پچھان کر لیندا اے۔ کیوں جے جدوں کوئی بندہ اپنے آپ نوں اسفل وچوں کڈھ ذاتِ حق نوں ویکھن واسطے اولیٰ دی طرف جاندا اے تاں ایہہ وی معراج اے۔ معراج اصل وچ اعلیٰ اُچے مرتبے نوں پہنچن دا ناں اے۔ اس واسطے عارفاں تے عاشقاں دی نماز

اللہ تعالیٰ دی ذات وچ گم ہو جان دا نام اے۔

پروفیسر سمیع اللہ قریشی حضرت سلطان باہوؒ دے تصورِ عشق بارے لکھدے نیں۔

''باہو عشق نوں اوہ قوت جاندے نیں جیہدے واسطے نال عشق نوں اخیر حسن ازلی دا نظارہ لینا آسان ہو جاندا اے تے عشق دی قوت ای اوہ قوت اے جیہدے نال حقیقت مطلقہ دی نہ صرف بجھارت بجھنی سوکھی ہو جاندی اے سگوں اوہدے تائیں رسائی تے اوہدا حصول وی ممکن ہو جاندے نیں''۔(۵۴)

عشق اک اوہ جذبہ اے جیہد یاں تجلیاں نوں ویکھیا تے محسوس تاں کیتا جاسکدا اے۔ پر اس واردات نوں پوری طرح بیان کرنا ایہہ انسانی عقل دے وس دا روگ نہیں۔ کیوں جے عقل حواس ادراک تے فہم دیاں متھیاں ہویاں حداں دے اندر ٹردی اے۔ دوجے پاسے عشق اک لا حد میدان اے ایہہ عقل دیاں حداں اندر نہیں آسکدا' ایہدا تعلق اللہ تعالیٰ دی ذات دے باطنی جوش جذبے نال اے' اس واسطے جویں عقل نال اللہ تعالیٰ دی ذات نوں نہیں سمجھیا جاسکدا۔ انج کر کے ایس ذات' ایس جوش جذبے نوں وی نہیں سمجھیا جاسکدا۔

حضرت سلطان باہوؒ اپنے اک بیت وچ عشق تے عقل دا ویروا کر کے دسیا اے۔

عشق عقل وچ منزل بھاری سئے کوہاں دے پاڑے ہُو

اس مصرعے وچ حضرت سلطان باہو ہوراں عشق تے عقل دا ویروا کر کے نتارا کرن پچھوں ایہہ سٹا کڈھیا' پئی عشق عقل وچ ڈھیر ساریاں وِتھوں ہن۔ مطلب ایہہ وے پئی عشق دی دنیا وی اک وکھری ہے تے عقل دی دنیا کا ای وکھری اے' کیوں جے عقل دی طوری دنیا حساب کتاب دی دنیا اے ایہدے اندر اصول قاعدے' کلیے تے قانون دی متھیاں ہویاں حداں بنے ہن' جینہاں دے نال ہر شے نوں پرکھیا تے تولیا جاندا اے تے نالے عقل ہمیشاں فائدے دا سوچدی اے گھاٹے ول نہیں جان دیندی۔ جدوں کہ دوجے پاسے عشق دی دنیا وچ کوئی انج دے متھے اصول' قاعدے تے حداں بنے نہیں ہن۔ ناں ایتھے حساب کتاب چلدا اے۔ سبھ توں وڈی اوپری گل عشق دی ایہہ ہے پئی عشق انسان توں سبھ کجھ لٹاونا سکھاندا اے۔ نیواں ہوونا سکھاندا اے۔ ملک نور حیات خان حضرت سلطان باہوؒ دے تصور عشق تے عقل دا ویروا کر دیاں لکھیا اے۔

''آپؒ نے تصوف اور سلوک کی دنیا میں تقوی کی زندگی کے لیے جذبہ عشق کو بنیاد قرار دیتے ہوئے اس کی ماہیت اور اعلیٰ وارفع مقام کی وضاحت بھی بڑے خوبصورت عارفانہ انداز میں فرمائی ہے۔ کہ وہ ذات جس کا سرچشمہ (ابتداً) ھاھویت (حق تعالیٰ) کی آنکھوں کا نور ہے یعنی حضرت عشق سب جہانوں سے اوپر بارگاہ کبریا میں اپنی بادشاہی کا تخت سجائے بیٹھا ہے۔ انتہائے عبرت کی وجہ سے اس کی ذات پاک کی ماہیت سمجھنے کی کوشش کرنے

والے کی ہزار بلکہ بے شمار عقل کے قافلے سنگسار ہو گئے (سمجھ نہ سکے)''۔(۵۵)

حضرت سلطان باہوؒ اپنی شاعری وچ عشق نوں وڈا اُچا مقام مرتبہ دتا اے تے نال نال ایہدے مقابلے وچ عقل دی رج کے نندیا کیتی اے۔ اپنی ساری شاعری وچ ایہناں بیتاں وچ مخلوق نوں ایہہ سبق دسیا اے۔ پئی دینِ اسلام دا مقصد منشاء تدوں پورا ہو سکدا اے۔ جدوں سبھ توں پہلاں کامل مرشد دا لڑ پھڑ کے عقل نوں چھوڑ کے عشق دے راہ اتے ٹرے۔ تاں ای دنیا اُتے آون دا مقصد پورا ہو سکدا اے۔

فن دے پکھوں ایہناں مصرعیاں دا ویروا کریے تاں پتہ چلدا اے پئی حضرت سلطان باہوؒ اپنے خاص نویکلے اسلوب' ایجاز و اختصار دے نال گھٹو گھٹ لفظاں وچ اک بوہت وڈے موضوع نوں بیان کر دتا اے۔ عشق نوں مشک دی مثال راہیں بیان کیتا اے۔ بلکہ نتارا کر کے دس دتا' جویں مشک کسے قیمت چھپائیاں وی نہیں چھپدا انجے ای عشق وی نہیں چھپ سکدا۔ چونہاں پاسیاں وچ ایہدی خوشبو کھلر جاندی اے۔ حضرت سلطان باہوؒ دے ایس نویکلے ڈھنگ بارے پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹا لکھدے نیں۔

''باہُوؒ نے اپنے خاص رنگ سے اس میں دانش، حکمتِ فقر، درویشی، تصوف، عشق، تصورِ مرشد انسانوں کے ساتھ ہمدردی سچائی اور عمل کی تلقین جیسے کئی مضمون اس میں پیش کیے ہیں۔ سی حرفی کا موضوعاتی اور فنی اعتبار سے گھیرا بہت وسیع ہے۔ یہ ان کا ہی فیضان ہے کہ آج پنجابی میں اعلیٰ معیار کی سینکڑوں سی حرفیاں ملتی ہیں''۔(۵۶)

حضرت سلطان باہوؒ دی پنجابی شاعری وچ لفظاں دی ورت انج دے سُچّے تے پھبویں تے ڈھکویں ڈھنگ نال ملدی اے جویں کسے ماہر جوہری کاریگری نال نگینے جڑے ہوون۔ پر ایہدے وچ سبھ توں گوہ گوچری گل ایہہ وے پئی حضرت سلطان باہوؒ سلطان الفقراء سن۔ اس واسطے آپؒ تاں ماسوائے اللہ دنیا دی ہر شے توں بے نیاز سن۔ آپ اپنی گل بات نوں عام لوکاں تائیں اپڑان واسطے شاعری نوں اک ذریعہ تاں بنایا پر اوہدے شنگارن واسطے اُچیچی کھیچل کدیں وی ناہی کیتی۔ ایہہ صرف آپ دے فقر دا اک معجزہ اے پئی فکری ڈونگھیائی دے نال نال آپ دی شاعری فن دے وکھو وکھ پکھاں دے حوالے نال اعلیٰ نمونہ اے۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد آپؒ دی پنجابی شاعری دا تکنیکی تے فنی ویروا کر دیاں ہویاں لکھدے نیں۔

''علم بیان کی مختلف صورتیں جیسے محاورہ، تشبیہہ، استعارا اور علامت جہاں شعر کی تہہ داری اور رمزیت کے رنگ کو چوکھا کرتی ہیں وہیں اس کی تفہیم کے لیے بھی کئی دروازے کھولتی ہیں۔ تکنیکی اور فنی عناصر کے معجزانہ استعمال سے فکر کی شعلگی میں اضافہ ہوتا ہے''۔(۵۷)

حضرت سلطان باہوؒ وسیب وچ اپنی پنجابی شاعری راہیں پچھانے جاندے نیں۔ آپ دی ایہہ پنجابی شاعری اپنے اندر لے ست تے خاص نویکلے بیان ڈھنگ پاروں سدا بہار شاعری دا روپ وٹا چکی اے۔ ایہدے پچھے سبھ توں وڈا کارن

حضرت سلطان باہوؒ دا پنجاب دے لوک وسیب وچوں منیاں پرمنیاں تے پکیاں پیڈیاں علامتاں، استعاریاں تے تشبیہاں دے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ نال ورتن اے۔ جس ایہناں بیتاں نوں پڑھے لکھے بندے توں ہٹ کے چٹے ان پڑھ تک دل دے وچ وی جیندا اتے تروتازہ رکھیا ہویا اے۔ آپؒ دے ایہہ وڈے پن دی علامت اے پئی آپ پنجاب واسیاں نال انہاندے لوک ادب راہیں اِک عام بندے دی ذہنی پدھراُتے کھلو کے فقر تے عشق دیاں وال نالوں باریک تے تلواروں تکھیاں، قلبی وارداتاں نوں وی پنجابیاں دی عام بولی جان والی زبان وچ نویکلے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ جیہدے پاروں آپؒ دی پنجابی شاعری دا ڈھیر سارا حصہ پیڑھیوں پیڑھی زبانی لوکاں دے دلاں وچ موجود اے۔

فقر

رب انہاں نوں ملدا اہا ہونیتاں جنہاں اچھیاں ہُو

اس بول وچ حضرت سلطان اِک بوہت وڈی سچیائی نوں سدھے سادھے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ ایتھے دنیا وچ ہر بندا رب نوں پاون واسطے چلے، مجاہدے، عبادتاں، ریاضتاں، ورد وظیفیاں تے کئیں اوپرے اوپرے روپ وٹائی پھردا اے۔ مقصد سب دا اکو اے۔ اس ذاتِ حق دا مشاہدہ کرنا۔ حضرت سلطان باہوؒ ایہناں سبھ طریقیاں اتے لیک ماردتی تے اصل گل کھول کے دسدتی پئی رب دی ذات نوں صرف اوہ بندہ پاسکدا اے۔ جیہدی نیت صاف تے اچھی ہووے۔ ایہہ ایک پکی پیڈی تے لوہے اُتے لیک والی گل اے اسے اندرلی سچیائی دے ست پاروں ایہہ مصرعہ یاں بول اک اکھان دا درجہ پا گیا اے۔ حضرت سلطان العارفین سلطان باہوؒ اپنی نثر دی کتاب محک الفقر وچ فقر بارے فرماندے نیں۔

> ''فقراء اللہ کے نام سے ہی فقیر بنتے ہیں اور اللہ کے نام سے ہی شہباز بنتے ہیں۔ راہِ فقر میں اگر کوئی ثابت قدم رہتا ہے تو وہ صاحب رازِ حقیقی بن جاتا ہے۔ اگر کوئی فقیر اللہ کے نام سے برگشتہ ہوتا ہے اور ہمت واستقامت کو چھوڑ کر دنیا واہل دنیا کی طرف مراجعت کرتا ہے تو وہ مرتبہ شہبازی، فقر وراز سے منہ موڑتا ہے۔ وہ گویا چیل ہے۔ جس کی نظر مردار پر اٹکی ہوئی ہے۔ اس لیے وہ دونوں جہانوں میں ذلیل وخوار ہے''۔(۵۸)

دنیا دے مال زر،زن، حرص ہوس بیوی بچے تے وسیب وچ سبھ توں اُچاناں ایہہ ساری اوہ چیزاں نیں جیہڑیاں کسے وی سالک نوں فقر ول جاون نہیں دیندیاں۔ ایہناں چیزاں دے اندر اک خاص کھچ اے۔ جیہڑا ایہناں دی طرف اِک واریں چلا جاوے مڑ اس دلدل وچوں نکل نہیں سکدا صرف اور صرف کامل مرشد ای اک مرید نوں ایہناں دلدلاں وچوں کڈھ کے پاک صاف کرسکدا اے۔ پچھانہاں تاریخ ول ویکھیے تاں کجھ کامل فقیر ہستیاں نظر آوندیاں نیں۔ جینہاں دنیاداری وی کیتی پر نیڑیوں ہو کے ویکھیے ایہہ گل لبھدی اے۔ پئی اوہناں ذاتِ حقیقی نوں پچھانن توں بعد دنیاداری کیتی اے۔ پر دنیاداری دی کسے وی شے

نوں اپنے دل وچ ٹکانہ نہیں بنان دتا۔ دنیاداری وچ رہندیاں ہویاں وی اوہناں دا طور طریقہ ایہہ رہیا ''دل یار ول تے ہتھ کار ول'' اس واسطے اوہ دنیاداری وچ دلوں کُھبے نہیں اوہناں دی نگاہ ہر ویلے اُس ذات ول رہی اے۔ حضرت سلطان باہوؒ اپنی اک ہور کتاب عین الفقر وچ فقر دی ابتداء تے انتہا دے بارے لکھدے نیں۔

''ابتدائے فقر اشک ہے اور انتہائے فقر عشق ہے۔ ابتدائے فقر تصور ہے اور انتہائے فقر تصوف ہے۔ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا فرمان ہے۔ ''قریب ہے کہ فقر کو کفر سمجھ لیا جائے'' فقیر وہ ہے جس کے وجود میں شریعت پنہاں ہو بظاہر اگرچہ وہ مست الست ہو بباطن وہ ساکن لا مکان ہو ابتدائے فقر علم الیقین و عین الیقین ہے اور انتہائے فقر حق الیقین ہے''۔(۵۹)

فقر وچ بندہ جس ویلے عشق دی منزل تے جا پہنچدا اے تاں اوہ ذاتِ الٰہی وچ گم ہوندا اے تاں ہر پاسے اس نوں ذات دے جلوے ای نظر آوندے نیں۔

فقر بندے نوں ذات الٰہی توں وکھ ہر شے توں بے نیاز کر دیندا اے۔ فقیر ایس دنیا وچ رہندیاں ہویاں دنیا دی ہر شے توں بیگانہ تے بے پرواہ ہوندا اے۔ رانا تجمل حسین حضرت سلطان باہو دے فقر بارے لکھدے نیں۔

''جہاں تک فقر کا تعلق ہے فقر میں بنیادی بات بے نیازی ہے۔ بے نیازی دراصل خدا کی صفت ہے۔ بے نیازی صرف خدا کو ہی زیب دیتی ہے۔ خدا کی یہ صفت اس کے بندوں میں بھی آ جاتی ہے اور یہ صفت صرف ان بندوں میں آتی ہے جو خود کو خدا کی ذات میں فنا کر لیتے ہیں۔ وہ جس حساب سے خود کو فنا کرتے ہیں اسی حساب سے ان میں بے نیازی آتی ہے''۔(۶۰)

فقر دا معاملہ بندے دی اندر دی نیت تے خلوص اتے ٹُردا اے۔ جتنی نیت اچھی تے خالص ہوسی اتنا ای جلد فقیر اپنی منزل نوں پا لیندا اے۔ اس واسطے حضرت سلطان باہوؒ رب نوں ملن دا طریقہ نیت دی اچھائی تے خلوص دسیا اے۔ خلوص نال ای تقوی پیدا ہوندا اے تے ایہدے نال ای اک سالک دے معاملات اگے چلدے نیں۔ ڈاکٹر سلطان الطاف علی حضرت سلطان باہو دے ابیات دی شرح وچ لکھدے نیں۔

''فقر محض حق کی تلاش کرتا ہے اور حق کو چاہتا ہے۔ اس کی راہ دل سے ہے باطن کی صفائی و تزکیہ نفس اس کا خاصہ ہے۔ گویا دنیا و عقبٰی پر بلند حاکم مُستغنی کی طرح ہے اور مولا کا طالب ہے۔ شریعت عقبٰی و دنیا میں کامرانی ہے۔ فقر عقبٰی اور دنیا سے مُستغنی ہے۔ شریعت اللہ کی خوشنودی ہے۔ فقر اللہ کا حصول ہے۔ فقر میں کامل شریعت ہے مگر شریعت میں فقر لازم

نہیں گویا شریعت میں جملہ علوم ظاہر' کتب' احادیث' تفسیر' فقہ مسئلے مسائل شامل ہیں اور فقر میں سوائے عرفان ورویت حق تعالیٰ کے اور کوئی مدعا نہیں''۔(۶۱)

فقر دا علم شریعت دا نچوڑ تے مقصد اے۔ کیوں جے اللہ تعالیٰ ایس دنیا نوں بنایا ای صرف اس واسطے اے پئی میں پہچانیا جاواں۔ ایتھوں ایہہ گل لبھدی اے۔ پئی بندے دی حیاتی دا اصل مقصد تاں ہے ای رب دی پچھان کرنی۔ شریعت دا سارے دا سارا علم اللہ تعالیٰ دی پہچان ول لے جاندا اے۔ اک حدیث شریف وچ نبی کریم ﷺ ایہہ فرمایا پئی ''جس بندے اپنے آپ نوں پچھان لیا۔ گویا اس اپنے رب نوں پچھان لیا''۔ اس واسطے اصل مقصد تاں ہے ای اللہ تعالیٰ دی ذات دا عرفان جس نوں معرفت دا علم آکھدے نیں تے رب دی معرفت اپنی معرفت وچوں اگانہہ ٹردی اے۔ ایہہ تاں باقی لب پوچ عالماں مخلوق نوں شریعت دے مسئلیاں وچ الجھا کے رکھیا ہویا اے نہیں تاں دین اسلام سدھا سادھا تے آسان اے۔ اک بیت وچ حضرت سلطان باھوؒ شریعت تے فقر دے حال بارے فرمایا۔

''شرح دے دروازے اُچے' راہ فقر دا موری ہو
عالم فاضل دین نہ لنگھن' جو لنگھے سو چوری ہُو
پُٹ پُٹ اٹاں مارن درد منداں دی کھوری ہُو
راز ماہی دا جانن عاشق' کیہ جانے لوک اتھوری ہُو''(۶۲)

حضرت سلطان باھوؒ اس بیت وچ ایہہ گھنڈی کھول دتی اے۔ پئی شریعت دا راہ اچے دروازیاں وانگوں معروف' سدھا تے دورتوں ای نظر آوندا اے پر فقر دا راہ ''موری'' مطلب اینا باریک اے جے ہر اک نوں نظر نہیں آسکدا۔ اس راہ توں صرف اوہ خوش نصیب لنگھ سکدے ہن جیہڑے کامل مرشد دے وسیلے نال فقر دے حرم دے محرم راز بن جاندے نیں۔ فقر دے حرم ول جان واسطے ویلے دے لب پوچ ملاں ملوانیاں توں چوری چھپ کے لنگھنا پیندا اے ایہہ ملوانے حقیقت نہ جانن پاروں فقیراں اتے الزام لاندے تے پتھراٹاں ماردے ہن۔

جدوں کوئی اک واریں کامل مرشد دے وسیلے نال فقر دے حرم وچ جاوڑ دا اے اوہنوں فیر پچھانہہ پرت کے ویکھن دی حسرت نہیں رہندی۔ اوہنوں ہر پاسے ذات حق دے نظارے نظر آندے نیں۔ اوہ اس تھاں اتے اپڑ کے ایہناں نظاریاں وچ گم ہو کے چپ دی بکل مار کے بہہ جاندا اے۔ حضرت سلطان باھوؒ فقر دے کھلار بارے فرماندے نیں۔

''عاشقاں ہکو وضو جو کیتا روز قیامت تائیں ہُو
وچ نماز رکوع سجو دے رہندے سنجھ صباحیں ہُو
ایتھے اوتھے دوہیں جہانیں سبھ فقر دیاں جائیں ہُو
عرشاں توں سے منزل اگے پیا کم تناہیں ہُو''(۶۳)

حضرت سلطان باہوؒ فقر دی دنیا ول جاون واسطے مرشد کامل دے نال نال علم اُتے وی زور دتا اے۔جس نوں علم لانی آکھدے نیں۔ایہہ علم کتاباں وچوں نہیں لبھدا۔ایہہ صرف اور صرف پاک صاف سینیاں وچوں پھُٹدا اے صرف خاص خاص چُنے ہوئے لوکاں نوں ملدا اے۔حضرت سلطان باہوؒ اپنے اک بیت وچ فرمیندے ہن۔

''علموں باجھ جو کرے فقیری کافر مرے دیوانہ ہُو
سے ورھیاں دی کرے عبادت اللہ کنُوں بیگانہ ہُو
غفلت کنُوں نہ کُھلسن پردے دل' جاہل : بتخانہ ہُو
میں قربان تنہاں توں جنہاں ملیا یار یگانہ ہُو(۶۴)

اس بیت وچ حضرت سلطان باہوؒ علم توں باجھوں فقر کماون نوں کفر آکھیا اے کیوں جے علم اوہ اِک چانن اے جیہدی لو وچ اِک سالک اگانہہ قدم رکھدا اے۔علم دے چانن نال ای ہر شے دی پچھان ہو سکدی اے۔فقر دا علم تاں اوہ علم اے جیہدے نال ہر شے دی حقیقت وی ساہمنے آ جاندی اے۔مڑ کوئی بھلیکھا بھُل نہیں رہ جاندی۔ڈاکٹر سلطان الطاف علی اس بیت دی شرح وچ لکھدے نیں۔

''علم راہ فقر کے لیے مشعل ہے اور مرشد راہ کے لیے رہنما ہے۔گویا جہاں کے ساتھ فقر حاصل کرنے کی کوشش غفلت کے گڑھے میں پڑے رہنے کے مترادف ہے۔کیونکہ جاہل کے لیے پاکیزگی' تزکیہ نفس اور بلند اخلاق اختیار کرنا مشکل کام ہوتا ہے اور اس کے ساتھ اسرار باطن و رموز ظاہر کو بھی سمجھنا ناممکن ہوتا ہے۔چہ جائیکہ وہ حق تعالیٰ کا عرفان حاصل کر سکے''۔(۶۵)

سچے تے کامل فقیراں دے نال نال مال زر تے زن دے طالب وکھالے دے فقیر وی موجود رہے نیں۔حضرت سلطان باہو ہوراں اپنے سمے وچ وکھالے دی فقیری تے وکھو وکھ اوپرے اوپرے چالیاں' وطیریاں تے ڈھنگاں دی نندیا کر دیاں ہویاں فرمایا۔

''نہیں فقیری جلیاں مارن سُتے لوک جگاون ہُو
نہیں فقیری ویہندی ندیاں سکیاں پار لنگھاون ہُو
نہیں فقیری وچ ہوا سجادہ پا ٹھہراون ہُو
نام فقیر تنہاں دا جیہڑے دل وچ دوست ٹکاون ہُو''(۶۶)

ایس بیت وچ حضرت سلطان العارفینؒ علم معرفت اِک وڈا اگڑ ھلا نکتہ دسیا اے۔اصل وچ فقیری تاں ایس اعلیٰ مرتبے داناں جیہدے وچ عارف کامل دے دل وچوں ہر شے کوچ کر جاندی اے تے صرف اور صرف اوہ ذاتِ حقیقی ای رہ

جاندی اے۔ فیرا گانہہ ودھ کے اوہدے لوں لوں وچ سما جاندی اے۔

''اور فرمایا فرمانِ ربانی ہے کہ اے میرے حبیبؐ لوگوں کو کہہ دیجئے کہ اگر تم خدا کو دوست رکھتے ہو تو میری اتبع کرو تب خدا تعالیٰ تمہیں دوست رکھے گا پس اگر کسی نے یہ مراتب حاصل کر لیے ہوں کہ پانی پر چلتا ہے تو سمجھیں گھاس کا تنکا ہے اور اگر کسی کو دیکھیں کہ ہوا میں اڑتا ہے تو جان لیں کہ یہ مکھی ہے۔ اس سے اس کی کچھ قدر نہیں۔ فقیر کو چاہیے اللہ کے رسولؐ کی رضامندی حاصل کرے تو کچھ ہے اور بس باقی ہوس''۔ (٦٧)

اج وسیب وچ سدھے سادھے تے گھٹ علم والے لوکاں فقیری نوں پرکھن واسطے اپنے آپ معیار گھڑ لے ہن کوئی کراماتاں وکھاون والے، تے کوئی ترک دنیا کر کے جنگلاں وچ پھرن والیاں نوں فقیر مندے نیں تے کوئی اپنے دنیاوی کماں دے پورا کرن والے نوں فقیر من دا اے۔ حضرت سلطان باہوؒ دل وچ مرشد نوں وساون تے فیر ایہدے واسطے ہر پل قلب دی حضوری اتے زور دیندے نیں۔

''باجھ حضوری نہیں منظوری پئے پڑھن بانگ صلوتاں ہُو
روزے، نفل، نماز گزارن پئے جاگن ساریاں راتاں ہُو
باجھوں قلب حضور نہ ہووے پئے کڈھن سئے زکاتاں ہُو
باجھ فنا رب حاصل ناہیں نہ تاثیر جماتاں ہُو'' (٦٨)

ایتھوں ایہہ گل لبھدی اے پئی فقیری بانگاں صلاتاں تے زکاتاں نال نہیں ملدی۔ فقیری تاں اپنے آپ نوں مٹا دیون تے ہر پل قلب دی حضوری نال ملدی اے۔

فن دے پکھوں حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دے ایہہ مصرعے اعلیٰ درجے دے نمونہ ہن۔ ایہناں وچوں زبان دی سادگی، وچاراں دی روانی لبھدی اے۔ ایہناں مصرعیاں وچ معنیاں دا ٹورا اک مصرعے اتے رُکدا نہیں اوہ اک وگدے دریا وانگوں اگانہہ ودھدے جاپدے نیں۔ ڈاکٹر محمد ایوب خان، حضرت سلطان باہوؒ دی علامات نگاری تے تمثیل دے فن دا ویروا کر دیاں ہویاں لکھدے نیں۔

''حضرت سلطان باہوؒ کا کلام سادہ، شیریں، پُر مغز تو ہے ہی۔ قانون ادب وسخن کی رو سے یہ لہر، بحر، وزن، قافیہ اور ردیف میں ہر لحاظ سے پورا ہے اگرچہ نظم ونثر میں آپ کا مضمون ایک ہی ہے یعنی توحید و مرشد اور طالب ہے............ آپ نے توحید کی تفسیر، روحانی تجربات اور اصطلاحات کے ساتھ اصلاح عامہ، اصلاحِ معاشرہ اور اصلاحِ نفس کو بل دیئے بغیر سادہ اور دلچسپ الفاظ میں بیان فرمایا جس میں تعقل اور تصنع کی بجائے وہم اور وجدان کی کیفیت

نظر آتی ہے‘‘۔(۶۹)

حضرت سلطان باہو دی پنجابی شاعروچ فقر دیاں ازلی سچائیاں نوں عوام تک اپڑان واسطے وجدان دا رنگ اُگھڑواں نظر آندااے۔تخیل دی وی ایہدے وچ اک خاص ڈونگھیائی اے۔ پر بیانن ڈھنگ وچ ایجاز واختصار دے حوالے نال گھٹو گھٹ لفظاں نوں ورت کے وڈے وڈے مضموناں نوں بیان کیتا اے۔ایہدے نال شعروچ اِک خاص قسم من موہنی کچھ پیدا ہو جاندی اے۔

آپؒ اپنے ماحول وچوں انج دیاں تشبیہاں تے استعارے ورتے نیں جیہڑے آپ دے روحانی تجربیاں دی وی نشاندہی کردے نیں تے ایہدے نال آپؒ دی فکرنوں سمجھن وچ مددوی دیندے نیں۔

عادتاں خصلتاں

جیہڑے ہون مٹی دے بھانڈے کدی نہ تھیون کانجے ہُو

جیہڑے مُڈھ قدیم دے کھیڑے کدی نہ ہوندے رانجھے ہُو

ایہناں مصرعیاں وچ حضرت سلطان باہوؒ بندے دی فطرت تے عادتاں خصلتاں بارے دسیا اے۔ جیہڑے بندے جیہو جیہی عادت خصلت وچ پکے پیڈے ہو گئے اوہ اس عادت خصلت نوں چھوڑ نہیں سکدے۔ کیوں جے بھیڑیاں عادتاں وچ شیطان چسکے، سواد تے لالچ دا اک نہ مُکن والا چوگا انج کھلاردا جاندا اے۔ پئی بندا اس چسکے سواد تے لالچ لوبھ حرص پاروں اس دلدل وچ اگے توں اگے ٹُردا رہندا اے۔ اوہنوں پتہ ای نہیں چلدا پئی اوہ صراطِ مستقیم نوں چھوڑ کے گناہواں دی دلدل وچ کتھے آن پہنچیا اے۔ ہر پل شیطان اوہنوں ہور اگانہہ ٹورن تے پکیاں پیڈیاں کرن واسطے تھاپڑا لائی رکھدا اے۔ اخیر مُڑ اک ویلے ایہہ لوک مُڈھ قدیم دے کھیڑیاں تے کیدواں دے قبیلے وچ جارلدے نیں۔ جتھے جا کے ایہناں دے دلاں اُتے مہراں لگ جاندیاں نیں تے مڑ ہمیشاں ہمیشاں واسطے کھیڑیاں تے کیدواں دے دھڑے دے جوٹی وال بن جاندے نیں۔ ایتھے اپڑ کے مڑ ایہناں اُتے کوئی وعظ یاں چنگی مت دی گل اثر نہیں کردی۔ اوہناں دے دل پتھراں وانگ سخت ہو جاندے نیں۔

حضرت سلطان باہوؒ دا ایہناں لوکاں بارے ایہہ اٹل تے ٹھکواں فیصلہ اے پئی جویں مٹی دے بھانڈے جتھے وی لے جاؤ، اوہناں اُتے جنیاں وی پالشاں مارلوؤ اوہ کدی وی شیشے دے نہیں بن دے۔ مٹی دے ای رہندے نیں۔ انج کر کے جیہڑے لوک عادتاں سوچاں دے حوالے نال کھیڑیاں دے دھڑے دے ہن، اوہ ہن ہمیش واسطے کھیڑے ای راہسن۔ اوہ ہن کسے وی قیمت تے رانجھے دے دھڑے نال نہیں رل سکدے۔ کیوں جے کھیڑے مل مارن، میل بند وسیب دی علامت تے رکھوالے ہن۔ جتھے مال زر، زن تے اُچا ناواں بناون دا لوبھ حرص تے ہوس نوں ای رب منیا جاندا اے۔

دوجے پاسے رانجھا اپنا گھر بار، مال ڈنگر، زر زمین وطن تے وسیب وچ اپنے ماپیاں دی چودھراہٹ نوں چھوڑ چھڈا کے ان ڈٹھے پندھ وچ پیا تاں عاشق بنیا تے اج وی زندہ اے۔

نجم حسین سید رانجھے دی رمز داویروا کردیاں ہویاں لکھدے نیں۔

> ''رانجھا میل پال وسیب نوں رب منن توں نابر تھی گیا۔ دریاؤں پار جاون رمز ہے رانجھے دی نابری دی، نابری دے نینہہ دی۔ دریاؤں پار گیا تاں اوہدا ست ودھیا۔ پرانی رہتل دیاں جڑاں اوہدے اندروں پٹ گھتیاں۔ اوہدے سُر باجھ مجھیں نہ چردیاں تے اوہدے ساہ نال رنگ پوریں بھا لگ ویندی۔ چنانہوں پار دا پندھ اک نویں جوجیون دا پندھ ہے۔ اپنے آپ اندر نوں رنگ رنگن دا تے اپنے ویہڑے نوں نویں سر اُسارن دا''۔ (۷۰)

حضرت سلطان باہوؒ ہوراں اس بول وچ اپنا اک اٹل فصیلہ کر دتا اے پئی جیہڑے بندے کھیڑیاں دیاں سوچاں تے عادتاں رکھدے ہن اوہ بھانویں جنے روپ وٹا لین اوہ رانجھے نہیں بن سکدے۔ کیوں دونہاں دھڑیاں دیاں عادتاں تے سوچاں وچ زمین اسمان دی وتھ اے۔ حضرت سلطان باہوؒ اپنے اک ہور بیت وچ اس گل نوں ہورا گانہہ ودھا کے فرمایا اے۔

تمے مول تربوز نہ ہوون توڑے مکے لے جایئے ہُو

کاں دے بچے ہنس نہ تھیندے پئے موتی چوگ چگایئے ہُو

کوڑے کوہ نہ مٹھے ہوندے سئے مناں کھنڈ پایئے ہُو

ایس بیت وچ وی حضرت سلطان باہوؒ اپنے وسیب وچوں وکھو وکھ شیواں دیاں قدرتی صفتاں نوں استعارہ دے طور تے ورت کے ایہناں عادتاں خصلتاں بارے اٹل تے ٹھکویاں گلاں یا فیصلے دتے ہن۔ پئی تمے نوں بھانویں مکے وی لے جاؤ اوہ تربوز نہیں بن سکدے تمے دے اندر قدرت دی بھری ہوئی کڑتن نہیں مک سکدی۔ انجے کر کے کاں دے بچیاں نوں بھانویں موتی خوراک دیئے تاں وی اوہ کاں ای راہسن اوہدی فطرت نہیں بدل سکدی۔ اوہ ودھیا اعلیٰ خوراک دین نال ہنس نہیں بن سکدے۔ انجے ای جینہاں کھواں دا پانی کوڑا ہووے اوہناں وچ بھنے مناں دے من وی کھنڈ پا دیئے اوہ کھوہ کدی وی مٹھے نہیں ہو سکدے۔

ایس بیت دی شرح کر دیاں ڈاکٹر سلطان الطاف علی لکھدے نیں۔

> ''راہِ سلوک و معرفت کے سالکوں کو نامحرم اسرار ذات لوگوں کی رفاقت سے احتراز کرنا چاہیے۔ کیونکہ جو لوگ فطرت ازلی سے نامحرم ہیں۔ وہ دانائے راز اور آشنائے حقیقت کبھی نہیں ہو سکتے یہ نامحرم لوگ حنظل کی طرح ہیں جن کی سرشت میں تلخی ہے مٹھاس پیدا ہو ہی نہیں سکتی۔ اور ان کی مثال کووں کی سی ہے جو اپنی ازلی فطرت کو نہیں بدل سکتے نیز ان کی مثال ایسی زمین کی سی ہے جس مین سے صرف کڑوا پانی ہی نکلتا ہے۔ اگر سالک کسی ایسے نامحرم کی رفاقت اختیار کرتا ہے تو گویا عشاق ذات کے طورے طبقہ کو بدنام کرتا ہے''۔(۱۷)

معرفت دے راز نیاز توں جیہڑے لوک واقف نہیں ہن اوہناں نوں سمجھاونا فضول اے۔ کیوں جے ایہہ راز سمجھاون نال نہیں آوندے ایہناں واسطے کسے خاص ویلے دی قبولیت ہوندی اے یاں ایہہ خوش نصیب روح قدرت دے اپنے چنے ہوئے نیں۔ جیہناں دے سینیاں وچ معرفت دا بوہت وڈا خزانہ رکھیا جاندا اے۔ ایہہ خزانہ کسے کمال نال نہیں ملدا۔ بلکہ اللہ تعالیٰ دی کرم نوازی دی عطا اے۔ اس واسطے ایہناں لوکاں نوں کوشش نال محرم راز نہیں بنایا جاسکدا۔ حضرت سلطان باہوؒ اک ہور بیت وچ ایس بارے فرمایا اے۔

پتھر چت جنہاں دا او تھے ضائع وسنا مینہاں ھُو

ہرگز مکھن مول نہ آوے پھٹے دودھ دے کڑھیاں ھُو

پہلے مصرعے وچ حضرت سلطان باھوؒ ایہہ گل سمجھائی اے پئی جینہاں بندیاں دے وچار تے دل پتھر وانگوں سخت ہو گئے نیں۔ اوہناں نوں سمجھاون تے مت دین دیاں ساریاں کوششاں فضول تے بیکار ہن۔ جویں پتھراں اتے جنا وی مینہہ وسے ضائع ویندا اے۔ او تھے کوئی وی بوٹا اگ نہیں سکدا۔ انجے ای ایہہ معرفت دے نامحرم لوکاں دا حال اے۔

دوجے مصرعے وچ ایہو اُتے کیتی گل نوں اک ہور ڈھنگ نال پھٹے دودھ دی مثال راہیں سمجھایا اے پئی جویں پھٹے دودھ نوں کاڑھن نال مکھن نہیں آندا انجے ای معرفت دے غیر محرم لوکاں نوں سمجھاون نال محرم نہیں بنایا جاسکدا۔ ایہہ دولت تاں اِک طرحاں دی عطا نال ملدی اے۔ ایہہ کسبی نہیں اے۔ اس راہ اُتے تاں مرن توں پہلاں مرنا پوندا اے۔ اپنا آپ مٹاونا پوندا اے۔ اپنا سبھ کجھ مُرشد دی ذات اتوں قربان کرنا پیندا اے۔ مرشد دی رضا اگے اپنی مرضی' ارادے تے ساریاں سدھراں نوں چُھری پھیرنی پوندی اے تاں کتے جا کے مرشد دی خاص کرم نوازی نال معرفت دی نعمت ملدی اے۔ اس واسطے جنہاں لوکاں دے دل پتھر ہو گئے نیں تے ایہناں دے دلاں اُتے مہراں لگ چکیاں نیں۔ ایہہ لوک ہن کسے وی قیمت تے معرفت دی دنیا دے محرم نہیں بن سکدے۔ اس واسطے ایہہ بھانویں مکتہ المکرّمہ یاں مدینہ منورہ وی جاون جو روپ وٹاندے پھرن ایہناں دی ازلی فطرت نہیں بدل سکدی۔ اس واسطے حق دے طلبگاراں نوں ایہناں نال صحبت رفاقت اختیار کرکے عاشقاں فقیراں نوں بدنام نہیں کرنا چاہیدا۔ پروفیسر احمد سعید ہمدانی ایہناں مصریاں دی شرح وچ لکھدے نیں۔

> ''ویسے تو تمام صوفیاء کرام نے صحبتِ ناجنس سے بچنے کی ہدایت فرمائی ہے اور عام طور پر اس سے مسلک کی غیر آہنگ' طبیعت کی عدم موافقت' بدعقیدگی یا بداعمالی مراد ہوتی ہے۔ مگر سلطان العارفین سلطان باھو نے یہاں اِن بدفطرت انسانوں کی صحبت سے احتراز کی بات کی ہے جو اپنی فطرت میں رذیل اور دل کے کثیف ہوتے ہیں۔ جو نہ تعلیم سے بدل سکتے ہیں اور نہ تربیت سے ان کی اصلاح ہوسکتی ہے جو نہ احسان کا خوشگوار اثر لیتے ہیں اور نہ کسی کی خوش اخلاقی سے سنورتے ہیں''۔(۲۷)

فن دے پکھوں ویکھیے تاں ایہناں مصرعیاں اندر حضرت سلطان باھوؒ اپنے لوک وسیب وچ عام ورتارے دیاں شیواں جویں تنے' مٹی دے بھانڈے' لوک داستان ہیر رانجھا دے مکھ پاتراں تے پکھواں دی فطرت تے عادتاں دے استعارے تے تمثیلاں نوں اپنے خاص نویکلے ڈھنگ انج ورتیا اے جے ایہہ مصرعے پنجاب دے لوک ادب وچ اکھاناں دا روپ وٹا چکے نیں۔ سیانے لوک ایہناں بولاں نوں ستھ پریہا وچ موقع محل دے مطابق ورت کے رولے پیاں گلاں دا نتارا کر کے فیصلے

دیندے نیں۔ پروفیسر خاور سعید بھٹا حضرت سلطان باہوؒ دے اس خاص نویکلے ڈھنگ بارے لکھدے نیں۔

> ''ان کے ہاں تشبیہات اور استعاروں کا استعمال ضرور ملتا ہے لیکن ان میں اس قدر مطابقت ہوتی ہے کہ شعر کا اثر دوگنا ہو جاتا ہے۔
> دانا لوگوں کا قول ہے کہ فطرت نہیں بدلتی باہو نے اس بات کو اتنی خوبصورتی اور پُر اثر طریقے سے بیان کیا ہے کہ ادبی حسن کے ساتھ ساتھ قاری کا بھی اس بات پر یقین قائم ہو جاتا ہے''۔(۷۳)

حضرت سلطان باہوؒ دے ایہناں بیتاں وچ اِک وڈی خوبی طاقت تے قوت دا بھرنواں عنصر اے۔ ایہدے نال مطلب تے معنیاں وچ اِک چنگا چوکھا زور پیدا ہو وینداا ے۔ ایہہ دوجیاں زباناں دے ادب وچ گھٹ نظریں آنداا ے۔ آپ دے ڈھیر سارے بیت اجیہے ہن جنہاں وچ آپ گھٹو گھٹ لفظ ورت کے اک پاسے تاں بوہت وڈی گل کتھ یا کہانی نوں بیان کیتا اے۔ دوجے پاسے ایہناں دے مطلب تے معنیاں وچ ایڈا زور نظریں آندا پئی جویں اوہ آپ نے اِک اٹل تے ٹھکویں فیصلے دے طور تے دتا اے۔ جیہدے توں بعد اوہدے اتے ہور کوئی گل کرن دی گنجائش ای نہیں رہ جاندی۔

حضرت سلطان باہوؒ تصوف دی اس ریت جیہڑی بابا فرید گنج شکرؒ پاک پتن والیاں توں وی پہلوں اک صوفی بزرگ بابا حاجی رتنؒ توں ٹردی لبھدی اے۔ ایس توں بعد بابا فرید گنج شکرؒ ایس ریت نوں ڈھیر سارا پکا پیڈا کیتا تے فیر گورو نانک تے شاہ حسینؒ لہوری ہوراں اپنے اپنے خاص نویکلے ڈھنگ نال اس ریت نوں اُساریا تے جدوں ایہہ ریت حضرت سلطان باہوؒ کول اپڑ دی اے تاں آپ وی اپنے نویکلے ڈھنگ نال تصوف دی ایس پرانی ریت نوں اگانہہ ودھایا۔ آپ دا کلام معرفت تے ربی عشق نال دندو دند بھریا ہویا اے۔ آپ دے ایہناں بیتاں وچ صوفی شاعری دے تنوں مُڈھلے مضمون ملدے نیں۔ اللہ تعالیٰ دی ذات، انسان دی ہستی تے کائنات۔ آپ تصوف دیاں باریکیاں نوں اپنے وسیب دیاں علامتاں تے استعاریاں راہیں نکھیڑ کے بیان کیتا اے۔

آپؒ دے بیتاں دا پڑھن تے سنن والیاں اتے اک ڈونگھا وجدانی اثر ہونداا ے۔ ھُو دی آواز کناں وچ پیندیاں سار ای دل دے تار وجن لگ پیندے نیں تے دل و دماغ وچ اِک خاص طرح سرو پیدا ہو جانداا ے۔ ایہہ چیز حضرت سلطان باہوؒ دے کلام وچ موسیقیت تے ایہدی اک خاص لے نوں ودھاندی اے۔

ایہناں مصرعیاں دی زبان سادہ اے تے ایہدے وچ اک خاص روانی وی اے۔ معنیاں دا کھلارا ایڈا اوڈا اے پئی انسانی حیاتی دے ہر پکھ اُتے لاگو ہوندے نیں۔ لوکاں دی قبولیت تے ورتن ایہناں بولاں دی سچیائی اتے اک طرحاں دی مہر لگ چکی اے۔ اس واسطے ایہہ بول لوکاں دے دلاں وچ موجود نیں۔

تقدیر

گھر تھیں ملیا دیس نکالا' لکھیا جھولی پایا

اس بیت وچ حضرت سلطان باہوؒ حضرت آدم علیہ السلام دے جنت وچوں نکل کے زمین تے آون ول اشارہ کر کے دسیا اے پئی اللہ تعالیٰ دے لکھے نوں منّنا پوندا اے۔ اوہدا لکھیا نہیں ٹلدا۔ اسے لکھے لیکھاں پاروں حضرت آدم علیہ السلام تے حضرت حوا علیہ السلام نوں جنت جیہڑا ساڈا اصل گھر آہا وچوں نکل کے اس زمین اُتے آ کے وسنا پیا۔ ایہہ سارا کجھ تقدیر دا معاملہ اے جس وچ بولن دی کائی جاہ نہیں۔ تقدیر دے اگے کسے دی کوئی واہ نہیں لگدی۔ اس اگے ہر کوئی بے وس اے۔ اس کتھا دی حقیقت توں واقف بندہ اتھوں دے رُجھے رولے رپھڑ' مل مارن دی مارو مار' حرص تے لوبھ دے کرتوتاں نوں ویکھ ویکھ کے گھبرا ویندا اے تے اخیر تنگ آ کے پکار اٹھدا اے۔

''روہ نی دنیا' نہ کر جھیڑا' ساڈا دل گھبرایا ہُو

اس پردیسی وطن دوراڈا' دم دم الم سوایا ہُو'' (۷۴)

حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دا فرمان مبارک ایہہ ہے۔ پئی ایہہ دنیا اک مسافر خانہ اے۔ جیہدے اندر ہر بندے نوں مسافر وانگوں کجھ چر واسطے رکنا پوندا اے۔ پردیسی یا مسافر دی اندروں تاں نگاہ اپنی منزل اتے رہندی اے۔ جویں اوہ مسافر راہ دیاں رنگ برنگیاں نظاریاں وچ نہیں کُھبدا۔ اپنی منزل ول ٹردا رہندا اے تے جیہڑا بندہ ایہناں نظاریاں وچ کُھب کے ایتھے بہہ رہیا اوہدا پندھ کھوٹا ہو گیا تے اوہ کدی وی اپنی منزل تے نہیں پہنچ سکدا۔ اس واسطے حضرت سلطان العارفین سلطان باہوؒ ایس بیت دے آخری دو مصرعیاں اندر دنیا دے نظاریاں تے رونقاں تو تنگ آ کے فرمایا اے۔ دنیا ساڈے پچھے نہ پواسیں تاں پہلاں ای اپنے اصل گھر جنت الفردوس توں ڈھیر دور لمے پندھ وچ پئے ہاں توں ساڈا پندھ کھوٹا نہ کر۔ ساڈا پچھا چھڈ دے۔ ساڈے اندر دا غم پہلے ای ہر پل ودھدا جا رہیا اے۔ ساڈے اندر وچھوڑے دے درداں دی دھخدی چنگاری بھانبڑ ابندا جا رہیا اے۔ اسیں اس دنیا وچ پردیسی ہاں اس واسطے اس دنیا وچ رہندیاں ہویاں ایہدی کسے شے نال دل نہیں لاونا چاہیدا۔ پروفیسر احمد سعید ہمدانی اس بیت دی شرح وچ لکھدے نیں۔

> ''حضرت سلطان العارفین نے آفرینش انسانی کے ابتدائی دور کے ایک مرحلے کی طرف اشارہ کر کے مردِ راہ کو باطن کی اس کیفیت سے آگاہ کیا ہے جو انسان کو شروع میں کبھی شعور کی نیم بیداری کے حال میں حاصل کی تھی۔ لیکن اب اسے شعور کی پوری بیداری کے ساتھ اسے دوبارہ پانا ہے''۔ (۷۵)

ایس بیت وچ حضرت سلطان العارفین سلطان باہوؒ ہوراں بندے دی روزِ ازل توں لے کے اس دنیا وچ رہن ٹکانے

دی حقیقت تے بندے دے باطنی پندھ دے حال احوال نوں چار مصرعیاں وچ وسیب وچ عام سمجھے جان والے سدھے سادے لفظاں وچ کھول کے دس دتا اے۔اس بیت دا دوجا مصرعہ ''گھر تھیں ملیا دیس نکالا' لکھیا جھولی پایا''۔

اپنے اندر بیان ہوئی حقیقت دے اندر لے ست تے سوہنے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں وسیب وچ اک اکھان دا روپ وٹا چکیا اے۔ڈاکٹر سلطان الطاف علی اس بارے لکھدے نیں۔

> ''جب انسان اپنے اصل مقام سے جدا ہونے کے بارے میں احساس کرے اور واپس جانے کے لیے تجسس اور تفکر کرے اور ہوسکتا تھا۔کہ وہ اشتیاق و درد کی دولت حاصل کر کے معرفت و عشق کے مقامات کو پا لیتا مگر اب بہت دیر ہوگئی۔حرص و ہوس' ننگ و نمود' مردم آزاری' تکبر و حسد' زر و حبِ زر' ظلم و سیاہ کاری نے اسے خودکشی کے مقام پر پہنچا دیا ہے''۔(۷۶)

قرآن مجید تے حدیث دے ڈونگھی نظر نال مطالعہ کیتا جاوے تاں پتہ چلدا اے۔پئی انسان دی حیاتی دا اصل ست اوہدی روح اے۔ایہہ اصل وچ اللہ تعالیٰ دی ذات دا اِک جُز اے۔ہن اے جُز اپنے کل توں جدا ہو جان توں بعد فیر اپنے اصل وچ جا ملن واسطے اس دنیا وچ بے قرار رہندی اے۔اس واسطے جدوں کسے بندے دی روح پرواز کر جائے تاں وصال دا لفظ بولیا جاندا اے پئی ہن روح اپنے اصل ول لوٹ گئی اے۔

فن دے حوالے نال ایہہ بول اِک اعلیٰ درجے دا نمونہ اے۔زبان سادہ' پُر تاثیر تے آسان اے۔انج جاپدا جویں دریا کوزے وچ بند کر دتا اے۔

اختصار حضرت سلطان باہوؒ دے پنجابی کلام دی اک بہت وڈی فنی خوبی اے۔گھٹو گھٹ لفظاں نوں سُچجے ڈھنگ نال ورت کے حضرت آدمؑ دے جنت توں زمین اتے آون دی ساری کہانی اِک چھوٹے جیہے مصرعے وچ سمیٹ کے بیان کر دتا اے۔اسلوب دی اس خوبی بارے سید عابد علی عابد لکھدے نیں۔

> ''شعر اختصار کی نمود کی دو مشہور صورتیں ہیں۔ایک تراکیبِ تازہ کا اختراع کہ ان میں ایک جہانِ معنی پوشیدہ ہوتا ہے اور مطلب کا ایک انبار ایک ترکیب میں سما جاتا ہے۔دوسرے استعارہ کہ شاعری کی جان ہے اور ایمائی و علامتی رموز سے کام لے کر مطلب کو ذہن نشین کر دیتا ہے''۔(۷۷)

حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کئیں تھانواں تے اشارے تے علامتاں راہیں وی اپنا سنیہا عام لوکائی تائیں اپڑایا اے۔فن دی دنیا وچ اشارہ عمل دا اک ذریعہ ہوندا اے۔اس راہیں عمل نوں اک مجسم مورت دے روپ وچ ویکھیا جا سکدا اے۔جدوں کہ علامت دا تعلق سوچ وچاراں نال ہوندا اے۔سوچ فکر دی تھاں لفظاں توں ڈھیر اُچی ہوندی اے۔فکر نوں پوری

طرحاں صرف وڈے گھیرے والی زبان ای بیان کر سکدی اے۔

عام طور تے اشارے کنائے وچ شاعری اک خاص طبقے تے اک خاص سمے تائیں رہندی اے۔ اس توں بعد اوہنوں کوئی پڑھدا اوی نہیں کیوں جے اوہدے استعارے تے تمثیلاں دا اوتھوں دے لوک وسیب نال کوئی جڑت نہیں ہوندی اس واسطے عام پڑھن والیاں واسطے مبہم تے ماورائی ہوندے نیں۔

حضرت سلطان باہوؒ دی پنجابی شاعری اس حوالے نال ڈھیر ساری امیر تے فن نداا ک اُچا تے سُچا نمونہ اے۔ ایہدے وچ ورتے استعارے، تشبیہاں تے علامتاں لوک وسیب وچوں لئیاں گئیاں نیں۔ جیہناں نوں اک عام بندہ وی چھیتی نال پورے مطلب مفہوم سمیت سمجھ لیندا اے بلکہ خاص نویکلے ڈھنگ پاروں حضرت سلطان باہوؒ دی شاعری لوکاں دے دلاں وچ موجود اے۔

حضرت سلطان باہوؒ دے فن تمثیل تے علامت نگاری بارے ڈاکٹر محمد ایوب خان لکھدے نیں۔

''آپ کے کلام کا مطالعہ کیا جائے تو پتہ چلتا ہے کہ آپ نے تمثیل اور استعارہ کو جس خوبصورت انداز میں استعمال کیا اس میں آپ اپنی مثال آپ ہیں۔ آگ، آتش، دھواں، شوہ، حیض، کھوہ، ندی، باغ بہاراں، حج، قیام رکوع، سجود، مشک، حجرا، دیوا، کوزے، مصلے، کدھی، ریت، لہراں، نرگس، کفنی، بھانڈے، کھیڑے، رانجھے، مکالا، مکھن، دودھ، چٹورا، انگوری، جھگی، کتڑا، ہاتھی جیسے الفاظ بطور تشبیہہ اور استعارہ کے لیے گئے ہیں۔ تمثیل اور استعارہ سے جہاں آپ کا کلام سادہ دلچسپ اور خوبصورت ہوا ہے وہاں یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ زبان دانی کے علاوہ اپنے علاقے اور معاشرے میں پائے جانے والی اشیاء ان کا استعمال اور ان کے متعلق اچھا اور برا تاثر لوگوں کی نفسیات اور ذہن پر آپ کی گہری نظر تھی''۔(۷۸)

حضرت سلطان باہوؒ دے کلام دیاں خوبیاں وچوں اک ایہہ وی اے۔ پئی پہلے مصرعے وچ عام طور تے آپ مدعا بیان کر دے نیں۔ دوجھے تے تیجھے مصرعے وچ تمثیل تے استعارے دی ورت نال اس مدعے اتے دلیل پیش کر دیندے نیں تے اخیرلے مصرعے وچ پُر مغز خلاصہ بیان کر دیندے نیں۔

حضرت سلطان باہوؒ اپنے پنجابی بیتاں وچ لفظ ''ھُو'' نوں اپنے کلام وچ ردیف دے طور تے ورتیا اے۔ ہُن ایہہ لفظ ''ھُو'' آپ دی پچھان بن چکیا اے۔ کجھ لوکاں دا خیال اے پئی ایہہ لفظ ''ھُو'' آپؒ دے دنیا توں پردہ کر جان پچھوں پڑھن ہاراں وچ رلایا اے۔ اج اس گل دا کھوج کڈھ کے نتارا کرنا اوکھا اے۔ پر ایہہ حقیقت اے لفظ ''ھُو'' توں وکھ آپؒ دے بیتاں دے کجھ مصرعے پورے نہیں ہوندے اس لفظ ''ھُو'' نوں حضرت سلطان باہو اپنے فارسی کلام وچ وی ورتیا اے۔ جویں لفظ ''ھو'' ہر تھاں تے آپؒ دی خاص پچھان بنیا اے انج دی مثال ہور نہیں لبھدی۔ اج وی کسے تھاں توں ''ھُو'' دی آواز کنیں پیندی اے

تاں آپ مہارے دل دماغ دیاں سوچاں آپؒ دے ابیات اُتے جا ٹکدیاں نیں تے اک خاص وجدانی تاثیر پاروں دل دے تار وجن لگ پیندے نیں۔ ایہدے نال اک خاص قسم دی قلندرانہ سرمستی تے سرشاری بندے دے دل تے دماغ نوں اپنے سحر وچ لے لیندی اے۔

حضرت سلطان باہوؒ دے ایہناں مصرعیاں دی اک وڈی خوبی فطری پن اے۔ فطری پن توں مراد ایہدی بے ساختگی تے قدرتی انداز اے۔ ایہہ قدرتی انداز آپ مہارے اُگے پھل تے بوٹیاں دا ہوندا اے۔ اوہناں دی کانٹ چھانٹ اس واسطے نہیں کیتی جاندی پئی کدائیں ایہہ بناوٹی نہ لگن۔ دوجھے پاسے کیاریاں تے گملیاں وچ لگیاں ہوئیاں بوٹیاں اُتے محنت ڈھیر کیتی جاندی اے پر اوہناں وچ فطری سُنہپ نہیں راہندا۔ اس واسطے آپ دی پوری پنجابی شاعری وچ اک نویکلے ڈھنگ دی بے ساختگی موجود اے۔ ایہدے وچ تکلف ناں دی کوئی شے نہیں لبھدی۔ آپ دے کلام نوں پڑھدیاں کدائیں وی بناوٹ دا احساس نہیں ابھردا۔ ایہہ شاعری آپؒ دے سینے وچوں پھٹ کے باہر نکلی جاپدی اے۔ جویں دھرتی دی ککھوں آپ مہارے پھُل بوٹے نکلدے تے پنگردے ہن۔ آپؒ دے ایہناں بیتاں وچ فطری پن تے انتاں دی روانی لبھدی اے جیہڑی اک وگدے دریا وانگوں اے۔

کدائیں کدائیں حضرت سلطان باہوؒ تشبیہہ، تمثیل تے استعارے نوں اُکا اِک وکھرے اپنے خاص نویکلے ڈھنگ وچ بیان کیتا اے جیہدے نال آپ دا کلام مقدار دے حوالے نال بھانویں تھوڑا اے۔ پر فکری ڈونگھیائی تے سچیائی دے اندر لے ست تے فن دے سُچے نویکلے، پھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں پنجابی زبان وادب وچ اک اُچا تھاں تے اپنی خاص پچھان رکھدا اے۔ جدوں تک پنجابی زبان وادب موجود اے۔ حضرت سلطان باہوؒ دا ایہہ پنجابی کلام پنجابی ادب تے لوکاں دے دلاں وچ زندہ راہسی تے ہر سمے وچ ایہدیاں نویاں نویاں فکری تے فنی پرتاں ساہمنے آندیاں رہن گیاں۔ حق تے فن دے کھوجی ایہدے توں راہنمائی لیندے رہن گے۔ آپؒ دے ایہہ بیت اپنی حکمت تے دانش دے انملے خزانے لوکاں وچ ونڈدے رہن گے تے لوکاں دے دلاں نوں روحانیت نال آباد رکھن گے۔

حوالہ جات

۱۔ سلطان باہوؒ ہُو دے بیت' ممتاز بلوچ (مرتبہ)' لاہور' سانجھ پبلی کیشنز' ۲۰۰۷ء' ص ۲۹

۲۔ سلطان الطاف علی' ڈاکٹر' مرأت سلطانی' لاہور' باہو پبلی کیشنز' ۲۰۱۰ء' ص ۲۷

۳۔ راشد متین' ڈاکٹر' شاہ حسین شخصیت: فکر و فن' اسلام آباد' اکادمی ادبیات پاکستان' ۱۹۹۸ء' ص ۳۴

۴۔ نجم حسین' سید' سچ سدا آبادے کرنا' لاہور' سچیت کتاب گھر' ۲۰۰۷ء' ص ۲۹' ۳۰

۵۔ احسان' باجوہ' ترنجن: مہینہ وار' جلد پنجویں' شمارہ ۲' ۳' لاہور' فروری مارچ ۲۰۱۱ء' ص ۱۱۴

۶۔ جاوید' قاضی' پنجاب دی صوفیانہ روایت' لاہور' پاکستان پنجابی ادبی بورڈ' ۱۹۹۳ء' ص ۹۲

۷۔ ایضاً۔ ص ۳۶۰

۸۔ علی بلگرامی' سید' تمدنِ ہند' لاہور' مقبول اکیڈمی' ۱۹۲۲' ص ۳۵۸

۹۔ ایضاً۔ ص ۳۶۰

۱۰۔ حسین مادھولال' کلام مادھولال حسین' مقصود ثاقب (سودھی)' لاہور' سچیت کتاب گھر' ۲۰۰۷ء ۲۶

۱۱۔ سلطان باہوؒ کلامِ سلطان باہوؒ نذیر احمد' سید' ڈاکٹر (مرتبہ)' لاہور' پیکیجز لمیٹڈ' ۱۹۹۹ء' ص ۳۵

۱۲۔ علی بلگرامی' سید' تمدنِ ہند' ص ۳۶۵

۱۳۔ اشرف' محمدؐ کنور' ہندوستان عہد وسطیٰ میں' کراچی' سٹی بک پوائنٹ' ۲۰۰۷ء' ص ۵۷

۱۴۔ ابنِ حسن' سلطنت دہلی کا مرکزی نظامِ حکومت' نئی دہلی' قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان وادب ترقی انسانی وسائل حکومت ہند' س ندارد' ص ۸۲

۱۵۔ نجم حسین' سید' سچ سدا آبادی کرنا' ص ۷۱

۱۶۔ صفدر حیات' صفدر' عہدِ مغلیہ مع دستاویزات' لاہور' نیو بک پیلس' س ندارد' ص ۳۴۵

۱۷۔ ایضاً۔ ص ۳۶۸

۱۸۔ علی حسن چوہان' گُر جر' تاریخ گُرجر (حصہ سوئم)' کراچی' انٹرنیشنل پبلشرز' ۱۹۶۰ء' ص ۳۸۹

۱۹۔ علی حسن چوہان' گُرجر' تاریخ گُرجر (حصہ سوئم)' ص ۴۰۴

۲۰۔ محمد اکرام' شیخ' رُودِ کوثر' لاہور' ادارہ ثقافتِ اسلامیہ' ۱۹۹۲ء' ص ۶۰۰

۲۱۔ اعتزاز احسن' سندھ ساگر' مستنصر جاوید (مترجم)' اسلام آباد' دوست پبلی کیشنز' ۱۹۹۹ء' ص ۲۲۸

۲۲۔ ایضاً۔ص۲۵۳‘۲۵۴

۲۲۔ عابدعلی عابد‘سید‘اسلوب‘لاہور‘مجلس ترقی ادب‘۱۹۹۶ء‘ص۱۷۷

۲۳۔ ارشدمحمود ناشاد‘ڈاکٹر‘سلطان باہوکی پنجابی شاعری کاتکنیکی اورفنی جائزہ‘مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین‘ جلددوم‘اشاعت خاص حضرت سلطان باہونمبر‘جھنگ‘مئی ۲۰۱۱ء‘ص۳۷۶

۲۴۔ سلطان باہو‘ابیاتِ باہو‘سلطان الطاف علی ڈاکٹر‘(مترجم وشارح)‘لاہور‘باہوپبلی کیشنز‘۲۰۰۹ء‘ص۴۴

۲۵۔ سلطان باہو‘ کلامِ سلطان باہو‘نذیراحمد‘سید‘ڈاکٹر (مرتبہ)‘لاہور‘پیکجز لمیٹڈ‘۱۹۹۹ء‘ص۲۲

۲۶۔ سلطان باہو‘ہُو دے بیت‘ممتاز بلوچ (مرتبہ)لاہور‘سانجھ پبلی کیشنز‘۲۰۰۷ء‘ص۲۱۲

۲۷۔ ایضاً۔ص۲۱۲

۲۸۔ سلطان باہو‘ کلامِ سلطان باہو‘نذیراحمد‘سید‘ڈاکٹر (مرتبہ)‘ص۳۰

۲۹۔ سلطان باہو‘ہُو دے بیت‘ممتاز بلوچ (مرتبہ)‘ص۱۹۹۹ء

۳۰۔ ایضاً۔ص۱۹۹

۳۱۔ سلطان باہوؒ کلام سلطان باہو‘نذیراحمد‘سید‘ڈاکٹر (مرتبہ)‘ص۲۷

۳۲۔ ایضاً۔ص۱۳

۳۳۔ سلطان باہو‘ابیاتِ باہو‘سلطان الطاف علی‘ڈاکٹر‘مترجم وشارح)‘ص۲۱۳

۳۴۔ سلطان باہوؒ کلام سلطان باہو‘نذیراحمد‘سید‘ڈاکٹر (مرتبہ‘ص۸۰

۳۵۔ ایضاً۔ص۶۰

۳۶۔ ایضاً۔ص۴۲

۳۷۔ احمد سعید ہمدانی‘ پروفیسر‘ کلام باہو وچ مرشد دا مقام‘ مشمولہ سانجھ وچار‘ سعید بھٹا (مرتبہ)‘ لاہور‘اے ایچ پبلشرز‘ ۱۹۹۷ء‘ص۴۶۷

۳۸۔ سلطان باہوؒ کلام سلطان باہو‘نذیراحمد‘سید‘ڈاکٹر (مرتبہ‘ص۲۰

۳۹۔ سلطان باہو‘ابیات باہو‘سلطان الطاف علی‘ڈاکٹر (مرتبہ)‘ص۵۰۱

۴۰۔ راغب حسن‘محمد‘نعیمی‘ کامل مرشد کی تلاش‘مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین‘ جلددوم‘مئی ۲۰۱۱ء‘ص۴۶۷

۴۱۔ سلطان باہو‘عین الفقر‘امیر خان نیازی‘سید(مترجم)‘لاہور‘العارفین پبلی کیشنز‘۲۰۱۰ء‘۱۵۳

۴۲۔ سلطان باہو‘محک الفقر‘امیر خان نیازی‘سید(مترجم)‘لاہور‘العارفین پبلی کیشنز‘۲۰۱۰ء‘۲۱۷

۴۳۔ عنایت اللہ قادری، علامہ، حضرت سلطان باہوؒ کا تصور مرشد، مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین، جلد دوم، مئی ۲۰۱۱ء، ص ۴۸۲

۴۴۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، سلطان باہو کی پنجابی شاعری کا تکنیکی فنی جائزہ، مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین، جلد دوم، ص ۶۷۴

۴۵۔ سلطان باہو، ابیاتِ سلطان باہو، احمد سعید ہمدانی، سید، پروفیسر (شارح) لاہور، زاویہ پبلشرز، ۲۰۰۵ء، ص ۴۱

۴۶۔ عابد علی عابد، سید، اسلوب، ص ۱۰۷

۴۷۔ نزیر احمد، سید، ڈاکٹر، کلام سلطان باہو، ص (ت)

۴۸۔ سعید خاور بھٹا، پروفیسر، ڈاکٹر، حضرت سلطان باہو کا نویکلا پ ن، مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین، جلد دوم، مئی ۲۰۰۱ء، ص ۶۷۰

۴۹۔ سلطان باہو، عین الفقر، امیر خان نیازی، سید (مترجم)، ص ۱۸۲

۵۰۔ سلطان باہو، ابیاتِ باہو، سلطان الطاف علی، ڈاکٹر (مرتبہ)، ۴۵۳

۵۱۔ سلطان باہوؒ، کلام سلطان باہو، نذیر احمد سید، ڈاکٹر (مرتبہ، ص

۵۲۔ ایضاً۔ ص ۲۶

۵۳۔ ایضاً۔ ص ۳۸

۵۴۔ سمیع اللہ قریشی، پروفیسر، باہو بھانے عشق دا تصور، مشمولہ: سانجھ وچار، سعید بھٹا (مرتبہ) ص ۴۶۳

۵۵۔ نور حیات خان، ملک، حضرت انسان اور فلسفہ عشق، مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین، جلد دوم، مئی ۲۰۱۱ء، ص ۴۰۴

۵۶۔ سعید خاور بھٹا، پروفیسر، ڈاکٹر، حضرت سلطان باہوؒ کا نویکلا پن، مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین، جلد دوم، ص ۶۷۰

۵۷۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، سلطان باہوؒ کی پنجابی شاعری کا تکنیکی اور فنی جائزہ، مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین، مئی ۲۰۱۱ء، ص ۶۷۴

۵۸۔ سلطان باہوؒ، محک الفقر، امیر خان نیازی، سید (مترجم)، ص ۶۳۲

۵۹۔ سلطان باہوؒ، عین الفقر، امیر خان نیازی، سید (مترجم) ص ۶۳۲

۶۰۔ تجمل حسین رانا، تعلیمات باہو میں فقر اور دنیا، مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین، جلد دوم، مئی ۲۰۱۱ء، ص ۱۹۳

۶۱۔ سلطان باہوؒ، ابیاتِ باہو، سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، ص ۳۹۴

۶۲۔ سلطان باہوؒ، کلام سلطان باہو، نذیر احمد، سید (مرتبہ)، ص ۵۲

۶۳۔ ایضاً۔ ص ۵۶

۶۴۔ ایضاً۔ ص ۶۷

۶۵۔ سلطان باہوؒ ابیاتِ باہوؒ سلطان الطاف علیؒ ڈاکٹر، (مرتبہ/ شارح)، ص۴۱۳

۶۶۔ سلطان باہوؒ کلام سلطان باہوؒ نذیر احمد، سید (مرتبہ)، ص۹۰

۶۷۔ سلطان باہوؒ عین الفقر، امیر خان نیازی، سید (مترجم)، ص۶۳

۶۸۔ سلطان باہوؒ کلام سلطان باہوؒ نذیر احمد، سید، ڈاکٹر (مرتبہ)، ص۱۲

۶۹۔ ایوب خان محمد، ڈاکٹر، سلطان باہوؒ کی علامت نگاری اور فنِ تمثیل، مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین جلد دوم، مئی ۲۰۱۱ء، ص۶۷۹

۷۰۔ نجم حسین سید، ساراں، لاہور، سچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ص۱۴

۷۱۔ سلطان باہوؒ ابیاتِ سلطان باہوؒ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر (مرتبہ/ شارح)، ص۵۶۱

۷۲۔ سلطان باہوؒ ابیاتِ سلطان باہوؒ سعید احمد ہمدانی، پروفیسر (مرتبہ/ شارح)، ص۴۱۱

۷۳۔ سعید خاور بھٹا، پروفیسر، ڈاکٹر، سلطان باہوؒ کا نویکلا پن، مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین، جلد دوم، مئی ۲۰۱۱ء، ص۶۷۱

۷۴۔ سلطان باہوؒ کلام سلطان باہوؒ نذیر احمد، سید (مرتبہ)، ص۱۳

۷۵۔ سلطان باہوؒ ابیاتِ باہوؒ سعید احمد ہمدانی، پروفیسر، (مرتبہ/ شارح)، ص

۷۶۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، باہو شناسی (جلد دوم)، لاہور باہو پبلی کیشنز، ۲۰۱۲ء، ص۶۵

۷۷۔ عابد علی عابد، سید، اسلوب، ص، ۱۲۷

۷۸۔ ایوب خان، محمد، ڈاکٹر، سلطان باہوؒ کا فنِ تمثیل اور علامت نگاری، مشمولہ: ماہنامہ مراۃ العارفین، جلد دوم، مئی ۲۰۱۱ء، ص۶۷۹

چوتھا باب

ہیر وارث شاہ
وچ اکھاناں دا
ورتارا

وارث شاہ دے سمے دا سیاسی، سماجی پچھوکڑ

وارث شاہ دے جمن سال بارے ڈھیر سارا اختلاف موجود اے۔ ۱۷۱۷ء توں ۱۷۲۲ء تک ہر کھوجکار اپنے حساب نال جمن سال لکھیا اے۔ آپ اپنی شاہکار کتاب ''ہیر وارث شاہ'' وچ اوہدے مکمل ہوون دا سال ۱۱۸۰ ہجری لکھیا اے تے نال ای اپنے سمے دے سیاسی حالات بارے وی لکھیا اے۔

''سن یاراں سے اسیاں نبی ہجرت لمیں دیس دے وچ تیار ہوئی
اٹھاراں سے تریہا سمتاں دے راجے بکرما جیت دی سار ہوئی
جدوں دیس دے جٹ سردار آہے گھروں گھری جانویں سرکار ہوئی
چور چودھری یار نے پاک دامن بھوت منڈلی اک تھوں چار ہوئی
وارث جنہاں نے آکھیا پاک کلمہ بیڑی تنہاں دی عاقبت پار ہوئی''(۱)

وارث شاہ ہوراں دی اپنی گواہی توں پتہ چلیا پئی آپ دا سمہ ۱۷۱۷ء توں ۱۸۰۵ء تک بن دا اے۔ ۱۷۶۶ء دے لاگے ہیر دا قصہ مکمل ہویا۔

اس سمے وچ ہندوستان اُتے چغتیاں دی بادشاہی آہی پر چغتہ راج اندروں گھُن والی لکڑ وانگ کھوکھلا ہو چکیا سی۔ ۱۷۰۷ء وچ جدوں چغتہ بادشاہ اورنگ زیب عالمگیر فوت ہویا تاں اوہدا وڈا پتر معظم شاہ دلی دے تخت راج اُتے قبضہ کرن واسطے چھیتی نال کابل توں فوجاں لے کے دلی اپڑیا۔ آگرے دے نیڑے اُس اپنے سکے بھرا اعظم نوں ہرا کے قتل کر دتا اس توں ویہلیاں ہو کے فیر اپنے سکے بھرا کام بخش نال ٹکر لین واسطے ملے ہندوستان ول ٹر پیا۔ کام بخش دیاں فوجاں نال جنگ ہوئی کام بخش خود اس جنگ وچ ماریا گیا تاں معظم شاہ دلی دے تخت اتے ''بہادر شاہ'' دے لقب نال بیٹھا پر پنج ورھیاں پچھوں ۱۷۱۲ء وچ جدوں لاہور وچ بہادر شاہ فوت ہو گیا تاں اس پچھوں فیر اک واریں دلی دے تخت واسطے خونی کھیڈ شروع ہو گئی۔ اعتزاز احسن اس واقعے بارے لکھدے نیں۔

''۱۷۱۲ء میں بہادر شاہ کی موت کے ساتھ ہی اقتدار کے لیے ایک نئی کشمکش کا آغاز ہوا بہادر شاہ کا بڑا بیٹا جہاندار شاہ تخت دہلی پر قابض ہونے میں کامیاب ہو گیا اور پیش بندی کے طور پر اس نے بادشاہت کے ہر ممکن دعویدار کو قتل کر دیا''۔(۲)

سیانے لوک آکھدے ہن ''جیہنوں رب رکھے اوہنوں کون چکھے'' جہاندار شاہ اپنے ولوں تاں سارے متوقع تخت دے دعویداراں نوں مروا دتا پر اوہدا اِک بھتیجا فرخ سیر بچ گیا سی۔ اس وی تخت حاصل کرن واسطے اسے پرانی ریت اتے عمل کیتا۔ فرخ سیر فوج اکٹھی کر کے اپنے چاچے جہاندار شاہ نوں قتل کر دتا تے آپ دلی دے تخت اُتے قابض ہو گیا۔ اس سمے سیاست وچ

دوسید بھرا ''سید برادران'' دے ناں نال تخت دلی دے مالک بن گئے سن۔ دربار وچ اوہناں دا اثر رسوخ اتنا ودھ گیا سی پئی اوہناں نوں لوک ''بادشاہ گر'' آکھن لگ پئے۔

ایہناں سید برادران دے ہتھوں فرخ سیر وی اپنے انجام نوں پہنچ گیا۔ سید برادران دی مدد نال ۱۷۱۹ء وچ اک ہور چغتہ شہزادہ روشن اختر دلی دے تخت اُتے محمد شاہ دے لقب نال بیٹھا۔ ایہو محمد شاہ بعد وچ اپنی عیاشی تے رنگ رلیاں پاروں رنگیلے دے ناں نال مشہور ہویا۔

چغتیاں دی حکومت وچ تخت نشینی واسطے کوئی منیا پرمنیا تے پکا پیڈا اصول کوئی نہیں سی جدوں اک بادشاہ فوت ہو جاوے آ ہا تاں اوہدے مرن پچھوں اوہدے پُتر کئیں ہور رشتہ داریاں فوج دا کوئی سپہ سالار وچکار تخت واسطے کئیں کئیں جنگاں ہوندیاں سن جیہناں وچ ہزاراں ہا فوجی تے کئیں ہور بے گناہ شہری وی مارے جاندے سن۔ کھڑیاں فصلاں اجڑ وینداں سن۔ معاشی طور تے وی ڈھیر سارا نقصان ہو جاندا سی۔ ایہدے نال نال ایہناں لڑائیاں وچ قید ہوون والے دشمناں جیہڑے عام طور تے سکے پیو، بھرا، بھتر یئے ہوندے سن۔ اوہناں دیاں اکھیں وچ لوہے دیاں تتیاں بھکد یاں سلائیاں پھیر کے انّھیاں کر کے قید وچ سُٹ دینا تاں اک چلدا او یہا رسی۔ ایہناں لڑائیاں وچ قیدیاں نوں ہور وی سخت سزاواں دیندے سن جیہناں نوں اج وی پڑھدیاں جُثے دا لوں لوں کھڑا ہو ویندا اے۔ ۱۵۵۳ء وچ چغتہ بادشاہ ہمایوں اپنے سکے بھرا کامران کولوں کابل دی حکومت کھون پچھوں اوس نوں اکھاں توں انّھا کر کے قید وچ پا دتا تے اِک دوجے سکے بھرا ہندال جیہڑا ظہیرالدین محمد بابر نوں بہت پیارا سی تے بابر مردیاں ویلے ہمایوں نوں اپنے بھراواں نال چنگے ورتارے واسطے وصیت وی کیتی سی پر ہمایوں لڑائی وچ ہندال نوں قتل کر دتا۔ اسے سال ۱۵۵۳ء وچ سوری خاندان دے باراں سالاں دے بچے فیروز شاہ سوری نوں محمد شاہ سور عادلی ماں دی جھولی وچوں گھسیٹ گھسیٹ کے پہلے اوہدیاں اکھیں کڈھ لئیاں تے فیر اوہنوں قتل کر دتا۔

جدوں جہانگیر دنیا توں ٹریا تاں نور جہاں اپنے جنوائی شہریار نوں لاہور وچ ای تخت نشین کرا دتا۔ سارے درباریاں تے فوج دیاں سپہ سالاراں وی سلامی دے دتی پر نور جہاں دے سکے بھرا آصف جاہ اپنی فوج نوں لے کے شہریار نوں گرفتار کر لیا تے اوہدیاں اکھیں کڈھ کے اوہنوں قید کر لیا تے دکن وچوں اپنے جنوائی شہاب الدین شاہ جہاں نوں سد کے تخت نشین کروایا۔ تخت نشینی واسطے ایہہ خونی ریت انجے ٹردی آئی۔

فرخ سیر جدوں جہاندار شاہ نوں قتل کر کے اوہدی لاش نوں دلی دے بزاراں وچ وکھاون واسطے پھرایا اوہدے سر نوں اک وکھرے نیزے اُتے ٹنگیا ہویا سی۔

اعتزاز احسن اس واقعے بارے لکھیا اے۔

''فرخ سیر نے جہاندار شاہ کو قتل کر کے سارے دہلی شہر میں اُس کے مردہ جسم کی نمائش کی اس

کا سر الگ ایک نیزے پر پرویا ہوا تھا تا کہ لوگ عبرت پکڑیں جانشینی کی اس جنگ میں اس
نے کئی شہزادوں کی آنکھوں میں لوہے کی گرم دہکتی سلاخیں پھروا کر اندھا کر دیا تھا ان میں
اس کا ایک چھوٹا بھائی ابھی صرف دس سال کا تھا''۔(۳)

جدوں روہیلے سردار غلام قادر دلی اُتے چڑھائی کر دتی تے بادشاہ نوں قید کر دتا۔شاہی محلاں تے خزانیاں دی لٹ مار شروع کیتی تاں غلام قادر روہیلے باتشاہ کولوں خزانیاں دیاں کنجیاں واسطے پچھیاں تاں چغتے باتشاہ شاہ عالم جیہڑا اس ویلے بڈھیپے وچ سی تے انگریزاں دا وظیفہ خوار سی۔روہیلے نوں آکھیا پئی خزانہ خالی اے۔انگریزاں ہر پاسیوں گھیرا تنگ کر کے آمدن اپنے ہتھے کر لی اے۔میں تاں مرہٹیاں دی قید وچ ساں ہن انگریزاں دلی ٹرآون پچھوں میرا وظیفہ وی بند کر دتا اے۔اس واسطے خزانہ خالی اے۔شاہ عالم دی اس گل اتے روہیلے نوں یقین نہ آیا۔اوہ گجیا تے نالے باتشاہ شاہ عالم نوں دھمکی دتی پئی میں تیریاں اکھیں کڈھ لیساں تے دلی دی اٹ نال اٹ وجا چھڈساں۔شاہ عالم غصے وچ آکھیا توں کیہ کہہ رہیا ایں؟ اوہ اکھیں کڈھیسیں جیہڑیاں پنجاہ سالاں توں قرآن مجید دی تلاوت واسطے وقف نیں پر روہیلے اتے کوئی اثر نہ ہویا۔اس اپنے فوجیاں نوں آکھیا باتشاہ نوں ڈھاہ کے لمیاں پا دیو۔سپاہیاں بڈھے ضعیف چغتے باتشاہ شاہ عالم نوں ڈھاہ کے لمیاں پا دتا ایہہ ظالم روہیلہ خنجر لے کے باتشاہ دے سینے اتے چڑھ گیا تے خنجر نال دونویں اکھیں کڈھ لئیاں تے دور اک لگے مکان وچ خونوں خون بڈھے ضعیف شاہ عالم نوں قید کر دتا۔بعد وچ اسے غلام قادر روہیلے شاہی محل وچ دربار لا دتا تے چغتے شاہی خاندان دیاں جوان زنانیاں نوں ننگیاں کر کے نچایا۔آپ اپنا خنجر کھول کے میز اتے رکھ چھڈیا تے آپ سوون دا بہانہ بنا کے لما پے گیا۔ایہہ ویکھن واسطے پئی ایہناں شہزادیاں وچ تیموری خون ہے یاں مُک گیا۔شہزادیاں نچدیاں رہیاں پر کسے نوں وی خنجر چا کے روہیلے اتے حملہ کرن دی جرأت نہ ہوئی۔ایہہ غلام قادر روہیلہ بوہت ظالم انسان سی۔بندیاں نوں مردیاں تڑپدیاں ویکھ کے خوش ہوندا سی۔ایہہ اپنے دشمناں نوں عجیب وحشیاں والیاں سزائیں دیندا آہا۔ایہدے اک ایہو جئے ظالم طریقے بارے اعتزاز احسن لکھدا اے۔

''روہیلہ جب کسی کا سر تن سے جدا کرتا تو فوراً وہاں جہاں پر پہلے سر تھا اس جگہ پر انگاروں
سے دہکتی طشتری رکھ دیتا جس کی بے پناہ حدت سے خون کے دباؤ کی وجہ سے باقی جسم ایک
طرح کا آسیبی رقص کرتا۔مرنے والا اس ''رقصِ بسمل'' میں جتنے زیادہ قدم ہیجانی حالت میں
ادھر ادھر چلتا روہیلہ سردار اس سے اتنا ہی زیادہ لطف اندوز ہوتا تھا''۔(۴)

اورنگ زیب عالمگیر دے سمے تک برصغیر وچ چغتیاں دی حکومت مضبوط رہی۔چڑھدے پاسے بنگال توں لے کے لہندے ول قندھار تک اوبھے ہمالیہ پہاڑ توں لے کے لمے دکن تائیں اِک مرکز دلی دے ماتحت ہندوستان وچ اک مرکزی حکومت سی۔اس حکومت پاروں سارا ہندوستان اِک سیاسی وحدت وچ پرویا ہویا سی۔پر اورنگ زیب عالمگیر دے مرن پچھوں

تخت نشینی دیاں جنگاں تے نااہل چھتنے حاکماں دیاں کمزوریاں توں فائدہ چُک کے کئیں صوبیاں وچ تکڑے زورآور صوبیداراں خودمختاری دا اعلان کردتا۔ اوہ اپنی آمدن دا اک رسمی جیہا حصہ دلی نوں بھیجدے سن۔ میسور وچ حیدرعلی بنگال وچ علی وردی خان تے نواب سراج الدولہ تے حیدرآباد دکن وچ نظام الملک خودمختار حاکم بن گئے۔ ایہناں کول اپنے خزانے تے وڈیاں وڈیاں فوجاں سن۔

اس بارے وچ اعتزاز حسن لکھدے نیں۔

''اٹھارہیوں صدی میں مغل اثر رسوخ کے زوال کے ساتھ ہی برصغیر میں بے شمار چھوٹی چھوٹی ریاستیں نمودار ہونے لگیں۔ ان میں سے اکثر مغلوں کی واجبی سی بالا دستی قبول کرتی تھیں۔ کیونکہ ان کے پاس اپنی افواج تھیں۔ اپنے تمام معاملات میں سے وہ قطعی خودمختار تھے۔ سراج الدولہ اور علی وردی خان کا بنگال۔ شجاع الدولہ کا اودھ' ضابطہ خان اور اس کے بیٹے غلام قادر روہیلہ کا روہیل کھنڈ' مرہٹوں کا مہارشٹرا' کلھوڑوں اور تالپووں کا سندھ' نڈر حیدرعلی اور جری ٹیپو کا میسور' نظام الملک کا حیدرآباد دکن اور وادی سندھ میں سکھوں کی ابھرتی ہوئی قوت اپنی اپنی باری کی منتظر تھیں''۔(۵)

برصغیر وچ چغتیاں دی حکومت دی ایس ٹٹ پھج تے کمزوری نوں ویکھ کے برصغیر توں باہروں ایران دے بادشاہ نادر شاہ درانی ۱۷۳۹ء وچ حملہ کردتا اوہ جیہڑے جیہڑے شہروچوں لنگھیا لٹ مار تے قتل غارت گری دا بازار گرم کیتا۔ کئیں پنڈ اس نوں لٹ مار کرن پچھوں اگ وی لا چھڈی۔ پنجاب وچ نادرشاہ دا پہلا ٹاکرا ایمن آباد دے لاگے قلندرخان نال ہویا۔ قلندرخان ہار گیا تے ایمن آباد تباہ کردتا گیا۔ اس سمے پنجاب دے گورنر نواب ذکریا خان سن۔ نواب ذکریاں خان اپنے ولوں تن دناں تک نادرشاہ نال ڈٹ کے لڑائی کیتی پر جدوں دلی ولوں اوہنوں کوئی امداد نہ اپڑی تاں اخیر اوہ صلح کرن تے تیار ہویا تے لکھاں روپیہ نادرشاہ نوں دے کے باقی پنجاب نوں تباہی توں بچایا۔ انج کجھ دناں پچھوں نادرشاہ درانی لاہور توں دلی ول ٹر پیا۔ دریا بیاس دے کنڈھے اُتے ہزاراں جنگی قیدیاں نوں قتل کروادتا۔ ایہہ قدم انسان دی تاریخ وچ اِک وکھری طرح دا ظلم سی۔

دلی وچوں خان دوراں نوں شاہی لشکر دے کے نادرشاہ نوں ڈکن لئی گھلیا۔ خان دوراں شاہی لشکر لے کے کرنال وچ اپڑ کے ڈیرے لادتے۔ نادرشاہ نال جنگ وچ خان دوراں ہار گیا تاں نادرشاہ دا راہ صاف ہوگیا۔ اوہدے راہ وچ ہن ہور کوئی رکاوٹ نہیں سی دلی شہر اُتے قبضہ کرلیا۔ بازار وچ نادرشاہ دے کجھ سپاہیاں نوں جدوں اِک جھگڑے وچ قتل کردتا گیا تاں جدوں ایہہ خبر نادرشاہ کول اپڑی تاں اس عام قتلامی دا حکم دے دتا۔

''دن بھر شہر دہلی میں شہریوں کا قتل عام ہوتا رہا نادرشاہی سپاہیوں کے سامنے جو آیا مار دیا گیا۔ شام تک دہلی کی گلیاں خون اور لاشوں سے بھر گئیں تو شام کو مغل بادشاہ محمد شاہ نادرشاہ

کے پاس حاضر ہوا اور اپنا سر نادر شاہ کے قدموں پر رکھ دیا اور قتلِ عام بند کرنے کی درخواست کی تو نادر شاہ نے قتل عام بند کرنے کا حکم دیا''۔(۶)

نادر شاہ کجھ دیہاڑیاں پچھوں جدوں اپنے دیس پچھاہاں پرتیا تاں ڈھیر ساریاں دولتاں' کوہ نور ہیرا تے شاہ جہان دے سمے دا بنیا تخت طاؤس وی اپنے نال لے گیا۔

نادر شاہ دی لٹ مار تے قتلامی دا اس سمے دے بنے لوک گیتاں وچ ذکر لبھدا اے۔

آیا نادر
ڈھے پئی چادر
بابل نیویں دھون کُڑے
گلیاں دے ککھ رون کُڑے
آیا نادر
پھٹی چادر
بانہوں چوڑا لہیا کُڑے
کیہ اساڈا رہیا کُڑے (۷)

نادر شاہ دے ظلماں دیاں کہانیاں لوکاں نوں اجیں وسریاں نہیں سن کہ احمد شاہ ابدالی پنجاب اتے اٹھ حملے کیتے۔ نادر شاہ دے حملیاں وچ جے کوئی کسر رہ گئی سی تاں اوہ احمد شاہ دے حملیاں پوری کر دتی۔ دیس پنجاب وچ جدوں وی فصل تیار ہو جاندی سی تاں احمد شاہ حملہ کر دیندا سی۔ انج کر کے اناج' مال زر' ڈنگر ڈھور سبھ کجھ لُٹ کے لے جاندا سی۔ سعید بھٹہ اپنے اک مضمون وچ اس لٹ مار بارے لکھدے نیں۔

''کرائے دے قاتل پنجاب وچ انّھی مچا دیندے سن۔ لوکاں دیاں عزتاں لٹیاں جاندیاں' دھیاں دے سراں اُتوں چُنیاں کھوہ لئیاں جاندیاں' دھوناں اچیاں کر کے ٹرن والیاں دی عزت نفس مجروح کیتی جاندی' اٹھارویں صدی دے لوک سجن شاعراں نے ایہناں ظلماں نوں تخلیقی سطح اُتے بیان کیتا اے۔ لوکائی وچ ابدالی دے ظلماں بارے اجیہے بول مشہور سن۔

کھادا پیتا لاہے دا
وادھا احمد شاہے دا''(۸)

نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دے ہلیاں دے سٹے وچ چغتیاں دی حکومت دیاں جڑھاں کھوکھلیاں ہو گئیاں سن۔ وسیب وچ مارو مار تے مل مارن دی ریت ودھن لگ پئی۔ طاقت والیاں دے وارے نیاری ہو گئے۔ ہیناں دیاں پگاں لیرو لیر ہو گئیاں

گھر وگھریں نویں سرکاراں بن دیاں جا رہیاں سن۔ کوئی اصول تے قانون نہیں سی۔ طاقت دا ای ہر پاسے راج سی۔ مال زر تے اقتدار واسطے دھی ماں نوں پتر پیونوں دھوکہ دین توں نہیں سی جھکدا۔

اس سمے وچ بابا بلھے شاہ (۱۶۸۰ء جمن سال تے ۱۷۷۱ء وچ وصال ہویا) قصور وچ رہندے سن۔ آپ دا روحانی سلسلہ قادری شطاری سی آپ شاہ عنایت قادری لاہور والیاں دے مرید سن۔ آپ اتے جلالی رنگ دا چوکھا اثر سی آ؛ حق سچ دی گل آکھن توں نہیں سن جھکدے۔ آپ ہر قسم دے ڈر یاں لالچ توں بے نیاز سن۔ آپ دی شاعری وچ اس سمے دے پنجاب دا سیاسی تے سماجی مُنہ مہاندرا اپنے اصلی روپ وچ نظر آوندا اے۔ اس سمے وچ ہر پاسے سیاسی افراتفری مار دھاڑ تے اگاڑ پچھاڑ چوکھی ودھ چکی سی' ایہدے نال نال انسانیت دیاں اخلاقی قدراں تے وسیب دے چلدے ویہار دے صدیاں توں اس دھرتی دیاں دوستی دشمنی دیاں قدراں' آپوں وڈیاں دا حیا' ادب دین اسلام دیاں شرعی حداں تے قانون' پیار محبت مہر ووفا تے لجپالی دیاں قدراں سب کجھ اکھیں ویکھدیاں ای مِٹدا جا رہیا سی۔

پنجاب دی دھرتی اُتے ایہہ بدامنی دا زمانہ سی ایتھوں دے وسنیک جیہڑے صدیاں توں انسانیت دی قدراں دے رکھوالے تے پیار محبت دے گیت گاون والے سن ڈاہڈے پریشان سن۔ ہر آون والے دن دا کوئی وساہ نہیں سی پئی کیہ ہو جاونا اے۔ اک ان ہونی تے ان ڈٹھا ڈر ہر پاسے چھایا ہویا سی۔ بابا بلھے شاہ اس سمے بارے اپنی اک کافی وچ فرمایا۔

جدوں اپنی اپنی پے گئی' دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی
مُنہ بارھویں صدی پساریا سانوں آ مل یار پیاریا
در کُھلا حشر عذاب دا بُرا حال ہویا پنجاب دا
ڈرہاویے دوزخ ماریا' سانوں آ مل یار پیاریا''(۹)

سائیں بلھے شاہ ہوراں اس سمے دے پنجاب دی تباہی' بربادی' بدحالی تے وسیب وچ اصولاں' قدراں' معیاراں تے کسے قانون نہ ہون پاروں مار وماڑ' افراتفری تے وڈیاں عزتاں تے شاناں والیاں عزتاں مٹی وچ رلدیاں' دھکے کھاندیاں تے چوراُچکیاں' نیچ کمینیاں دے ہتھ حکومت دی ڈانگ دے ظلماں بارے اپنی اک ہور کافی وچ اپنے وسیب دے جیوندے جاگدے تے جانے پچھانے استعاریاں راہیں بیان فرمایا اے۔

''الٹے ہور زمانے آئے' تاں میں بھیت سجن دے پائے
کاں لگڑاں نوں مارن لگے' اتے گدھوں خوید پوائے
اپنیاں وچ الفت ناہیں' کیا چاچے کیا تائے
پیواں پتراں اتفاق نہ کائی' دھیاں نال نہ مائے

سچیاں نوں پئے ملدے دھکے' جھوٹے کول بہائے
اگلے ہو کنگالے بیٹھے' پچھلیاں فرش وچھائے
بھوریاں والے راجے کیتے' راجیاں بھیکھ منگائے
بلھیا حکم حضوروں آیا' تس نوں کون ہٹائے
الٹے ہور زمانے آئے
تاں میں بھیت سجن دے پائے''(۱۰)

وارث شاہ دے سمے پنجاب اتے اِک ڈاھڈھا آزمائش داویلا آیا سی۔ جدوں ساری مخلوق نکے نکے دھڑیاں وچ ونڈی ہوئی سی۔ زورآور دھڑے دن دیہاڑے وستیاں دیاں وستیاں لُٹ لیندے سن۔ مرداں نوں قتل کر دیندے تے زنانیاں نوں چُک کے بنھ کے لے جاندے سن۔ کئیں دھڑے آپس وچ لڑن جُٹے ہوئے سن۔ لوکاں نوں اپنا مال تے عزت جان بچان واسطے ہر ویلے ہتھیار اپنے کول رکھنے پیندے سن۔ زندگی اُکا ای غیر محفوظ ہوگئی سی بندے دے خون دا تاں کوئی مل وی نہیں سی۔ اک پاسے زورآور قبیلیاں دیاں آپس وچ لڑائیاں' چغتے شہزادیاں دیاں تخت واسطے جنگاں اس سارے علاقے نوں میدان جنگ بنایا ہویا سی تے دوجے پاسے نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دے ہلیاں پنجاب دی رہی سہی کسر کڈھ دتی سی۔

دلی وچ جدوں چغتہ بادشاہ محمد شاہ رنگیلا فوت ہویا تاں احمد شاہ ابدالی اک واریں فیر چڑھائی کر دتی۔ لہور دے صوبے دار میر منو سوہدرے کول افغان فوجاں دا راہ ڈکیا پر لڑائی دی نوبت نہ آئی۔ اودوں صوبے دار میر منو' احمد شاہ ابدالی نوں چار ضلعیاں سیالکوٹ' ایمن آباد' پسرور تے امرتسروں ۲۳ میل ترن تارن دے پاسے والے ''محال'' اورنگ آباد دا لگان دین دا معاہدہ کر کے احمد شاہ ابدالی نوں پچھانہہ پرت جان اُتے راضی کر لیا۔ جنہاں دناں وچ لہور دا صوبے دار احمد شاہ ابدالی دا راہ ڈکن سوہدرے گیا ہویا سی۔ پچھوں سکھاں لہور وچ وڑ کے ڈھیر ساری لٹ مار تے تباہی کیتی انج ۱۷۴۹ء دے نیڑے تیڑے دا کجھ عرصہ لہور دے دیوان کوڑامل دی صلح پسند پالیسی پاروں سکھاں خالصہ دل نوں نویں سریوں چنگا چوکھا مضبوط کر لیا۔ ایہدے نال سکھ اپنے مضبوط ہو گئے پئی' جسا سنگھ آہلو والیہ پورے ماجھے دے علاقے دا حاکم بن بیٹھا۔ اک واریں جسا سنگھ آہلو والیے آدینہ بیگ دیاں فوجاں نوں ہوشیار پور دے نیڑے شکست دے دتی۔ ایس واقعے توں پچھوں جسا سنگھ آہلو والیہ سکھ فوجاں دا سپہ سالار ہون پاروں بادشاہ وی آکھوان لگ پیا۔ اس سمے ای خالصہ دل نوں ایہناں باراں مسلاں وچ ونڈیا گیا۔ سجاد حیدر ہوراں اپنے اک مضمون وچ ایہناں باراں مسلاں بارے لکھیا۔

''آہلو والیہ' فاضل پوریہ' شُکر چکیہ' نشان والیہ' بھنگی' نکائی' کہنیا' دھلے والیہ' شہید' کروڑا' سنگھیا' رام گڑھیا تے پھُلکیاں۔ ایہ مسل گورو گوبند سنگھ دی اُس پیشن گوئی نوں پورا کرن

واسطے پہلا قدم سی جیہدے توں سکھاں دا جنگی ایہہ نعرہ بنیا

راج کرے گا خالصہ''(۱۱)

احمد شاہ ابدالی نوں جدوں میر منو معاہدے دے مطابق چار ضلعیاں دا محاصل نہ گھلیا تاں احمد شاہ ابدالی ۱۷۵۱ء وچ پنجاب اُتے تیجا حملہ کر دتا۔ میر منوؔ ابدالی دا راہ ڈکن واسطے لہوروں باہر بائی میل دور پربت پاسے شاہ دولہ پل آن ڈیرہ کیتا۔ جنگ وچ دیوان کوڑا مل مر گیا۔ آدینہ بیگ پچھانہہ نس آیا۔ میر منوؔ ابدالی نوں صلح دی درخواست کیتی' جدوں احمد شاہ ابدالی ساہمنے پیش ہویا تاں احمد شاہ ابدالی اُس توں پچھیا۔

جے میں پھڑیا جاندا تاں توں کیہ کردا؟

میر منو بے دھڑک ہو کے جواب دتا''میں تیرا سر کپ کے اپنے شہنشاہ نوں گھلدا''ابدالی آکھیا''ہن توں میرے قابو آ گیا ایں مینوں کیہ کرنا چاہیدا اے''۔

میر منو جواب دتا''جے توں وپاری ایں تاں مینوں ویچ چھڈ' جے قصائی ایں تاں مینوں مار چھڈ' پر جے توں بادشاہ ایں تے میرے اتے احسان کر کے مینوں معافی دے چھڈ''۔

احمد شاہ ابدالی اوہدے جواب توں بہت جوش ہویا۔ اپنے گل نال لا لیا تے میر منونوں اپنا پُتر آکھ کے اپنی پگ اوہدے سر اتے رکھ چھڈی۔ فیر میر منو دی سفارش اُتے سارے پنجابی قیدی وی آزاد کر دتے اس موقع اُتے جیہڑا معاہدہ تیار ہویا اوہدے مطابق لہور تے ملتان دے صوبے افغانستان دی حکومت وچ شامل کر دتے۔ احمد شاہ ابدالی لہور وچ میر منونوں ای صوبے دار رہن دتا تے ملتان وچ اپنا نائب مقرر کر کے اوتھے ڈھیر سارے سدوزئی پٹھاناں نوں جاگیراں دے کے وسایا۔ ایہدے نال نال چغتے بادشاہ وی لہور تے ملتان دے صوبیاں توں وکھ ہر سال پنجاہ لکھ روپیہ محاصل دین دا اقرار وی کیتا۔

احمد شاہ ابدالی سکھاں پچھوں صوبہ لہور دی کمزوری فائدہ چکدیاں ہویاں تھاں تھاں توں لُٹ مار کرنی شروع کر دتی۔ میر منو سکھاں دی پناہ گاہ اُتے حملہ کر کے سکھاں نوں نسا دتا۔۱۷۵۳ء وچ فیر اک وار سیالے دی رُت وچ سکھ لٹ مار کر دے لہور دے بالکل نیڑے اپڑ آئے پر میر منو دیاں فوجاں راوی دے بیلے وچوں اک دیہاڑی پنجاہ پنجاہ سکھ مارے۔

جدوں معاہدے دی خلاف ورزی کر دیاں ہویاں دلی دربار نے لہور دا صوبہ تریہہ لکھ روپے خراج دے بدلے آدینہ بیگ نوں دے دتا تے احمد شاہ ابدالی چوتھی واریں پنجاب اُتے حملہ کر دتا ۱۷۵۶ء دی اخیر وچ جدوں احمد شاہ ابدالی لہور دے نیڑے اپڑیا تاں آدینہ بیگ شہر چھڈ کے ہانسی حصار ول نس گیا۔ دلی پرت کے احمد شاہ ابدالی پنجاب دی حکومت اپنے ہتھ وچ لے لئی تے اپنے پُتر تیمور شاہ نوں لہور تے ملتان دوواں دا ناظم مقرر کر کے آپ قندھار پرت گیا۔

آدینہ بیگ مرہٹیاں تے سکھاں نوں نال رلا کے تیمور شاہ نال ۱۷۵۸ء وچ ٹکر لئی جیہدے وچ تیمور شاہ شکست کھا کے

کابل ول نس گیا۔ مرہٹیاں پنجاب وچ ہر پاسے لٹ مار تے لڑائی دا بزار گرم کر دتا۔ اخیر مرہٹے آدینہ کولوں پچھتر لاکھ روپے دا خراج دا وعدہ لے کے دکن پرت گئے۔ احمد شاہ ابدالی اپنے پُتر دی شکست دا بدلہ لین واسطے اِک واریں فیر پنجاب اُتے حملہ کر دتا۔ احمد شاہ ابدالی دے حملے دی خبر سن کے آدینہ بیگ پہاڑاں وچ جا کے لُک گیا جدوں احمد شاہ ابدالی لُٹ مار کر کے پچھانہہ پرت گیا تاں آدینہ بیگ فیر پچھانہہ پرت آیا پر اس واریں روہیل کھنڈ تے ملیر کوٹلے دے پٹھاناں آدینہ بیگ دے خلاف بغاوت کر دتی۔ ڈھیر ساری خونریز لڑائیاں توں بعد آدینہ بیگ پٹھاناں اُتے قابو پا لیا۔ ہن آدینہ بیگ پنجاب دا صدر مقام بٹالہ بنالیا تے لہور تے ملتان وچ اپنے ناظم مقرر کر دتے۔ لہور وچ اوہدا نائب مرزا خان سی۔ پہاڑی راجیاں وی اوہدی اطاعت قبول کر لی تے دلی دربار وی آدینہ بیگ نوں پنجاب دا آزاد حکمران تسلیم کر لیا تے نال آدینہ بیگ نوں مظفر جنگ بہادر دا خطاب وی دے دتا۔

حالات دی ایس اگاڑ پچھاڑ وچ پنجاب دے عام وسنیک چوکھے پریشان سن۔ احسان باجوہ اس بارے لکھدے نیں۔

''اس ویلے اک پاسے لہندے پاسیوں دھاڑوی اپنی ازل بھکھ مکاون لئی مذہب دا جھانسہ دے کے لوکائی نوں پاٹو ڈھاڑ کر کے ایتھوں کھوتیاں دے کھوتے مال دولت بھر بھر کھڑ دے رہے تے کجھ لوکاں نوں دابے دھاسے تے کُجھناں نوں لالچ لوبھ دے کے نال رلا کے دھن دولت دیاں کُھر جیاں تیکر اپڑادے رہے۔ اس بے وساہی وسوں اندر ہر بندے دی سوچ ایہہ بن گئی سی پئی جیہڑا جھٹ لنگھدا اے اُس نوں ای سوالکھ سمجھ کے لنگھاؤ تے کل کلوترا دا کیہ پتہ پئی کیہڑے لٹیرے نے لُٹن آوڑنا اے۔ اس ویلے اکھان وی انج دے بن گئے ہوئے ہن۔ جویں کھاہدا پیتا لاہے دا تے رہندا احمد شاہے دا۔ پئی جو کجھ کماندا او اوہ کھالو رہندا تاں لہندیوں پین والے دھاڑوی احمد شاہ ابدالی ہوراں لُٹ کے لے جانا ایں''۔(۱۲)

لہندے پاسیوں آون والے دھاڑو مسلمان حاکم سن۔ ایس وجہ پاروں ہندو تے دوجے غیر مسلم برصغیر وچ رہن والے مسلماناں توں کھار کھان لگ پئے تے کِتے کِتے تاں جتھے غیر مسلم طاقت وچ سن اوہ مسلماناں کولوں بدلہ لین واسطے مسلماناں دیاں وستیاں نوں لُٹ مار دا نشانہ بناندے سن۔ ایس طرح ایتھوں دے وسیب وچ پُھٹ پین لگ پئی تے کئی تھاواں اُتے ہندو سکھ ایہہ وی آکھن لگ پئے پئی ایتھوں دے مسلمان باہروں دھاڑواں نوں بُلاندے نیں۔ انج کر کے بدگمانیاں تے نفرتاں ودھدیاں گیاں۔ حالاں گل ایہہ نہیں سی لٹیرے دا دین دھرم سجھ کجھ لُٹن ای ہوندا اے۔ مذہب دی تاں اوہ صرف اپنے کرتوتاں تے لٹ مار نوں لکاون واسطے اتے چھتری لیندے سن۔ ہندوستان وچ دین اسلام دا بوٹا تاں صوفی فقیراں اپنے اخلاق تے کردار نال لایا آہا۔

وارث شاہ دے سمے ہندوستان افراتفری، نفسا نفسی تے دھکے دھونس دا شکار سی۔ مغلاں دی سلطنت شمال تے جنوب

وچوں اٹھن والے حملہ آوروں دی آئے دن دی لٹ مارہتھوں ادھ موئی ہو چکی سی۔ جنوبی ہندوستان دے پہاڑی علاقے مہاراشٹر وچ مرہٹے بوہت طاقت وچ سن تے گوریلا جنگ دے وڈے ماہر سن۔ چغتے باتشاہ اورنگ زیب عالمگیر مرہٹیاں نوں نتھ پاون واسطے اپنی حکومت دے آخری پنجی ۲۵ سال دکن وچ پکا ڈیرا کر کے لگاتار جنگاں لڑدا رہیا۔ اپنے سمے تاں اس اک حد تک مرہٹیاں نوں نتھ پا لئی پر اورنگ زیب عالمگیر توں پچھوں لگاتار تخت نسینی دیاں جنگاں، ۱۷۳۹ء وچ نادر شاہ درانی دے حملے پچھوں چغتے باتشاہاں دا کوئی رعب نہیں سی رہیا۔ ایہدے پچھوں طاقتور صوبیدار اپنے اپنے صوبیاں وچ خود مختار حاکم بن گئے سن۔ ایہناں حالات وچ مرہٹیاں مہاراشٹر توں باہر نکل کے حملے کرنے شروع کر دتے۔ شیوا جی دے مرن پچھوں مرہٹیاں دے کئیں گروہ بن گئے سن۔ ہر اک دھڑا اپنے سردار دے ماتحت سی۔ ہر دھڑے کول لڑاکے جنگجوڈاکوواں دی اپنی فوج سی۔ ایہ اس سمے وچ جیہڑے پاسے منہ کر دے سن مار دھاڑ تباہی لٹ مار کر کے فیر مہاراشٹر نوں پرت جاندے سن۔ مرہٹیاں دے ایہناں جتھیاں توں عوام ہر ویلے ڈر دے رہندے سن۔ مارسڈن مرہٹیاں دی لُٹ مار بارے لکھدے نیں۔

''مرہٹہ قزاقوں کے دل ملک میں پھرتے تھے۔ اپنے گھوڑوں کے لیے کسانوں کی کھڑی کھیتیاں کاٹ ڈالتے تھے اور رعیت کو لوٹتے اور مارتے تھے۔ اس زمانے میں ہر گاؤں کے آس پاس مضبوط فصیلیں بنائی گئیں۔ چاروں طرف کانٹوں کی باڑھیں لگائی گئیں تاکہ لٹیرے نہ گھس آئیں۔ کسان ہل جوتنے جاتے تو اپنی تلوار ساتھ لے جاتے تھے۔ اونچے اونچے مچانوں میں محافظ بٹھائے جاتے تھے تاکہ وہ ہر طرف دیکھتے رہیں اگر قزاقوں کے گھوڑوں کی گرد اٹھتی دیکھیں تو بتا دیں''۔(۱۳)

مُغلاں دی سلطنت شمال تے جنوب دے حملہ آوراں دے لگاتار تھپیڑیاں پاروں ڈھیر کمزور ہو چکی سی۔ جویں مُردہ لاش دیاں بوٹیاں نوچن لئی گدھاں تے گرجاں اُڈ یک لائی ہوئی ہُندی اے۔ تیویں مُغلیہ سلطنت دے حصے بخرے کرن واسطے مرہٹیاں، سکھاں تے ہوراں کمراں کسیاں ہوئیاں سن۔ بھانویں پانی پت دی تیجی لڑائی (۱۷۶۱ء) وچ مرہٹیاں دی شکست نال شمالی ہندوچ ہندوواں دے غلبے دا خواب چکنا چور ہو کے رہ گیا۔ پر پنجاب وچ اک نویں طاقت دے کھل کھیڈن لئی میدان خالی ضرور ہو گیا۔ ایہہ نویں طاقت سکھاں دی سی۔ سکھ پہلاں لُٹ مار کرن والیاں دا اک جتھہ سی پر ہولی ہولی ایہہ جتھے اک لڑاکو فوج دی صورت اختیار کر گئے۔ ۱۷۴۸ء وچ خالصہ فوج جسا سنگھ دی اگوائی وچ اک منی پرمنی تنظیم بن گئی سی۔ کئی واری اوہناں نوں شکستاں دا سامنا کرنا پیا پر ایس تاریخ توں پچھوں اوہنان آپنا مخصوص کردار کدی وی ہتھوں نہ چھڈیا۔ ۱۷۶۲ء وچ سکھاں نوں پٹھاناں دے ہتھوں لدھیانے وچ وڈی تباہی دا مُونہہ ویکھنا پیا۔ ایس تباہی نوں سکھ ''گھلوگھارا'' کہندے نیں۔ پر پٹھاناں کولوں پچھلے سال دی شکست دا سکھاں چنگا بدلہ لیا۔ اگلے سال وت اوہناں پٹھاناں دے آخری حملے دا سامنا کیتا جس دا نتیجہ ایہہ ہویا

کہ اوہ لاہور دے مالک بن گئے۔ تے اوسے سال امرتسر دے استھان تے اک مذہبی جلسے وچ اوہناں آپنے آپ نوں اک حکمران سیاسی نظام وچ منظّم کرلیا جنہوں ساڈے مؤرخ ''مذہبی جاگیرداری دی جتھہ بندی'' کہندے نیں۔

ایس خون خرابے تے افراتفری وچ پنجاب دیس دی جیہڑی بُری گت بنی۔ اوس دی مثال اسیں یورپ دی تاریخ وچوں تلاش کریئے تے اسانوں شاہ سٹیفن دے انگلستان نال تیہہ سالہ جنگ دے بدترین واقعات وچ مل سکدی اے۔

پروفیسر انور بیگ اعوان اس بارے وچ اپنے اک مضمون وچ لکھدے نیں۔

> ''اوس سمے سکھاں دی متحدہ طاقت تقریباً ستر ہزار سوار سی' جیہڑی مختلف سرداراں دے ماتحت سی۔ ہر سردار اپنی حکومت دے دائرے وچ خود مختار سی۔ جو کسے دے دل وچ آوندی سی اوہو کر دا سی۔ کوئی پچھن گچھن والا نہیں سی۔ اوہ آپس وچ وی گتھم گتھا ہُندے رہندے سن۔ پر جد کوئی بیرونی حملہ آور آوندا سی تد اک مُٹھ ہو جاندے سن' تے خالصہ جھنڈے تلے جمع ہو کے' پنتھ دی حفاظت واسطے لڑدے سن۔ جدوں خطرہ ٹل جاندا تے وت آپس دی خانہ جنگی وچ جُٹ جاندے سن''۔(۱۴)

مُکدی گل ایہہ وے پئی اُس سمے ہر پاسے ہر طرح دی بدانتظامی سی۔ نکے وڈے تے اسراف کمیں دی تمیز اُٹھ گئی سی۔ چور اُچکے چودھری تے گنڈی رن پردھان بن گئی سی۔ ایہہ دور سکھ' شاہی دا دور کہلاندا اے۔ ایس دور دا نقشہ وارث شاہ انج بیان کردا اے۔

''جدوں دیس تے جٹ سردار آہے گھر وگھری جاں نویں سرکار ہوئی

اشراف خراب' کمیں تازہ' زمیندار نوں وڈی بہار ہوئی

چور چودھری یارنی پاک دامن بھوت منڈلی اک دوچار ہوئی''(۱۵)

ایس اندھیر نگری وچ سارا دیس پنجاب خراب خستہ حال ہو گیا سی۔ پر وارث شاہ نوں جس شہر دی تباہی دا ڈھیر دُکھ تے افسوس ہویا اوہ قصور سی۔

سارے ملک خراب پنجاب وچوں مینوں بڑا افسوس قصور دا ای

اوہنوں قصور دا زیادہ افسوس کیوں سی؟ میرے خیال وچ اوہدیاں ترے (۳) وجوہات ہن۔ اک تے ایہہ کہ وارث شاہ اوتھے پڑھدا رہیا سی۔ اوہدے اُستاد بزرگوار دا تھاں ٹھکانہ سی تے نالے سید غلام مرتضٰی پاروں قصور اوہدا پیر خانہ وی سی۔ صوفیا دا مشہور عقیدہ اے ''جت ول پیر اُتے ول کعبہ'' چنانچہ ایس مذہبی تے روحانی عقیدت پاروں قصور دی تباہی دلاں دے کعبے دی تباہی سی۔ کیہڑا صاحبِ دل اجیہا ہو سکدا اے پئی اوہ دل دے کعبے دی تباہی تے بربادی اتے چپ چاپ بیٹھا رہووے۔ اک ہور وجہ اس سمے مرہٹیاں تے سکھاں دی اٹھدی ہنیری وچ انج جاپدا سی پئی کدائیں پنجاب وچ اسلام دا دیوا ای

نہ بجھ جاوے۔ اس انھیرے دے گھمن گھیر وچ ہر اک دیاں نظراں قصور دے پٹھان حاکم اتے لگیاں ہوئیاں سن۔ اس سمے قصور پٹھاناں دی طاقت دا گڑھ بنیا ہویا سی۔ اس سمے ایہناں پٹھاناں ای سبھ توں پہلاں سکھاں ولوں خطرے نوں بھانپ کے سکھاں نال نبڑن واسطے سینہ ٹھپیا سی پر تقدیر دے لکھے نوں کوئی نہیں سی مٹا سکدا۔ سکھاں نال جنگ وچ قصور دے پٹھاناں نوں ہار آ گئی تے سکھاں قصور دی اٹ نال اٹ وجا چھڈی۔ ایہہ دلاں نوں ہلا چھڈن والا واقعہ سی جس توں وارث شاہ وی چیک اٹھیا۔ اس توں پچھے سکھاں دے جتھے ملیر کوٹلے دے پٹھاناں کولوں پرانے بدلے چکان واسطے ودھدے گئے تے اوتھے ہنگن خان پٹھان سردار نوں وڈھ ٹک سُٹیا ایہہ لڑائی ۱۷۶۳ء وچ ہوئی سی۔

ہری سنگھ بھنگی دے مرن مگروں جھنڈا سنگھ اوہدا جانشین بنیا۔ ایہہ ۱۷۷۰ء دا واقعہ اے۔ اوس دی جموں دے علاقے نوں باجگذار بنان دے بعد قصور دے پٹھاناں ول توجہ کیتی تے اوہناں دی شامت آ گئی۔ بھانویں پٹھاناں ڈٹ کے مقابلے کیتے پر تقدیر دا لکھیا کون مٹائے۔ پٹھاناں نوں بھاجڑ پے گئی۔ تے اوہ وی سکھاں نوں خراج دین توں مجبور ہو گئے۔ معلوم ہوندا اے کہ وارث شاہ نوں جد قصور دے پٹھاناں دی فتح دی خبر دی کوئی گل کن پیندی سی تے اوہ بڑا خوش ہوندا سی۔ اک جگہ اوہ تشبیہہ دے انداز وچ آپنے دل دی گل انج کہندا اے۔ ؎

ڈیرا بخشی دا مار کے لُٹ لینا پائی فتح پٹھان قصور دے نیں

چونکہ اندرونی طور تے قصور دے پٹھاناں دی اگوائی ہیٹھ مسلماناں دی جدوجہد دے شٹے چنگے نہیں نکل رہے سن اس لئی لوکاں دیاں نظراں کابل ول اٹھن لگ پیاں۔ نادر شاہ دے بعد احمد شاہ ابدالی ای اک ایسی ہستی سی جس کولوں بجا طور تے ایہہ توقع کیتی جا سکدی سی کہ اوہ مرہٹے تے سکھاں دے دلاں کولوں پنجاب وچ مسلماناں دے رہے سہے اقتدار نوں بچا سکدا سی۔ وارث شاہ اک جگہ کہندا اے۔ ع

احمد شاہ ازغیب تھیں آن پوسی رب رکھ جنڈیالے نوں لیسیا وے

احمد شاہ ابدالی (درانی) نے پنجاب تے وارو واری پنج حملے کیتے تے ۱۷۷۳ء وچ اوہ فوت ہویا۔ اوہدا پہلا حملہ ۴۸۔۱۷۴۷ء وچ ہویا سی۔ اوہناں حملیاں دا اثر ایہہ ہویا کہ جتھے مغلاں دا بچیا کھچیا وقار ختم ہو گیا۔ اوتھے ۱۷۶۱ء وچ پانی پت دی تیسری لڑائی صدقے مرہٹیاں دی فوج وی تباہ ہو کے رہ گئی۔ اُتے شمالی ہندوستان وچ اوہناں دے سارے منصوبے مٹی وچ رل گئے۔ پر مسلماناں دی کم بختی کہ اوہناں ایس فتح توں کوئی فائدہ نہ اٹھایا۔ جس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ ۱۷۶۷ء وچ احمد شاہ ابدالی سرہند دی فوجداری تے مہاراجہ دا خطاب امر سنگھ نوں دے کے آپ کابل واپس مُڑ گیا۔ مگروں سکھاں پنجاب وچ انّھی پا دتی۔ ایس دی مثال وارث شاہ انج دیندا اے۔ ع

وارث شاہ جیوں دلاں پنجاب لُٹی تینویں جوگی نوں لُٹیا ڈاریاں نیں

آخر ایس ہاتھا پائی تے آپا دھاپی دا ایہہ نتیجہ نکلیا کہ سکھاں کرنال اُتے ہانسی توں لے کے دریائے جہلم تک دے میدان تے قبضہ کرلیا۔ حتیٰ کہ ۱۷۶۸ء وچ شیر شاہ سوری دا بنایا ہویا قلعہ رہتاس وی اوہناں دے قبضے ہیٹھ آ گیا تے پنجاب وچوں مسلماناں دی حکومت دا بالکل خاتمہ ہو گیا۔

عام طور تے ایہہ دسیا جاندا اے پئی احمد شاہ ابدالی نوں حضرت شاہ ولی اللہ اس سمے دے اِک وڈے عالم دین خط لکھ ہندوستان اُتے حملہ کرن واسطے سدّ گھلیا آہا پر شاور چدھڑ احمد شاہ ابدالی دے ہندوستان اُتے حملے کرن سبب ایہہ لکھیا اے۔

''ابدالی کسے عالم دے سدے اُتے ہندوستان نہیں سی آیا۔ اوہ تے گورنر پنجاب شاہ نواز خاں دے اس خط اُتے کہ ''توں بادشاہ تے میں وزیر'' اُتے بھجیا آیا سی۔ شاہ نواز نے ایہہ خط اس لئی لکھیا سی کہ اوہنے اپنے بھرا یحییٰ خان نوں قید کیتا ہویا سی۔ جیہدا سوہرا قمرالدین کسے وی ویلے چڑھائی کر سکدا سی۔ جس پاروں اوس اپنے ولوں سیاست کھیڈی کہ اِک لاہے ابدالی نوں چٹھی گھل دتی تے دوجے لاہے دلی دربار نوں اپنے کیتے کارے دی معافی منگی۔ ہن ہویا ایہہ کہ دلی دربار وی سیاست کھیڈی تے اوہنوں معافی دے کہ اوہدے ای جال وچ پھسا دتا''۔ (۱۶)

ابدالی نے شاہ نواز دے لکھے خط مطابق عہد نامہ تیار کروالیا سی۔ کہ احمد شا ابدالی لہور دا بادشاہ تے شاہ نواز اوہدا وزیر اعظم ہووے گا۔ ایہہ عہد نامہ احمد شاہ نے اپنے خاص بندے نعرہ خان پوپلزئی ہتھ لہور ٹور دتا۔ اتوں قمرالدین خان نے شاہ نواز نوں خط لکھ دتا کہ ''ساڈا خاندان ہمیش مُغل راج دا وفادار رہیا اے۔ تیری نمک حرامی پورے قبیلے لئی بدنامی دا داغ بن جائے گی۔ کیہ توں اِک بھیڈاں چارن والے افغان کمی دی نوکری کریں گا۔ تینوں ایہہ ای گل سوبھدی اے کہ ابدالی ہندوستان دی سرحد الانگھ نہ سکے۔

ایہہ خط پڑھ کے شاہ نواز نے اپنے نک نموز لئی احمد شاہ دا مقابلہ کرن دا فیصلہ کرلیا پر جدوں ابدالی حملا کیتا تاں اوس دلی دربار توں امداد منگی جیہڑی نہ ملنی سی نہ ملی۔ قمرالدین اوہنوں دوہری مار دے چکا سی۔ ابدالی لہور اپڑ کے لہور نوں گھیر گھت لیا تاں شاہ نواز اک رات ہنیرے وچ اجیہا الوپ ہویا کہ مُڑ کدی نظر نہ آیا۔ لہوریاں جان بخشی لئی ۳۲ لکھ روپے دا تاوان بھرن دی عرضی پائی۔ جیہڑی ابدالی من لئی پر اوہنے تاوان وصول کے وی گنڈا سنگھ مطابق بڑے گھر لُٹے خاص کر مغل محلّہ (مغل پورہ) تے سارا ای لُٹیا۔ اس جت اُتے ابدالی بڑا مال اکٹھا کیتا۔ لہور دے شہریاں ولوں دتے گئے تاوان (دے ۳۲ لکھ روپے) توں وکھ شاہ نواز خان گورنر لہور دا اتے اوہدے سارے ٹبر دا وست ولیوا۔ شاہی خزانہ' پچھلے ۳۵ وریہاں توں جُڑ دا آ رہیا جنگ دا سامان اتے نقدی وغیرہ ابدالی قبضے لے لیا۔ جیہدا تحویلدار شفقت میر خان بنایا گیا۔ ایس توں وکھ لہوروں جنے وی اوٹھ گھوڑے لبھے سب ابدالیاں دے

قبضے چلے گئے۔سکھوں اگلے پنڈیاں، وستیاں وچوں وی گھوڑے کھوہ لیاندے تے فوج نوں دے دتے۔جیہدے نال ابدالی دے پنج ہزار پیادے، سوار رجمنٹ وچ بدل گئے۔ایہدے نال نال ابدالی کول ہلکے توپ خانے داوی چنگا وادھا ہو گیا۔

سرہند اک نگر ہے جڑھدے پنجاب دی ریاست پٹیالہ وچ، شہر پٹیالہ توں ۲۵ میل دی واٹ اُتے پہاڑ دے لاہمے اُتھہ انبالا توں ۲۷ میل دور ہے۔سرہند مسلمان بادشاہاں وارے اک نامی شہر سی جیہدی اپنی تے وکھری حاکمی سی اتے دلی سرکار ولوں ایتھے صوبیدار حاکم بیٹھد اسی۔ایتھے وڈے وڈے عالم فاضل، شیخ مشائخ، امیر تے وزیر وسدے سن، جیہناں دے ذکر نال کتاباں بھریاں ہویاں نیں۔پنجاب دی حد سرہند تک گنی جاندی سی۔ثناور چدھڑ سرہند دے سیاسی حالات بارے لکھیا اے۔

''عالمگیر اورنگ زیب وارے دسویں گرو گوبند سنگھ جی دی بغاوت نوں کچلن لئی شاہی حکم موجب صوبیدار سرہند نے گرو گوبند جی نوں گھیرا پالیا تاں گرو جی دی ماتا جی تے دو پتر قلعے وچوں بھج نکلے تے شاہی فوج دے قابو آ گئے۔جیہناں نوں صوبیدار سرہند دے سامنے پیش کیتا گیا۔اوس ظلم کمایا تے اوہناں نوں قتل کروادتا۔اس وجاتوں سکھ اس شہر دے ہی دشمن ہو گئے۔جویں ای مغل حکومت لِسی پئی تے احمد شاہ ابدالی نے سرہند تک اپنی حکومت ودھالئی تاں سکھاں کئی وار ایس شہر تے چڑھائی کیتی اتے رج کے لُٹیا۔ایتھے ای احمد شاہ ابدالی سکھاں نال جنگ کیتی جیہدے وچ گھٹ ودھ ۳۰۰۰۰ ہزار سکھ شہید ہوئے''۔(۱۷)

جویں ابدالی واپس ہویا۔سکھاں آلا سنگھ، نواب پٹیالہ دی اگوائی وچ سرہند اُتے چڑھائی کیتی۔اس لڑائی وچ زین خان صوبیدار سرہند ماریا گیا۔سرہند پٹیالے دا حصہ بن گئی۔ایتھے کئی مقبرے، مسیتاں سن جو سکھاں ڈھادتیاں پر مجدد الف ثانی تے اوہناں دے پتراں دے مزار موجود ہن۔سکھاں دا سرہند نال ایتھوں تک ویر اے کہ جد کوئی سرہندوں لنگھدا اے تاں دو اٹاں اس شہر دے دریا برد کرنا نیکی جاندا اے۔پرانے سرہند دے کھنڈر دور تک وکھالی دیندے نیں۔ایتھے گرو گوبند سنگھ دے دوہاں پتراں دے ڈیرے (گردوارے) بنے ہوئے نیں۔جتھے دوروں دوروں سکھ متھا ٹیکین آوندے نیں۔

مغل راج دے اصلے سمے وچ لہور اُتے تن سکھ سرداراں نے قبضہ کرلیا سی۔ایہہ سن سوبھا سنگھ، گجر سنگھ تے لہنا سنگھ۔ جس ویلے ۱۷۶۲ء وچ احمد شاہ ابدالی لہور اُتے قبضہ کیتا تے ایہہ تنے سکھ سردار لہور چھڈ کے بھج گئے۔جویں ای احمد شاہ ابدالی واپس پرتیاں اوہناں مُڑ لہور اُتے قبضہ کرلیا۔۱۱۸۰ھ مطابق ۱۷۶۶ء وچ احمد شاہ ابدالی ولوں لہور دا گورنر کابلی مل سی۔جدوں احمد شاہ ابدالی ہندنوں لُٹ کے پرتیاں تاں کابلی مل وی اوہدے نال سی۔لہور وچ اوس ویلے کابلی مل دی تھاں اوہدا بھتر یا امر سنگھ عیاشی کردا رہیا۔لہورنوں لُگا ویکھ کے بھنگی مِثل دے دو سردار لہنا سنگھ تے جگر سنگھ صلاح کر کے ''رنگ روائتی'' توں دو ہزار فوج نال فیر لہور تے چڑھائی کردتی تے باغبان پورہ دے نیڑے آ کھلوتے مگر نیاز بیگ دا واسی سوبھا سنگھ دو سو سکھاں دا اک ہور جتھہ لے کے

اوہناں نال آ رلیا تے لہور دا قبضہ لے کے تن حصے کر لیا۔ لہوروں دکھن وچ نیاز بیگ تک جیہدے وچ مزنگ' کوٹ عبداللہ شاہ' اچھرا' چوبرجی سن سوبھا سنگھ دے حصے آیا۔ جیہنے چوبرجی باغ دے اک حصے نوں کچے قلعے وچ بدلیا تے اوہدا ناں نواں کوٹ رکھیا۔ لہور دی چڑھدی لاہے مغل پورا' شالامار تے کابلی مل دی حویلی گجر سنگھ اتے شہر لہور' شاہی قلعہ' شاہی مسیت' شاہدرہ' تے لہور دا لہندا حصہ لہنا سنگھ دے حصے آیا۔

گجر سنگھ دے پیو دا ناں ''ناتھا'' سی۔ اوہ قوم دا سندھو جٹ سی۔ پر گھر دی بھکھ تس ہتھوں مجبور ہو کے چوری چکاری کر لیندا۔ اوہ پنڈ ''بھوریاں'' دا رہن والا سی۔ اک دووار جدوں اوہدے اُتے چوری ثابت وی ہو گئی تاں پنڈ دے نمبردار نے اوہنوں پنڈوں ای کڈھ چھڈیا۔ بھوریاں پنڈ دے رہن والے چور ناتھا جٹ دا پتر جدوں راج پاٹ دا مال بن گیا تاں بابا بلھے شاہ آکھیا۔

پھرن اشراف چپ چپیتے بھوریاں والے راجے کیتے

ناتھا بھوریاں چوں نکلیا تے اوہدے تن پتر گجر سنگھ' گرجا سنگھ تے بنا ہو سنگھ سن۔ تنے کھلے ہڈاں پیراں دے گبھرو جواں سن۔ اوہ وارا ای سکھاں دی چڑھت دا سی۔ تنے بھرا سردار گوربخش سنگھ بھنگی کول گئے تے پاہل لے کے سکھ سج گئے۔ سردار گوربخش سنگھ نے اک بھرا نوں گھوڑا تے ہتھیار دے کے اپنی مثل وچ رلا لیا۔ ناتھا دے پتر اں سردار گوربخش سنگھ دی بڑی سیوا کیتی۔ لُٹ دا جیہڑا مال وی اوہ لیاوندے اوہدے وچ ادھ گوربخش سنگھ نوں دیندے۔ اس لئی گوربخش سنگھ جدوں بڈھا ہوا اوہنے گجر سندھ دی ہشیاری تے وفاداری ویکھ کے اوہنوں اپنی مثل دا افسر بنا دتا۔ گجر سنگھ جدوں امرگڑھ فتح کیتا تے اوہ اوتھے ای رہن لگ پیا۔ مُغلاں دی حکومت لہور وچ کمزور ہوئی تاں گجر سنگھ نے اپنے سنگی لہنا سنگھ تے سوبھا سنگھ نال لہور اُتے قبضہ کر کے' تن حصیاں وچ ونڈ لیا۔

شاور چدھڑ گجر سنگھ دے راج بارے لکھدے ہن۔

> ''گجر سنگھ لہورتوں وکھ کئی ہو علاقے وی فتح کیتے۔ بھمبر دا حاکم سلیمان خان نذرانہ دیندا سی۔ گکھڑ تے دھنی دے سردار کرم اللہ تے منصور خان ٹکے تار دے سن۔ شہر گجرات تے اوہدے لاگے دے علاقے وچ اپنی حاکمی بنائی۔ گجر سنگھ دے تن پتر سن۔ صاحب سنگھ' سکھا سنگھ تے فتح سنگھ' صاحب سنگھ اک بہادر تے تگڑا سردار سی پر گجر سنگھ نکے دو نہ نال بہتا پیار کردا سی''۔ (۱۸)

صاحب سنگھ ویکھیا کہ گجرات لُگا اے۔ اوس گجرات تے سوہدرے اُتے قبضہ کر لیا۔ گجر سنگھ نوں پتہ لگا تے اوہ میدان وچ اُتر کھلوتا۔ پیو پتراں وچ لڑائی ہوئی کئی لوک مارے گئے۔ اخیر صاحب سنگھ نوں قلعے بند ہونا پیا۔ گجر سنگھ گھیرا پا لیا اخیر شکر چکیے مہان سنگھ نے وچ پے کے صلح کروا دتی۔ مہان سنگھ نے ای صاحب سنگھ نوں پیوتوں خرچے واسطے سوہدرا دی جاگیر لے دوائی۔ گجر

سنگھ مویا تاں صاحب سنگھ گدی اُتے بیٹھا پر اوس وسوں گجرات ای رکھی۔ لہور رہندے سکھا سنگھ فتح سنگھ وڈے بھراتوں خرچا لیندے رہے۔

صاحب سنگھ نے مہان سنگھ دی بھین راج کور نال ویا کیتا۔ جیہڑی چڑھت سنگھ شکر چکیا دی دھی سی۔ جدوں رنجیت سنگھ نے لہور اُتے قبضہ کیتا تاں اوہدی صاحب سنگھ نال وی سخت دشمنی پے گئی۔ مہاراجا نے اوہدے سارے علاقے اُتے قبضہ کر لیا۔ تے گزرارے لئی ''بجوات'' دا علاقہ گزارے لئی اوہدے کول رہن دتا۔ جیہڑا صاحب سنگھ دے مرن پچھوں اک وار فیر مہاراجا رنجیت سنگھ نے اپنے قبضے وچ لے لیا تے اوہدیاں دو بیبیاں نال جیہڑیاں سکیاں بھیناں وی سن آپ ویاہ کر لیا۔

سردار لہنا سنگھ لہور دے تن سانجھے حاکماں وچوں اک حاکم سی۔ اوہ مہاراجا رنجیت سنگھ دے وارے تائیں جیوندا رہیا۔ اوہ ''درگا'' دا پتر سی جو' سندھاں والی'' (امرت سر) دا رہن والا سی پر کہنیا لال دے مطابق ایہہ شخص نون قوم دا جٹ سی جو ''لدھے'' دا رہن والا سی۔ اوہ محنت مزدوری کر دا تے کدی منگ پن کے گزرا کر لیندا۔ بھک تس دا ماریا اوہ روڑاں والا دے بھنگی سردار گوربخش سنگھ کول چلا گیا تے پاہل لے کے سکھ سج گیا۔ ہن اوہ بھنگی مثل وچ رل کے لُٹ مار کرن لگ پیا۔ لہنا سنگھ اک ہشیار چلاک بندا سی۔ اوس بڑی تیزی نال ترقی کیتی۔ لٹیا ہویا مال اسباب روپیا دھیلا' ولیٹیا' بھوئیں بھانڈا جوڑ کے عزت دار ن بیٹھا۔ اوس گوربخش سنگھ دی اجازت نال ''دکھنی'' وچ اک کچا قلعہ وی اسار لیا تے اوتھے ای رہن لگ پیا۔ اوہ اک طاقتور سکھ سردار سی اس لئی گجر سنگھ نے جدوں لہور اُتے قبضے لئی چڑھائی کیتی تاں اوس سردار لہنا سنگھ نوں نال رلا لیا۔ اس طرح اوہی طاقت دونی ہو گئی سی۔

سردار لہنا سنگھ نے ۳۲ ورہے تک لہور دے تیجے حصے اُتے حاکمی کیتی۔ لہنا سنگھ دے ملازم تے سپاہی اوہدے پورے پورے وفادار سن۔ ۱۷۶۶ء وچ جدوں احمد شاہ ابدالی نے لہور اُتے چڑھائی کیتی تاں سردار لہنا سنگھ قصور چلا گیا۔ لہوریاں نے احمد شاہ ابدالی اگے سردار لہنا سنگھ دی بڑی تعریف کیتی تے اوہنوں سفارش کر دیاں آکھیا کہ اوہ سردار لہنا سنگھ نوں ای لہور دا گورنر بنا دیوے۔ جیہدے اُتے اوس لہور دی گورنری لئی سردار لہنا سنگھ نوں اک خط وی گھلیا تے پر اوس موضع ''موڑھ'' دے رحمت اللہ بیگ راہیں ایہہ پیشکش ایہہ کہہ کے رد کر دتی کہ'' جے میں گورنر بن گیا تاں سکھاں دی نظر وچوں گر جاواں گا'' ایہناں تن حاکماں ویلے لہور واسی بہوں تنگ سن۔ اوہناں اس قہر توں بچن لئی رنجیت سنگھ نوں لہور اُتے حملے لئی ترلا ماریا۔ ایہدی شاہدی یونس ادیب ہوری کجھ اس طرح دیندے نی کہ'' ۱۸۱۰ء وچ حجرا شاہ مقیم توں اک بندا امیر محکم لاہور آیا۔ اوس ویلے لہور وچ تنا سکھاں دی سانجھی حاکمی سی لہندے ول بھاٹی تک سوبھا سنگھ دی حاکمی سی۔ میر محکم سوبھا سنگھ نوں ملیا تے بھاٹیوں باہر واہی بیجی دی اجازت منگی۔ اوس بھاٹی دے اندر اپنا مکان وی بنا لیا۔ سوبھا سنگھ اوہدی سوجھ بوجھ پاروں اوہدے اُتے پورا بھروسا کر دا سی۔ اس لئی سوبھا سنگھ نے اوہنوں بھاٹی لوہاری دروازے دا انچارج بنا دتا۔ اوس ویلے شہر دی حالت ایہہ سی کہ سارے شہر دی کمائی تن حاکم آپو وچ ونڈ لیندے سن۔ لوک اینے کمزور سن کہ فصیلاں ٹپ کے لُٹن آون والیاں نوں روکنا اوہناں دی ہمت توں باہر سی۔ میر محکم نے ایدھر

اودھر ہتھ مار کے اپنے آپ نوں چنگا تگڑا بنالیا۔ او ہنے نواں کوٹ تے چوک جھنڈا وچ غلا منڈی بنالئی۔

میر محکم دا سکھاں دے وارے ہورا گے ودھنا مشکل سی۔ اس لیے او ہنے رنجیت سنگھ نوں لہور دے اندر لے حالات تے فوجی طاقت بارے بھرویں جانکاری دتی۔ رنجیت سنگھ پہلاں ای لہور اتے نظراں گڈی بیٹھا سی۔ (انج وی شاہ زمان افغانستان جاندا چنانچہ دریا وچ توپاں ڈبیاں چھڈ کے چلا گیا سی۔ جیہناں نوں رنجیت سنگھ نے دریا چوں کڈھا کے شاہ زمان نوں گھلیا سی' جیہدے صلے وچ او ہنے رنجیت سنگھ نوں لہور دی مالکی دا پروانہ وی دتا ہویا سی) اوہ دوسو جوان لے کے لہور اُتے چڑھ آیا میر محکم نے بوہا کھول کے رنجیت سنگھ نوں لہور دے اندر واڑ لیا تے جا کے سوبھا سنگھ نوں آکھیا کہ رنجیت سنگھ دس ہزار جواناں نال لہور شہر اندر وڑ آیا اے۔ سوبھا سنگھ اوسے ویلے لُک گیا۔ رنجیت سنگھ نے مگروں لہنا سنگھ تے گجر سنگھ نال اوہ نبڑ لیا تے پورے لہور اُتے قبضہ کر لیا''۔

جس ویلے رنجیت سنگھ نے لہور اُتے قبضہ کیتا تاں سوبھا سنگھ تے گجر سنگھ مر چکے سن پر لہنا سنگھ اوسے ویلے جیوندا سی پر لہور اُتے قبضے ویلے اوہ وی مر گیا سی۔

ایتھے انج جاپدا اے جویں یونس ادیب ہوراں سنی سنائی لوک روایت درج کر دتی اے۔ اوہناں دی اس غلطی نوں غلطی اس لئی نہیں آکھیا جاسکدا کہ اوہناں دا موضوع زبانی روایت سی پر قیاس آکھدا اے کہ میر محکم آیا تے سوبھا سنگھ دے وارے ای ہوئے گا۔ ایس لئی او ہنے رنجیت سنگھ دے لہور اُتے قبضے ویلے سوبھا سنگھ دے پتر نوں رنجیت سنگھ دے آون دا دسیا ہوئے گا۔ پروفیسر نصیر احمد چیمہ لکھدے نیں۔

> ''پنجاب دی دھرتی اُتے ایہہ بدامنی دا زمانہ سی۔ بے یقینی تے بے کسی توں پنجاب دے وسنیک اپنی حیاتی دا بھار چکن توں وی اوازار سن۔ دہلی دا تخت کمزور سی تے ایس صوبے وچ نراجے (لاقانونیت) دی افراتفری پئی ہوئی سی۔ علاقے دے زورآور مالک اک دوجے دے علاقے اتے حملے کر کے لُٹ مار تے کشت و خون دا بزار گرم کری رکھدے سن۔ لوکاں نوں اپنا مال تے عزت بچان واسطے سر ہتھ تے رکھ کے مقابلہ کرنا پیندا سی''۔(۱۹)

وستیاں وستیاں نال تے قبیلیاں دوجے قبیلیاں نال لڑائیاں چھوہیاں ہوئیاں سن۔ ساری مخلوق نکے نکے گروہاں وچ ونڈی گئی سی تے زندگی بڑی غیر محفوظ ہوگئی سی۔ لوکاں دے دل سخت ہو گئے سن۔ بھائی چارے دا جذبہ مُک گیا سی۔ چوری چکاری ودگئی سی تے دھوکھا فریب ظلم تے تشدد عام ہو گئے سن۔ اک پاسے مقامی دشمنیاں سن تے مغل شہزادیاں دیاں اقتدار واسطے جنگاں توں سارا علاقہ زیر زبر سی تے دوجے پاسے سکھاں دی یلغار تے بیرونی حملہ آوراں احمد شاہ ابدالی تے نادر شاہ دی فوج کشی پاروں پنجاب تباہ و برباد ہو رہیا سی۔ پروفیسر نصیر احمد چیمہ وارث شاہ دے سمے بارے لکھدے نیں۔

''وارث شاہ دیکھ سمے دا پنجاب سیاسی پکھوں لہولہان سی' دیویاں نوں بجھد یاں تے اوہناں توں اٹھدے ہوئے دھوئیں نوں اپنے سنگھ توں تھلے لنگدیاں محسوس کیتا گھوڑیاں دیاں ٹاپاں دی آواز تے اوہناں دی بھگدڑ دی اڈن والی مٹی دا انھیر ا اوہناں دے ساہمنے آیا دھاپی دے اس دور وچ بس دنیا ای دنیا سی۔ قتل وغارت انج سی جیونیں کیڑیاں مکوڑیاں نوں پیراں ہیٹھاں مدھ دتا جاوے''۔(۲۰)

جدوں باہرلی دنیا وچ ایہو جیئے سوالات ہوون تاں انسان دی اندرلی دنیا تے وی اک چنگا چھوکھا اثر پیندا اے اس اثر نوں تن طرحاں ویکھیا جاسکدا اے۔

۱۔ اک تے ایہہ کہ بندہ اس رنگ وچوں لذت محسوس کردا اے ایہہ لہو دی ہولی اوس دے من دی کھیڈ بن جاندی اے تے اوہ وی عام درندیاں نال رل کے ایس خونی کھیڈ دا مہرا بن ویندا اے۔

۲۔ ایہہ سارے حالات ویکھ کے اوہدا دماغ چل جاندا اے اوہ اللہ دی ایس احسن تے اشرف المخلوق دے کارنامے ویکھ کے اپنے ہوش حواساں نوں قائم نہیں رکھ سکدا تے انج اوہ پاگل ہو جاندا اے۔

۳۔ تے تریجی تھاں تے اوہدے ساہمنے حقیقتاں کھل کے ساہمنے آجاندیاں نے تے اوہ ایہناں سارے حالات دا ٹھیک طرح سٹا کڈھ لیندا اے پئی ایہہ لوبھ' حرص تے لالچ وچ ڈبی ساری مخلوق اندروں تاں نفسا نفسی نال بھری پئی اے۔ ہر بندے دا مال زر جوڑن تے وسیب وچ اچا ناواں بنان واسطے ہر دوجے بندے نال شریکے دا سانگا ہوندا اے۔ ایس کھیڈ وچ جو کوئی اوہدے ساہمنے آوندا اے اوہنوں وڈھ ٹک کے اپنا مطلب کڈھ لیندا اے۔ تے اخیر ایس خونی کھیڈ وچ کسے ہتھوں آپ وی اپنے کیتیاں پاروں پار ہو جاندا اے۔

اخیرلے ویلے جدوں دنیا دا فانی ہوون دا سٹا پک کے اوہدے ساہمنے آوندا اے تاں اس ویلے اوہ اندروں چیک اٹھدا اے۔ ایتھے پہنچ کے اوہ دنیا دے سواداں تے ساریاں رنگ رلیاں اتے لعنت بھیجدا اے تے اپنے اندر دے سکون لئی اک نویں دنیا دے خیالاں وچ ڈب جاندا اے۔ اس دنیا وچ اوہ جتنی اگانہہ اُڈاری ماردا اے اوہدے اتے نویں نویں دنیا دے پردے اٹھدے جاندے نیں۔ ایہہ تریجا راہ اے جیہدے اُتے وارث شاہ ٹریا۔ وارث شاہ ہوراں اپنے سمے دے پنجاب اُتے واپریاں نوں قصہ ہیر رانجھا راہیں نویکلے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ وارث شاہ دے سمے دے سیاسی حالات جنہاں دی اتھل پتھل دا مُڈھ چھتے بادشاہ اورنگزیب دے مرن پچھوں بدھا جوں جوں وقت لنگھدا گیا' ہندوستان دے سیاسی اسمان اتے اندروں مرہٹیاں تے سکھاں تے باہروں نادرشاہ افشار تے احمد شاہ ابدالی دے ہلیاں دے روپ وچ لال ہنیر یاں گھلیاں رہیاں تے وسیب وچ بدامنی تے بے سکونی ودھدی گئی۔ ہر پاسیوں انجانے ڈر تے خوف دے بدل گجدے رہے۔ ایہدی اک وڈی وجہ تاں اس سمے

دے چغتے باتشاہاں دی سیاسی تے فوجی کمزوری سی۔ چغتیاں ہندوستان نوں اک لمے چرمگروں خون دیاں ندیاں وہا کے اِک مضبوط سیاسی وحدت بخشی سی جیہدے نال آسے پاسے دے ملکاں اتے وی اس سمے ہندوستان دا سیاسی رُعب آ ہا۔

اس سمے دے سیاسی پکھ بارے گل کتھ کر دیاں ہویاں آر۔ پی۔ ترپاٹھی لکھدے نیں۔

''بادشاہ سلطنت کی علامت تھا وہی ساری طاقت اور امن وامان کا مرکز ومنبع سمجھا جاتا تھا۔ مقتدر اعلیٰ کی تبدیلی سے عام طور پر وراثت کی جنگ شروع ہو جاتی جس کے سبب نظم وضبط معطل ہو جاتا۔ بدامنی پھیل جاتی اور کاشتکاروں، تاجروں اور سرکاری ملازموں کے روزمرہ کے کاموں میں خلل پڑتا۔ ہر چیز کی کایا پلٹ ہو جاتی کسی چیز کا توازن برقرار نہ رہتا تھا''۔(۲۱)

وارث شاہ دے سمے دے ایہہ سیاسی حالات سن جینہاں وچ لٹ مار تے ظلم فساد دا ہر پاسے بازار گرم سی۔ اعتبار وساہ، لجپالی تے بھرابندی دیاں قدراں مکدیاں جا رہیاں سن۔ خون دے رشتیاں دا وی اعتبار اٹھدا جا رہیا سی ہر پاسے اندروں تے باہروں دے ہلیاں پاروں نفسانفسی تے افراتفری دا راج سی۔ اس سمے اس دھرتی دے نامور سُپتر وارث شاہ ہیر رانجھے دی لوک داستان راہیں اپنے سمے دے سیاسی حالات نوں اجیہے سُچجے تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ نال بیان کیتا پئی اوہناں وچوں کئیں مصرعے اج وی اکھاناں دے روپ وچ ورتے جاندے نیں۔ لوک ہیر پڑھ کے سُن کے اپنا من پرچاندے نیں۔ جدوں تیک دیس پنجاب تے پنجابی موجود رہن گے وارث شاہ اپنی ہیر سمیت لوکاں دے دلاں وچ زندہ رہے گا۔

سماجی پچھوکڑ

وسیب انسان دے شعور وچوں پھٹیاں سوچاں دے وکھو وکھ روپاں دا اِک اوہ اکٹھ ہونداا ے جیہدے مطابق لوک اپنی حیاتی گزاردے ہین۔ سوہنی تے سچی حیاتی گزارن واسطے ہر سمے دے سیانے سوجھواناں چنگے مندے دا نکھیڑا کرن واسطے کجھ مُڈھلے اصول تے قانون متھے۔ جینہاں اُتے ٹر کے اک بندہ اپنی دنیاوی لوڑں دے نال نال روحانی طور تے وی کجھ پوڑیاں اگانہہ چڑھ سکے تاں جے اوہ اپنے آپ دی حقیقت نوں سمجھ کے اس کائنات وچ اپنا مقام پچھان سکے۔ ہندوستان دے وسیب دی اُساری وچ ایتھوں دے پرانیاں وسنیکاں، تے باہروں آون والیاں قوماں رل مل کے اپنی اپنی تھاں تے ڈھیر سارے جتن کیتے۔ ہزاراں ورہیاں توں اس دھرتی اُتے کھاون پیون تے دوجیاں لوڑاں دیاں شیواں دی کدی وی تھوڑ نہیں رہی۔ سگوں ایتھوں دے مال رزق، پانیاں تے موسماں دے وکھو وکھ رنگاں دی کھچ پاروں ہمیشاں باہروں دیاں دھاڑ وقوماں ایتھے آ کے قبضے کر دیاں رہیاں۔ ایس دھرتی دا پوری دنیا وچ اس پاروں ڈھیر سارے مان نال سر اُچا اے پئی ایتھوں دے وسیب وچ انسانیت دے حوالے نال اُچیاں تے سُچیاں قدراں، رسماں تے ریتاں موجود سن۔ جینہاں اُتے لوک اپنیاں جاناں وار کے وی ایہناں دا پالن کر دے سن۔ چغتیاں دے اخیر لے سمے ہندوستان دے وسیب اُتے ڈھیر سارا اوکھا ویلا سی۔ سیاسی بدامنی، لُٹ مار، قتل دنگے تے افراتفری پاروں وسیب دے سماجی پکھ اتے ٹٹ بھج دا عمل شروع ہو چکیا سی۔

آغا اشرف چغتیاں دے سمے دے ڈولدے وسیب دی حالت بارے لکھدے نیں۔

> ''امراء اور درباری عیش کے دلدادہ تھے اور فرائض منصبی سے لاپرواہ، جاگیردرانہ نظام کی حرابیاں حکومت پر اثر انداز تھیں، سپاہی، شاعر، صوفی، مفت خوری کے عادی تھے۔ جاگیر داروں اور منصب داروں میں غدار بھی تھے۔ قاضیوں اور محتسبوں میں رشوت خور تھے۔ مسجدوں کے امام جاہل تھے۔ رمضان کا احترام تک باقی نہ رہا تھا۔ دستکار اور اہل حرفہ اپنے بیوی بچوں کے نان نفقہ اور پرورش کی ذمہ داریاں پوری نہ کرتے تھے''۔(۲۲)

وارث شاہ دے سمے پنجاب دی سماجی حالت وی سیاسی اگاڑ پچھاڑ تے اتھل پتھل دے پاروں خراب ہو چکی سی۔ غیر یقینی سیاسی حالات دے سببوں اگلے دن دا کوئی وساہ نہیں سی پئی باہروں یا اندروں کوئی نویں مصیبت یاں عذاب نہ نازل ہو ونجے۔ ایہدے پاروں لوکاں دے ذہن اتے انجانا جیہا ڈر خوف سوار رہندا سی۔ اس ڈر دے نال لوکاں دے اعتقاد پہلے نالوں وی کمزور ہو گئے سن۔ کوئی پکا پیڈا اچارا کرن دی تھاں ٹونے ٹوٹکے کیتے جاندے سن۔ کسے سفر یاں مہم اتے جان واسطے پہلاں نجومیاں نوں سد کے حساب کران دا رواج وددھا جا رہیا سی۔ موت دے موقعے اتے عجیب رسماں کیتیاں جاندیاں سن۔ وارث شاہ دے سمے وسیب وچ ہندو تے مسلمان اکٹھے سن۔ ہندواں وچ کسے دی موت اتے باہمناں نوں سد لیا جاندا سی تے مرن

والےنوں فرش اتے لٹا دتا جاندا سی تے اہدے اتے منتر پڑھے جاندے سی نیڑے دے رشتہ داراں تے غریب لوکاں وچ کھانا ونڈیا جاندا سی۔ تاں جے مرن والے دی روح نوں اگلے جہان وچ سکون مل جائے۔ فرش نوں گاں دے گوبر نال لیپ کرواتے اوہدے اتے گھاہ وچھایا جاندا سی۔ اوہدے اپر مردے نوں لٹا دتا جاندا سی۔ اوہدا سر اُبھے پاسے تے لتاں لمے پاسے۔ تے مُنہ تھلے نوں کر دتا جاندا سی۔ فیر اوہدے اتے گنگا دا پانی چھڑکیا جاندا سی۔ مرن والے دے پچھلے اک گاں باہمن نوں دان کر دیندے سن۔ تلسی دے کجھ پتے مرن والے دے سینے اُتے ذات دا نشان متھے اتے لایا جاندا سی۔ فیر مردے نوں ارتھی تے رکھ کے چتا ول لیا جاندا سی۔ جے کر کوئی بندہ اپنے گھر توں دور پردیس وچ مرو نجے آہا تاں اوہدے پچھلے مرن والے دی یاد وچ اک چتا تیار کروا ندے سن جیہدے اتے ہرن دی کھل' اک بانس' آٹا تے گری دا اک کھوپا ساڑ دتا جاندا سی۔ ایہدا مطلب ایہہ ہوندا سی پئی مردے دیاں ہڈیاں وی سڑ گئیاں' مرن آلے دے بھرا' پتر' تے نیڑے دے لگدے اپنے سر دے وال تے داڑھی وی مُنا چھڈ دے سن تے جیہڑے کپڑے مرن آلا شوق نال پہندا آہا اوہ وی ساڑ دتے جاندے سن ایس توں بعد چتا دی سواہ نوں اکٹھا کر کے ہرن دی کھل وچ بنھ کے گنگا وچ لڑھا دتا جاندا سی۔ ایس موقعے اتے رسماں بارے محمد اشرف کنور لکھدے نیں۔

''ضعیف الاعتقادی پر مشتمل متعدد رسومات مردے کو گھر سے لے جانے سے پیشتر اور اس کے بعد ادا کی جاتی تھیں ان سے یہ یقین کرنا مقصود ہوتا تھا کہ مرنے والے کی روح لوٹ کر واپس نہیں آئے گی۔ تقریباً ۱۰ دن تک (الگ الگ ذاتوں کے رواج کے مطابق دنوں کی تعداد بھی مختلف ہوتی تھی) گھر کو ناپاک سمجھنے کا رواج عام تھا۔ ان دنوں میں نہ گھر میں کھانا پکتا تھا اور نہ ہی چولہے میں آگ جلتی تھی۔ رشتہ دار کھانا اور دیگر ضروریات مہیا کرتے تھے۔ پورا کنبہ فرش پر پتوں کے بچھونے پر سوتا تھا۔ اس دوران مرحوم کو بھی فراموش نہیں کیا جاتا تھا۔ درحقیقت مرحوم کی غیر مادی روح کو اصل روح کی شکل یا پریت کا جسم حاصل کرنے سے باز رکھنے کے لیے متعدد رسمیں ادا کی جاتی تھیں''۔ (۲۳)

ہندو وسیب وچ ایہہ ساریاں رسماں کیتیاں جاندیاں سن تاں جے مرن والے دی روح نوں اگلا پینڈا کرن وچ طاقت ملے تے اوہ چھیتی چھیتی نال ہندو دھرم دے کرم دے اصول مطابق اپنا اگلا جنم لے لووے۔ اس کم نوں پورا کرن لئی مرن آلے دے پچھلے ہور ۱۰ دن صرف چاولاں دی کھیر اُتے گزارا کردے سن۔ تاں جے مرن آلے دی روح نوں اگانہہ سکھ ہووے۔ مرن والا جے گھر دا وڈیرہ ہووے آہا تاں پورا خاندان ایہناں رسماں وچ شامل ہوندا سی۔ جے مرن والا بادشاہ ہووے آہا تاں اوہدا سوگ پوری بادشاہی وچ تن دناں واسطے منایا جاندا آہا۔ سلطان دا جانشین نیلے رنگ دا ماتمی لباس پہندا آہا۔ بادشاہ دے جنازے اتے شاہی چھتر رکھیا جاندا سی۔ اس بارے وچ ڈاکٹر محمد اشرف کنور لکھدے نیں۔

''دبدبہ اور تعظیم کے لحاظ سے جو اہمیت اس کو زندگی میں کو حاصل تھی وہی حیثیت موت کے

بعد اس کی قبر کو حاصل ہو جاتی۔ مرحوم سلطان کے ذاتی محافظوں، ہاتھیوں اور گھوڑوں کو بالکل اسی طرح اظہار عقیدت کے لیے اس کے مقبرے پر لایا جاتا تھا جس طرح اس کی زندگی میں۔ اس کے جوتے اس کی قبر کے پاس رکھ دیئے جاتے تھے اور لوگ انہیں مرحوم سلطان کی نشانی سمجھ کر اظہارِ عقیدت کرتے تھے"۔ (۲۴)

مسلماناں وچ موت توں بعد دیاں رسماں وچوں تیجے دن نوں ڈھیر اہم سمجھیا جاندا سی۔ مرن والے دی روح نوں ثواب پہنچان واسطے قرآن پڑھیا جاندا سی تے کجھ تھانواں اُتھے موجود لوکاں اتے گلاب دا عرق وی چڑایا جاندا سی۔ اخیر اُتے روٹی دتی جاندی سی، کجھ قبیلیاں وچ شربت تے پان پیش کرنا ضروری سمجھیا جاندا سی۔ انجے کر کے اتھوں دے وسیب وچ شادی بیاہ دیاں رسماں وی اپنے مُڈھ یاں پچھوکڑ دے حوالے نال چوکھیاں ہندو وسیب وچوں ای ٹریاں آندیاں نیں۔ شادی واسطے عمر دی کوئی خاص حد مقرر نہیں سی ہندو تے مسلمان دوہناں وچ نکی عمر وچ شادی نوں چنگا سمجھیا جاندا آہا۔ چھیتے بادشاہ اکبر اس مسلے وچ اک قانون بنایا جیہدے مطابق لڑکے دی عمر گھٹو گھٹ ۱۶ سال تے کڑی دی، گھٹو گھٹ ۱۴ سال مقرر کیتی۔ اس مسئلے وچ کڑی مُنڈے داماں پیوایہدا فیصلہ کرنا اپنا حق سمجھدے سن۔ ہر قبیلے وچ شادی ویاہ وچ ڈھیر ساریاں رسماں نوں اپنی وسیب وچ حیثیت مطابق کردے سن۔ سبھ توں پہلاں کُڑی منڈے دے خاندان والے کئیں ملاقاتاں توں بعد جدوں رشتہ کرن اتے رضامند ہو جاندے سن تاں اوہنوں تلک لگاون یا منگنی دی رسم ادا کیتی جاندی سی۔ اس توں بعد شادی دا دیہاڑا دوہناں خانداناں دے مشورے نال متھیا جاندی سی جس توں پچھوں شادی دی تیاریاں وڈے جوش جذبے نال شروع کیتیاں جاندیاں سن۔ عام طور تے کئیں دیہاڑے پہلاں توں کُڑی دے گھر نیڑے دے رشتہ داراں تے محلے دیاں کُڑیاں اکٹھے ہو کے گیت گاوندیاں سن۔

دوجھے پاسے منڈے والے سہاگ دے گھڑوی گھر وچ کُڑیاں تھالی یا ڈھولک دی تھاپ اُتے نڈھے دے گاون گاندیاں سن تے باہر ڈیرہ اُتے گوویے طبلے سارنگی وجا کے جواناں دے دلاں نوں خوش کردے تے کئیں جوان مُنڈے ڈھول دی تھاپ اُتے بھنگڑا پاوندے سن۔ اخیر برات والے دن سارے جانجی زرق برق کپڑے تلے گچ جُتیاں نال سج دھج تے آپنیاں سواریاں اُٹھاں، گھوڑیاں نوں نویکلے ڈھنگاں نال سجا کے برات جوڑ کے وڈی سج دھج نال کُڑی دے پنڈ ول ٹردے سن۔ اس سمے جانجیاں دی سج دھج صدیاں پرانی ثقافت تے رہتل بہتل دا اک سچا نمونہ ہوندی سی۔ ہندواں وچ کڑی دا پیو کڑی دا نڈھے نوں بندھن وچ بنھن توں پہلاں کُڑی نڈھے نوں اک منڈپ اتے بٹھا دیندا سی۔ ایتھوں شادی دی اصل رسماں شروع ہوندیاں سن۔ ایتھے نڈھے کُڑی دی چادر دی اک چوک نوں گنڈھ دے کے بنھ دیندے سن ایہدا مطلب ہمیشاں ہمیشاں واسطے اک نہ ٹٹن والے بندھن وچ بنھنا ہوندا سی۔ ایس توں بعد اگ دے آسے پاسے ست پھیریاں دی رسم ہوندی سی۔ ہندوواں دے پنڈت پھیریاں دے نال منتر پڑھدے سن۔ ایہہ رسم کُڑی نڈھے نوں ہمیشاں واسطے پتی پتنی دے بندھن وچ

بنھ دیندی سی۔ باقی ساریاں رسماں دی حیثیت دوجھے درجے دی ہوندی سی۔ مسلماناں وچ شرح محمدیؐ دے مطابق عالمِ دین کُڑی نڈھے دے خاندان دے گواہاں دی گواہی وچ نکاح پڑھد اسی۔ اس نکاح دی رسم توں بعد چھوہارے تے لڈولوکاں وچ ونڈے جاندے سین۔ وارث شاہ دے سمے براتاں کُڑی والے خاندان کول کئیں دیہاڑے راہندے سن۔ اس موقعے دیاں رسماں بارے ڈاکٹر محمد اشرف کنور لکھدے نیں۔

''دلہا کی بارات ایک دن اور زیادہ سے زیادہ دس دن تک ٹھہرتی تھی دلہا اور دلہن رخصتی سے قبل کی شام کو متعدد دیگر تقریبات ہوتی تھیں۔ جو دورِ قدیم کی دلچسپ یادگاریں معلوم ہوتی ہیں۔ دلہن تک پہنچنے کے لیے دلہا اور اس کے سالڑے کو زبردستی راستہ بنانا پڑتا تھا۔ بعض مقامات کے رواج کے مطابق دلہا کسی چرائی ہوئی چیز کو حاصل کرنے کے لیے یا دلہن کو لے کر باہر نکلنے کے لیے کنواری لڑکیوں کو رشوت دے کر اپنا پیچھا چھڑاتا تھا۔ بڑے پیمانے پر جہیز دلہن کے ساتھ دینا ہوتا تھا۔ بعض حالات میں دلہا کو چند لونڈیاں بھی دی جاتی تھیں جو بعد میں دلہا کی داشتہ بن جاتی تھیں''۔(۲۵)

وڈے امیر طبقے دیاں شادیاں ہور ڈھیر سج دھج نال ہوندیاں سن۔ کیوں جے امیر، وزیر، جاگیردار، باتشاہاں دی ویکھا ویکھی مال زر نوں پانی وانگوں لڑھاندے سن۔ اس امیر طبقے کول مال زر، سونے چاندی دے ڈھیر سن۔ کجھ خانداناں کول مناں دے حساب نال سونا چاندی سی، اس وڈے طبقے وچ عیاشی تے فضول خرچیاں ڈھیر ساریاں سن۔ ایہہ امیر وزیر یا صوبیدار ایہناں فضول کماں وچ اک دوجھے توں اگانہہ ودھن واسطے کئیں کئیں پٹھے سدھے جتن کردے سن۔ تخت نشینی دی رسم تاجپوشی یاں شادی ویاہ دے موقعے اتے باتشاہ کئیں پیاریاں نوں سونے یا چاندی نال تولدے سن۔ محمد شاہ رنگیلے دیاں عیاشیاں تے فضول خرچیاں بارے علی حسن چوہان لکھدے نیں۔

''۱۷۳۰ء کا واقعہ ہے کہ دلی کے تخت پر مغل محمد شاہ رنگیلا حکومت کرتا تھا۔ جس کے زمانے میں قلعہ دہلی میں روزانہ چار سو طوائفیں برہنہ ناچتی تھیں۔ قلعہ میں قوالیاں ہوتی تھیں۔ بیگمات پر حال آتا تھا، تین کروڑ روپیہ صرف سالانہ باورچی خانہ کا خرچ تھا۔ مغل محمد شاہ بادشاہِ ہند کے لیے روزانہ پانچ سو کا معجن پکا کرتا تھا۔ بادشاہ کا فرمان تھا کہ خوبصورت عورتیں فراہم کی جائیں۔ چنانچہ ایک تاجر احمد خان بہت دور دراز سے ایک مسلم گوجر لڑکی شاہرخ کو فروخت کرنے دلی لایا جسے محمد شاہ نے ایک لاکھ اشرفی ادا کر کے خرید لیا''۔(۲۶)

اس کُڑی دے وکن تے محمد شاہ دے خریدن دی خبر جدوں دلی دے چونہاں پاسے وسدے گوجراں سنی تاں اوہ قومی غیرت پاروں چغتیاں نال لڑن واسطے اٹھ کھلوتے۔ ضلع کرنال دے موضع باپاٹل دے اک مشہور گوجر سردار میدا اس کڑی نوں

چھڈ ان واسطے سونہہ کھا آ ہر وچ رجھ گیا۔ گوجراں اس کڑی نوں آزاد کران نوں اپنی موت حیاتی دا مسئلہ بنالیا۔ میدے گجراپنی قوم دے سورمیاں دا اک وڈا لشکر تیار کیتا۔ ایہہ لشکر دلی ول ٹر پیا۔ اس جنگ وچ گوجراں نوں ہار ہوگئی۔ اخیر بھاجڑ ویلے گجراں پانی پت دے اِک وڈیرے چغتے سردار نال لڑائی کر کے جاگیر کھوہ لئی تے اوہدے بیوی بچیاں نوں قیدی بنالیا۔ اس پچھوں گوجراں آسے پاسے دے کئیں پنڈاں توں مالگزاری دا ٹیکس وصول کرنا شروع کر دتا۔ دلی دے چغتے باتشاہ محمد شاہ رنگیلے گوجراں نوں کوئی نہ پچھیا اس طرحاں نادر شاہ دُرانی دے آون تائیں اس علاقے اتے ایہناں دا زور رہیا۔ شادیاں تے دوجھے خوشی دے موقعیاں اُتے فضول خرچی وچ اس سمے راجے مہاراجے وی باتشاہاں توں کدی وی پچھے نہیں سی راہندے۔ ایس سلسلے وچ جوناگڑھ دے راجے دیاں فضول خرچیاں بارے اعتزاز احسن لکھدے نیں۔

''دولت کے بل بولتے پر نمائشی رنگ رلیوں کی ایک مثال مہاراجہ جوناگڑھ بھی ہے جس نے اپنی چہیتی کتیا کی شادی پر لاکھوں روپے لٹا دیئے۔ شاہی ہاتھی اور مہاراجہ کے محافظ مکمل شاہانہ تزک و احتشام کے ساتھ عروسی جلوس کی قیادت کر رہے تھے اور راستے کے دونوں جانب کم و بیش ڈیڑھ لاکھ افراد اس رسم عروسی کے تماشائی تھے۔ جلوس کے اختتام پر خوش قسمت کلبی جوڑے کے اعزاز میں پر تکلف ضیافت کا اہتمام تھا۔ جس کے بعد انہیں خوبصورتی سے سجائے گئے جملہ عروسی میں پہنچا دیا گیا۔ اس شاہی ڈھکوسلے پر اٹھنے والے اخراجات سے چھ لاکھ بیس ہزار آبادی کی اس ریاست کے کم و بیش بارہ (۱۲) ہزار غریب عوام کی بنیادی ضروریات سال بھر کے لیے پوری ہو سکتی تھیں''۔(۲۷)

ایہناں فضول خرچیاں تے اُچا معیار زندگی دے پچھے مال دولت دی فراوانی سی۔ ایسے دولت دی فراوانی پاروں ہندوستان دے لہندے پاسیوں بھکھیاں قوماں ایتھوں دے مال زر اتے قبضہ کرن واسطے حملے کر دیاں سن۔ باہر دی دنیا وچ ہندوستان نوں سونے دی چڑی وی اسے پاروں آکھدے سن۔ وارث شاہ دے سمے وسیب وچ رہتل بہتل دے حوالے نال دو وڈے دھڑے نظریں آوندے نیں۔ اک حاکم دھڑا جیہدے وچ باتشاہ، شہزادے، وزیر، امیر، درباری مشیر، صوبیاں وچ صوبیدار تے کئیں وڈے عہدیدار، نکیاں ریاستاں وچ راجے مہاراجے ایہناں دے نال فوجی افسر تے جاگیردار سن جیہڑے اپنے اپنے ذوق شوق تے مال زر دے حساب مطابق شاہی محلاں، قلعیاں تے اچیاں وڈیاں وڈیاں حویلیاں وچ راہندے سن۔ ایہناں محلاں یا حویلیاں اندر وی پورا اک شہر آباد ہوندا سی جیہدے وچ وکھو وکھ کماں کاراں واسطے نوکر چاکر، نوکرانیاں تے محافظ دستیاں دے سپاہی، مال زر دے خزانے، گھوڑیاں دے اصطبل تے اسلحہ خانے سبھ کجھ رکھیا جاندا سی۔ دوجھا دھڑا غریب زمیندار، واگیاں، محنتیاں کامیاں تے حیاتی دیاں لوڑاں دیاں نکیاں وڈیاں شیواں بناونے والے کاریگراں تے پیشہ وراں دا سی جیہڑے شہراں تے پنڈاں تھانواں تے نکیاں کچے گھراں وچ رہندے سن۔ اس سمے صرف وڈے طبقے دے لوک پکی اٹاں دے مکان تے محل بنا

سکدے سن۔ تھلے دے طبقے نوں پکی اِٹ ورتن دی اجازت نہیں سی۔شہراں وچ چھوٹے موٹے کم تے صفائی کرن والیآں دیاں وستیاں شہروں باہر ہوندیاں سن۔ پنڈاں تھانواں دی وسوں اکا عارضی ہوندی سی۔ اکدن وچ وستی آباد ہو جاندی سی تے جے لوک اپنی یاں اپنے ڈنگراں دے گھاہ پٹھے تے پانی واسطے جدوں اک تھاں نوں چھڈ دے سن تاں اوس وستی والی تھاں تے اک دن بعد کوئی نہیں سی کہہ سکدا اپئی ایتھے وی کوئی آبادی رہی اے۔نویں تھاں اُتے وی اک دو دن وچ پوری وستی آبادی ہو جاندی سی۔اس سمے جنگل عام سن تے اوتھوں لکڑ آسانی نال لبھ جاندی سی۔اس واسطے رُکھاں دے ملے تے موٹے لڑے جوڑ کے چھپر بنا لئے جاندے سن۔ ایہناں چھپراں دی چھت گھاہ تے رکھاں دیاں پر انبلاں دی ہوندی سی۔ کئیں واریں موسم دے مطابق اوہدے آسے پاسے مٹی دیاں کچیاں کندھاں اُسار لئیاں جاندیاں سن۔ کھاندے پیندے لوک اپنے گھر اگے اِک تھلہ یاں چبوترہ وی بناندے سن تاں جے اوتھے خاندان دے مرد اکٹھے ہو کے راتاں نوں یا دن وچ بیٹھدے سن۔ عام رہن سہن بارے ڈاکٹر محمد اشرف کنور لکھدے نیں۔

''خوش حال کساں پیتل اور ملی جلی دھاتوں کے برتن استعمال کرتے تھے جبکہ غریب لوگوں کے برتن پکی مٹی کے ہوتے تھے جو گاؤں میں ہی بنتے تھے۔ عام لوگوں کی زندگی میں لباس کے رکھ رکھاؤ، سنگار یا کھانے پینے کے معاملات کا زیادہ اہتمام نہ تھا۔غریب لوگ عام طور پر فرش پر سوتے تھے۔جسم کو ڈھکنے کے لیے ایک دھوتی اور ایک معمولی کپڑے کی چادر استعمال کرتے تھے۔ باجرے کی روٹی، چاول اور دال اور کبھی کبھی گھی، مرچ اور پیاز کی چٹنی ان کی روزمرہ خوراک تھی۔اگر رات کا کھانا بچ جاتا تو دوسرے دن صبح کھا لیا جاتا ورنہ عام طور پر دو وقت کھانے کا رواج تھا''۔(۲۸)

اس سمے روٹی نال گھیو شکر تے دودھ وڈی خدمت سمجھی جاندی سی۔لوکاں کول ڈھیر ڈھور ڈنگر ہوندے سن۔اس واسطے پنڈاں تھانواں وچ دودھ ویچن دا رواج نہیں سی۔ دودھ توں گھیو بنا کے ویچیا جاندا سی اس واسطے ہر کسے نوں دودھ لسی عام مل جاندا سی۔میلیاں ٹھیلیاں تے شادیاں دے موقعیاں اتے دیسی شراب پین دا وی رواج سی۔وارث شاہ ہوراں آپ وی کھیڑیاں دی جنج دی سج دھج تے جانجیاں دیاں ٹوہراں تے شراب پین دا وی ذکر کیتا تے ایہدے نال نال جنج ڈھکن ویلے ڈھاڈی کنجریاں، ڈوماں، ڈھول ڈھکے، وکھو وکھ نسلاں دے گھوڑیاں تے اوہناں دے ناچ دا ذکر انج نویکلے ڈھنگ نال کیتا پئی اس سمے دے پنجاب دا سارا نقشہ اپنے وکھو وکھاں رنگاں سمیت ساہمنے آؤندا اے۔

''ڈھاڈی کنجریاں بُھگتنے نقلیے سن نالے ڈوم سرور خود گائے کے جی
کشمیریاں دکھنی نال واجے تر ہیاں تو تیاں چھنا چھنکائے کے جی
چڑھ گھوڑیاں کھیڑیاں گنڈھ پھیری چڑھے گبھرو جنج پھبائیکے جی

کیسر بھنڑے پگاں دے پیچ دونویں گھوڑے لوہل جھمیل چھنکائیکے جی
کاٹھیاں سرخ بنات دیاں ہتھ نیزے داروپی کے دھرگ وجائیکے جی
پھلاں سہرے طُریاں نال لٹکن ٹکے دتے نیں لکھ لوٹائیکے جی
وارث شاہ دے مکھ تے بنھ مکٹاں سوئن سہرے بناں بنائیکے جی''(۲۹)

کپڑیاں دے سلسلے وچ وکھو وکھ طبقیاں وچ فرق سی غریب زمیندار تے دوجھے لوکاں دے کپڑے قریباً اکو جیئے ہوندے سن اک چولا تے تہبند سر اُتے پگڑی بنھن دا رواج سی اس سمے ہندوستان وچ پگڑی یاں پگ بارے ڈھیر ساریاں روایتاں لبھدیاں ہن جویں کہ کدائیں کسے رُسے ہوئے بندے نوں منان واسطے کوئی بندہ اپنی پگ سرتوں لاہ کے اوہدے پیراں اُتے رکھ دیندا سی تاں وڈیاں وڈیاں دشمنیاں تے ناراضگیاں پگ مُکا دیندی سی۔ بے عزتی نوں دسن واسطے پگ پیراں وچ رولن دا محاورہ بولیا جاندا سی۔ امیر لوک سر اُتے کلاہ زری زربفت مخملی کام دا چوغہ تے لک اُتے اِک چٹے رنگ دی پیٹی بنھی جاندی سی۔ کجھ طبقے اپنی خاص پچھان واسطے کجھ' خاص قسم دے لباس وی پہندے سن۔ سپاہیاں دی کوئی خاص وردی نہیں سی ہوندی سپاہیاں دی خاص پچھان تاں صرف اوہناں دے ہتھیار ہوندے سن۔ شاہی نوکراں دی پچھان واسطے لک دی پیٹی تے جیب دا لال رنگ دارومال لال رنگ دیاں جتیاں ہوندیاں سن۔ سرکاری اہلکار عام طور تے مہر والیاں مندریاں پاندے سن۔ پنجاب وچ پگ توں علاوہ اک ان سلی چادر موڈھے اتے لئی جاندی سی۔ ایس سمے غریب لوک لکڑ دیاں کھڑاواں وی پاندے سن۔ صوفی فقیر لوک اون دا بنیا ہویا ڈھیلا ڈھالا لباس پاندے سن۔ ہندو باہمناں تے سادھواں جوگیاں دے لباس بارے ڈاکٹر محمد اشرف کنور لکھدے نیں۔

''برہمن اپنی پیشانی پر تلک لگا تا سنہری حاشیے کی ٹوپی استعمال کرتا اپنے ہتھ میں ایک دوشاخہ (بیساکھی) رکھتا تھا۔ اور پیروں میں قیمتی دھات کی جڑی ہوئی چپل پہنتا تھا اور اسی حال میں پورے قصبے میں ہر خاص و عام کو برکت کی دعائیں دیتا ہوا گھومتا پھرتا تھا۔ تارالدنیا افراد (سادھو جوگیوں) کا کوئی مقرر کردہ لباس نہ تھا۔ زیادہ دکھاوا کرنے والے ہرن کی کھال استعمال کرتے تھے۔ اچھے لوگ نام ونمود سے پرہیز کرتے تھے۔ کچھ تارک الدنیا لوگ ایسے بھی تھے کہ جن کا لباس صرف لنگوٹی تک محدود تھا۔ اور دیگر ضروریات زندگی کے لیے ایک تونبی کافی ہوتی تھی''۔(۳۰)

ناتھ جوگی جگ دی جھلن وچ پھسان والے چکڑ' کھوبے تے مایا توں سدا بچ کے رہندے سن۔ تے لوبھ' کام' کرودھ' موہ تے ہنکار ولوں سدا ای کنڈ کری رکھدے سن۔ اوہ جتی ستی رہندے سن تے صدق لنگوٹ نوں داغ نہیں سن لگن دیندے۔ ایہناں دے گرو ناتھ جوگیاں توں وڈیاں ڈاھڈیاں مشقتاں کراوندے سن پہاڑاں وچ اوکھیاں تھانواں تے چلے کرواندے سن۔

عام طور تے بارہ بارہ سال اوہناں کولوں پانی تے ہور ڈھیر سارے اوکھے کم کرواندے سن۔ سر داڑھی دے سارے وال مُن کے ہر ویلے گھونیاں بنائی رکھدے سن تاں جے ایہناں اندروں حیاتی وچ سکھ سواد نال پیار کرن دا بی ای مکا دتا جاوے ایہناں ناتھ جوگیاں دے لباس، رہن سہن تے کھاون پیون بارے احسان باجوہ لکھدے نیں۔

''اوہناں دا سر رگڑ کے من دتا جاندا سی تے کناں وچ منرراں پا دتیاں جاندیاں سن تے اوہناں دا واس لوکوسوں توں دور ہوندا سی اتے کسے زنانی ول میلی اکھ نال ویکھن دی مناہی سی اوہ ہر جمعرات نوں گرو دے حکم نال منگن لئی جدوں لوکاں دے دروازیاں اتے جاندے سن تاں اکھاں نیویاں رکھدے سن اتے اُتانہہ جھاتی پان ولوں اوہناں نوں کرڑی ہٹک سی اوہناں نوں کوئی پائی پیسہ یا آٹہ دان منگن دی آ گیا نہیں سی۔ گوں اوہ پکا بھوجن (پکی ہوئی روٹی) منگ لیاندے سن۔ مڑ کے پورے اٹھ دن اوہیو منگیاں ہویاں روٹیاں نوں پانی وچ بھیوں کے کھاندے رہندے سن تے اگلی جمعرات نوں کسے ہور وستی منگن لئی ٹر جاندے سن اوہناں نوں اگلی جمعرات مُڑ اوسے پنڈ جان دی مناہی سی۔ اوہناں چوں چوکھے منڈی (منے سراں والے گھونے) اتے ورلے ورلے جٹا دھاری (چڑ کے رسیاں بنے لمے وال) ہوندے سن''۔(۳۱)

اس سمے ہندو مذہب دے منن والے عام طور تے ننگے سر تے ننگے پیر پھر دے سن۔ دھوتی یاں لمبے کپڑے دی اکو چادر اوہناں دا عزت والا لباس منیا جاندا سی۔ ایہہ تاں عام حالت وچ لباس سی۔ جدوں کتے شادی ویاہ ہوندا سی تاں فیرون سوونے کپڑے زیور پوشا کاں پائیاں جاندیاں سن۔ صرف ایتھوں تیکر ای نہیں سوگوں سواری جینہاں برات نالجانا ہوندا سی اوہناں نوں وی زرق برق رنگ برنگیاں جھولداریاں کچاوے' حمیلاں' گانیاں تے کاٹھیاں وی موقعے دے مطابق سجدیاں ہوندیاں سن۔ صرف ہیر دے ویاہ اتے داج تے باقی رسماں دے حوالے نال ویکھیے تاں اُس سمے دے پنجاب دی پوری ثقافت رہتل بہتل تے چلد اویہار اک چلدی فلم وانگوں ساہمنے آ جاندی اے۔

''لال گھگھرے کاڈھویں نال مشروشکی پگاں دے نال تسلیڑے نے
دریائی دیاں چولیاں نال متی کمخواب تے چنیاں پیلڑے نے
بوک بند تے عنبری بادلاسی زری خاص چوتار رسیلڑے نے
چار خانیے ڈوریے مملماں سن چھولی جالیاں سبھ سکھیلڑے نے
الاہ تے جالیاں جھمیاں سن شیر شکر گلبند رسیلڑے نے
وارث شاہ دو اوڑھنیاں ہیر رانجھا سکے تیلڑے تے جیلڑے نے''(۳۲)

وارث شاہ دے سمے پنجاب وچ شادی ویاہ دے موقعے اُتے پروہنیاں دا شادی والے گھر آون نوں میل آکھیا جاندا سی اج وی پنڈاں تھانواں تے میل ای آکھیا جاندا اے۔ ایہدے وچ کڑی نڈھے دونہاں گھراں وچ نیڑے دے ساک سین یار سجن مرد زنانیاں اپنی اپنی طبیعت مزاج تے حیثیت مطابق سنبھہ ستر کے میں والے گھر آندے سن۔ میل پھبن نال وسیب دے سماجی پکھ دا اچھی طرح پتہ چلدا اے۔ خاص طور تے جوان کُڑیاں ویاہیاں زنانیاں سولہ سنگار کر کے شادی والے گھر آوندیاں نیں' کیوں جے شادی والے گھر شادی دے موقعے آتے ہسن' گاون' نچن' ٹرن پھرن' اندر دیاں سدھراں سکاں نوں گیتاں راہیں کڈھن دی پوری آزادی ہوندی اے۔ کئیں عاشقاں نوں سوہنیاں مٹیاراں اکھاں دی خاص ویکھنی راہیں انج دے بھلیکھے پاوندیاں نیں جے اوہ کسے پاسے جوگے نہیں رہ جاندے۔ وارث شاہ میل پھبن تے ہیر سیال دے ویاہ اُتے آئیاں کڑیاں دے جوبن پھبن بارے لکھدا اے۔

''ڈاراں خوباں دیاں سیالاں دے میل آئیاں کڑیاں حور پری دے ہوش گواندیاں نیں
لکھ جٹیاں مُشک پلٹیاں نیں اٹن پدمنی وانگ سہاندیاں نیں
باراں ذات تے ست منات ڈھکی رنگ رنگ دیاں صورتاں آوندیاں نیں
اتے بھوچن سن پنج تولئے دے اتے لنگیاں تیڑ جھاؤں دیاں نیں
لکھ سنھٹی دیہن تے لین گالیں واہ واہ کیہ سہرا گاوندیاں نیں
پری ذات جٹیاں نین خونی نال ہیک مہین دے گاوندیاں نیں
نال آرسی مکھڑا ویکھ سُندر کول عاشقاں نوں ترساندیاں نیں
اک کھول کے چادراں کڈھ چھاتی اُپر واڑیوں جھاتیاں پانودیاں نیں''(۳۳)

وارث شاہ دے سمے سولہ سنگھار دا کم چوکھا سارا ودھ چکیا سی۔ مرد ہووے یاں زنانی سنگھار تے فیر زیور ڈھیر ساری وقعت رکھدے نیں۔ ایہہ اک اندروں اٹھن والی نفسیاتی بھکھ اے پئی ہر بندہ ایس گل دا چاہیوان اے کہ اوہ دوجھیاں نالوں ودھ سوہنا نظریں آوے تے ہر کوئی اوہدے نال پیار کرے۔ خورے ایہہ چیز ازل توں اللہ تعالیٰ بندے دے خمیر اندر رکھ چھڈی اے۔ حضرت محمد ﷺ دی حدیث شریف اے جس دا ترجمہ مفہوم ایہہ وے ''اللہ خوبصورت اے تے خوبصورتی نوں پسند کردا اے''۔ وارث شاہ دے سمے مرد وی کناں وچ والے پاندے سن کیوں جے کناں وچ والے پاون اک اعلیٰ مرتبہ خاندان دی نشانی ہوندی سی تے اوہدی اونی ڈھیر قدر کیتی جاندی سی۔ ڈاکٹر محمد اشرف کنور ہندوستان دے وکھو وکھ طبقیاں وچ زیور پہنن بارے لکھدے نیں۔

''اک راجپوت جنگجو کی نمایاں خصوصیت اس کے اُوپر کو مڑے ہوئے گل مچھیا ور کانوں کے بالے ہوتے تھے۔ گجراتی بنیے قیمتی پتھروں سے جڑے ہوئے سونے کے بالے' انگلیوں میں

بہت سی انگھوٹھیاں اور کپڑوں کے اپور ایک سنہری پٹی پہننے کے شوقین تھے۔ مردوں کے دیگر زیورات اگر ہم انہیں زیور کہہ سکیں خوبصورت تلواریں' کٹاریں اور دیگر ہتھیار تھے۔ ہندوستان میں آج کل کی طرح صنفِ نازک کی عام کمزوری سر سے پیر تک زیور پہننا تھی۔ اضافہ حسن کے لیے جو زیورات استعمال کیے جاتے تھے ان میں عورتیں زیادہ اور وزنی زیورات کو پسند کرتی تھیں''۔(۳۴)

وارث شاہ دے سمے ہندوستان دے وڈے وڈے شہراں وچ وکھو وکھ شیواں گھڑن بناون وچ ماہر کاریگر کمال دافن رکھدے سن۔ بنگال دی جارجٹ تے ململ دے کپڑے نوں پورے ہندوستان وچ بوہت پسند کیتا جاندا سی۔ کئیں تھانواں اتے زری تلے دیاں جُتیاں بوہت مشہور سن۔ شہراں تے پنڈاں وچ وکھرے وکھرے نمونیاں دے زیور گھڑے جاندے سن۔ ایس طراں دا کجھ قیمتی سامان ملک توں باہروں وی آ جاندا سی' اس سامان سوچ وسط ایشیا تے ایران توں اسامان آندا سی۔ پر ہن ہندوستان وچ چوکھا سامان ولایت وچوں آون لگ پیا۔ انگریز بوہت مکار سن اوہ ولایت توں عیاشی تے نمائش دا سامان ولائتی شراب لے آندے سن تے ایتھوں اپنیاں کارخانیاں واسطے خام مال سستے مل لے جاندے سن۔ اپنیاں ولایتی شیواں مہنگیاں ویچدے سن۔ ایتھوں دا امیر طبقہ ولایتی شیواں ورتدا سی۔ کیوں جے اس طبقے کول مال دولت دی کوئی تھوڑ نہیں سی۔ عیاشی دے کماں اُتے فضول پیسہ ضائع کرنا ایہناں دا مشغلہ بن چکیا سی۔ کیوں جے مال پیسے دی ٹھیک قدر تاں اوس نوں ہوندی اے جس خون پسینہ اک کر کے کمایا جوڑیا ہووے۔ ایہہ کتیاں' بٹیریاں' ککڑاں تے ہاتھیاں دیاں لڑائیاں اُتے اس سمے ہزاراں تے لکھاں روپے اڈا چھڈ دے سن۔ نچن گاون والیاں کنجریاں اُتے مال زر دی بارش وسا چھڈ دے سن۔ محمد اکرام شیخ چغتے باتشاہاں تے امیر لوکاں دیاں فضول خرچیاں بارے لکھدے نیں۔

''فرنگستان سے آنے والے سامانِ زیب و نمائش نے نمود و نمائش کے نئے دروازے کھول دیے تھے۔ ان سب چیزوں کا نتیجہ یہ ہوا کہ مغل امراء نے نہایت اونچا معیارِ زندگی قائم رکھنا شروع کر دیا۔ دولت و ثروت کی نمائش اور اخراجات کی فراوانی میں ایک دوسرے سے بڑھ کر قدم مارنے لگے۔ نتیجہ وہی ہوا جو ہونا تھا یعنی فضول خرچی، تعیش کوشی اور اسے نباہنے کے لیے رعایا اور زیر دستوں پر سختی اور رشوت ستانی اور اخلاقی انحطاط''۔(۳۵)

اتے بیان کیتے واقعات تے حوالیاں توں ایہہ گل نتر کے ساہمنے آوندی اے پئی وارث شاہ دے سمے پورے ہندوستان وچ تے خاص کر پنجاب وچ سیاسی اگاڑ پچھاڑ تے بدامنی پاروں لوکاں دی زندگی بے رنگ تے بے مزہ ہو کے رہ گئی سی۔ اس سمے وچ برائیاں تے خوبیاں گنیاں چنیاں ہویاں سن۔ اوس سمے وچ ہندوواں تے مسلماناں وچ وددھدی ہوئی وتھ وسیب دیاں جڑاں نوں کھاندی جا رہی سی۔ اس سمے وچ باہروں آون والے دھاڑواں نادر شاہ درانی' احمد شاہ ابدالی تے خاص

طور تے انگریز جیہڑے سوداگراں دے روپ وچ آئے سن ۔ ہندوواں تے مسلماناں وچ ایس ودھدی وتھ تے ونڈ دی رفتار نوں تیز کیتا تے ہندوواں تے مرہٹیاں نوں مسلماناں نال لڑان اُتے انگریزاں ڈھیر سارا کم کیتا تے پیسہ وی خرچ کیتا ایہدا نتیجہ ایہہ نکلیا' وسیب وچ موجود وکھو وکھ دھڑیاں دے وچکار وتھ ودھدی گئی ۔کل تک جیہڑے ایہو دھڑے اک دوجے دیاں بانہواں سن ۔ او کھے ویلے اک دوجے دا دکھ درد ونڈا دے سن ۔ باہروں آون والے دھاڑواں دارل کے ڈٹ کے مقابلہ کردے سن ۔ اج ایہہ دھڑے دشمناں تے کجھ اپنے غداراں دے کوہجھے کرتوتاں پاروں اک دوجے نال جنگاں وچ آمنے ساہمنے سن ۔ نادر شاہ درانی تے احمد شاہ ابدالی دے ہنداتے حملیاں تے اندروں سکھاں' مرہٹیاں تے روہیلے سرداراں دی لٹ مار دھاڑ دا نتیجہ ایہہ نکلیا پئی انگریز دے ہندوستان اُتے قبضے دیاں راہواں صاف ہو گئیاں ۔ ایہہ ساریاں کاروائیاں سیاست دے میدان وچ ہو رہیاں سن ۔ پر ایہناں دا نتیجہ وسیب دیاں نینہاں نوں پُٹ کے تباہ کر رہیا سی ۔ ہندوستانی وسیب دی ساری چھت کئیں مذہباں تے قوماں دے ستوناں اُتے کھڑی سی ۔ جدوں ایہہ سارے ستوں اِک اِک کر کے اس اکٹھی چھت تھلوں کھسکدے گئے تاں اکٹھے وسیب دی اس چھت دا وجود خطرے وچ پے گیا ۔ ایہہ سانجھے وسیب اوہ چھت سی جیہدی بنتر تے مضبوطی وچ بھگتی تحریک' مسلمان صوفی فقیراں تے جلال الدین اکبر جئے بادشاہ اپنے اپنے سمے اپنی اپنی تھاں وڈے وڈے جتن تے چنگا بھرنواں کردار ادا کیتا سی ۔ ایہدے وچ چھیک کرن وچ کجھ کردار اپنیاں ادا کیتا تے رہندی کسر انگریزاں تے اوہناں دیاں ہتھ ٹھوکیاں انتہا پسند ہندو لیڈراں پوری کر چھڈی ۔ اک دوجے تے جان وارن والے اک دوجے دے خون دے تسے ہتھیار چُک کے آمنے ساہمنے سن ۔

وارث شاہ دے سمے دے وسیب دیاں اعلیٰ اُچیاں تے سُچیاں قدراں جنہاں دا پالن کر دیاں ہویاں ایتھوں دے کئیں سورمیاں اپنی رت نال اس ماں دھرتی نوں رنگیا ۔ ہندوستان دا سر ایس حوالے نال پوری دنیا وچ اُچا سی پئی دوستی تاں رہی اک پاسے ایتھے لوک لڑدیاں ہویاں وی میدانِ جنگ وچ وی دشمنی دیاں قدراں دا پورا پورا پالن کر دے سن ۔ اس دھرتی تے دشمنی دی ایہہ قدر موجود سی پئی دشمن دا ہتھیار ڈگ جائے یاں ٹٹ جائے یاں دشمن اپنی سواری توں ڈگ پئے تاں اوہدے اُتے وار نہیں سی کیتا جاندا ۔ دشمن دے بیوی بچیاں نال چنگا سلوک کیتا جاندا سی ۔ ایہہ وی ایس دھرتی دی قدر سی پئی دشمن نوں للکار کے لڑدے سن لڑائی توں پہلاں ڈھول ماریا جاندا سی جے کوئی ایہناں قدراں دی خلاف ورزی کر دا سی تاں اوہنوں لوک واراں یا ڈھولیاں وچ نندیاں جاندا سی تے اوہدے پچھلے لوکاں کولوں شرم مارے منہہ چھپاندے پھر دے سن ۔

جدوں باہروں دے دھاڑو گرجاں وانگوں ہندوستان دے مال دولت تے خوشحالی نوں چونڈن واسطے واروواری چھاٹاں ماردے سن تاں حملہ کرن توں پہلاں اوہناں دے جاسوس ایتھوں کسے غدار نوں زن' زر تے جاگیراں دا لالچ دے تے پہلاں اندروں سنھ لاندے سن ۔ ایہہ قدرت دی اک وڈی حقیقت اے پئی جتھے خیر ہووے شروی اوتھے آ دھمکدا اے ۔ اک پاسے سارے جہاناں دی رحمت انسانیت دا سبھ توں وڈا محسن حضرت محمد ﷺ دنیا اتے تشریف لے آئے تاں دوجے پاسے مچھرا

واسطے ابلیسی طاقتاں ابوجہل تے ابولہب دے روپ ساہمنے آن کھلوتیاں۔ انجے ای باہروں آون والیاں دھاڑواں نوں ہرتھاں میر جعفر تے میر صادق لبھ جاندے رہے۔ جنہاں مال زرٗ زن تے اقتدار دے لالچ وچ آ کے اپنیاں بیڑیاں وچ ای چھیک کر دے رہے تے اوہناں نوں پتہ اوداں لگا جدوں آپ وی بُڈ گئے تے کجھ وی نہ رہیا۔

وارث شاہ دے سمے پنجاب وچ بابا بلھے شاہ وی سن کجھ کھوجیاں تاں اپنی کھوج بھال وچ بلھے شاہ تے وارث شاہ نوں ہم مکتب تے اکو استاد دے شاگرد دسیا ہے۔ بابا بلھے شاہ وی اپنے سمے دے پنجاب حاکماں بارے اپنیاں کافیاں وچ لکھا اے۔ اک کافی وچ آپ فرماندے نیں۔

''ماٹی قدم کریندی یار
ماٹی جوڑا' ماٹی گھوڑا' ماٹی دا اسوار
ماٹی ماٹی نوں دوڑائے ماٹی دا کھڑکار
ماٹی قدم کریندی یار
ماٹی ماٹی نوں مارن لگی ماٹی دے ہتھیار
جس ماٹی پر بہتی ماٹی تس ماٹی ہنکار
ماٹی قدم کریندی یار
ماٹی باغ بغیچہ ماٹی' ماٹی دی گلزار
ماٹی ماٹی نوں ویکھن آئی ماٹی دی اے بہار
ہس کھیڈ مُڑ ماٹی ہوئی ماٹی پاؤں پسار
بلھا ایہہ بجھارت بجھیں لاہ سروں بھوئیں مار
ماٹی قدم کریندی یار'' (۳۶)

خلقت دا کم ہے محنت کرنا۔ مالکاں دا کم ہے محنت دا پھل سانبھنا تے اوہدے نال گھوڑیاں جوڑیاں والیاں فوجاں تیار نا تے ایہناں فوجاں دے زور تے محنت والا اُتے راج کرنا۔ حاکماں کول چوکھی ویہل ہے۔ اوہ ایس ویہل نوں رج ہنڈاوندے ہن۔ لہور وچ تے ہور نکیاں شہراں وچ (بلھے شاہ دے قصور وچ وی) اوہناں دیاں سینکڑیاں چونے گچ حویلیاں سن۔ شاعر' لکھاری' گاون وجاون والے' مورتاں بناون والے ہورون سونے کسی گُنی تے کاریگر اوہنا دے غلام سن۔ باگاں بگیچیاں وچ نہراں پھوارے تے باراں دریاں سن۔ دیس دیس دے پھل بوٹے سن۔ باگاں دوالے اُچیاں اُچیاں ولگناں سن تے بوہیاں اگے پہرے سن۔ گلزاراں دیاں بہاراں چھڑا حاکماں مالکاں دا حق ہے۔ محنتیاں کامیاں دے ہڈ گلزاراں نوں سوار دیاں بہاراں دا آہر کریندیاں گل جاوندے سن۔ اوہناں نوں باگاں وچ وڑن دی کھل ہے نہ بہاراں ویکھن دی ویہل۔ نجم حسین سید بلھے شاہ دی

اس کافی داویروا کردے لکھدے نیں۔

''بلھے شاہ نے حاکماں مالکاں دی رُجھ دیاں چار تصویراں سانوں وکھائیاں ہن۔ دوا وہناں دی طاقت تے راج کاج دیاں تے دوا وہناں دے عیش ارام دیاں۔ پہلیاں دونہہ وچ حاکم مالک جنے دے روپ ہے۔ دوجیاں دونہہ وچ جنانا رنگ ودھ جاپدا ہے۔ ایہہ چار نکیاں تصویراں چار وڈے کھلاردیاں رمزاں ہن جیہناں راہیں حاکماں دے جنے جنانیاں اوہناں دے آہر و یہل' اوہناں دے سویر شام اساڈے ساہمنے آجاوندے ہن''۔(۳۷)

مغلاں دے وارے نکیاں مورتیاں واہن دا بہوں رواج ہا۔ وڈے وڈے مورت کار باتشاہواں امیراں دی نوکری وچ ہوندے سن۔ باتشاہواں امیراں دیاں شکلاں بنا سوار کے اوہنانوں پیئے وکھاندے سن۔ ایہناں نکیاں نکیاں مورتاں وچ چوکھی مہین کاراگری ہوندی۔ پھُلاں بوٹیاں رنگاں دے میلے وچ باتشاہ تے امیر' شہزادے' شہزاد دیاں جنگلی جانوراں اُتے آپنا رُعب بٹھاوندے باگاں وچ ٹہلاں اُتے بیٹھے پھُل سنگھدے' درباراں وچ سلامیاں وصولدے' پینگھاں جھوٹدے۔ سیجاں اُتے موج میلے کریندے دسدے ہن۔ ایہہ تصویراں وڈی نیجھ نال ورہیا جاندیاں سن۔ حاکم مالک آپ تصویراں وہاندے تے آپو بہہ کے ویکھدے۔ ایہناں تصویراں وچ اوہناں نوں آپنی ڈاہڈی من کھچویں شکل دسدی تے اوہ آپ آپنے آپ اُتے عاشق ہو جاندے۔

آپنے آپ اُتے عاشق ہوون حاکم میل والیاں دا قدرتی وسب ہوندا اے۔ جیہڑا دوجے دی محنت اُتے آپنا آپ پالے اوہنوں دُوجے دی کھیچل' اوہدی پیڑ اکھوں اوہلے کرنی پوندی ہے۔ دوجے نوں پُورے بندے دا درجہ اُتے رکھ دیوے تاں اوہدی محنت کیویں کھا سکدا اہے۔ سو مالک کامے نوں آپنے ورگا بندہ جان ای نہیں سکدا۔ تے جدوں اسیں کسے نوں ڈھڈوں آپنے برابر دا بندہ نہ جانیئے تاں اساڈا اوہدے نال سانگا وی اصلی نیں ہوسکدا۔ تے اصلی سانگیاں باجھ' رجویاں ملاپاں باجھ بندے دا جیون کچ پکا تے تھُڑ ماریا رہندا اے۔ سو مالک مالکیاں تاں سانبھی رکھدے ہن پر اوہناں دے اندر کچ پکے تے تھُڑ مارے ہوندے ہن۔ آپنے آپ سوا اوہناں دی جہان اُتے کسے نال اصلی جُڑت نہیں ہوندی۔ اوہ آپنے آپ نوں ای آپنا معشوق بناون لوڑدے ہن۔ پر جے کسے نال جُڑت نہ ہووے تاں آپنے آپ نال وی نہیں ہوسکدی۔ کوئی دوجا نہ دسے تاں آپنا آپ وی نہیں دسدا۔

مالک آپنے آپ نال عشق کرن چاہوندے ہن۔ ایہہ عشق ہوندا نہیں۔ بے سوادی جاوندی نہیں۔ سوا وہ مُڑ مُڑ آپنی شکل نوں ای ویکھی جاونا چاہوندے سن۔ اوہناں دے نوکر مورت کار اوہناں دا ایہہ روگ جاندے سن۔ اوہ آپنے ہنر راہیں مالک نوں اوہناں دا حُسن شان تے طاقت وڈیا وڈیا کے پیئے وکھاندے سن۔ مہین بُنتی نال تصویراں نوں سجاوندے سن۔ اِک اِک سوتر

وچ رنگاں لیکاں دے الوکارا کردے ہن۔ جُسیاں شکاں، گھوڑیاں، جوڑیاں، ہتھیاراں، پُھلاں بوٹیاں نوں جان مار کے سجاوندے سن تاں جو ویکھن والے نوں آپنے ہوون دا پک ہو جاوے۔ آپنے آپ اُتے پیار آوے۔ نوکر مورت کار مالک نوں ایہہ دسدا اے پئی ویکھ توں ہیں۔ توں سوہناں ایں شان طاقت رُعب والا ہیں۔ توں ہیں کیوں جے میرے ہُنر تے میر روح نے تینوں من لیا ہے۔ توں پوجن جوگا ہیں کیوں جو میرے کسب نے تینوں پوجیا ہے۔ مالک اک پل لئی وی آپنی ایس تصویر نوں اکھوں پرے نہیں کر سکدا۔ ایس تصویر وچ اوہدی جند ہے۔ ایس تصویر دے کوڑ نوں سچ من وچ اوہدا جیون ہے۔ نجم حسین سید اس بارے لکھے نیں۔

> ''بلھے شاہ وی آپنے ویلے دیاں مالکاں حاکماں نوں اوہناں دی تصویر واہ وکھائی ہے۔ پر ایس تصویر وچ اوہناں نوں آپنی موت دسدی ہے۔ جے اِک پل وی مالک بُلھے شاہ دی واہی مورت ویکھ لووے تاں اوہنوں آپنا 'کوڑ' آپنی ان ہوندی صاف دِس پووے تے اوہ دوجا ساہ نہ لووے۔ مر کے' مالکی چھڈ کے مڑ بندے دے روپ وچ جمن توں تانگھے''۔(۳۸)

بلھے شاہ نے تصویر نوں نوکر مورت کاراں وانگ سجایا نہیں۔ دونہہ چونہہ ترکھیاں لیکاں تے رنگاں نال کھیڈ بنا دتی ہے۔ جیویں بال بناوندے ہن۔ اوہدی کرت انھول جیہی لگدی ہے۔ پر اجیہاں ترکھیاں رنگاں تے لیکاں واسطے اخیراں دی کاراگری لوڑیدی اے۔ اوہ کاراگری جیہڑی آپنے وسیب نوں سمجھیوں، آپنے ویلے دے جیون دی باریک پڑچول کیتیوں، ہوئی ورتی دا کھوٹا کھرا نتاریوں باجھ ہتھ نہیں آوندی۔

انج جاپدا ہے جیویں بلھے شاہ نے نوکر مورت کاراں دیاں ورہیاں مورتیاں لے کے سہج سبھائیں اوہناں اُتے اک دو اجیہاں لیکاں لائیاں ہن پئی اوہناں مورتاں دے کپڑے لتھ گئے ہن۔

اوہ ننگیاں ہو گئیاں ہن تے حاکماں مالکاں دی اصل شکل ویکھن والیاں دے ساہمنے آ گئیاں ہن۔ لیک وی بلھے شاہ نے اصل وچ اکو واہی ہے۔ اوہ ہے۔ ''ماٹی'' ایس اک لفظ دے آکھن نال جوڑیاں دی لشک پشک ہتھیاراں دا کھڑ کار، گھوریاں دے سمباں دی دھمک پُھلاں دے رنگ تے خشبوواں سبھ اُڈ گئے ہن۔ ہر شے مٹی دا کھڈونا جاپدی ہے۔ بُلھے شاہ دیاں تصویراں حاکماں مالکاں دے آپا رُجھے ہوون دا نقشہ وکھاوندیاں ہن۔ اسوار آپنے گھوڑے جوڑے نوں ویکھدا، آپنیاں ہتھیاراں نوں تولدا، آپنے جُسے دی تیاری اُتے بُھوئے ہوندا جاپدا ہے۔ پُھلاں نوں ویکھن، باگیں ٹہلن وچ وی ایہو گل ہے تے پیر پسار کے سوون وچ وی۔ ''ماٹی پاؤں پسار'' وچ ترے گلاں ہن۔ اک تاں پاؤں پسارن دا مطلب ہے مالکی تے دولت دا کھلار رودھاون، دوجا آرام کرن، تریجے ایہدے وچ مرن دی حالت ول سنیت ہے۔ ایہہ تریوے گلاں رَلا کے ویکھیئے تاں ''ماٹی پاؤں پسار'' دا

پورا چانن ہوندا ہے۔ مالکی دا کھلار رودھان واسطے مالکاں دی نس بھج تے اوہناں دا ارام دونویں موت دیاں ای شکلاں ہن۔

حاکم مالک آپنے سجاوٹی آہراں وچ مست سن۔ آپا پوجن وچ رُجھے ہوئے سن۔ دنیا اوہناں دے رُعب تے شان اگے پئی نیوندی ہے۔ بُلھے شاہ اپنے نالدیاں نوں ایہہ نقشہ اپنیاں اکھاں نال ویکھن وی آکھیا ہے۔ آون نوں ''قدم کرن'' آکھ کے بُلھے شاہ نے دربار ادب اداب دی نقل بنائی ہے۔ (اک سوجھوان نے ایہنوں ''کدُم کریندی'' وی لکھیا ہے۔ کدُن توں کدُم۔ ایہدے نال گل دا سبھا نقل والا نہیں رہندا' کھلی سٹ مارن والا ہو جاوندا ہے۔ بُلھے شاہ نوں سبھ حاکم مالک مٹی دے کھڈونے جاپدے سن۔ اوہناں دا ہلن جُلن سبھ کوڑ جاپدا ہے۔ اوہناں دیاں چڑھتلاں اوہناں دے عیش سبھ بے جان لگدے سن۔ ایس واسطے اوہدے سرتوں مالکاں حاکماں دا رُعب دا بالیا جاندا ہے تے اوہ ہولا پُھل تھی ویندا ہے۔ ایہہ کُھل اوہدیاں پیراں وچ نچن دا اُدم بھریندی ہے تے اوہ کافی دیاں بولاں وچ کافی دی تال راہیں نچدا ہے۔ نجم حسین سید اس کافی دے آخری مصرے وچ بجھارت دا ویروا کردے لکھدے نیں۔

> ''بلھے شاہ نے آپنی کافی نوں بجھارت کویں آکھیا۔ پرانیاں ریتاں وچ بجھارت بجھن جیوندی رمز پچھانن دا ناں ہوندا ہے۔ جدوں سورمیاں' اوکڑاں نجٹھن لئی پندھ کرنے' اجاڑ بھوگنے تاں اپنے من وچ آون والے ڈر تے سوال اوہناں نوں بجھارتاں دے روپ وچ ٹکرنے۔ جے اوہناں بجھارت بُجھ لینی تاں سپھل ہو جاوناں' اوہناں دی قوم دے سر توں اوکھا ویلا ٹل وینا۔ جے اوہناں نوں جواب نہ اوہڑنا تاں تقدیر نے اپنا وار کرنا''۔ (۳۹)

تقدیر ویلے دا' تاریخ دا ای پرانا ناں ہے ایہہ ہمیش بندیاں نوں گھیر گھیر کے ای بجھارتاں پاوندی ہے۔ جیہڑے بُجھ سکدے اوہناں نوں کھڑیاں کھلوتیاں پتھر کردیندی ہے۔ تقدیر دیاں ساریاں بجھارتاں اصل وچ آپنے بارے ہوندیاں ہن۔ ایہہ جیہڑا اپل پیا لنگھدا ہے ایہدے وچ ویلے دا' تواریخ دا نک نقشہ کیہ ہے۔ جیہڑا نہ دس سکے اوہدے اُتے اسوار ہو ویندی ہے۔ جیہڑا دس سکے اوہدے نال پیار کریندی' اوہنوں وادی ہے۔ جیہڑا نہ دس سکے اوہنوں ڈین بن کے کھا جاندی ہے۔

بلھے شاہ وی آپنے آپ نوں تے آپنے جیہاں عاماں لوکاں نوں تواریخ دی شکل وکھاوندا ہے۔ ویلے دیاں حاکماں مالکاں دا اندر باہر اشاریاں نال اُلیکدا ہے۔ دسدا ہے پئی جیہڑے شاناں طاقتاں والے دسدے ہن ایہناں دے اندر جند کوئی نہیں جے۔ ایہناں دا سارا کھڑکا دھڑکا پھوکا ہے۔ ایہہ اصل وچ حیاتی دی تھن ٹُرٹ اولادہن۔ جیہڑے ایہہ گل سہی کر لین' بجھارت بُجھ جاون اوہناں واسطے اگوں راہ کُھل جاندا ہے۔ اوہ راہ کیہ ہے۔ ''لا سروں بھوئیں مار'' جے مالک حاکم اصولوں مٹی ہن' جے اوہناں دا ورتارا کوڑا ہے اوہناں دیاں رُجھاں دا مول حیاتی نہیں موت ہے تاں اساں اوہناں دا رُعب کیوں جھلیے۔

اوہناں ورگا بنن دی ریجھ کیوں پالئیے۔ سروں لاہ کے بھوئیں تے کیوں نہ ماریئے۔ مٹی دے اُسارنوں ڈھا کے مٹی وچ نہ نہ رلا یئے۔ سر اُتے پگ ہوندی ہے۔ پگ سرداری دا نشانہ ہے۔ ہر رنگ دی عزت پت تے ویبی رتبہ پگ ظاہر کریندی ہے۔ جدوں بلھے شاہ سروں لا کے بھوئیں مارن دی آکھدا اے۔ تاں اوہ پورے رُتبے بندور تاوے نوں ای نکھد کے سٹ دیندا ہے۔ پگ دا لفظ نہ آکھ کے شاعر نے اس بولدے معنے بہوں مو کلے کر دتے ہن۔ معنیاں واسطے بوہا کھول چھوڑیا ہے۔ ہن ساڈی سوچ پگ توں ٹُردی ہے پر ہور بہوں ساریاں گلاں وچوں لنگھدی اوہناں نوں نال لیندی ''بھوئیں مار'' اُتے اپڑدی ہے۔ سر اُتے کوئی مفت دا بھار ہے جیہڑا لاکے تھلے سٹ دینا چاہیدا ہے۔ سر اُتے کوئی اجیہی چیز بندہ چائی آیا ہے یاں اوہنوں چوائی گئی ہے۔ جیہدے بارے اوہنوں ہن چانن ہویا ہے پئی ایہہ تاں اصلوں مٹی ہے۔

حاکم مالک ''ماٹی'' کیوں ہن۔ بلھے شاہ دے واریوں ڈھیر چر پہلوں توں ایہہ سوچ عام آ ہی جو دنیا دا جیون جگ تے وسن والی گل جیا بجُون ''مایا'' (کوڑا جھاکا) ہے۔ اصل ہستی ہے روح دی۔ روح جگوں باہری ہے تے رب دی ذات دا رنگ ہے۔ ایہہ سوچ کامیاں اُتے مالکاں دی حاکمی وچون جمی تے ایہنے ودھ پُھل کے ایس حاکمی نوں تھمیا۔ ایہدے نال رلدیاں سوچاں ہوروی آ ہیاں جیہڑیاں دسدیاں جو مالک چن سورج دی اولا دہن تے کامے مٹی دی۔ ایہناں سوچاں دا توڑ کیتا اوہناں سوجھواناں شاعراں جیہڑے عام لوکائی دے دردی آ ہے۔ اوہناں آکھیا پئی جیہڑی شے جیا جون نوں ہلاوندی ملاوندی ہے جوال کے ودھن پُھلن دے راہ پاؤندی ہے اوہ ہے کہ اک دوجے نال رلن دی اک دوجے دی دوئی وچوں اک تریجی اکائی والی ہستی بناون دی تانگھ۔ جیہنوں بلھے شاہ عشق آکھدا ہے۔ جِنا کتے عشق دا زور ہے ایناں ای اوتھے حیاتی دی چال ترکھی تے سیک گھنیرا سہپن ودھیرا ہے۔ بُت اتوں ہلدے بولدے ''قدم کریندے'' جاپدے ہن پر وچوں اصلوں بے پرانے ہن۔ اوہناں دا ہلن بولن نرا وکھالا ہے۔ وکھالے راہیں اوہ اپنے آپ نوں ویکھن والیاں نوں اپنے ہوون دا پک کریندے ہن۔ بے عشقا جیون ''ماٹی'' ہے۔

حاکماں مالکاں دی شرح عشق دا اُلٹ ہے۔ مالک چاہوندے ہن رزق دیاں وسیلیاں اُتے ودھ توں ودھ مل مار کے راج نوں آپنے ہتھ وچ کر کے خلقت کولوں اصلوں نکھڑ جاون تے نویکلے ہو جاون۔ سو عشق تے مالکی دا دُھروں ویر ہے۔ ایس ویر دی شکل مالکی دیاں شکلاں دے نال نال بدلدی رہی ہے۔ عشق اپنے واسطے ہوون واسطے مالکی نوں نیہوں پٹنا چاہوندا ہے۔ جتھے مالکی دا مکر ہووے اوتھے عشق دی فصل نہیں ہوسکدی۔ مالکی اپنے ہوون واسطے عشق دا بی مارنا چاہوندی ہے۔ مالکاں دی لڑائی اوہناں دے گھوڑے جوڑے تے ہتھیار۔ ایس واسطے ہن جو مالکی دا کھلا رود ھے، اوہدا چر چا ہووے۔ جی جی دے دل وچ اسانجھی مل مار کے دوجیاں اُتے راج کرن دا لوبھ جاگے۔ عاشقاں دی لڑائی اسانجھی مل نوں، مالکی دے ورتارے نوں اصلوں مکاون واسطے ہے۔ کیوں جو جتھے مالکی دا رزم وی ہووے عشق نوں سوڑ پوندی ہے۔

ایس واسطے بلھے شاہ حاکماں مالکاں والے ورتارے دی ماٹی نوں سروں لاہ کے بھوئیں مریندا ہے۔ ''لاہ سروں بھوئیں مار'' وچ اک ترنگ اُدم تے بےخوفی ہے۔ جیہڑی تواریخ دی پائی ہوئی بھارت بُجھن پاروں جمی ہے۔ آہلسی تے لب پال آپ ایس بھارت دے وچ ہن۔ اوہناں نوں ایہہ بھارت دسدی ای نہیں اوہ ایہنوں بُجھن کیویں۔

سماجی قدراں دے پالن واسطے لوک اپنی عزت تے جان وی وار چھڈ دے سن اک پاسے محلاں وچ بےحسابی دولت لٹائی جاندی سی۔ عیاشیاں اُتے مال زر لٹاون بارے سید علی بلگرامی لکھدے نیں۔

''محلات کے اندر بے پناہ دولت صرف کی جاتی تھی۔ ہر ایک خاتون کے لیے علیحدہ علیحدہ لونڈیاں اور ناچنے والیاں ہوا کرتی تھیں۔ ان میں سے ہر ایک روز ایک نیا جوڑا جواہرات کا پہنتی۔ بیگمات کے درجے کی عورتوں کو شاہی باورچی خانے سے خاصہ ملتا تھا اور خواص کے لیے نقد تنخواہ مقرر تھی جس سے وہ اپنا خرچ چلاتیں''۔ (۴۰)

وارث شاہ دے سمے دے ہندوستان دے وسیب دی بنتر وچ اس دھرتی دے اصل وسنیکاں جیہڑے آریاں دے آون ویلے کجھ تاں اُبھے دے پہاڑاں وچ جالُکے' کجھ ایتھوں دے دریاواں دے نال کچے دے جنگلاں وچ لُکے تے کجھ قبیلے بھاجڑ وچ نسدے لمے دے ہندوستان وچ جا آباد ہوئے سن۔ ایہناں ساریاں قبیلیاں' قوماں تے باہرآون والیاں قوماں دے مذہباں تے رسم رواجاں نال ایتھوں دے سانجھے وسیب دی اُساری وچ اپنے اپنے سمے ڈھیر سارے جتن کیتے۔ وارث شاہ دے سمے دیس پنجاب دے پنڈ وسوں تے شہراں دے وسیب وچ فرق سی۔ ایہہ فرق ایہہ سی پئی شہراں دی وسوں وچ باہروں آون والیاں دھاڑواں' تاجراں' حیاتی دیاں لوڑاں واسطے نکیاں وڈیاں شیواں گھڑن والیاں کاریگراں تے دوجیاں دیساں توں آون والیاں عالماں' صوفی فقیراں تے فنکاراں دے اس وسیب وچ رلن نال ایتھوں دی وسوں وچ نویاں سوچاں' رسماں' ریتاں تے وکھو وکھ نویاں رنگاں دا وادھا ہوندا رہیا۔ شہری وسوں خاص طور تے لاہور' قصور' سیالکوٹ' ایمن آباد' ملتان تے گجرات دے وسیب وچ چوکھی تیزی نال پرانے وسیب دیاں قدراں دی جتھے ٹٹ بھج ہورہی سی اوتھے ای باہروں دیاں وسیباں دیاں نویاں تے اوپریاں قدراں تے رسماں ایتھوں دے چلدے ویہار وچ شامل ہوندیاں جارہیاں سن۔ خاص کر وڈے طبقے وچ انگریزاں نہ رلن تے ولایتی مال دے ورتارے نال اکا ای اک نواں رنگ رہتل بہتل ساہمنے آرہی سی۔ جدوں کہ پنجاب دے پنڈاں تھانواں تے باراں وچ وسن والے لوکاں دی وسوں اتے اجیں وی ہزاراں ورہیاں دے پرانے وسیب دیاں قدراں' رسماں تے ریتاں دا رہتل بہتل اُتے گوڑھا رنگ سی۔ اس سمے وی لوک وڈکیاں دیاں رسماں ریتاں رہتل بہتل' زبان تے روزی کماون دے ڈھنگاں تک جڑے ہوئے سن۔

وارث شاہ ہوراں اپنے سمے دے وڈیاں شہراں نوں وی نیڑیوں ہو کے چنگی طرحاں ویکھیا اوتھوں دے چلدے ویہار

پرانیاں قدراں۔ رسماں تے ریتاں نوں ٹُٹدیاں ویکھیا' سیاسی آپادھاپی' بدامنی' افراتفری تے ماردھاڑ نوں وی ویکھیا تے فیر پنڈاں تھانواں' باراں بیاں' کچیاں تے جنگاں دا سیلان کر کے وچ رہ چنگی طرح مشاہدہ کیتا اپنے سمے دے چالو ویہار دے علم وی حاصل کیتے ہوئے سن۔ اخیر ملکہ ہانس وچ مجازی عشق وچ ڈب کے اپنے سمے دے سیاسی' سماجی' معاشی تے مذہبی حالات نوں قصہ ہیر رانجھا وچ اک سُچّے 'نویکلے تے پھبویں ڈھنگ نال بیان کیتا جے وارث شاہ اپنی ہیر سمیت اج وی لوکاں دے دلاں وچ زندہ اے۔

ہیر وارث شاہ وچ ورتے اکھان

وارث شاہ توں پہلاں وی دمودر داس، حافظ شاہ جہان مقبل تے احمد کوی گجر ہیر رانجھے دے قصے نوں شاعری دے روپ وچ لکھ چکے سن۔ وارث شاہ توں پچھوں وی ڈھیر سارے شاعراں ایس قصے نوں اپنے اپنے ڈھنگ وچ لکھیا اے پر جدوں وارث شاہ ہیر رانجھے دے قصے نوں پنجابی محاورے، تشبیہاں، استعاریاں، کنایاں، تلمیحاں تے لفظاں نوں گھڑ کے نویکلے سچے ڈھنگ نال ورتیا، کرداراں دی اُساری تے اوہناں دی نفسیات دیاں باریکیاں دی اصلیت تے ایس سمے دے سیاسی، سماجی، مذہبی تے معاشی حالات دی تصویر کشی انج دی قادر الکلامی نال کیتی جے ایس سبھ کجھ نے وارث شاہ تے اوہناں دی ہیر نوں دوجھیاں لکھاریاں دی پریہا وچ اک اُچا تے سچا مقام مرتبہ دتا، جیہدے پاروں ہیر تے وارث شاہ ہمیشاں ہمیشاں واسطے امر ہو چکے نیں۔

جدوں ہیر وارث شاہ نوں اک ڈونگھی نظر نال پڑھیے تاں تھاں تھاں تے ایہو جیہے مصرعے لبھدے نیں جیہڑے اپنی وچلی سچیائی دے ست، پھبویں ڈھکویں ڈھنگ تے عام لوکائی وچ ورتارے وچ آون پاروں اکھاناں دا روپ وٹا چکے نیں۔ ایہناں اکھاناں وچ وسیب دے وکھو وکھ پکھاں تے حیاتی دے وکھو وکھ رنگاں بارے ڈونگھی تے تکھی جانکاری، سیانی مت دیاں گلاں، ونڈاں تے پکے پیڈے ٹھکویں فیصلے لبھدے نیں۔ امجد شریف وارث شاہ دی شاعری وچ اکھاناں بارے لکھدے نیں۔

''تیرے اُتے کرم اے پنجاں پیراں دا
تاہیوں لفظاں دے وچ جان اے وارث شاہ
تیری سوچ اُچیری، لہجہ وکھرا اے
تیرا ہر اک شعر اکھان اے وارث شاہ''(۴۱)

ہیر وارث شاہ وچ عشق، فقر، عادتاں خصلتاں، ویلے وقت، تقدیر، واہی بیجی، موسماں، ذات برادریاں، علاقیاں شہراں تے کجھ ایجیہے اکھان وی ملدے نیں، جنہاں دے اِک اِک بول وچ حیاتی دے وکھو وکھ پکھاں بارے یاں شیواں دی ونڈ بارے اکھان نیں۔ ایہناں اکھاناں نوں وچلے مضمون پاروں وکھو وکھ سرناں نوں ہیٹھ لکھیا جا رہیا اے۔ اکھاناں دے متن واسطے شیخ عبدالعزیز دی مرتب کیتی ہوئی ''ہیر وارث شاہ'' توں استفادہ کیتا اے۔

عشق دے اکھان

۱۔ ''کھلے تنھاندے باغ قلوب اندر جنہاں کیتا عشق قبول میاں۔(۴۲)

۲۔ ''سر دتیاں باہجھ نہ عشق پکے ایہہ نہیں سُکھالیاں یاریاں وے۔(کتاب مذکور ص ۱۸۷)

۳۔ ''کوئی ہیر ہے نواں نہ عشق کیتا' عشق کیتا خلقتاں ساریاں نی''۔(ص۔۴۳۳)

۴۔ ''جیہڑے عشق دی اگ دے تا تتے تنہاں دوزخاں نال کیہ واسطائی''۔(ص۔۲۱۷)

۵۔ ''مرد باہجھ مہری پانی باہجھ دھرتی عاشق ڈھٹڑے باہجھ نہ رجدے نیں۔''

۶۔ ''لکھ سریں اول سورل آنون یار یاراں تھوں مول نہ بھجدے نیں''۔(ص۔۲۷۰)

۷۔ ''اگے نظر دے مزا معشوق دا ہے تے ڈھول سوہندا دور جیہا''۔(ص۔۳۰۰)

۸۔ ''سر جائے نہ یار دا سر دیجے شرماں رکھیے اکھیاں لائیاں دیاں''۔(ص۔۳۰۴)

۹۔ ''دوست سوئی جو بپت وچ بھیڑ کٹے یار سوئی جو جان قربان ہووے''۔(ص۔۳۱۱)

۱۰۔ ''نہیں ڈرن ہن مرن تھیں بھور عاشق جنہاں سولیاں سراں تے جھلیاں وو''۔(ص۔۲۵۱)

۱۱۔ ''چک شینہ وانگوں گج منہہ دا جس نوں دندمارن ہڈ چور ہے جی''۔(ص۔۲۷۰)

۱۲۔ ''وارث شاہ میاں جنہوں عشق لگا دین دنی دے کم تھیں جا رہیا''۔(ص۔۲۴۸)

۱۳۔ ''داغ انب دی رس دا لئے نہیں داغ عشق دا بھی نہ جامیاں''۔(ص۔۱۵۵)

۱۴۔ ''وارث شاہ او تھے نہیں پُھرے منتر جتھے دندیاں عشق نے ماریاں جی''۔(ص۔۴۴۱)

۱۵۔ ''اس عشق دے روگ دی گل اینویں سر جائے ایہہ نہ جامیاں''۔(ص۔۱۵۵)

۱۶۔ ''عاشق بھور فقیر تے ناگ کالے باہجھ منتروں مول نہ کیلیے نی''۔(ص۔۱۳۱)

۱۷۔ ''اک عشق تے افترے لکھ کرنے یاروں اوکھیاں یاراں دیاں یاریاں نی''۔(ص۔۴۳۳)

۱۸۔ ''عشق پیر ہے عاشقاں ساریاں دا بُھکھ پیر ہے مستیاں پاٹیاں دا''۔(ص۔۳۰۳)

۱۹۔ ''رسم عشق دے ملک دی چپ رہناں مونہوں بولیا سو اوہنوں ماریونی''۔(ص۔۴۷۷)

۲۰۔ ''انہاں یاریاں راجیاں فقر کیتا اسیں کنہاں دیاں پانی ہاریاں نی''۔(ص۔۴۳۳)

۲۱۔ ''وارث شاہ تاں عشق دی نبض دسے جدوں اپنی جان نوں تجیے نی''۔(ص۔۲۱۸)

۲۲۔ ''وارث شاہ اس عشق دے ونج وچوں کسے پلے نہ بدھیاں دمڑی ہے''۔(ص۔۱۵۲)

۲۳۔ ''تسیں کملیاں عشق تھیں نہیں واقف نیوں لاونا نم دا پیونائیں''۔(ص۔۱۹۴)

فقر

۱۔ ''وارث شاہ اوہ سدا ای جیوندے نیں جنہاں کیتاں نیک کمائیاں نی۔'' (کتاب مذکور، ص۔۳۳۸)

۲۔ ''جیہڑا وطن تے ذات ول دھیان رکھے دنیا دار ہے اوہ درویش کیہا''۔

۳۔ ''سبھ خاک درخاک فناہ ہوونا وارث شاہ پھر تنہاں نوں عیش کیہا''۔

۴۔ ''رانجھا آکھدا خیال نہ پو میرے شینہ سپ فقیر دا دیس کیہا''۔

۵۔ ''کونجاں وانگ ممولیاں دیس چھڈے اساں ذات صفات تے بھیس کیہا''۔ (ص۔۲۸۱)

۶۔ ''اساں لاہ پنجالیاں جوگ چھڈے تسیں پھیر مڑ کھونوں گیڑ دیاں ہو''۔ (ص۔۲۸۳)

۷۔ ''جو کجھ کہن فقیر سو رب کردا آکھے فقیر دے تھوں نہیں نسیے نی۔''

۸۔ ''بر بھلا جو ویکھیے مست کڑیے بھیت فقر دا مول نہ دسیئے نی''۔ (ص۔۳۲۶)

۹۔ ''سبھا کبر ہنکار گمان لدے آپ وچ ایہہ انت نوں ڈیہن گے نی''۔ (ص۔۳۳۲)

۱۰۔ ''ایہہ انت ہنکار نہ مال رہندے کدی موت تحقیق پچھانیاں جے''۔ (ص۔۴۶۷)

۱۱۔ ''جنہاں اک دے نانو تے صدق بدھا انہاں فکر اندیشڑا کا سدائے''۔ (ص۔۲۱۷)

۱۲۔ ''سبھو جگ فانی ہکو رب باقی حکم کیتا ہے رب رحمان میاں''۔ (ص۔۲۱۴)

۱۳۔ ''اکھیں میٹ کے وقت لنگھا موئیے ایہہ جہانہے بدلاں چھاں ہیرے''۔ (ص۔۲۱۵)

۱۴۔ ''وارث شاہ میاں سبھے کم ہوندے جدوں رب ہوندا مہربان میاں''۔ (ص۔۲۳۶)

۱۵۔ ''اوتھے خودی گمان منظور ناہیں سر ویچیے تاں بھیت جالئیے''۔ (ص۔۲۳۹)

۱۶۔ ''وارث شاہ محبوب نوں تدوں پایئے جدوں اپنا آپ گنوالئیے''۔ (ص۔۲۳۹)

۱۷۔ ''منگ کھاونا کم نہ کاج کرنا نہ کجھ چارنا تے نہیں چوونا جے''۔ (ص۔۲۴۰)

۱۸۔ ''نہیں دینی ودھائی پھیر جمنے دی کسے موئے نوں مول نہ رووناجے''۔ (ص۔۲۴۰)

۱۹۔ ''جنہاں ہک دا راہ درست کیتا تنہاں فکر اندشڑے کاہ دے نی''۔ (ص۔۲۱۹)

۲۰۔ ''بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آوے دودھ باہجھ نہ ہوندی کھیر میاں''۔ (ص۔۲۴۱)

۲۱۔ ''وارث شاہ میاں انت خاک ہوونا لکھ آب حیات جے پیونا جے''۔ (ص۔۲۴۲)

۲۲۔ ''ایہہ جگ مقام فناہ دا ئے سبھا ریت دی کندھ ایہہ جیونا جے''۔ (ص۔۲۴۲)

۲۳۔ ''حرص اگ تے فقر دا پووے پانی جوگ ٹھنڈ گھتے وچ سینیاں دے''۔ (ص۔۲۴۵)

۲۴۔ ''اک فقر ای رب دے رہن ثابت ہور تھڑ کدے اہل خزینیاں دے''۔(ص۔۲۴۵)

۲۵۔ ''نام فقر دا بہت آسان لینا کھرا کٹھن ہے جوگ کماوناوؤ''۔(ص۔۲۴۵)

۲۶۔ ''عملاں باہجھ درگاہ وچ پون پولے لوکاں وچ میاں وارث شاہ ہویا''۔(ص۔۳۹۵)

۲۷۔ ''جدوں رب اعمال دی خبر پچھی ہتھ پیر گواہیاں دین گے''۔

۲۸۔ ''کام کرودھ تے لوبھ ہنکار مارن جوگی خاک درخاک ہوجاوناوؤ''۔(ص۔۲۴۶)

۲۹۔ ''جیہڑے مرن سو فقر تھیں ہون واقف نہیں کم ایہہ مرن تھیں سنگیاں دا''۔(ص۔۲۴۷)

۳۰۔ ''خواب رات دا جگ دیاں سبھ گلاں دھن مال نوں نہ جھورئے جی''۔(ص۔۲۴۳)

۳۱۔ ''وارث شاہ فقیر بن حرص غفلت یاد رب دی وچ مستان ہووے''۔(ص۔۳۱۲)

۳۲۔ ''وارث شاہ جاں عاقبت خاک ہوونا ایتھے اپنی شان ودھایئے کیوں''۔(ص۔۳۸۸)

۳۳۔ ''کل چیز فناہ ہو خاک رلسیں ثابت ولی اللہ دے ریہن گے وے''۔(ص۔۳۸۸)

۳۴۔ ''وارث شاہ سرائے دی رات وانگوں دنیا خواب خیال پچھانیاں جے''۔(ص۔۴۶۷)

۳۵۔ ''صلح کیتیاں فتح جے ہتھ آووے کمر جنگ تے مول نہ کسیے نی''۔(ص۔۳۲۶)

۳۶۔ ''رب آن سبب جاں میل دا اے خیر جاندی نال لسیئے نی''۔(ص۔۳۲۶)

۳۷۔ ''ہتھ بنھ فقیر تے صدق کیجے نہیں ٹوپیاں سہلیاں کھسیے نی''۔(ص۔۳۲۶)

۳۸۔ ''ایہہ مثل مشہور ہے جگ سارے کرم رب دے جیڈ نہ مہر ہے نی''۔(ص۔۲۹۹)

۳۹۔ ''صبر ذکر عبادتاں باہجھ جوگی دماں باہجھ جیون درکار نہیں''۔(ص۔۳۰۳)

۴۰۔ ''رب جیڈ نہ کوئی ہے جگ داتا زمیں جیڈ نہ کسے دی صابری وے''۔(ص۔۳۱۴)

۴۱۔ ''موت جیڈ نہ سخت ہے کوئی چیٹھی اوتھے کسے نا ہیوں نابری وے''۔(ص۔۳۱۴)

۴۲۔ ''ہولی سہج سبھاو دی گل کیجے نائیں کڑ کیے بولیے گجیے نی''۔(ص۔۳۱۷)

تقدیر دے اکھان

۱۔ ''بناں حکم دے مرن او ہ بندے ثابت جنہاں دے رزق دیاں ڈھیریاں نین''۔(ص۔۳۰۹)

۲۔ ''جتھے قلم تقدیر دی وگ مکی کسے وید کی نال نہ موڑنی وے''۔(ص۔۳۲۵)

۳۔ ''لکھ وید کی وید لگا تھکے دھروں ٹٹری کسے نہ جوڑنی وے''۔(ص۔۳۲۵)

۴۔ ''لکھ جھٹ ترلے پھرے کوئی کرداد تے رب دیاں باہجھ نہ رجیے نی''۔(ص۔۳۲۷)

۵۔ ''وارث شاہ اوہ آپ ہے کرن کارن انہاں بندیاں دے کائی ہتھ نہیں''۔(ص۔۳۸۸)

۶۔ ''خواہش حق دی قلم تقدیر وگی موڑے کون اللہ دیاں بھانیاں نوں''۔(ص۔۴۰۴)

۷۔ ''جیہڑی ہوونی گل سو ہو رہی سبھے ہوونی دیاں خرابیاں جی''۔(ص۔۴۳۲)

۸۔ ''اس ہوونی شاہ فقیر کیتے پنوں جیہاں کرے شرابیاں جی''۔(ص۔۴۳۲)

۹۔ ''وارث شاہ رضا تقدیر ویلا پیراں اولیاں نے نہیں ٹالیا وو''۔(ص۔۴۴۴)

۱۰۔ ''اسمان ڈھیہ پووے تاں نہیں مردے باقی جنہاں دی زمین تے چوگ ہے نی''۔(ص۔۴۷۲)

۱۱۔ ''وارث شاہ نصیب ای پوون جھول کرم ڈھین نہیں نال جھولیاں دے''۔(ص۔۱۹۶)

۱۲۔ ''وارث شاہ ہن جنہاں نوں رب بخشے تنہاں نال کیہ محکمہ جنگ دا جی''۔(ص۔۲۵۹)

۱۳۔ ''وارث شاہ اللہ جاں کرم کردا حکم ہندا ہے نیک ستاریاں نوں''۔(ص۔۲۶۰)

۱۴۔ ''جیہا کریکوئی تیہا پاوندا اے سچے وعدے پروردگار دے نی''۔(ص۔۳۰۷)

۱۵۔ ''جو کوئی جمیا مرے گا سبھ کوئی گھڑیا بھجسیں واہ سبھ ویہن گے وے''۔(ص۔۳۵۸)

۱۶۔ ''میر پیر ولی غوث قطب جاسن ایہہ سبھ پسارڑے ڈھین گے وے''۔(ص۔۳۵۸)

۱۷۔ ''وارث شاہ وساہ کیہ زندگی دا ساڈی عمر ہے نقس پتاسیاں تے''۔(ص۔۴۰۵)

۱۸۔ ''کدی پان نہ دل تھیں پھیر پہنچے شیشہ چُور ہویا کسے جوڑیائی''۔(ص۔۱۸۵)

۱۹۔ ''وارث شاہ نوں ٹھگیو دغا دے کے جیہیاں کیتیاں سو اساں پائیاں نے''۔(ص۔۲۴۷)

۲۰۔ ''بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے اینویں جیوڑا لوک ولاوں دائی''۔(ص۔۳۳۲)

۲۱۔ ''انب بیج کے دودھ دے نال پالے بھاتتی دیھ انت بول ہویا''۔(ص۔۴۲۲)

عادتاں خصلتاں دے اکھان

۱۔ ''وارث شاہ نہ عادتاں جاندیاں نیں بھاویں کٹیے پوریاں پوریاں وو''۔(ص۔۲۵۶)

۲۔ ''شینہ چترے رہن نہ ماس باجھوں جھٹ نال اوہ رزق کمامیاں''۔(ص۔۱۵۵)

۳۔ ''ویہن پے دریا نہ کدی مڑدے وڈے لا رہے زور زاریاں دے۔''(ص۔)

۴۔ ''بھکھا شیر جیوں آ نو دا مار اُتے چور ڈٹھ اُتے جیوں دھاوں دائے''۔(ص۔۲۶۳)

۵۔ ''وارث شاہ نہ سنگ نوں رنگ آوے لکھ سُو ہے دے وچ سمور ہیئے''۔(ص۔۴۳۳)

۶۔ ''گنڈی رن بڈھی ہو بنے حاجن پھرے مور چھر گرد پٹاریاں دے''۔(ص۔۲۶۳)

۷۔ ''رناں ڈگدیاں ویکھ کے چھیل منڈا جویں شہد وچ مکھیاں پھسدیاں نے''۔(ص۔۱۰۶)

۸۔ ''جیہڑے رشوتاں کھا حق روڑ ہن اوہ چورا چکڑے راہ دے نی''۔(ص۔۲۱۹)

۹۔ ''روون ویاں وچ گاونا وچ سیاپے ستر مجلساں کرن مندریاں نیں''۔(ص۔۳۰۸)

۱۰۔ ''سوٹا پیر ہے وگڑے تگڑیاں دا داؤ دہے زرہ نواسیاں دا''۔(ص۔۳۳۹)

۱۱۔ ''لنڈیاں نال گھلنا مندے بول بولن نہیں چالے بھلیاں دیاں جائیاں دیاں''۔(ص۔۳۰۵)

۱۲۔ ''جیہڑیاں سون اجاڑ وچ وانگ خچر قدراں اوہ کیہ جان دیاں دائیاں دیاں''۔(ص۔۳۰۵)

۱۳۔ ''پانی دودوچوں کڈھ لین چاتر چھلکے پانو دے تیلیاں وو''۔(ص۔۲۵۰)

۱۴۔ ''رناں، چھوکرے، جن، شیطان راول کتا ککڑ بکری اٹھ سارے''۔(ص۔۳۸۵)

۱۵۔ ایہا مول فساد دا ہووے پیدا جتھاں سبھ جگت دے مول مارے''۔(ص۔۳۸۵)

۱۶۔ انت سچ دا سچ آ نترے گا کوئی دیس نہ وسدے جھوٹھیاں دے''۔(ص۔۳۹۶)

۱۷۔ ''وارث شاہ نہ بیٹیاں جنہاں جنیاں قدراں جان دے نہیں جوائیاں دیاں''۔(ص۔۳۰۵)

۱۸۔ ''اتے چاڑھ کے پوڑیاں لاہ لیندی کسے گلاں دے محل اُسارنی ہیں''۔(ص۔۱۰۸)

۱۹۔ ''وارث شاہ نہ ہنگ دی باس چھپے بھاویں رسمسی وچ کافور ہووے''۔(ص۔۱۱۷)

۲۰۔ ''وارث شاہ جیوں مورچے بیٹھ بلی ساہ گھٹ جاندی نہیں کسدی اے''۔(ص۔۱۸۰)

۲۱۔ ''وارث شاہ چھپائیے خلق کولوں بھاویں اپنا ای گُڑ کھائیے نی''۔(ص۔۱۶۲)

۲۲۔ ''وارث شاہ میاں گنا چکھ سارا مزے وکھ نے پوریاں پوریاں دے''۔(ص۔۱۹۲)

۲۳۔ ''وارث شاہ میاں انہیں مئیوں وانگوں پئی موت وچ مچھلیاں ٹولدی اے''۔(ص۔۳۱۳)

۲۴۔ ''بڈھا ہوکے چور مسیت وڑدا رل پھیریاں ہین نال مداریاں دے''۔

۲۵۔ ''دھاراں کھانگڑاں دیاں جھوکاں ہانیاں دیاں مزے خوبیاں گھول کواریاں دے''۔(ص۔۲۶۷)

۲۶۔ ''بھیت دسنا مرد دا کم نائیں مردسوئی جو ویکھ دم گھٹ جائے''۔(ص۔۲۶۸)

۲۷۔ ''دا چورتے یار دا اک ساعت نہیں وسدے مینہہ جو گجدے نیں''۔(ص۔۲۷۰)

۲۸۔ ''جویں خصم کپتڑا رن بھُنڈی کیتی گل نوں پیا گھسیٹ دائی''۔(ص۔۲۹۸)

۲۹۔ ''عدل بناں سردار ہے رکھ اپھل رن گدھی ہے جو وفادار نائیں''۔(ص۔۳۰۳)

۳۰۔ ''نیاز بناں ہے کنچنی بانبہ تھاویں گدھا مرد جو عقل دا یار نائیں''۔(ص۔۳۰۳)

۳۱۔ ''وارث رن فقیر تلوار گھوڑا چارے تھوک ایہہ کسے دے یار نائیں''۔(ص۔۳۰۳)

۳۲۔ ''نارسوئی جو مال بن بیٹھ جالے پیادہ سوئی جو بھوت مسان ہووے''۔(ص۔۳۱۲)

۳۳۔ ''کواری سوئی جو کرے حیا بُہتا نیوں نظر تے بانجھ زبان ہووے''۔(ص۔۳۱۲)

۳۴۔ ''جیہڑیاں لین اڈاریاں نال بازاں اوہ بلبلاں تھک مریندیاں نیں''۔(ص۔۳۲۱)

۳۵۔ ''انہاں ہرنیاں دی عمر ہو چکی پانی شہر دے کھوہ دا پیندیاں نیں''۔(ص۔۳۲۱)

۳۶۔ ''اوہ ڈائیناں جان کباب ہوئیاں جیہڑیاں ہیٹریاں نال کھیندیاں نیں''۔(ص۔۳۲۱)

۳۷۔ ''جو کاں اک دن پکڑ نچوئیں گیاں ان پنے لہونت پیندیاں نیں''۔(ص۔۳۲۱)

۳۸۔ ''دل مال دیجیے لکھ کنجری نوں کدی دلوں محبوب نہ تھیندیاں نیں''۔(ص۔۳۲۱)

۳۹۔ ''جس مرد نوں شرم نہ ہووے غیرت اوس مرد تھیں چنگیاں تیویاں نے''۔(ص۔۳۸۷)

۴۰۔ ''گھر وسدے عورتاں نال سوہن شرم وندتے ستر دیاں بیویاں نے''۔(ص۔۳۸۷)

۴۱۔ ''گدھا اردکاں نال نہ ہوے گھوڑا بانبہ پری نہ ہووے پرولیے نی''۔(ص۔۳۱۵)

۴۲۔ ''وارث شاہ نہ دبیے موتیاں نوں پھل اگ دے وچ نہ ساڑیئے نی''۔(ص۔۳۳۶)

۴۳۔ ''وارث جنس دینال ہم جنس ہوندے بھورتا زناں گدھے نانہہ میلیے نی''۔(ص۔۳۳۰)

ویلے وقت دے اکھان

۱۔ ''گنگا ہڈیاں مڑ دیاں نہیں گئیاں وقت گئے پھر کس موڑیائی''۔(ص۔۱۸۵)

۲۔ ''گئے عمر تے وقت پھیر نہیں مڑ دے گئے کرم تے بھاگ نہ آوندے نی''۔(ص۔۲۱۷)

۳۔ ''گئی گل زبان تھیں تیر چھٹا گئے روح قلبوت نہ آنودے نی''۔(ص۔۲۲۵)

۴۔ ''وارث شاہ میاں ایہہ وقت گھتا کسے پیر نوں ہتھ نہ آیا جے''۔(ص۔۱۹۶)

۵۔ ''وارث شاہ ایہہ عمر نت کریں ضائع شکر وچ پیاز کیوں گھولیوئی''۔(ص۔۲۶۵)

۶۔ ''کانوں باغ دے وچ کلول کردے کوڑا پھولنے دے اُتے موکیتے''۔(ص۔۲۶۴)

۷۔ ''اشراف دی بات منظور نائیں چور چودھری اتے لنڈ ور کیتے''۔(ص۔۲۶۴)

۸۔ ''داہڑی شیخاں دی چُھر اقصائیاں دا بیٹھ پرہے وچ پنچ سدانودے نے''۔(ص۔۲۲۵)

۹۔ ''جیہڑا چور تے راہزن ہووے کوئی اوسدی وڈی تعریف سُنانودے نے''۔(ص۔۲۲۵)

۱۰۔ ''جیہڑے پڑھے نماز حلال کھائے اوہنوں مہنا متقی لانودے نے''۔(ص۔۲۲۵)

۱۱۔ ''ایہہ جوبناں نت نہ ہوونائی چھاؤں بدلاں دی جان جیٹھے نی''۔(ص۔۲۴۱)

واہی بیجی تے موسماں دے اکھان

۱۔ ''جیٹھ مینہہ تے سیال نوں وامندی کتک ماہنگھ وچ منع ہنیر یاں نیں''۔(ص۔۳۰۸)

۲۔ ''گانوسوئی جوسیال وچ دودھ دیوے بادشاہ سوئی جو شبان ہووے''۔(ص۔۳۱۲)

۳۔ ''خیر دتیاں مال نہ ہوٹھوڑا بوہل تھڑے نہ چڑے کوٹار دے نی''۔(ص۔۲۸۱)

۴۔ ''اس زمین نوں واہندا ملک مُکا اتے ہوچے وڈے کارنے نی''۔(ص۔۱۲۵)

عام لوکا چاری دے اکھان

۱۔ ''سماں یار دا گھسا باز ولا جھٹ چور داتے داوٹھگ دائی''۔(ص۔۲۷۰)

۲۔ ''نقش چین تے مشک نہ ختن جیہا یوسف زیب نہ کسے دے چہرے نی''۔(ص۔۲۹۹)

۳۔ ''دستار بجواڑیوں خوب آوے اتے بافتہ نہیں قصور جیہا''۔(ص۔۳۰۰)

۴۔ ''کشمیر جیہا کوئی ملک نہیں، نہیں چانا چن دے نور جیہا''۔(ص۔۳۰۰)

۵۔ ''سہج وسدیاں جیڈ نہ بھلا کوئی برانہیں جے کم فتو جیہا''۔(ص۔۳۰۰)

۶۔ ''ہنگ جیڈ نہ ہور بد بوکوئی باس دار نہ ہو کچور جیہا''۔(ص۔۳۰۰)

۷۔ ''تان سین جیہا راگ نہیں بن دالکھاں صفاں جے ہون بھرائیاں دیاں''۔(ص۔۳۰۵)

۸۔ ''کیہ کانواں دے ڈھور نہ کدی موئے شیر پھویاں توں نہیں ہار دے نی''۔(ص۔۳۰۶)

۹۔ ''سڑن کپڑے ہون تحقیق کالے جیہڑے گوشٹے ہون لوہار دے نی''۔(ص۔۳۰۶)

۱۰۔ ''شاہ سوئی جو کال وچ بھیڑ کٹے کل بات دانگہباں ہووے''۔(ص۔۳۱۱)

۱۱۔ ''سوئی روگ جو نال علاج ہووے تیر سوئی جو نال کمان ہووے''۔(ص۔۳۱۱)

۱۲۔ ''بناں چور تے جنگ دے دیس وسے پت سوئی بن ان دے پان ہووے''۔(ص۔۳۱۱)

۱۳۔ ''کارساز ہے رب تے پیر دولت سبھو محنتاں پیٹ دے کارنے نی''۔(ص۔۳۱۲)

۱۴۔ ''پیٹ واسطے سبھ خرابیاں نے پیٹ واسطے خون گزارنے نی''۔(ص۔۳۱۲)

۱۵۔ ''شرم باجھ مچھاں، بناں عمل داڑھی، طلب باجھ فوجاں بھر بھارنائیں''۔(ص۔۳۰۳)

۱۶۔ ''عقل باجھ وزیر صلوۃ مومن دیوان حساب شمارنائیں''۔(ص۔۳۰۳)

۱۷۔ ''ہمت باجھ جوان، بن حسن دلبر لون باجھ طعام سنوارنائیں''۔(ص۔۳۰۳)

ذات برادری تے علاقیاں دے اکھان۔ صفحہ۱۷۶

١۔ نہیں چوہڑے داپت ہودے سید گھوڑے ہون نہیں پتر لیلیاں دے

٢۔ وارث شاہ فقیر بھی نہیں ہوندے پتر جٹاں تے موچیاں تیلیاں دے صفحہ۱۴۳

٣۔ ورث شاہ نہ معتبر جانیے جی قول جٹ سنیار قصائیاں دا صفحہ۲۲۴

۴۔ اشراف دی بات منظور ناہیں چور چودھری اتے لنڈ ورکیتے

۵۔ ڈوگر جٹ ایمان نوں ویچ کھاندے دھیان ماردے تے پاڑ لانودے نے

٦۔ ترک قول حدیث دے نت کردے چوری یاریاں بیاج کمانودے نے صفحہ۲۲۵

٧۔ وارث شاہ ایہہ جٹ فقیر ہویا نہیں ہندیاں گدھے توں پیریاں نی صفحہ۲۵۷

٨۔ چور یار تے ٹھگ نہ رہن گجھے کتھے چھپن آدمی کاردے جی صفحہ۲۶۳

٩۔ ہنر جھوٹھ کمان لاہور جیہی اتے کانوروجیڈ نہ سحر ہے نی

١٠۔ چغلی نہیں دیپالپور کوٹ جیہی اوہ نمرودھانو بے مہر ہے نی

١١۔ نقش چین تے مشک نہ ختن جیا یوسف زیب نہ کسے دی چہر ہے نی صفحہ۲۲۹

١٢۔ کشمیر جیہا کوئی ملک نہیں،نہیں چاناں چن دے نور جیا صفحہ۳۳۰

١٣۔ دستار بجواڑیوں خوب آوے اُتے بافتہ نہیں قصور جیہا

ہیر وارث شاہ دے اکھاناں دا فکری تے تکنیکی فنی ویروا

عشق

عشق پیر ہے عاشقاں ساریاں دا بھکھ پیر ہے مستیاں پاٹیاں دا۔

اس دھرتی دے مُنہ اتے سبھ توں وڈا اُچا تے سچا جذبہ عشق اے۔اس دنیا وچ ویلے دے نال نال ہر شے اخیر فناہ ہو جاندی اے پر عشق زمان ومکاں توں ماوراء جذبہ اے۔ایہہ دنیا وچ ہر تھاں تے ہر سمے وچ موجود رہیا اے۔

وارث شاہ دا عشق بارے سوچ وچار ایہہ وے پئی جدوں اللہ تعالیٰ روحاں کولوں اپنے رب ہوون دا عہد لیا تاں اتھوں ای عشق دا مڈھ بجھیا۔کیوں جے روح اللہ تعالیٰ دی ذات دا حصہ اے تے ایہہ حصہ جدوں دا اپنے اصل توں جدا کیتا گیا تاں اودوں دا ای ایہہ روح فیر اپنے کل وچ دوبارہ رلن واسطے بے چین تے بے قرار اے۔اسے واسطے موت نوں وصال وی آکھیا جاندا اے پئی روح اس جُثے وچوں نکل کے دوبارہ اس ذاتِ مطلق وچ جا کے مل گئی۔

روح دی اس بے قراری نوں مولانا جلال الدین رومی اس طرح بیان کیتا اے۔

''بشنو از نے چوں حکایت می کند وز جدائیہا شکایت می کند

کز نیستاں تا مرا ببریدہ اند از نفیرم مرد و زن نالیدہ اند

سینہ خواہم شرحہ شرحہ از فراق تا بگویم شرح دردِ اشتیاق

ہر کسے کو دور ماند از اصل خویش باز جوید روزگار وصلِ خویش''

ترجمہ: بانسری سے سن کیا بیان کرتی ہے اور جدائیوں کی شکایت کرتی ہے۔کہ جب سے مجھے بنسلی سے کاٹا ہے۔میرے نالہ سے مرد وعورت (سب) روتے ہیں۔میں ایسا سینہ چاہتی ہوں جو جدائی سے پارہ پارہ ہو تاکہ میں عشق کے درد کی تفصیل سناؤں جو کوئی اپنی اصل سے دور ہو جاتا ہے۔وہ اپنے وصل کا زمانہ پھر تلاش کرتا ہے''۔(۴۳)

عشق اتے کسے دا کوئی وس نہیں چلدا ایہہ اختیاری تے شعوری کم نہیں۔ایہہ تاں ازل دے دیہاڑے توں لکھیا تقدیر دا اک ماملا اے۔ایہہ ساری کائنات اک طرح اللہ تعالیٰ دے وکھو وکھ جلویاں دا اک شیشہ اے۔اس کائنات دا اک اک ذرہ اوہدے جلویاں دی گواہی دے رہیا اے۔وارث شاہ دے مطابق اس کائنات دے بنن دا سبب وی عشق اے تے عشق دے پاروں ای ایہہ کائنات قائم اے۔عشق بارے وارث شاہ ہوریں اپنی ہیر وچ لکھدے نیں۔

''اول حمد خدائے دا ورد کیجے' عشق کیتا سُو جگ دا مول میاں

پہلے آپ ای رب نے عشق کیتا' معشوق ہے نبی رسولؐ میاں

عشق پیر فقیر دا مرتبہ اۓ مرد عشق دا بھلا رنجول میاں
کھِلے تنہاں دے باغ قلوب اندر جنہاں کیتا اے عشق قبول میاں''(۴۴)

ایتھوں ای وارث شاہ قصہ ہیر رانجھے دا مُڈھ بدھاتے مُڈھ وی عشق توں بدھا' عشق دے مُڈھ بارے کھول کے ساری گل کتھ لکھ چھڈی پئی ایہہ دنیا اللہ تعالیٰ دے عشق پاروں ای بنی اے۔ کیوں جے سبھ توں پہلاں عشق اللہ تعالیٰ اپنے پیارے رسول حضرت محمد ﷺ نال کیتا۔ آپ ﷺ نوں سبھ نبیاں دا سردار بنایا تے ایہہ وی فرمادتا پئی میرے پیارے نبی جے میں تینوں نہ پیدا کردا تاں ایہہ ساری کائنات نہ ہوندی۔ مطلب ایہہ وے پئی ایہہ سبھ کجھ زمین' اسمان' پہاڑ' سمندر' چن' سورج تے تارے نہ ہوندے۔ ایہہ زمین دا فرش تے طرحاں طرحاں دیاں نعمتاں سبھ کجھ صرف اور صرف اپنے پیارے محبوب حضرت محمد ﷺ دے عشق پیدا کیتے اس واسطے اس کائنات دا خمیر عشق توں بنیا ایہد امڈھ عشق اے تے ایہد اذرہ ذرہ عشق دی دہائی دے رہیا اے۔

وارث شاہ ہوریں ایہہ وی دسدے نیں پئی عشق دے مقام مرتبے نوں ہر کوئی نہیں پہنچ سکدا۔ عشق پیر تے فقیر لوکاں دا مرتبہ اے۔ کیوں عشق اِک خالص الہامی جذبہ' اللہ تعالیٰ دی سبھ توں وڈی خاص عطا تے نعمت اے۔ جیہڑا خوش نصیب ایس عشق دے میدان وچ قدم رکھدا اے اوہنوں عشق دے بدلے باقی اپنا سبھ کجھ قربان کرنا پیندا اے۔ دنیا دی ہر نعمت' سکھ تے سواد ولوں کنڈ کرنی پیندی اے۔ اوڑک عشق دے راہ وچ اپنی جان توں وی گزرنا پیندا اے۔ وارث شاہ ہیر وچ اک تھاں لکھدے نیں۔

سر دتیاں باجھ نہ عشق پکے ایہہ نہیں سُکھالیاں یاریاں وے

عشق قبول کرن نال بندے دا سینہ روشن ہو جاندا اے۔ اوہناں دے دلاں اندر عشق دے باغ کھڑ دے نیں' ہجر فراق دے ون سوونے پھل کھڑ دے نیں' ایہناں دی خوشبو نال عاشق دا دل کھڑ جاندا اے تے اوہ پالیاں' دھپاں تے اُجاڑ بیاباناں وچ وی کلم کلا مست الست پھردا رہندا اے۔ اس کائنات دے چوداں طبق اوہدی ہتھ دی تلی اُتے موجود رہندے نیں۔

عشق بندے دی حیاتی وچ چانن دا کم دیندا اے۔ ایہدے نال وجود دی اندرلی تے باہر دنیا دے سارے انھیرے مک ویندے نیں۔ حیاتی دی کائی اوکڑ پریشانی نہیں رہندی۔ عشق انسان نوں ہر طرح دے نفع گھاٹے تے ڈر خوف توں بے نیاز کر دیندا اے۔ ہر ویلے اپنے محبوب دی ذات وچ گم صم رہندے نیں۔ عشق دی ریت پاروں اوہ چپ چپاتے گنگے باتے بنے پھردے رہندے نیں۔ دنیا تے اپنے بیوی بچیاں تے مال رزق وچ ظاہری طور تے رُجھیاں ہویاں وی اوہناں دا دل اپنے محبوب دے قدماں وچ ہوندا اے۔ کوئی جم پوے' کوئی مر جاوے' کوئی ڈب جائے اوہناں نوں کسے دی کوئی پرواہ نہیں ہوندی۔ اوہناں اُتے کسے مولوی دا واعظ یاں مفتی دے سمجھاون تے فتویاں دا کوئی اثر نیں ہوندا۔ عاشقاں نوں جنت دا کوئی لالچ ہوندا نہ دوزخ دے عذاباں دا کوئی ڈر ہوندا اے۔ وارث شاہ عاشقاں دی اس حالت بارے لکھدے نیں۔

جیہڑے عشق دی اگ دے تا تتے تنہاں دوزخاں نال کیہ واسطائی۔

عشق دا روگ اک ایہو جیہا روگ اے۔ جیہڑا اک واریں کسے نوں لگ ونجے فیر اوہدی جان نہیں چھڈ دا۔ محبوب دے دیدار باجھوں ایہدا کوئی علاج نہی۔ بھانویں لکھاں رونقاں، باغ بہاراں، رنگینیاں تے سُکھ ہوون عاشق نوں کوئی وی شے چنگی نہیں لگدی۔ اوہدا دل ہر پل اپنے محبوب دا قرب منگدا اے۔ وارث شاہ عشق بارے لکھدے نیں۔

اس عشق دے روگ دی گل اینویں سر جائے تے ایہہ نہ جامیاں

داغ انب دی رس دا لہہ نہیں، داغ عشق دا بھی نہ جا میاں

عشق اک لاحد میدان اے ایہدا نہ کوئی اوڑک نہ بنا اے۔ ایہہ بنی بنائیاں راہواں اتے نہیں ٹردا۔ ایہدی سج دھج سبھ توں وکھری اے۔ ایہدا کسے نال جوڑ نہیں بن دا۔ ایہدی عبادت نماز وکھری، ایہدی ریت وکھری اے، ایہہ شرح دے مسئلیاں نوں نہیں مندا۔ عقل نال ایہدا مڈھ توں ای ویر اے کیوں جے عقل ہمیشاں نفع دا راہ دسدی اے پر عشق سب کجھ لٹاونا سکھاندا اے۔ عقل حساب کتاب نال چلدی اے پر عشق حساباں نوں نہیں من دا۔ ایہدا اکو ای سبق اے پئی اپنا سبھ کجھ اپنے محبوب توں وار دے قربان کر دے۔ عشق بے ترس ہوندا اے۔ رحم ناں دی کوئی شے ایہدے ساہمنے وقعت نہیں رکھدی ازل توں ایہدا مڈھ بدھا تاں اوتھوں لے تے اج توڑیں ہر سمے وچ ہر تھاں اس وکھو وکھ کھیڈاں کھیڈ یاں نیں تے اپنے وکھو وکھ رنگ وکھائے نیں۔ میاں محمد بخش کھڑی شریف والیاں عشق دیاں بیتیاں وارداتاں بارے لکھیا اے۔

''ظالم عشق بے ترس قصائی رحم نہیں اس آوے ۔۔۔ نازکبندن مار رولاندا سہم نہیں اس آوے
نازک پیر رکابوں دکھدے بادشاہاندے بیٹے ۔۔۔ جنگل باریں پھرن اواہنے مارے عشق الیٹے
یوسف نال کہی اس کیتی جانے سبھ لوکائی ۔۔۔ پھیر زلیخا نام شہزادی تختوں سٹ رُولائی
باراں کوہ گھراں تھیں باہر یوسف دا بند خانہ ۔۔۔ پیر پیا دی راتوں راتیں کھڑدا عشق دیوانہ
کیچ نگر دا راج بھلایا لے کے دیس نکالے ۔۔۔ کپڑے پنڈ پنوں سر چاندا ہتھیں پیندے چھالے
سسی نازکبدن شہزادی تھل مارو وچہ وڑدی ۔۔۔ اس ظالم نوں ترس نہ آیا ویکھ پیاسی مردی
ہیر سیالی لاڈیں پالی چوچک باپ امیرے ۔۔۔ راتیں کالی ماہی بھالے بن جنگل جھل چیرے
ریشم پیر سلن دہب سولاں جیوں سوئی پٹ لیرے ۔۔۔ رانجھے پاڑے کن محمد ناگ لڑایا ہیرے'' (۴۵)

عشق دی اک ایہہ وی ریت ہے۔ عاشق دے دل اتے جو کجھ بیتے اوہ کسے نوں دس نہیں سکدا۔ کیوں جے عشق دیاں نویاں نویاں قلبی وارداتاں تے کیفیتاں نوں لفظاں نال بیان نہیں کیتا جا سکدا۔ عقل تے فہم دے گھڑے گھڑائے لفظ عشق دے طوفانی قلبی وارداتاں نوں بیان دا پورا حق نہیں ادا کر سکدے۔ کیوں انسان دی عقل تے ادراک دیاں جتھے حداں مکدیاں نیں عشق دا میدان اوتھوں اگانہہ شروع ہوندا اے۔ اس واسطے عقل دا عشق دی دنیا وچ دور دا وی گزر نہیں۔ اس واسطے عاشق دے

دل اتے محبوب دی جدائی وچ جو کجھ گزرے اوہ آپ ای اندروں اندر جر دا تے چپ دی بکل مار اپنے محبوب نوں ملن دے تے اوہدے قرب وچ رہن دے حیلے بہانے تے نویں نویں ڈھنگ سوچدا اے پر اتوں گنگا باتا بن کے پھر دا اے۔

وارث شاہ عاشقاں دی اسی حالت بارے لکھدے نیں۔

رسم عشق دے ملک دی چپ رہناں مونہوں بولیا سو اوہنوں ماریونی۔

ایتھوں ایہہ گل وی لبھدی اے پئی جنہاں عشق دے رازنوں کھولیا اوہنوں شرح والیاں منصور وانگوں سولی اتے ٹنگ دتا۔ کسے دی جیند یاں کھل لاہ لئی۔ کسے نوں کھوہ وچ سٹ دتا۔ کسے نوں وڈھ ٹک ندی پا چھڈ یا۔ کسے نوں مال دولتاں چھڈ کے کبھاراں دیاں مجھیں چراونیاں پیاں تے رانجھے نوں وی کن پڑوا کے پنڈے اتے بھبوت ملنا پیا تے کھیڑیاں دے شہر رنگپور وچ دردر دی بھیکھ منگنی پئی۔ وارث شاہ لکھدے نیں۔

نہیں ڈرن ہن مرن تھیں بھور عاشق جنھاں سولیاں سراں تے جھلیاں و۔

عاشق سولیاں چڑھن، زہراں پھکن تے مرن توں کدوی نہیں ڈردے۔ اوہ تاں ہر ویلے اپنی جان تلی دھری پھردے ہوندے نیں۔ ہر ویلے اپنے محبوب دی یاد وچ مست الست رہندے نیں۔ عشق داروگ اِک اولا جیہا روگ اے جیہڑا کسے دیاں نصیحتاں، متاں تے منتراں جھاڑاں نوں وی نہیں من دا۔ وارث شاہ عشق دے روگ بارے لکھے نیں۔

وارث شاہ اوتھے نہیں پھرے منتر جتھے دندیاں عشق نے ماریاں جی۔

عاشق دے روگ دا اکو ای علاج اے۔ اپنے پیارے محبوب نال ملاپ۔ اس توں وکھ ہور کسے ٹونے منتر تے جھاڑ دا اس اتے کوئی اثر نہیں ہوندا۔ اوہنوں دنیا دی کوئی شے چنگی نہیں لگدی بس ہر ویلے اپنے محبوب دے دیدار واسطے نہ مکن والی تڑپ رہندی تے ملاپ دی ایہہ تڑپ ہر پل ودھدی ای رہندی اے۔ میاں محمد بخشؒ وی عشق دے روگ بارے ایہہ لکھیا۔

''عاشق دا جو دارو دسے باجھ ملاپ سجن دے
اوہ سیاناں جان ایاناں روگ نہ جانے من دے
مندے من دے روگ محمد من دے نہیں دواواں
وید ہووے جے دلبر تائیں ویدن کھول سناواں''(۴۶)

عشق ناں ای اس وصف دا اے جیہڑا زندگی وچ اک واری ضرور ہر بندے وچ ابھردا اے بھاویں تھوڑا ہووے تے بھاویں بہتا پر ایہہ عشق بندے نوں مار مکا دیندا اے پر اس موت وچ ہمیشاں ہمیشاں دی حیاتی لبھدی اے۔ سچے عاشقاں نوں دنیاں اتوں پردا کیتیاں صدیاں گزر چکیاں نیں پر اوہ پوری دنیا وچ اج وی لوکاں دے دلاں وچ زندہ نیں۔ کوئی پل اجیہا نہیں جدوں کسے نہ کسے تھاں اتے اوہناں دا ذکر نہ ہور ہیا ہووے۔ اج وی ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، سسی پنوں، شیریں فرہاد، لیلیٰ مجنوں

تے شاہ منصور ول دھیان ماریئے تاں اپنے عشق پاروں اج وی اوہ زندہ جاوید نیں۔ وارث شاہ ہیر وچ اس بارے لکھدے نیں۔

وارث شاہ اوہ سدا ای جیوندے نیں جنہاں کیتیاں نیک کمائیاں نی

اس مصرے وچ نیک کمائیاں دا مطلب کوئی حج، روزے تے نمازاں نہیں بلکہ اس توں مراد عشقِ حقیقی اے، کیوں جے عشق اللہ تعالیٰ دی اک صفت اے جیہدا اظہار ایس دنیا نوں بناون پاروں ہویا اس واسطے کامل عشق والے خوش نصیب اخیر اللہ تعالیٰ دے حقیقی عشق وچ رل کے ہمیشاں ہمیشاں واسطے امر ہو جاندے نیں۔ عشق بھانویں مجازی ہووے عاشق اپنے عشق وچ اپنا سبھ کجھ مٹا دیوے تاں اس پچھوں اوہدے اندر ذاتِ مطلق اجاگر ہوونی شروع ہوویندی اے۔ عشق دی لگن اِ اجیہی لگن اے جے کدھرے اک واریں لگ جائے تاں فیر ایہہ مکدی نہیں۔ سگوں ایہہ بندے دی اندرلی دنیا وچوں ابلیسی صفتاں نوں جڑھوں پُٹ کے مکا دیندی اے وارث شاہ ہوراں تشبیہہ انب دے رس دے داغ دی دے کے ایہہ گل نتاری اے پئی جویں انب دے رس دا داغ کپڑے اتوں نہیں لہندا انجیں ای عشق وی جیہنوں اک واریں لگ گیا اوہدے اندروں جاندا نہیں۔ رانجھے نوں لگن لگی تاں ہیر پچھے چوچک سیال دیاں مجھیں بیلے وچ چار دا رہیا، جیہڑا اپنے گھر وچ ککھ بھن کے دوہرا نہیں سی کردا ہر ویلے نہا دھو کے پٹے چوپڑ کے ترنجناں وچ ونجھلی وجاندا سی ہن ہیر دے عشق وچ اوہو رانجھا چاک بن بیلے جھلاں وچ سیالاں دیاں مجھیں چار کے ذلیل خوار ہندا پھردا اے تے فیر جدوں ہیر ویاہ پچھوں رنگ پوروں سنیہا گھلدی اے کہ فقیر بن کے چھیتی رنگ پور اپڑ تاں رانجھا بالناتھ دے ٹلے تے جا کے کن پڑوا کے نازاں نال پالے پنڈے اتے سواہ نال بھبوت مل کے نگر نگر دی بھیکھ منگدا اے۔ مجنوں نوں لیلیٰ دی لگن لگی تاں سرداریاں چھڈ کے جنگل وچ ڈیرے لا دتے۔ لیلیٰ لیلیٰ پکاردا سُک کے لکڑ بن گیا۔ مہینوال مال زراں چھوڑ کے تُلے کھاردیاں مجھیں چرائیاں جے اک دن مچھی نہ لدھی تاں اپنا پٹ چیر کے اپنے گوشت دے کباب سوہنی نوں کھوا دتے۔ پنوں سسی دے عشق وچ سرداریاں چھوڑ کے دھوبی بن گیا۔ شاہ منصور اناالحق کہہ کے سولی چڑھیا پر اوہدی لاش دے لوں لوں وچوں وی اناالحق دیاں آوازاں آندیاں رہیاں۔ جے وارث شاہ نوں بھاگ بھری دا عشق لگیا تاں وطن دیس بُھلا چھڈے۔ ایس عشق وارث شاہ کولوں قصہ ہیر رانجھا لکھوا کے ہیر تے وارث نوں ہمیشاں واسطے امر کر دتا۔ وارث شاہ عشق دی آفاقیت بارے لکھیا۔

''کوئی ہیر ہے نواں نہ عشق کیتا عشق کیتا خلقتاں ساریاں نی
اس عشق نے ویکھ فرہاد ماریا کیتیاں یوسف نال خواریاں نی
عشق سوہنی جیہاں صورتاں نوں ڈوب وچ دریا دے ماریاں نی
مرزے جیہاں صورتاں نوں سنجیں اگ لائیکے بار وچ ساڑیاں نی

سسی جیہاں صورتاں وچ تھلاں ایس عشق رلائیکے ماریا نی''(۴۷)

انج جاپدا اے جویں عشق نے پوری کائنات نوں اپنی ولگن وچ ولیا ہویا اے کوئی شے وی ایہدے توں باہر نہیں جویں صوفی فقیراں دا عقیدہ اے ایس کائنات دے ذرے ذرے وچ اللہ تعالیٰ دی ذات سمائی اے۔ اس دنیا دی ہر شے اللہ تعالیٰ دی کسے نہ کسے صفت دا اِک مظہر اے ایس واسطے انسان وچوں عشق کامل دا ظہور ہوندا اے۔ عشق انسان دی روح وچ رچیا ہویا اے۔ انسان دی مٹی دا خمیر عشق وچوں اٹھایا گیا سی۔ اس واسطے بندے دے لوں لوں دے مُڈھ عشق دے ڈیرے نیں۔ عشق دی اس ہمہ گیریت بارے شاہ حسین مادھولال حسین اپنی اک کافی وچ فرمیندے نیں۔

''ربا میرے حال دا محرم توں

اندر توں ہیں باہر توں ہیں روم روم وچ توں

توں ہیں تانا توں ہیں بانا سبھ کجھ میرا توں

کہے حسین فقیر نما نا

میں نا ئیں سب توں''(۴۸)

عاشق دنیا داراں توں دور تے چپ چپاتے گنگے باتے بنے پھردے راہندے نیں۔ اتوں اتوں کملے جھلے بنے راہندے نیں پر اندروں شاہانہ جلال رکھدے نیں۔ اوہناں نوں کسے دی کوئی پرواہ نہیں ہوندی پئی گل کرن والا ساہمنے کون اے۔ بادشاہ اے وزیر اے امیر اے یاں غریب اے۔ اوہ ہر ویلے اپنے محبوب دی یاد وچ مست الست راہندے نیں۔ وارث شاہ عاشقاں نال گل بات کرن واسطے مت دے طور تے لکھدے نیں۔

عاشق بھور فقیر تے ناگ کالے باہجھ منتروں مول نہ کیلیے نی''۔

چک شینہ وانگوں گج مینہ دا جس نوں دند مارن ہڈ چور ہے جی''۔

عاشق اپنے محبوب دے دیدار کولوں اکانہیں رجدے۔ عاشق دا دل ہر ویلے محبوب دے قدماں وچ راہندا اے۔ عاشق نوں جے پتہ لگے پئی اوہدا محبوب سمندروں پار بیٹھا اے تاں اوہ سمندر نوں بکاں نال جھٹ سٹن۔ عاشقاں اتے دنیا داراں' قاضیاں تے مفتیاں ہر سمے وچ فتوے لائے۔ حاکماں کولوں سزاواں دیوائیاں پر عاشق اتے سختی جبر تے سزاتوں ڈردیاں ایہناں سزاواں قیداں دا کوئی اثر نہیں ہوندا سگوں اوہناں دا عشق ہور وی ودھ جاندا اے۔ عاشق دے اندر محبوب نوں ملن دیاں سکاں سدھراں ہور وی پھلدیاں تے کھڑدیاں نیں۔ وارث شاہ ہوریں عاشقاں دی ایس صفت نوں اپنے ڈھنگ نال انج بیان کیتا اے۔

''لکھ سریں اول سورل آ نون یار یاراں تھوں مول نہ بھجدے نیں

دوست سوئی جو بپت وچ بھیڑ کٹے یار سوئی جو جاں قربان ہووے''

عاشق اپنی لگن وچ پکے ہوندے نیں بھانویں اپنی جان قربان ہووے کردیندے نیں پر پچھانہہ قدم نہیں ہٹاندے۔ وارث شاہ ہوراں یاری دوستی دا سٹا کڈھ کے ایہو دسنیا اے پئی دوست اوہ ای ہندا جیہڑا اوکھے ویلے ساتھ نہ چھڈے اپنا تن من تے دھن اپنے محبوب اتے قربان کردیوے۔ عشق وچ ایہوای لوک کامیاب ہندے نیں۔ محبوب دے اک اشارے اتے اپنا سبھ کجھ قربان کردیاں ہویاں ڈھل نہیں لاندے تے فیر یارنوں اپنی قربانیاں کدئیں وی جتاندے نہیں۔ کیوں جے عشق دی دنیا وچ نمود نمائش دی کوئی تھاں نہیں ہوندی۔ عشق تاں خالص صرف دلاں دے سودے تے جذبیاں نوں ویکھدا اے۔ عشق دی دنیا وچ مقدار نوں نہیں صرف معیار نوں اندرلی نیت اُتے پرکھیا جاندا اے۔ ویکھن نوں بھاویں کم چھوٹا ہووے اصل چیز اوہدے اندر خلوص ہوندی اے تے خلوص دا تعلق دل دی نیت نال ہوندا اے۔ عشق تے شرح دا اپنا اپنا میدان اے۔ کیوں جے شرح وچ حداں مقرر نیں اوہناں دے اندر رہ کے ای سارے اعمال کیتے جاندے نیں۔ اوہناں حداں توں باہر نکلن کفر ہوندا اے۔ شرح دے اندر مڈھ قدیم توں ای بنیاں بنائیاں راہواں ہوندیاں نیں۔ ایہناں اتے ای ٹرپیندا اے۔ شرح وچ ظاہر نوں ساہمنے رکھیا جاندا۔ باطن نالوں ظاہر دے سُنہپ اُتے زور دتا جاندا اے۔ شرح دے اندر ہر عمل دے حساب کتاب اُتے چوکھا زور دتا جاندا اے پئی ایہہ ذکر وظیفہ سوورہیاں ہزار وار پڑھیا پر عمل نوں اوہدے ثواب دی گنتی نوں لکھ رکھ کیتا جاندا اے۔ بُرے کماں توں صرف دوسزخ دے ڈرتوں بچیا جاندا اے۔ پئی اِک نماز دے بدلے کتنے ہزار حوراں لبھسن ۔ جنت وچ ہر شے دی موج ہوسیں۔ جے کدائیں نفس دے بھلاوے وچ آ کے گناہ کرلیا جاوے تاں فیر ایہہ فکر ہر ویلے لگی ہوندی اے پئی کدائیں جنت نہ کُھس جاوے۔

شرح دے مقابلے وچ عشق وچ عاشق لوکاں دا حال اُکا ای وکھرا ہوندا اے۔ عشق وچ ہر کم پورے خلوص نال جنت دے لالچ تے دوزخ دے ڈرتوں ہٹ کے کیتا جاندا اے۔ عشق وچ کوئی گنتی حساب نہیں چلدا۔ شرح وچ پنج نمازاں نیں عشق دی نماز ہر ویلے دی نماز اے۔ ایہہ اوہ نماز اے۔ جیہدے واسطے وضو دی لوڑ نہیں ہوندی۔ کوئی رکوع تے سجدا نہیں ہوندا۔ عشق دی نماز وچ لفظاں نوں بولن دی لوڑ نہیں ہوندی نہ ای دعا منگی جاندی اے۔ عشق دے اندر ظاہر توں ودھ باطن اتے زور دتا جاندا اے۔ عاشق عام طور تے ظاہر وچ کوئی نہ کوئی ملامتی رنگ اپنے اتے چاڑھ لیندے نیں تاں جے عام لوکاں توں بچے رہن۔ عاشق ہر پل اپنے ساہ ساہ نال اپنے پیارے محبوب دی یاد وچ گم صم رہندے نیں۔ عاشق اپنے چنگیاں کماں نوں ظاہر نہیں کر دے سگوں چھپاندے نیں۔ عشق وچ حداں بنے نہیں ہوندے نہ عشق بنیاں ہویاں راہواں اتے نہیں ٹردا۔ عشق اِک لا حد میدان اے جتھے شرح دیاں اخیرلی حداں نیں اوتھوں عشق دا میدان شروع ہوندا اے۔ عشق دی ریت سبھ توں اوپری اے۔ ایہہ پہلاں قربانی منگدا اے۔ عشق اک وکھری طرحاں دی اگ اے جیہڑی عاشق نوں ہر ویلے اندروا اندری ساڑ دی اے۔ ایہہ اگ جیوں جیوں ودھدی اے عشق توں توں پکدا اے۔ عشق وچ عاشق دا ماس تک جھڑ جاندا اے پچھے پنجر رہ جاندا اے۔ مجنوں لیلیٰ

دے عشق وچ جدوں مستی وچ جنگل نوں ٹر گیا تاں اوتھے لیلیٰ لیلیٰ پکاردا اکوتھاں ای کنا چر کھلوتا رہیا۔ نہ کجھ کھادا نہ پیتا سک سک کے پنجر دے آسے پاسے ڈبھ اُگ پئی۔ اک دن جدوں ماچھی سُکا رُکھ سمجھ کے کہاڑی ماری تاں مجنوں پُچھیا لیلیٰ' ایہہ عاشقاں صادقاں دا حال ہونداا ے۔ اک مست الست صوفی خواجہ محمد عمر خوشابی عشق تے شرح داویروا کر دیاں ہویاں اپنی اک نظم وچ فرمیندے نیں۔

''جے توں پڑھیں شرع دا کلمہ تینوں سارا حجاب بنا دیساں
جے توں پڑھیں عشق دا کلمہ تینوں سارا حجاب ہٹا دیساں
واحد اکبر پیر میخانہ تینوں اکھیں نال تکا دیساں
میخانے وچ کر دے سجدہ کل شی تینوں آ دیساں
دو عالم دا مالک ہو جاسیں تینوں غیرنشان مٹا دیساں
عمر خوشابی لم یزلی دا تینوں جلوہ جمال وکھا دیساں''(۴۹)

عشق دے اندر اک ہور صفت یار دے رازاں دی حفاظت کرنا ہوندی اے۔ یار دے بھیت نوں کسے ہور اگے کھولن دی اجازت نہیں ہوندی۔ عشق دی دنیا وچ یار دے بھیت نوں غیر محرماں اگے کھولن اتے کڑی توں کڑی سزاواں ملدیاں نیں۔ وارث شاہ ہوریں اس بارے وچ مت دیندیاں ہویاں آکھدے نیں۔

سر جائے نہ یار دا سر دیجئے شرماں رکھیے اکھیاں لائیاں دیاں''
بھیت دسنا مرد دا کم نائیں مرد سوئی جو ویکھ دم گھٹ جائے
وارث شاہ نہ بھیت صندوق کھلے بھانویں جاندا جندرا ٹٹ جائے''

ایتھوں ایہہ سبق لبھدا اے پئی جان جاندی اے تاں جائے پر یار دا بھیت نہ کھلے۔ ایہو عشق دی ریت اے۔

فن دے حوالے نال وارث شاہ دے ایہہ مصرعے سوہنی تشبیہاں تے تلمیحات دی اک خاص نویکلے ڈھنگ نال ورت پاروں اعلیٰ نمونہ نین۔ وارث شاہ ہوراں جتنیاں تشبیہاں تے تلمیحات ورتیاں نیں اوہناں دیاں جڑاں اس دھرتی وچ گڈیاں ہوئیاں نیں۔ الفاظ' ترکیباں تے محاوریاں دی ورت ڈھیر سوہنی تے من کھچویں اے جیہدے نال بیان دا زور ودھ جاندا اے تے کلام وچ اک طرح دی فطری تازگی وی موجود اے۔ علی عباس جلالپوری وارث شاہ دے فن بارے لکھدے نیں۔

''ٹھیٹ پنجابی کے ایسے سینکڑوں الفاظ' تراکیب' محاورے اور ضرب الامثال ہمارے لیے محفوظ کر لیے جو شاید ہیر کے بغیر مٹ مٹا کر رہ جاتے۔ ان محاوروں اور ضرب الامثال میں اظہار و بیان کی شگفتگی' لوک بت کہاوت کی فطری زندگی اور کسانوں کی دانش وخرد کا لطیف امتزاج ہوا''۔(۵۰)

وارث شاہ دے ایہناں اک اک مصرعے وچ معنیاں دا اک جہان آباد اے تے ایہدے نال نال موسیقیت وی لبھدی اے۔ ایہناں مصرعیاں نوں جنی واری وی پڑھیے اگے نالوں چوکھا سواد آندا اے۔ وارث شاہ دا بیان ڈھنگ پڑھن والےنوں اپنے سحر وچ لےلیندا اے۔علی عباس جلالپوری وارث شاہ دے کلام دیاں خوبیاں گنوادیاں ہویاں لکھدے نیں۔

''وارث شاہ نے ابتدائے عشق کی وارفتگی' وصال کی شادکامی اور خودسپردگی' درد فراق کی سوزنا کی چاہنے والوں کی والہانہ شیفتگی۔امید وفیم کی آویزش' شادی بیاہ کی رسوم' عورتوں کی نوک جھونک' دیور بھابیوں کی طنز وتعریض' دیہاتی زندگی کی وصف نگاری' قدرتی مناظر کی تصویر کشی دیہاتیوں کے اوہام' معاشرے کے مختلف طبقوں کا طرزِ گفتگو جیسے متنوع مضامین پر استادانہ چابک دستی سے قلم اٹھایا ہے''۔(۵۱)

وارث شاہ لفظاں' رمزاں نوں سنگھار کے اپنے نویکلے پھبویں تے ڈھکویں ڈھنگ نال ورتیا اے۔ ایہدے نال اوہناں اندر واپری کتھا اپنے سارے رنگاں سمیت اگھڑ کے ساہمنے آجاندی اے تے انج مصرعیاں وچ اک ردھم تے رچاؤ وی ودھ جاندا اے۔

نجم حسین سید وارث شاہ دی ہیر نوں اک نقل آکھدے ہن جس راہیں وارث شاہ اپنے سمے دے وسیب دے کُوڑ تے کوہجھ نوں پھبویں ڈھنگ نال بھنڈیا اے۔

''وارث شاہ نے اس نقل دی اساری وچ ڈھنگ ایہہ ورتیاں اے پئی بندے دے اک وچارنوں اوہدے دوجے وچار نال اک جذبےنوں دوجے جذبے نال' منہ دیاں اچیاں بولاں نوں ڈھڈ دیاں دڑ وٹیاں گنجھلاں نال' باہر دے ورتارے نوں اندر دے کھلارے نال انج بھڑایا پئی اوہدے نال دوواجاں جمن اک تاں ہاسے ٹھٹھے دی اُچی اگھڑ دی واج جیہڑی سُنن والےنوں اکو واری پھڑ کے ہلون دیندی اے تے دوجی دکھ ونی سوچ دی واج جیہڑی ہولی ہولی پرچھاویں وانگوں بندے دے اندر ڈھلدی جاوندی اے تے انج لگدا ہے جیویں وارث شاہ دا ہاساوی اوہدی اس سوچ دا ای اک پکھ آہا''۔(۵۲)

وارث شاہ دے ایہناں مصرعیاں وچ فکر دی ڈونگھیائی دے نال نال مزاح وی لبھدا اے۔ایہہ وارث شاہ دا اک اپنا نویکلا ڈھنگ اے جیہدے نال اس دھرتی دے محاوریاں نوں اس قصے دے مُکھ پاتراں دے وسیب وچ مقام مرتبے نفسیات دے مطابق اک سُچجے تے پھبویں تے ڈھکویں ڈھنگ ورتیا اے پئی اک پاسے اندر لے معنے تے مطلب وی نتر کے ساہمنے آ جاندا اے تے ایہدے نال نال اوتھوں اک ہاسہ تے ٹھٹھا وی پڑھن تے سُنن والیاں دے بُلھاں اتے کھنڈ جاندا اے۔ وارث شاہ ایہہ محاورے پنجاب دے لوک وسیب وچوں لے نیں جیہدے پاروں ہیر دے ایہناں مصرعیاں توں اِک ان پڑھ بندا وی

اتنا سواد تے چس لیندا اے جتنا اک پڑھیا بند الیندا اے۔ ایہہ محاورے ویکھو۔

سُتیاں کلاں جگانڑاں، دودھ وچ اک چونڑاں، یار سنڈ اونڑاں، شرم دی لوئی مکھ توں لانڑاں: کھہ کھانڑاں، چھج وچ چھٹناں، دودھ وچ بھت ہوونا، تلی ہیٹھ انگار رکھنا، پلال کرنا، مُوت وچوں مچھیاں پھڑنا، سنڈھا چونڑاں، لیڑے لاہ لینڑاں، ککھاں وچ انگار رکھناں، کھوہ نوں الٹے گیئر گیڑناں، بُجھے دانے بیجناں، چن چڑھناں، گلھاں اتے بھنمیریاں اُڈناں، گدوں جواں دا راکھاں، رنڈے دا ساک کروانے، ٹہل ٹکور کراناں، بھیڑاں وچ اٹھ پچھاناں، تھال وچ لون بھنناں، جیبھ نال لوہا تاکے چٹنا، جُتیاں ہتھ کرٹرناں، وس گھولناں، لیک لانڑاں، خصماں دا سر کھانڑاں، چتڑ وجاوناں، پہاڑ تولنا، متھا ڈاہناں، جھولی اڈناں، رڑے تے مون منابیٹھناں۔

وارث شاہ ہوراں اس طرحاں دے ہور وی ڈھیر سارے محاورے ہیر وچ خاص پھبویں تے ڈھکویں ڈھنگ نال ورتے نیں جیہڑے نال پڑھن تے سنن والیاں دے ہس ہس کے تھکیڑے لہہ ویندے نیں۔ سید عابد علی عابد ادب وچ مزاح دے فن بارے لکھدے نیں۔

> ''مزاح جو انداز کی صفات جذباتی میں شمار ہوتا ہے۔ نرم نرم زبان میں بیہودگیوں کی طرف
> اشارہ کرتا ہے۔ بشرطیکہ اس میں ہمدردی شامل ہو۔ ایک ایسا فن ہے جس میں انسانی
> کمزوریوں اور بیہودگیوں کو آئینہ دکھایا جائے''۔ (۵۳)

لفظاں دی ورت توں پتہ چلدا اے پئی وارث شاہ نوں لفظاں دی ورت دا سُچجا پھبواں تے ڈھکواں ڈھنگ ہے سی۔ جیہڑے پاروں لفظ اوہدی من مرضی دے معنیاں تے مطلب نوں اُگھڑویں رنگ وچ ساہمنے لیاوندے نیں تے دوجھے پاسے اک دوجھے نال انج ڈھکدے جاندے نیں جویں موتی لڑی وچ پروے جاندے نیں۔ احمد ندیم قاسمی وارث شاہ دے فن بارے لکھدے نیں۔

> ''ایہہ وارث شاہ دا کمال اے کہ انج تاں اوہدے ساہمنے لفظاں دا اک خزانہ کُھلا پیا اے۔
> پر اوہ اوہناں وچوں اپنی پسند دے لفظ چن کے اوہناں نوں مصرعیاں دی لڑی وچ انج پروندا
> اے کہ ایہہ لفظ اپنے محل استعمال دے حسن تے ندرت نال چمک اٹھدے نیں''۔ (۵۴)

وارث شاہ دی ہیر دے ایہناں مصرعیاں وچ اک خاص لے تے ردھم وی موجود اے۔ وارث شاہ ہوراں دے ایس کلام وچ نغمگی آپے ای کد کد آوندی اے۔ انج لگدا اے جیویں وارث شاہ ہوراں بحر نالوں چوکھا خیال آہنگ دا رکھیا سی۔ ایہناں دے ایس کلام وچ موسیقی جڑاں وچ رچی بسی ہوئی اے۔ وارث شاہ دی ہیر وچ اوہناں دی خاص طرز تے لے بارے وچ صدیق تاثر لکھدے نیں۔

''سید وارث شاہ دی ہیر دی طرز تے لے توں کون پنجابی تے باہر دا بندہ واقف نہیں؟ جیہدے بارے اردو دے اُچ کوٹی دے شاعر تے عالم سید انشاء اللہ خاں انشاء ہوراں نوں ایتھوں تیک کہنا پے گیا۔

سنایا رات کو قصہ جو ہیر رانجھے کا

تو اہلِ درد کو پنجابیوں نے لوٹ لیا

ایہہ ہیر دی سُر تے لے تے اوہدے آہنگ دی ای ساری برکت سی جیہنے لکھنو والیاں سوجھواناں تیک لٹ گھتیا کجھ سیانیاں دا ایہہ وی آکھنا اے پئی وارث شاہ نے اپنی ہیر دا شہکار آہنگ تے ای تخلیق کیتا اے۔ ایہو وجہ اے پئی ایہدی کوئی نپی تُلی بحر نہیں کڈھی جا سکی''۔(۵۵)

سید وارث شاہ ہوراں دی ہیر دے شعراں دا جے چھندا بندی دے رکناں دا تجزیہ کریئے تاں رکن گھٹ ودھ جاندے نیں جنہاں نوں ہیر گا کے پڑھن والے لمی ہیک لا کے پورا کر لیندے تے سنن والیاں نوں محسوس نہیں ہوندا۔ اس طراں ہیر دے شعراں دے رکناں دی گھاٹ وادھ نال ہیر دی لے طرز تے سُر آہنگ وچ کوئی فرق نہیں پیندا۔

وارث شاہ دی ہیر دے ایہہ مصرعے اپنے اندر بیان ہوئی سچیائی دے ست' پھبویں ڈھکویں ڈھنگ تے لوکائی وچ ورتارے پاروں اکھاناں دا روپ دھار چکے نیں۔ صدیاں گزرن پچھوں وی ایہہ دیوے مادیت دے جُھلدے جھکڑاں وچ وی لوکائی وچ چانن ونڈ دے سدھی راہ سوجھاندے نیں پئے۔ حیاتی دے وکھو وکھ پکھاں بارے وارث شاہ ہوراں دے ایہہ مصرعے انملے ہیرے نیں۔ ایہناں دے ذریعے پنجابی لوک ادب' وارث شاہ تے اوہناں دی ہیر راہندی دنیا تائیں پنجابیاں دے دلاں وچ زندہ راہسن۔

فقر

وارث شاہ اوہ سدا ای جیوندے نیں جنہاں کیتیاں نیک کمائیاں نی۔

اس مصرعے وچ وارث شاہ مخلوق نوں ایہہ سنیہا دتا پئی ہمیشاں دی حیاتی صرف اوہناں خوش نصیباں نوں ملدی اے جنہاں اس دنیا وچ نیک کمائیاں کیتیاں نیں۔ ہن ڈھونڈ اس گل دی کرنی اے پئی اوہ نیک کمائیاں کیہڑے کم کارتے روجھے نیں جیہڑے بندے نوں امر کر دیندے نیں۔ سبھ تون پہلاں ایہہ ویکھنا چاہیدا کہ فقر کیہ اے تے ایہدا اچھاں مُڈھو کتھوں بجھیا اے۔ فقر عربی زبان دا لفظ اے ایہدا مادہ ف+ق+ر ہے کجھ صوفی سوجھواناں ف توں مراد فاقہ، ق توں مراد قناعت تے ر توں مراد ریا کاری توں بچنا اے۔

فقریاں تصوف جس واسطے انگریزی زبان وچ (Mysticism) دا لفظ ورتیاں جاندا اے۔ فقر پوری دنیا وچ وکھو وکھ ناںواں نال ہر سمے وچ موجود رہیا اے۔ ایہدی تاریخ انسان دی تاریخ جنی پرانی اے پر ایہہ گل ہر تھاں تے اوپری دسدی اے پئی ایہدی کوئی پکی پیڈی تعریف کدائیں وی کسے مذہب یاں وسیب وچوں نہیں لبھدی ای ایہدی ولگن یاں کھلار سارے دا سارا بندے دیاں اندرلی قلبی وارداتاں، تجربیاں تے وکھو وکھ حالتاں تک ہوندا اے۔ ایہدے مُڈھلے سمے توں ای دو وڈے اصول نیں۔ پہلا خدا تے بندے دی آپس وچ گل کتھ دی نوعیت تے دوجھا اصول بندے دی روح دا اس جثّے وچوں نکل کے ذاتِ مطلق اللہ تعالیٰ نال ملن۔ جینہوں مذہب اسلام وچ وصال آکھیا جاندا اے۔ اسے واسطے صوفی فقیراں دے نیڑے موت دا عمل صوفی دی شادی سمجھی جاندی اے۔ صوفیاں دے وصال دے دیہاڑے نوں عرس آکھیا جاندا اے۔ عرس توں ای عروسہ دا لفظ بنیا اے۔ فقر دے وچ اندرلی وارداتاں ہر فقیر دیاں ذاتی ہوندیاں نیں ایہناں ہڈ ورتیاں وچ کوئی دوجھا بندہ شامل نہیں ہو سکدا۔ اس واسطے اک بندے دیاں اندرلی کیفیتاں نوں دوجا بندہ پوری طرحاں محسوس نہیں کر سکدا۔ ایس واسطے ہر فقیر دے مجاہدے چلیاں دے تجربے تے مشاہدے بالکل ذاتی ہوندے نیں۔ تصوف دے بارے ایہہ گل سٹے دے طور تے ورتی جاندی اے پئی تصوف گلاں کرنا والا مسلک نہیں۔ ایہہ تاں سارے دا سارا عملی طور تے کرن والا کم اے۔ ایہناں قلبی وارداتاں وچوں جیہڑا علم پُھٹدا اے اوہنوں باطنی علم آکھیا جاندا اے۔ ایس علم نوں حواس نال نہیں پرکھیا جا سکدا۔ اس باطنی علم دے بارے غلام احمد پرویز لکھدے نیں۔

> ''نفسِ انسانی جب باطن کی گہرائیوں میں چلا جاتا ہے تو یہ وہاں اس حقیقتِ کُل میں جذب ہو جاتا ہے جو کائنات کے رگ و پے میں جاری وساری ہے اور اس طرح نفسِ انسانی اور حقیقت مطلقہ ایک ہو جاتے اور انسان بغیر کسی ذریعہ یا واسطہ کے تمام حقائق کا براہ راست مشاہدہ کر لیتا ہے۔ چونکہ حقیقت مطلقہ تمام مادی اور محسوس نسبتوں سے بلند اور منترہ ہے اس

لیےنفسِ انسانی اس کے ساتھ اسی صورت پیوست ہوسکتا ہے جب یہ خود تمام محسوس اور مادی علاق ءسے بلند اور منترہ ہوجائے''۔(۵۶)

اس مقام مرتبےنوں پاون واسطے دنیا دی ساریاں شیواں حتیٰ کہ بیوی بچیاں تے مادی دنیا دیاں لذتاں تے سواداں نال سمبندھ توڑنا پیندا اے۔ کجھ کامل فقیر تاں فقر دی اعلیٰ منزل تے مرتبہ ایس نوں آکھدے نیں جیہدے وچ فقیر ہر شے توں مکمل ہتھ کھچ لووے۔ ایتھوں تیک پئی ہر خواہش سدھر دل دے ارماناں نوں چنگی طرحاں کھرچ کے اندروں کڈھ دیوے ایہہ سدھر وی نہیں ہونی چاہیدی پئی میں کوئی وڈا فقیر بنگیا ہاں بلکہ ہر ویلے اپنے آپ نوں گھٹیا ذلیل تے کمینہ سمجھے تاں کتے جا کے سلوک دیاں پوڑیاں بندا چڑھ سکدا اے۔

فقر دے وچ سب توں وڈی مراد تے منزل بندے دا روحانی طور تے ذاتِ مطلق وچ مکمل طور تے جذب ہوونا ہوندا اے۔ ایہہ کم اس ویلے ہوندا اے۔ جدوں اِک طالب طوری طرحاں اس دنیا دے ہر رشتے ناطے، مال زر دا لوبھ حرص ہوس تے کام کرودھ ہنکار توں مکمل طور جان چھڈ الیند ا اے۔ جس ویلے طالب ایس مادی دنیا توں پوری طرحاں بے نیاز ہو جاندا اے اس ویلے انتا ای اوہدا روحانی مقام مرتبہ ودھ جاندا اے تے اوہ حقیقت مطلقہ دا اک جز بن جاندا اے۔

دین اسلام دی تاریخ وال پچھانہہ پرت کے ڈونگھی جھات نال ویکھیے تاں پتہ چلدا اے پئی اللہ تعالیٰ دے آخری نبی حضرت محمد ﷺ تے اوہناں دے صحابیاں دے بعد صوفی فقیراں دی جماعت ہی اک اجیہا گروہ سی جس طوری دنیا وچ اپنی جاناں تے کھیڈ اسلام دی روح نوں زندہ رکھیا۔ ایہہ اوہ طبقہ سی جس خیر القرون دے بعد اپنے قلب و نظر دی صفائی ستھرائی تے اعلیٰ اخلاق دے ذریعے لوکائی نوں اُس ذاتِ حقیقی اللہ تعالیٰ نال اِک پکا پیڈا رشتہ جوڑی رکھن دا ڈھنگ سکھایا تے ایہناں پاک سیرت لوکاں نیں بیوی بچیاں، مال دولتاں، وطن نسل تے وسیب وچ اچیاں عہدیاں تے نانواں توں بے نیازی تے بے زاری دیاں اوہ اپتاں قائم کیتیاں تے اپنی حیاتی وچ اعلیٰ تے ریا کاری وکھالے تون پاک عمل دے اوہ نمونے چھڈے نیں اوہناں وچوں ہر اک ایس ہنیر دے سمے وچ چانن دے مُنارے نیں۔ دین اسلام وچ اللہ تعالیٰ دے رسول حضرت محمد ﷺ توں بعد حضرت عثمان غنیؓ دی شہادت اتے آپس وچ مسلماناں دیاں جنگاں، واقعہ کربلا تے فیر بنوامیہ تے بنوعباس دے وچکار حکومت واسطے لڑائیاں ہوئیاں تاں اس اوکھے ویلے دین اسلام دے پرچار تے لوکاں نوں دین اسلام دی اصل رنگن وچ رنگن دا کم سارا ایہناں صوفی فقیراں پوری دنیا وچ کھنڈ کے کیتا۔ ایہناں فقہ دے مسلکاں دے آپس وچ تعصب، سر پھٹول، منظاہریاں تے ٹھیکے داری، تنگ نظری، فرقہ پرستی ذہنیت تے وکھالے دی دین داری نوں للکاریاں تے لوکاں وچ امن، محبت پیار، آپس وچ رواداری، سچائی، سادگی تے باطن دی صفائی اتے زور دتا۔ ایہناں صوفی فقیراں دی جماعت وسیب دے ہر طبقے توں لوک رلدے آئے ایہناں وچ ابراہیم بن ادھمؒ جیہے لوک وی سن، جنھاں بادشاہی چھوڑ کے فقر دا کم کیتا، فضیل بن عیاض جیہے وی

سن جنہاں وچ ڈاکہ زنی دے پیشے نوں چھوڑ کے فقر اختیار کیتا۔

فقر دے طالبعلم نوں ذات برداری دی حسب نسب توں تے نال ای وطن دے بُت توں آزاد کرایا جاندا اے۔ وارث شاہ ہوریں لکھدے نیں۔

''جیہڑا وطن تے ذات ول دھیان رکھے دنیادار ہے اوہ درویش کیہا''۔

اللہ تعالیٰ بندے دے اندر بیوی بچیاں، مال دولت دی حرص ہوس لوبھ تے ہنکار دیاں ابلیسی صفتاں رکھ دتیاں نیں تے ایہدے نال نال پیار محبت، خلوص، رواداری تے ایثار قربانی ورگیاں جمالی صفتاں وی رکھیاں نیں شر تے خیر دیاں دونویں صفتاں ہر بندے دے اندر موجود نیں۔ ایہدے وچ اگلا اختیار ہر بندے کول اے پئی دل کرے تاں شر والے پاسے ٹر جائے یاں خیر والے پاسے ٹرے، ایتھے ٹرن وچ تاں بندہ خودمختار اے پر ایہناں کماں دے نتیجے اتے قدرت نہیں رکھدا۔ اللہ تعالیٰ دا مکافاتِ عمل دا قانون ہر پل حرکت وچ اے۔ دلاں وچ گزرن والے باریک خیالاں تک دا اثر بندے دی ذات اتے پیندا جاندا اے۔ چنگے یاں مندے کماں دے اثراں نال ای بندے دی ذات عملاں پاروں شکل بن دی رہندی اے۔ جدوں اوہ پوری ہو جاندی اے تے اخیر اِک ویلے اللہ تعالیٰ ولوں بُلاوا آ جاندا اے۔ وارث شاہ ہوراں ایہناں مندیاں کماں تے فقر دا نتار کر دیاں ہویاں لکھیا اے۔

'' کام کرودھ تے لوبھ ہنکار مارن جوگی خاک درخاک ہو جاونا''۔

ایس مصرعے وچوں ایہہ سبق وی ملدا اے پئی شہوت بازی، حسد دشمنی، مال زر دی حرص لوبھ تے وسیب وچ اُچا بنن دے ہنکار تکبر نوں پہلاں مارنا پوندا اے تے فیر فقر دے راہ اُتے ٹریا جاسکدا اے۔ نہیں تاں ایہہ ابلیسی صفتاں فقر دے پندھ نوں کھوٹا کر دیندیاں نیں۔ ایہناں صفتاں اتے قابوں پان واسطے وڈا حوصلہ تے ہمت دی لوڑ ہوندی اے وارث شاہ ہوراں ایہناں رُوجھیاں نوں کھوہ گیڑن نال تشبیہہ دے کے لکھدے نیں۔

''اساں لاہ پنجالیاں جوگ چھڈے تسیں پھیر مڑ کھوہ نوں گیڑ دیاں ہو'

فقر دی تعلیم وچ سارے صوفیاں دا ایہو سبق اے پئی پہلے فقر دا طالب ایہناں ابلیسی صفتاں توں جان چھڈائے تاں اوہ اگانہہ فقر دے راہ اتے قدم دھر سکدا اے۔ ایہناں ابلیسی طاقتاں جیہڑیاں وڈیاں مُنہ زور نیں ایہہ تاں اک پل وچ وڈے وڈیاں عبادتاں کرن والیاں زاہداں، مفتیاں نوں ڈھاہ کے کنڈ لا دیندیاں نیں۔ فیر ایہہ مردیاں وی نہیں کیوں جے ابلیس نوں قیامت تائیں مہلت اے ایہناں دیاں وی جڑھاں بندے دے اندر نیں بندے نوں ڈھان واسطے ایہناں کول وکھو وکھ تے ون سونے ہزاراں ہتھیار نیں۔

ایہناں طاقتاں اتے قابو پان واسطے اکو ای ریت تے طریقہ اے پئی فقر دا طالب سبھ توں پہلاں کسے کامل مرشد دے

ہتھ تے بیعت ہووے کامل مرشد دی روحانی طاقت پاروں طالب نوں ایہناں طاقتاں اتے قابو پاون وچ مدد ملدی اے تے انج فقر دے راہ کھلدے جاندے نیں۔ وارث شاہ ہوریں ایس بارے وچ لکھدے نیں۔

''بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آوے دودھ باجھ نہ رجھدی کھیر میاں''

وارث شاہ ہوراں ایس مصرعے وچ ایہہ اک ٹھکواں فیصلہ کر دتا اے پئی جویں دودھ توں بناں کھیر نہیں رجھدی بھانویں باقی شیواں اپنی تھاں تے پوریاں وی ہون دودھ باجھ کھیر نہیں رجھ سکدی اک اٹل قدرت دا قانون ایں، انجے ای فقر دا راہ وی مرشد باہجوں نہیں لبھدا۔ فقر دے اندر ایہہ مُڈھ قدیم توں اک پکی پیڈی ریت ٹری آوندی اے پئی ہر طالب نوں پہلاں کسے مرشد دی بھال کرنی پوندی اے۔ ہر سمے وچ ہر صوفی فقیر مُرشد دی لوڑ نوں اپنی اپنی بولی تے ڈھنگ نال وچ بیان کیتا اے حضرت سلطان باہوؒ مرشد دی لوڑ تے اہمیت بارے اپنے اک بیت وچ لکھدے نیں۔

''جاگ بناں دودھ جمدے ناہیں بھانویں لال ہوون کڑھ کڑھ کے''(۵۷)

ایس مصرعے وچ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں وی اک اٹل فطری قانون دا استعارہ ورت کے ایس ریت اُتے مہر لا چھڈی اے پئی جویں دودھ بھانویں جنا ڈھیر ہووے تے کڑھ کڑھ کے لال ہو جاوے اوہ جم نہیں سکدا جتنے تائیں قدرت دے قانون موجب ایس دودھ نوں لسی یاں دہی دی جاگ نہ لگے۔ انجے ای فقر دے راہ اتے وی کوئی طالب مرشد دی مدد توں وکھ نہیں ٹر سکدا کیوں جے ایہہ وی پل صراط وانگوں وال توں باریک تے تلوار نالوں تکھی اے فیر اس راہ اتے ایہہ ابلیسی طاقتاں کسے نہ کسے نویں توں نویں روپ وچ راہ مارن واسطے راہ ملی بیٹھیاں نیں۔ فقر دے راہ اتے ڈھیر ٹوے ٹبے اُچے نیویں لانگھے نیں جیہناں وچوں سلامتی نال اوہ منزل تے اپڑ سکدا اے جیہڑا ایہناں راہواں لانگھیاں دا اچھی طرحاں واقف ہووے خود لنگھیا ہووے۔ ڈاکٹر سلطان الطاف علی مرشد دی لوڑ تے اہمیت بارے لکھدے نیں۔

''نظر مرشد اور ہدایات مرشد کے بغیر نفس کا سر نہیں توڑا جا سکتا اور پاکیزگی نفس حاصل نہیں ہوتی جو صوفی کا اصل وصفِ خاص ہوتا ہے''۔(۵۸)

مرشد دا وسیلہ فضیلت توں ہزاراں درجے اعلیٰ ہوندا اے کیوں جے نفس نوں گناہ عذاب دا علم گناہ دی لذت توں نہیں بچا سکدا پر کامل مرشد دا وسیلہ گناہ توں بچا لیندا اے۔ مرشد اپنی نگاہ دے فیض نال طالب نوں بیوی بچیاں، مال زر دے لوبھ حرص ہوس ایہو جیہاں ہور شیواں توں بے نیاز کر دیندا اے۔

فقر دی تعلیم وچ ایہہ جگ فناہ دا مقام اللہ تعالیٰ دا قرآن مجید وچ ایہہ فیصلہ اے اللہ تعالیٰ دی ذات توں وکھ دنیا دی ہر شے فناہ ہو ویسی۔ وارث شاہ ایس گل نوں ایہناں لفظاں وچ بیان کیتا اے۔

''سبھو جگ فانی ہکو رب باقی حکم کیتا ہے رب رحمان میاں''۔

فقر وچ صوفی اپنی نفسانی خواہشاں ارماناں نوں مار کے اِک طرحاں دی فنائیت اختیار کر لیندا اے۔ ایہو سبھ کجھ مرشد دے کرم نال اسے دنیا اتے بیوی بچیاں وچ رہندیاں ہویاں روزی رزق کماندیاں ہویاں وی ہو جاندا اے۔ ایہدے واسطے جسم نوں وڈھنا ٹکنا نہیں پوندا جنگلاں تے غاراں وچ چلے کشیاں دی لوڑ نہیں ہوندی ایہدے وچ تاں بندے دی اپنی اندر لی دنیا نال اِک جنگ ہوندی اے۔ نفس دی اس لڑائی وچ کامل مرشد دی مدد نال طالب ساریاں اوکھیاں وچوں سوکھا لنگھ جاندا اے۔ وارث شاہ ایہناں گھاٹیاں وچوں ای لنگھن بارے لکھدے نیں۔

''اِک فقر ای رب دے رہن ثابت ہور ٹھرکدے اہل خزینیاں دے''۔

نفس دیاں ایہہ خواہشاں مکدیاں وی کوئی نہیں۔ کیوں جے ایہناں دیاں جڑاں دل وچ ہوندیاں نیں ایہناں نوں وی ہمیشاں ہمیشاں دی حیاتی حاصل ہوندے اے۔ ایہہ گل عام ورتارے وچ ویکھن گوچری اے بندے دے وجود وچ ویلے دے نال نال تبدیلیاں آندیاں نیں۔ عمر ودھن دے نال جُثے دے سارے حصے کمزور ہوندے جاندے نیں پر نفس دیاں ایہہ خواہشاں کام کرودھ لوبھ تے موہ ہنکار سدا سجریاں تے جوان رہندیاں نیں۔ مرن ویلے تائیں ایہہ راہزن خواہشاں وکھو وکھ روپاں وچ ساہمنے آکے بندے دے نیکی دے پندھ نوں کھوٹا کرن واسطے ٹل لاندیاں نیں۔ ون سوونے لالچ دیکے بندے دا دل پرچاندیاں رہندیاں نیں۔ ایہناں اتے قابو صرف فقر دی طاقت نال ای پایا جاسکدا اے۔ وارث شاہ ایہناں نفسانی خواہشاں دا علاج فقر دے وچ دسدے نیں۔

''حرص اگ تے فقر دا پووے پانی جوگ ٹھنڈ گھتے وچ سینیاں دے''۔

وارث شاہ ہوراں ایس مصرعے وچ ایس دنیا دیاں لذتاں تے سواداں نوں اگ داناں دتا اے تے نالے اس اگ دا علاج وی فقر تے جوگ دسیا اے۔ پئی جدوں فقر دا پانی ایس اگ اتے پووے تاں ایہہ بجھ ویندی اے تے جوگ نال سینیاں وچ ٹھنڈ پیندی اے۔

ساڈے وسیب وچ چلدے ویہار دیاں نویاں سوچاں وچ فقر تے جوگ نوں وکھو وکھ سمجھیا جاندا اے۔ عام پڑھے لکھے لوک فقر دا مڈھ اسلام نال جوڑ کے جوگ نوں ہندو مذہب نال جوڑدے نیں۔ اسے پاروں اج کل کجھ سوجھوان رانجھے دی اوہدے دھید وناں پاروں ہندو سمجھدے نیں پئی اوس جوگ کسے مسلمان فقیر کولوں نہیں سی لیا حالانکہ اُس سمے پنجاب وچ صوفی فقیر تھاں تھاں تے موجود سن کیوں جے حضرت بابا فرید مسعود الدین گنج شکرؒ دے ہتھ اتے پنجاب دے وڈے وڈے قبیلیاں اسلام قبول کر لیا ہویا سی تے آپ دے منن والے صوفی درویش پنجاب وچ موجود سن۔ نال ای ملتان وچ ایس سمے سہروردیہ سلسلے دے بزرگ تے ہور کئی فقیر درویش موجود سن پر رانجھا جوگ لین واسطے دور دا پینڈا کر کے بالناتھ کول جاندا اے حالانکہ پاک پتن تے ملتان جھنگ وچوں ٹلہ بالناتھ نالوں نیہڑے سن۔ ایہہ گل ڈھونڈن دی لوڑ اے تاں جے ایہہ نتارا ہو جاوے پئی وارث شاہ

ہوراں رانجھیوں جوگ لین لئی ٹلہ بالناتھ کیوں گھلیا سی۔ ایہدے واسطے پچھا نہہ تاریخ وچوں ناتھ جوگیاں بارے پھول تے پڑ چول کرن دی لوڑ اے۔احسان باجوہ ناتھ جوگیاں دی تاریخ بارے لکھدے نیں۔

''اللہ بخشے اشفاق احمد ہوراں اک واری مینوں دسیا سی پئی ایہہ ناتھ جوگی حضرت رتن ناتھ ہندی دے بالکے سن اتے رتن ناتھ ہندی نبی کریم ﷺ ہوراں دے صحابی سن جو نبی پاک ﷺ ہوراں کول ۳۰ ورہے تائیں رہے تے اوہناں نبی پاک ﷺ ہوراں توں اپنی لمی عمر لئی دعا کروائی سی اتے اوہناں دی عمر ۶۳۰ سال ہوئی۔ اوہناں ایہہ وی دسیا پئی حضرت رتن ناتھ بارے آکھیا جاندا اے پئی اوہ پنجابی دے پہلے شاعر سن تے بڑے ای اللہ لوک سن۔ بنارس دے نیڑے ہندوستان وچ اوہناں دا مزار اے۔ اوس دربار تے سارے ناتھ جوگی حاضری بھردے نیں''۔(۵۹)

ناتھ لفظ دے معنے بندے نیں نتھیا ہویا' آقا' مالک' خاوند۔ نتھن ایہہ وے پئی کسے دے نک وچ سوراخ کڈھ کے اوہدے وچ (رسی' نتھ) پادتی جاوے اتے اوس نوں اپنی من مرضی نال ٹوریا جاوے۔ ناتھ جوگیاں دا جیون وی سگوں انج سی پئی اوہ جگ دی جلھن وچ پھسان والے چکڑ کھوبے مایا' توں سدا بچ کے رہندے سن اتے لوبھ'' کام'' کرودھ' موہ' ہنکار ولوں سدا کنڈ کری رکھدے سن۔ اوہ جتی ستی رہندے سن اتے صدق لنگوٹ نوں داغ نہیں سن لگن دیندے۔ انج اوہناں دا سر گڑ کے مُن دتا جاندا سی اُتے کناں وچ مُندرے پادتے جاندے سن۔ اوہناں دا واس لوک وسوں توں دور ہوندا سی اتے اوہ کسے زنانی ول میلی اکھ نال ویکھن وی اوہناں نوں مناسی۔ اوہ ہر جمعرات نوں گرو دے حکم نال منگن لئی جدوں لوکاں دے دوارے جاندسن تاں اکھاں سدا نیویاں رکھدے سن۔ اتے اُتا نہہ جھاتی پان ولوں اوہناں نوں کرڑی ہٹک سی۔ اوہناں نوں کوئی پائی پیسہ یاں آٹا دانہ منگن دی آگیا نہیں سی۔ سگوں اوہ پکا بھوجن (پکی ہوئی روٹی) منگ لیاوندے سن۔ مُڑ کے پورے اٹھ دن اوہ اوہیو منگیاں روٹیاں پانی وچ بھیوں بھیوں کے کھاندے رہندے اتے اگلی جمعرات والے دیہاڑے مُڑ کسے ہور وستی منگن لئی ٹر جاندے ایس لئی جو ہر اک چیلے لئی اگلی جمعرات مُڑ اوسے ای پنڈ جان دی مناہی سی۔ اوہناں چوں چوکھے مُنڈی (مُنے سراں والے گھونے) اتے وِرلے والے چٹا دھاری (جُڑ کے رساں بنے ہوئے لمیں وال) وی ہوندے سن۔

ایسے کارن اوہناں دے گورو (گُر سکھاون والے سکھیا دیون والے) اوہناں نوں پہاڑاں اتے انج دیاں اوکھیاں رہن تھاواں تے لے جاندے اتے اوتھے رکھ کے اوہناں کولوں تپسیاں (چلہ) کراندے اتے باراں باراں سال اوہناں کولوں پانی اتے ہور لوڑی دیاں وستاں ڈھواندے رہندے اتے انج اوہناں دے سر یروچوں آہلک اتے سکھ نال پیار کرن والی ستا ای مُکا دھر دے سن۔ اوہناں چیلیاں وچ للو پنجو لوک نہیں سن سگوں راجیاں مہاراجیاں اتے بادشاہواں دے پُتر وی ہوندے سن جو

جگ دے دُکھاں اتے پریشانیاں دے پتے اتے اوہناں بابیاں دی ٹھنڈی چھاں مانن اوہناں کول ٹُر جاندے سن۔ اوہناں وچ ساڈے سامنے پورن دی مثال اے جو سیالکوٹ دے راجے سلوان دا پتر سی۔ جدوں اوہدی ماتر ماں 'لو ناں' نے اوس نال بدکاری دی کھیڈ رچان دی سونہہ کھالئی اتے اوس نوں پیار پیچے پان لگ پئی تاں پر پورن اوس نوں ماں آکھن تے سمجھن تے لگا رہیا۔ اوڑک ماتر ماں نے کوڑ اساری بنا کے اوس دے ہتھ پیر وڈھوا دتے اتے اوس نوں سیالکوٹ توں پربت چڑھدے ولے پنڈ' کرول دے نیڑے اک کھوہ وچ سٹوا دتا جو اج وی پورن دی نشانی وجھوں وگدا رگدا اے اتے بانجھ زنانیاں کُکھ ہری ہوون دی آس وچ تن اتواراں اوس کھوہ دے پانی نال نہاندیاں نیں اتے اللہ سوہناں اوہناں دی آس پوری کر دیندا اے۔ ناتھ جوگیاں بارے احسان باجوہ لکھدے نیں۔

''ناتھ جوگیاں دی اک گل ہور وی مشہور اے پئی اوہ اپنے استھان تے مچ (اگ دا بھانبڑ) ہر ویلے لائی رکھدے سن اتے اوس وچ اگ نہیں بجھن دیندے۔ بالناتھ دا مزار سری نگر دے نیڑے اک وستی وچ اے۔ اوتھے اوہناں نوں 'بالا ناتھ' پیر آکھیا جاندا اے۔ اتے اوس نوں اوس پنتھ دے فقیراں دا سر موہری سمجھیا جاندا اے۔ اوتھے اج وی ہر جمعرات نوں میلہ لگدا اے اتے دوروں دُوروں لوک اوتھے حاضری بھرن لئی آوندے نیں۔ پاکستان بنن توں اگدوں دی گل اے پئی اکواری مالن شاہی ملنگاں دا مچ کسے وجہ پاروں بُجھ گیا سی تے اوہ بال ناتھ دے مزار دے مچ توں بلدی اگ لے کے پنڈی بھٹیاں اپڑے سن''۔(٦٠)

کھوہ دے لاگے جدوں گورکھناتھ دا سنگ آن لتھا تاں اوہدے کسے چیلے نے کھوہ وچ اوہنوں ویکھیا تاں نورانی مکھڑے دیاں ڈلہکاں دی مار نہ جھل سکیا۔ اوہ نٹھا نٹھا گیا اتے اپنے گوروں نوں جا دسیا پئی کھوہ اندر کوئی کامل مرد نظر آیا اے۔ جیویں آکھدے نیں چنگیائی یاں نیکی اتے اصول پرستی کسے مذہب دی محتاج نہیں ہوندی سگوں ہر مذہب اوہدا محتاج اے۔ قرآن پاک وچ وی آوندا اے۔

''اے محمدؐ قیامت دے دن دوجیاں قوماں وچوں کُجھ اجیہے لوک اٹھائے جاسن جیہناں دے مقام مرتبے نوں ویکھ کے تہاڈے اُمتی آکھن گے کدی ساڈا وی ایہہ مرتبہ ہوندا''۔ پورن وی اپنے سچ وسیبی قدراں اُتے رب دے بنائے اصول تے اڈ کے اپنے ہتھ پیر وڈھوا لے پر اپنے ازل دے سچے اصولوں پیر پچھانہہ نہیں سی دھریا۔ ایس کارن اوس داناں جگ تے سدا زندہ رہنا ای سی اتے مالک نے اوس نوں چنگا سبب لانا ای سی۔ ایہو ای ہویا اتے گورکھ ناتھ ہوراں آکے اوس نوں کھوہ وچوں کچی تند نال کڈھیا اتے انج اوہ گورکھ ناتھ دے سنگ رل کے ''پورن ناتھ'' بنگیا۔ گورکھ دے معنے وی کھنجل دے بن دے نیں۔ پرانے سمیاں اندر رویا ہ توں اگلے دن کچی تند دی چھلی دے دھاگے وچ کھنجلاں پا کے اوہناں نوں کھولن لئی نویں بنے لاڑی لاڑے نوں

اکٹھیاں بٹھا دتا جاندا سی۔ اتے اوہناں نوں اوہ گنجھلاں کھولن لئی آکھیا جاندا سی۔ انج سج ویاہے میاں بیویں دا آپو وچ کون بولنا تے ویکھن چاکھن بن جاندا سی۔ سو گورکھ ناتھ دے معنے بن گئے' حیاتی دیاں گھنجلاں نوں من مرضی نال کھولن داول جانن والا گورکھ ناتھ کسے نوں نتھیا نہیں جاندا سگوں جو کُر ہے پان والیاں شیواں نوں من مرضی دے دھاگے نال نتھ کے رکھدا اے اتے جو نفس اتھرے نوں نکیل پا کے رکھدا اے اوہ' گورکھ ناتھ اے۔ انج ای جو کاملیت نوں اپنے عمل اتے کردار دی سوئی وچ پرو کے رکھدا اے اوہ ''پورن ناتھ'' اے۔ ناتھ جوگیاں دے ناں ویکھو رتن ناتھ (قیمتی پتھر)' مچھندر ناتھ (وڈیاں مُچھاں والا) سدھ ناتھ (کامل پورا)' بدھ ناتھ (جانیا ہویا' مشہور)' جالندر ناتھ (پانی نوں قابو کر کے رکھن والا)' بالناتھ (جوانی دے ہڑ نوں سانبھ کے رکھن والا) اتے انج دے ہور سارے سن۔

ہیر وارث شاہ نال ناتھ جوگیاں دی چوکھی سانجھ اے۔ رانجھا جدوں دنیا داری دی چاکری کرن' سیالاں ولوں چٹا جواب لے کے ہیر دے ویاہ ہو جان مگروں نراس ہوندا اے تاں اوہنوں جگ جھیڑیاں اندر کامیابی دی کوئی راہ نہیں دسدی تاں اوہ جوگی ہون لئی کسے کامل مرشد دی راہ لبھدا ہویا جہلموں لہندے جوگیاں دے ٹلے جا اپڑدا اے۔ وارث شاہ رانجھے تے بالناتھ دی گل کتھ نوں ایس طرحاں بیان کیتا اے۔

''ٹلے جا کے جوگی تھے ہتھ جوڑے سانوں اپنا کرو فقیر میاں
تیرے درس دیدار دے ویکھنے نوں آیا دیس پردیس نوں چیر میاں
صدق دھار کے نال یقین آیا اسیں چیلڑے تے تسیں پیر میاں
بادشاہ سچا رب عالماں دا فقر اُس دے ہین وزیر میاں
بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آوے دودھ باجھ نہ ہندی ہے کھیر میاں
یاد حق دی صبر تسلیم پہنچا تساں جگ دے نال کیہ سیر میاں
فقر کل جہاں دا آسرا ہے تابع فقر دے پیر تے میر میاں''(٦١)

بالناتھ وی اپنے پینتھ دا جوگی سی تے اوہدا باطن روشن سی۔ اس واسطے اس جاندیاں سارا ای رانجھے دے اندروں باہروں جھات پالئی سی تاں ای پہلی ملاقات وچ ای جوگ دے کے نہال کر دتا۔ ٹلے جوگیاں دے ایس سمے بالناتھ جوگیاں دا اوہ وڈا گرو سی تے مسلماناں تے ہندوواں وچ اوہدی اکو جیہی مانتا سی۔ اس واسطے جوگ لین واسطے رانجھا ٹلہ جوگیاں گیا آہا۔ فقر دے اندر کبر ہنکار توں بچن واسطے خاص طور تے زور دتا جاندا اے کیوں جے کبر ہنکار دا راہ تے وطیرہ ابلیس دا اے۔ فقر دے اندر کبر ہنکار دی تھاں عاجزی تے مسکینی دا سبق دتا ویندا اے پئی فقر دے پاندھی ہر حال وچ طاقت تے اختیار رکھدیاں ہویاں وی عاجزی تے مسکینی اختیار کرے فقیر اتے کوئی ظلم زیادتی وی کرلے تاں اوہ طاقت رکھدیاں ہویاں وی بدلہ نہیں لیندا۔ فقیر فقر دے

راہ وچ پیش پیش آ ونوالی ہر سختی مصیبت نوں رب دی رضا من کے صبر کر دے نیں۔

حضرت محمد ﷺ دی ذات پاک جدوں نبوت دا دعویٰ کیتا تاں مکے والیاں ہر طرحاں دا بائیکاٹ کیتا پر جدوں آپ ﷺ نے مکہ فتح کیتا تاں اُس دن آپ دے دشمن تھر تھر کنبد ے پئے سن پئی آپ ﷺ سارے بدلے لیسن پر آپ ﷺ نے اپنے سارے دشمناں نوں معاف کر دتا تے اپنے وڈے دشمن ابوسفیان دے گھر نوں دار لپناہ قرار دیدتا تے دنیا اتے اِک نویں مثال تے ریت قائم کر دتی آپ ﷺ چاہندے تاں آپ گن گن کے ہر اک توں بدلے لے سکدے سن۔ آپ ﷺ دے سارے دشمن اوس دن آپ ﷺ دے ساہمنے بے بس سن۔ طاقت رکھدیاں ہویاں آپ ﷺ نے سبھ نوں معاف کر دتا۔ پوری دنیا دی تاریخ وچ ایہو جیہی مثال نہیں لبھدی۔

آپ ﷺ جدوں اسلام دی تبلیغ واسطے طائف شہر وچ گئے تاں اوتھوں دے لوکاں آپ ﷺ نوں پتھر مار کے لہولہان کر دتا تاں اوس ویلے اللہ تعالیٰ اِک فرشتہ آپ کول گھلیاں پئی جے آپ حکم دیون تاں طائف دے لوکاں نون پہاڑاں دے وچ پیہہ کے رکھ دیاں پر آپ ﷺ جواب دتا نہیں ایہہ لوک مینوں پچھاندے نہیں اس واسطے میں ایہناں نوں معاف کر دتا اے ایہناں دیاں نسل وچوں لوک اسلام نوں قبول کر لین گے ایہہ فقر اے۔ فقر دا مُڈھ آپ ﷺ توں بجھیا اے آپ ﷺ دی ساری حیاتی فقر دے چاہیواناں واسطے اِک اعلیٰ نمونہ اے۔

صوفی دی نظر ہمیشاں اگلے جہان تے رہندی اے۔ ایس دنیا اتے پیش آون والیاں اوکڑاں مصیبتاں نوں کھلے متھے رب دی رضا سمجھ کے راضی رہندے نیں۔ فقر دی دنیا وچ شکایت' بدلہ لین تے نمائش دی کوئی تھاں نہیں اے اس واسطے صوفی ایہناں شیواں تے رولیاں توں دور نسدا اے۔ صوفی وی نظر اپنے اٹھن والے ہر قدم اتے رہندی اے تے انج ہر ساہ نال صوفی اللہ تعالیٰ دا ذکر کر یندا اے تے نال نال ای اپنے عملاں دا آپ احتساب وی کر یندا رہندا' ایس طرح ہر ویلے صوفی فقیر لوک اپنی صفائی ستھرائی دا کم وی کر دے رہندے نیں۔ صوفی مادی آسودگی تے جسم پروری توں ڈھیر نفس دی صفائی ستھرائی اتے توجہ دیندا اے۔ اپنے آسے پاسے عام لوکائی توں وی دین دی اصل روح دسی تے لوکاں نوں اپنیاں حیاتیاں دینِ اسلام دے مطابق رنگن وچ راہ نمائی کیتی۔ صوفی رنگ نسل ذات برادری دیاں ساریاں حداں نوں مکا کے ساری مخلوق نوں ذات مطلق دی وحدت دی لڑی وچ پرو دیندا اے۔ صوفی حسد' بغض تے کرودھ جیہاں بیماریاں نوں محبت دی نشر چلا کے گندا خون کڈھ کے نفس نوں پاک صاف کر دیندا اے۔ میاں محمد بخشؒ کھڑی شریف فقر دی اس منزل بارے اپنے نویکلے ڈھنگ نال لکھدے نیں۔

''پیر طبیب اسیں سبھ روگی غفلت مرض ودھائے
اسے دے ہتھ دیئے بانہہ ویکھ نبض دکھ پائے
نشر مار محبت والی ہفت اندام چھڑائے

کڈھے لہو غلیظ بدن تھیں شربت صاف پلائے
کام کرودھوں لوبھ ہنکاروں مٹھیوں رکھ کرائے
پھلکاں دال غذا الونی اوہ بھی گھٹ کھوائے
ناں مردی دی پھک پھکی کرناں جو فرمائے
ملیاں کامل وید محمد خبر ہوئی دکھ جائے‘‘(۶۲)

اتے لکھے مصرعیاں وچ میاں محمد بخش ہوراں فقر دی ساری کہانی نوں جویں دریا کوزے وچ بند ہوون والی گل کر وکھائی نفس نوں کام‘ کرودھ‘لوبھ‘ موہ تے ہنکار جیہاں ابلیسی صفت بیماریاں جیہڑیاں نفس نوں اپنے شکنجے وچ قید کیتی بیٹھیاں نیں تے بندے نوں اپنی مرضی نال گناہ دی وادی وچ مُنہہ زور گھوڑے وانگوں دوڑاندیاں نیں۔ نفس نوں کام دیاں لذتاں‘ مال دولتاں تے حکومت دے لالچ وچ انج پھسا چھڈدیاں نیں پئی بندا کسے پاسے جوگا نہیں راہندا تے اوڑک بندے دا سر وڈھا کے کھلوندیاں نیں۔ میاں محمد بخش ایہناں مُنہہ زور طاقتاں نوں قابو وچ لیاون دا پکا پیڈا نسخہ تے علاج پیار محبت دسدے نیں پئی کامل مرشد عشق دی نشتر نال نفس دے جثّے وچوں گندا خون کڈھ کے پیار محبت‘ رواداری تے قربان ہوون دا سوہناں صاف ستھرا شربت پلا دیندا اے جیہدے نال نفس نوں پاکیزگی ملدی اے۔ ایس توں اگانہہ فیر مرشد فقر دے طالب نوں کھاون پیون دیاں لذتاں وچوں کڈھ کے گھٹ توں گھٹ غذا اتے لے آوندا اے۔ صرف جیون دی لوڑ جوگا ای کھواندا اے تے ایہدے وچ وی سواداں چسکیاں توں وی بچاندا اے۔ اس واسطے لون توں بغیر غذا کھواندا اے۔ ایس علاج وچ سبھ توں ودھ کے شہوت بازی توں ڈکن واسطے نامردی دی پھکی دیندا اے۔ جیہدے نال طالب نامرد ہو ویندا اے تے اوہنوں فیر شہوت دا خیال وی نہیں آندا۔

جدوں فقر دے راہ وچ اک طالب ایتھے اپڑدا اے تاں فیر اوہدی نظر وچ ڈھیر ساری وڈی وسعت پیدا ہو جاندی اے۔ اوہنوں فیر دنیا اتے کوئی غیر نہیں دسدا۔ ہر اک شے وچوں اوہنوں ذاتِ مطلق دا جلوہ ای نظر آوندا اے۔ فیر اوہ ایس کائنات دی نکی جیہی مخلوق کیڑی نال وی پیار کردا اے تے ٹردیاں ہویاں فیر اوہ اپنے قدم وی سوچ سمجھ کے رکھدا اے تاں جے کتے میرے پیراں تھلے کوئی کیڑا مکوڑا نہ مدھا جاوے۔ فیر اوہ جنگل وچوں ساوے رکھ دی اک چھاںمک تاں دور دی گل رہی اک پتہ وی نہیں توڑدا کیوں جے فقیر نوں اِک اِک ذرے وچوں ذاتِ مطلق دے جلوے لاٹاں ماردے نظریں آوندے نیں۔ ایس توں ہور اگانہہ ودھ فقر دا طالب نفس تے آفاق دی وحدت وچ گم ہو جاندا اے۔ فیر ساری کائنات اوہدے اندر سما وینیدی اے اوہدی نظر چوداں طبقاں وچوں پار ہو وینیدی اے۔

خواجہ محمد عمر خوشابی فقر وچ وحدت دی اس منزل بارے لکھدے نیں۔

''ایتھے کجھ نہیں دسدا الف سوا
اوہو واحد جلوہ گر بیٹھا
ایتھے غیر دا نام نشان نہیں
ہر ذرہ نور رانور بیٹھا
عمر خوشابی شد نابود
اہو واحدا کبر ہر بیٹھا''۔(۶۳)

وارث شاہ آپ قصہ وی ہیر رانجھے دے اخیر اتے نتارا کر کے دس دتا اے پئی اصل وچ ایہہ ساری کہانی ہر بندے دی اپنی کہانی اے ہیر دی کتھا دیاں ساریاں تھانواں تے سارے پاتر بندے دے اندر موجود نیں۔ ایہہ ساریاں کھیڈاں بندے دے اندر موجود نیں۔ صرف اپنے اندر جھاتی مار کے ویکھن دی لوڑ اے۔ مڈھلی لوڑ ایہہ وے پئی کوئی کامل مرشد ویکھن والی پاک نگاہ کر دیوے فیر بندے نوں ہر شے اپنے اصلی روپ وچ نظر آوندی اے۔

وارث شاہ اپنے سبھ توں وڈے شاہکار''ہیر'' دے اخیر اتے ایس سارے لمے چوڑے قصے دی اصل حقیقت کھول کے بیان کر دیاں ہویاں لکھدے نیں۔

''ہیر روح تے چاک قلبوت جانوں' بالناتھ ایہہ پیر بنایائی
پنج پیر ایہہ پنج حواس تیرے جھاں تھا پناں تدھ نوں لایائی
قاضی حق جھبیل نیں عمل تیرے عیال منکر نکیر ٹھہرایائی
کوٹھا گور عزرائیل ہے ایہہ کھیڑا جیہڑا الیند وہی روح نوں ڈھایائی
کیدو لنگا شیطان ملعون جانو' جس نے وچ دیوان پھڑایائی
سیاں ہیر دیاں رن گھر بار تیرا' جنھاں نال پیوند بنایائی'' (۶۴)

ہور صوفی شاعراں وی ہیر رانجھے دی رمزنوں فقر دے بیان وچ اپنے اپنے ڈھنگ نال ورتیا اے۔ سبھ توں پہلاں فقر دی دنیا وچ مادھو لال حسین اپنیاں کافیاں رانجھن یار طبیب دی رمز ورتی سی۔ ایہدے پچھوں تاں فیر تقریباً ہر صوفی فقیر ہیر تے رانجھے دی رمزنوں حقیقت دے بیان وچ ورتیا۔ رانجھے نوں ذاتِ مطلق واسطے رمز دے طور تے ورتیا اے تے کئیاں صوفی شاعراں جھنگ نوں ایس دنیا واسطے تے کھیڑیاں نوں نفسانی سکاں سدھراں دے طور اتے ورتیا اے۔

خواجہ محمد عمر خوشابی حقیقت دے بیان وچ ہیر تے رانجھے دی رمزنوں اس طرحاں ورتیا اے۔

''آوڑیا جھنگ سیالیں چودھری تخت ہزار اے
چن سورج روپ سیالیں چمکن نشہ سمندروں پار اے

من کان للہ رانجھے دی گفتار اے
میں جھنگ سیالاں دی عاجز جٹی ایہہ میرا غمخوار اے
ہیر تتی تے پے گیا جلوہ غیر ہویا فی النار اے
صبغتہ اللہ رنگ اولا جلوہ گری ہر بار اے
صبغتہ اللہ رنگ بھری گیا آن ہویا دیدار اے
صورت پیر دی بن کے آیا میم صورت دلدار اے''(۶۵)

فقر وچ اس نظریے نوں وحدت الوجود آکھدے نیں۔ وارث شاہ اس نظریے دا منن والا سی۔ اس واسطے ہیر وچ ایس نظریے نوں بیان کیتا اے تے قصے دے اخیر اُتے سارے قصے نوں وحدت دی لڑی وچ پرو دتا اے۔ ایہدے نال نال اوہنا ایس جگ نوں فنا دی جھوک لکھیا تے اس جگ اتے جیون نوں ریت دی کندھ نال تشبیہہ دے کے اس نوں اکا ای عارضی شے دسیا اے۔

''وارث شاہ میاں انت خاک ہونا لکھ آب حیات جے پیونا جے
ایہہ جگ مقام فناہ دائے سبھا ریت دی کندھ ایہ جیونائے''

پہلے مصرعے وچ وارث اس جگ اتے جیون دا تت تے سٹا کڈھ کے دس دتا اے پئی بندے دی حیاتی دا اخیر مر کے خاک وچ جا رلنا اے۔ ایس توں کوئی بچ نہیں سکدا۔ ایہدا اک خاص ویلا لکھیا محفوظ اے۔ اوہ ویلا اک پل وی اگے پچھے نہیں ہو سکدا۔ ایس اگے کسے دے کائی واہ نہیں لگدی۔ ایسے مصرعے دے اخیر اتے ایہہ وی دسیا اے جے کوئی لکھ واریں آبِ حیات وی پی لووے تاں وی اخیر فناہ توں نہیں بچ سکدا۔ ایہہ گل مشہور اے پئی کدائیں اک چشمہ اے جیہدا پانی جیہڑا پی لیندا اے اوہنوں فیر سدا دی حیاتی مل ویندی اے۔ اُس نوں موت نہیں آندی۔ اس چشمے دا کسے نوں کوئی پتہ نہیں۔ اج تائیں کسے ویکھیا نہیں ایہدے نال ایہہ گل وی مشہور اے پئی حضرت خضر علیہ السلام ایس چشمے دا پانی پیتا ہویا اے۔ اس واسطے اوہناں نوں ہمیشاں ہمیشاں دی حیاتی مل گئی اے۔ اس کائنات اتے دریاواں سمندراں دے پانیاں اتے اوہناں دی ڈیوٹی اے۔ کئی فقیراں دی حضرت خواجہ خضر علیہ السلام نال ملاقات وی ہوئی تے اوہناں نوں خواجہ حضرت خضر علیہ السلام روحانی فیض وی دتا۔ جویں پئی حضرت مادھولال حسین دی دریا راوی وچ حضرت خواجہ خضر علیہ السلام نال ملاقات وی ہوئی تے روحانی فیض وی ملیا۔

وارث شاہ ہوراں اس پہلے مصرعے وچ اک ٹھکویں فیصلے دے طور تے ایہہ گل کیتی اے پئی جے کوئی بندہ آبِ حیات پی وی لوے تاں وی انت نوں فنا ہوون توں نہیں بچ سکدا۔ کیوں جے قرآن مجید وچ اللہ تعالیٰ نے اپنا فیصلہ کر دتا اے پئی ایس

دنیا اتے اللہ تعالیٰ توں وکھ ہر شے فناہ ہو ویسی۔ وارث شاہ ہوراں ایس گل نوں ایس طرح بیان کیتا اے۔

''سبھو جگ فانی ہکو رب باقی حکم کیتا رب رحمان میاں
سبھ خاک در خاک فناہ ہوونا وارث شاہ پھر تنہا نوں عیش کیہا
سبھا کبر ہنکار گمان لدے آپ وچ ایہہ انت نوں ڈیہیں گے نی''

ایتھے وارث شاہ ہوراں نال ایہہ وی دسیا اے پئی جدوں دنیا اتے اس حیاتی دا انت فناہ ہوونا اک پکا پیڈا اتے اٹل قانون اے تاں پھر بندے نوں ایہدی فکر کرنی چاہیدی اے۔ چنگے کم کرنے چاہیدے نیں برے کماں توں دور رہنا چاہیدا اے۔ ایس دنیا اتے لذتاں سواداں تے عیش ول ویکھنا ای نہیں چاہیدا۔ ایس جگ اتے جیون اک ازمائش تے امتحان وانگوں اے۔ ڈھیر فقیراں ایس دنیا اتے جیون نوں کُوڑ تے اُکا ای عارضی دسیا پئی جیویں پانی دا بلبلا ہوندا اے۔ ایس دنیا نوں سراں دا ٹکانا دسیا سیانے لوک سراں وچ کجھ چر آرام کرن واسطے رکدے نیں۔ جس ویلے ٹرن دا سدا پیا اس ویلے سراں نوں چھڈ کے اگانہہ نوں ٹرنا پے جاندا اے۔ وارث شاہ ایس جگ اتے جیون نوں اک ہور نویکلی تشبیہہ دے ڈھنگ نال لکھدے نیں۔

''وارث شاہ وساہ کیہ زندگی دا' ساڈی عمر ہے نقش پتاسیاں تے
خواب رات دا جگ دیاں سبھ گلاں دھن مال نوں مول نہ جھوریے جی
وارث شاہ جاں عاقبت خاک ہونا ایتھے اپنی شان ودھایئے کیوں'

پہلے مصرعے وچ وارث شاہ ایس دنیا اتے جیون نوں پتاسیاں اتے نقش دسیا پئی ایہدا کیہڑ اوساہ اے ایہدا کوئی اعتبار نہیں۔ ایس واسطے ایہدے اتے اعتبار کر کے اس جگ اتے وڈے لمے چوڑے پلال نہیں جوڑنے چاہیدے۔ دوجے مصرعے وچ ایس دنیا دیاں سبھے گلاں تے کھیڑاں' رونقاں نوں وارث شاہ ہوراں اِک خواب دسیا اے۔ جویں رات نوں کوئی خواب آندا اے جے اکھ کُھل گئی تاں پتہ لگا پئی اوہ تاں سُتیاں ہویاں اک خیال ای سی خواباں دیاں گلاں دا حقیقت نال تاں کوئی جوڑ نہیں ہوندا خواب تاں خواب ای ہوندے نیں۔

تیجے مصرعے وچ فیر وارث شاہ لوکائی نوں ایہہ مت دی گل دسی اے پئی جدوں ایس دنیا اتے جیون دا اخیر خاک وچ رلن اے۔ فناہ ہو جاون اے تاں فیر ایتھے شان ودھاون وچ نہیں رُجھنا چاہیدا اے دنیا اتے وڈے وڈے بادشاہ جویں سکندر' دارا' نمرود' فرعون' بخت نصر' نوشیرواں تے اکبر اعظم تے ہور سبھے وڈیاں تاجاں' بادشاہیاں' وڈیاں فوجاں تے مال زراں خزانیاں دے مالک اخیر خالی ہتھیں اس خاک وچ جا رلے۔ ایہناں شاناں تے مال دھن جوڑن وچ نہیں رجھنا چاہیدا۔ ایہہ سبھ کوڑ پسارا اے۔ حضرت شاہ حسین مادھو لال ایس دنیا دی حقیقت اک سوہنی تشبیہہ نال ایس طرح بیان کیتی اے۔

''کوڑی دنیا کوڑا پسارا جیوں موتی شبنم دا'' (٦٦)

جدوں ایس دنیا دی حقیقت ایہہ وے تاں فیر بندے نوں ایتھے بالکل عاجزی نال حیاتی گزارنی چاہیدی اے۔ مال دولتاں اکٹھیاں کرن دے چکر وچ نہیں پونا چاہیدا۔ مال دھن دی حرص' لوبھ اک ایہو جیہی دلدل اے جیہدے وچ اک واریں بند جاوڑے تاں ایہدے وچوں پچھانہہ پرتنا اوکھا ہو جاندا اے ایہدا۔ لوبھ ہر ویلے بندے نوں ہوراگانہہ ودھن واسطے کھچدا رہندا اے۔

فقر دے اندر کبر ہنکارتوں وی ڈکیا گیا اے۔ کیوں جے کبر ہنکار دا موڈھی ابلیس اے۔ جدوں اللہ تعالیٰ حضرت آدم علیہ السلام نوں سجدہ کراون واسطے فرشتیاں نوں حکم دتا تاں ابلیس توں وکھ سارے فرشتیاں سجدہ کر دتا۔ جدوں اللہ تعالیٰ ابلیس کولوں پچھیا پئی توں حضرت آدم علیہ السلام نوں سجدہ کیوں نہیں کیتا تاں اوس جواب وچ آکھیا پئی میں آدم توں افضل ہاں۔ اس تکبر پاروں اللہ تعالیٰ اوہنوں لعنتی آکھ کے کڈھ دتا۔ اس فقر دے اندر کبر ہنکار توں بچن اتے وی ڈھیر زور دتا جاندا اے۔ ایس توں بچن واسطے وارث شاہ ہوراں لوکائی نوں ایہناں مصرعیاں وچ ایہہ سبق دتا اے۔ پئی اس دنیا اتے جیون اُکا ای عارضی تھوڑے چِر واسطے اے' ایہدا انت خاک وچ جا رلنا اے تاں فیر بندے نوں شان گمان کبر ہنکار نال جیون نہیں چنگا۔ ایہہ بندے دا آخرت دا پندھ کھوٹا کر دیندا تے بندے نوں ذاتِ مطلق دے قرب توں دور لے جاندا اے۔ اس توں اگانہہ وارث شاہ ایہہ وی دسیا اے پئی جنھاں اک کامل مرد دا لڑ پھڑ لیا تے اوہدے اتے پورے صدق یقین نال ڈٹ گئے تاں اوہناں نوں فیر فکر کرن دی لوڑ نہیں اوہ ایس دنیا اتے اگلے جہاں دونویں جہاناں وچ کامیاب ہوون گے اوہناں اتے کوئی غم تے پریشانی نہیں۔ اس بارے وچ وارث شاہ دے ایہہ مصرعے ویکھو۔

''جنہاں اک دے نانو تے صدق بدھا انہاں فکر اندیشڑا کا سدائے

جنھاں اک دار راہ درست کیتا تنہاں فکر اندیشڑے کاہ دے نی''(۶۷)

ایہناں مصرعیاں وچ وارث شاہ ایس دنیا تے اگلے جہان وچ پریشانیاں' دکھاں تے جھورے توں بچن دا ایہو اک راہ دسیا اے پئی جنھاں لوکاں ایس دنیا اُتے کسے اک کامل ہستی دے ہتھ اتے بیعت کر لی تے فیر پکے پیڈے ہو کے ڈٹ رہے۔ مرشد اتے پورا صدق یقین رکھیا اوہدے آکھے نوں موڑیا نہیں مرشد دے ہر حکم اتے لبیک آکھی اوہ لوک خوش نصیب نیں اوہناں نوں غم پریشانی نہیں ہووے گی۔ اوہناں دے نفعے گھاٹے دا ذمہ دار مرشد ہوندا اے۔ کامل مرشد دی ہر پل اپنے مرید اتے نگاہ ہوندی اے۔ مرشد مرید نوں بھیڑے کماں توں آپ خود ای بچالیندا اے۔ کامل مرشد تاں بندے دے باطن اندروں نفس دیاں ساریاں بیماریاں نوں مکا چھڈ دا اے۔ مرید دے نفس نوں پاک صاف کر دیندا اے۔ ایس طرح سالک فقر دیاں راہواں اتے ٹرن دے قابل ہو جاندا اے تے ہولی ہولی مرشد دی نگاہ دے کرم پاروں سلوک دیاں پوڑیاں چڑھن لگ پیندا اے۔ انج اوہدی ایہہ دنیا تے اگلا جہان دونویں سنور جاندے نیں۔ ایس واسطے ایہناں مصرعیاں وچ وارث شاہ لوکائی نوں ایہہ سیانی مت

دیندے نیں پئی ایس دنیا تے اگلے جہان دی کامیابی ایس گل وچ اے پئی ایس دنیا دی حیاتی وچ ای دیکھ بھال کر کے کسے کامل مرشد دے بن کے پورے صدق یقین اوہدی ہر آکھی نوں منّے۔ فیر اوہدا بیڑا پار اے۔ ایس دنیا وچ وی تے اگلے جہان وی۔ اوہ کامیاب ہن اوہناں نوں کسے پریشانی فکر تے غم دی لوڑ نہیں اوہدے ہر کم دا مرشد ضامن ہو جاندا اے۔ مرشد کامل بارے وارث شاہ لکھدے نیں۔

''کل چیز فناہ ہو خاک رلسیں ثابت ولی اللہ دے رہہن گے وے''

ایس دنیا اتے جیہڑی موت آوندی اے۔ اللہ تعالیٰ دے اولیاء لوکاں دا معاملہ وکھرا اے کیوں اللہ تعالیٰ دے ولی موت توں پہلے ای اپنے مرشد دے ہتھ اتے فناہیت اختیار کر لیندے نیں اوہ اپنے نفس نوں دنیا اتے ای موت دے عمل وچوں گزار لیندے۔ نیں فیر جدوں ایس وجود نوں اک لکھے ویلے دے مطابق موت آندی اے تاں اوس نوں اولیاء لوک اللہ تعالیٰ دی ذات نال وصال آکھدے نیں۔ اسے اولیاء دے ایس دنیا توں ٹورے دے دن نوں شادی دے دن وانگوں ساریاں رسماں ریتاں پوریاں کر کے منایا جاندا اے۔ ایس واسطے وارث شاہ ایس گل دا نتارا کر کے دس چھڈیا اے پئی ایس دنیا اتے ہر چیز فناہ ہو کے مٹی وچ رل ویسیں پر صرف اللہ تعالیٰ دے اولیاء نوں سدا دی حیاتی مل جاندی اے۔ اولیاء اللہ دے مزاراں تے وی اوہناں دے دنیا اتوں پرداوٹاون پچھوں وی فیض جاری رہندا اے۔ اوتھوں لوکاں دیاں مراداں پوریاں ہندیاں نیں اسے واسطے ایتھے وارث شاہ دی ایتھے ایہومت اے پئی ایس دنیا اتے ای کسے کامل مرشد دا لڑ پھڑ لئو تاں فیر دونویں جہانیں کامیابیاں ملسن۔ فقر دے لوڑونداں نوں ہیر وچ وارث شاہ ڈھیر ساریاں متاں وی دتیاں نیں۔ جنہاں وچ ڈھیر سارے مصرعے اپنے اندر بیان ہوئی سچیائی دے ست تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں پنجابی زبان دے لوک ادب وچ اکھاناں دا روپ وٹا چکے نیں۔ جیہناں دا فکری ویروا ہو چکیا اے پر اوہناں دے مضمون نال رلدے ملدے کجھ ہور وی اکھان ہیر وچ موجود نیں جیہڑے تھلے درج کیتے جا رہے نیں۔

۱۔ جو کجھ کہن فقیر سو رب کردا آکھے فقیر دا مول نہ دسیے نی۔
۲۔ بھلا بُرا جو ویکھیے مست کڑیے بھیت فقر دا مول نہ دسیے نی۔
۳۔ ہتھ بنھ فقیر تے صدق کیجے نہیں ٹوپیاں سہلیاں کھسیے نی۔
۴۔ رب آن سبب جاں میل دائے خیر جاندی نال لئیے نی۔
۵۔ صلح کیتیاں فتح جے ہتھ آوے کمر جنگ تے مول نہ کسیے نی۔
۶۔ ایہہ نت ہنکار نہ مال رہندے کدی موت تحقیق پچھانیاں جے۔
۷۔ وارث شاہ سرائے دی رات وانگوں دنیا خواب خیال پچھانیاں جے۔

۸۔ رانجھا آکھدا خیال نہ پوو میرے شینہ سپ فقیر دا دیس کیہا۔
کونجاں وانگ ممولیاں دیس چھڈے اساں ذات صفات تے بھیس کیہا۔
۹۔ اکھیں میٹ کے وقت لنگھا موئیے ایہہ جہان ہے بدلاں چھانو ہیرے۔
۱۰۔ وارث شاہ میاں سبھے کم ہوندے جدوں رب ہندا مہربان میاں۔
۱۱۔ اوتھے خودی گمان منظور نائیں سر دیجیے تاں بھیت جالیئے۔
۱۲۔ وارث شاہ محبوب نوں تدوں پایئے جدوں اپنا آپ گوالیئے۔
۱۳۔ منگ کھاونا کم نہ کاج کرنا کجھ چارنا تے نہیں چونا جے۔
۱۴۔ نہیں دینی ودھائی پھیر جمنے دی کسے موئے نوں مول نہ رووناجے۔
۱۵۔ نام فقر دا بوہت آسان لینا کھر اکٹھن ہے جوگ کماوناوو۔

فقرے ایہناں بولاں یا اکھاناں وچ وارث شاہ دا فن وی ہر مصرعے وچ ڈلھکاں ماردا نظریں آوندا اے۔ وارث شاہ دا سبھ توں وڈا فن وکھو وکھ پیشیاں تے طبقیاں دی اپنی حیثیت مطابق زبان دا ورتارا اے۔ مثال دے طور تے رانجھے دی زبان وچوں اوہدی جٹالی وسوں دا پچھوکڑ صاف جھلکارے ماردا نظریں آوندا اے۔ انجے لڈن ملاح یاں مسیت دا ملاں ہووے' مہر چوچک سیال تے اوہدی بیوی ملکی ہووے، ہیر ہووے یاں جھنگ دا قاضی ہووے' کیدو ہووے' مٹھی نائن ہووے' سیدا کھیڑا' راجہ عدلی دا قاضی ہووے یاں پہاڑی علاقے دیاں زنانیاں ہون وارث شاہ ہوراں سبھ کولوں اوہناں دے اپنے طبقے تے وسیب وچ حیثیت مطابق گل کتھ کروائی اے۔ ہر پاتر دی زبان اپنے پچھوکڑ تے اپنی عمر دے مطابق اے۔ وارث شاہ دے ایس فن بارے سر عبدالقادر مرحوم اپنے اک مضمون وچ لکھدے نیں۔

> ''ملاں ولوں جیہڑی بول چال اے۔ اوہدے وچ مسیت دیاں روٹیاں صاف نظر آوندیاں نیں۔ رانجھے دے بولن وچ سادگی' ناتجربہ کاری تے چودھری دا پت ہوون دی آکڑ عشق دی سٹ تے گدار ہر شے کٹھی جھلک دی اے۔ ہیر دیاں گلاں وچوں دلفریبی دے نال الہڑ پنے دا انداز رکھدیاں نیں ہیر دی نند دیاں باتاں خوشی تے شرارت دا ساتھ برابر نبھاندیاں چلیاں جاندیاں نیں۔ کدھرے وید اپنیاں دواواں دیاں خاصیتاں دس رہیا اے تے کدھرے جوگیڑا رنگ برنگ پنتھاں دی تفصیل بیان کر رہیا اے''۔ (۶۸)

وارث شاہ نوں لفظاں نوں گھڑن وچ وڈا چج سی اوہ لفظ نوں اپنے خاص نویکلے ڈھنگ نال گھڑ کے ورتدے نیں پئی اوہدے معنیاں وچ ہور وی زور ودھ جاندا اے تے ایہدے نال اک خاص طرحاں دا حسن تے نکھار وی پیدا ہو جاندا اے

جیہدے پاروں اوہ لفظ دل وچ کھب جاندے نیں جویں اک ایہہ مصرعہ اے۔

''جنہاں ک دا راہ درست کیتا تنہاں فکر اندیشڑے کاہ دے نی''۔

اس مصرعے وچ اندیشے توں اندیشڑے لفظ دی نویں گھڑت نال ورت اے۔ ایس طرحاں دے ہور وی کئیاں تھانواں تے ہیر وچ ایہو جیہے لفظ لبھدے نیں۔ جویں جوگی توں جوگیڑا، جُھگے توں جُھگڑا اے وغیرہ۔ وارث شاہ کئیاں مصرعیاں وچ تشبیہاں تے استعاریاں توں وی کم لیا اے پر ایہہ تشبیہاں تے استعارے اسے دھرتی دے نیں تے ایہناں وی ورت انج دے سچے تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ نال اے پئی عام آدمی وی پڑھدیاں سُندیاں سارای معنیاں دی اخیرلی تہہ تک اپڑ جاندا اے جویں ایہہ مصرعے نیں۔

اساں لاہ پنجالیاں جوگ چھڈے تسیں پھیر مڑ کھوہ نوں گیڑ دیاں ہو

ایہہ جگ مقام فناہ دائے سجا ریت دی کند ایہہ جیونائے

ایہناں اتے دتے دوہاں مصرعیاں وچ پنجالیاں نوں لاہ کے جوگ نوں چھڈ دینا تے اس جگ اتے جیون نوں ریت دی کندھ سوہنے استعارے نیں جنہاں پاروں وچلے معنیاں تک اپڑ دیاں ہویاں کوئی دقت اوکھیائی نہیں ہوندی فیر ایہہ ستعارے پنجاب دی پنڈ وسوں دے چنگے جانے پچھانے نیں جیہناں توں اک ان پڑھ پینڈو وی واقف اے۔

اتے دتے گئے مصرعیاں وچ تصویراں اُلیکن وچ وی وارث شاہ دا کمال فن نظر آؤندا اے۔ کھوہ توں انداں دی جوگ دیاں پنجالیاں لاہنیاں تے ایس پچھوں فیر کھوہ نوں گیڑن دا محاورہ بوہت سوہنا اے۔ انج لگدا اے جیویں وارث شاہ دا قلم لکھن دے نال نال برش دا وی کم کردا اے۔ جیہڑا اون سوونیاں وکھو وکھ رنگاں دیاں تصویراں وی اُلیکدا جاندا اے۔ ایہہ سچی گل اے پئی وارث شاہ دے اِک اِک مصرعے وچوں پنجاب دی ایس سمے دے وسیب دی ثقافت دا کوئی نہ کوئی پکھ جھلکارے ماردا دسدا اے۔ انج ہیر وچ ایس سمے دا پورا پنجاب اپنے سارے رنگاں سمیت نظریں آؤندا اے۔

وارث شاہ عشق تے فقر دیاں باریک توں باریک خیالاں نوں وی پنجاب دی پنڈ وسوں وچوں منے پرمنے استعاریاں تے محاوریاں راہیں بیان کیتا اے۔ سید عابد علی عابد استعارے تے تخیل دے وچکارلے تعلق نوں ایس طرحاں بیان کردے نیں۔

''علامتوں سے اصل حقیقت تک جانے کے لیے رشتہ تشبیہہ کو سمجھ کر ہمیں مفہوم تک پہنچنا پڑتا ہے۔ یہی وہ عملِ تخلیق ہے جسے استعارہ یا تخیل کی کارفرمائی کہتے ہیں اور اسی کو فیضان الٰہی یا وجدان کی جلوہ نمائی کہتے ہیں''۔(۶۹)

وارث شاہ ہوراں دیاں تشبیہاں تے استعاریاں نوں ورتن دا اپنا اک خاص ڈھنگ اے۔ وارث شاہ دے ایس نویکلے

ڈھنگ داسُچج پُنا اے جیہڑا اوہناں نوں ہیر دے دوجے لکھاریاں نالوں بوہت اُچا تھاں تے مرتبہ دیندا اے۔ حسین شاد وارث شاہ دے فن داویروا کردیاں ہویاں لکھدے نیں۔

''منظر نگاری تے وسیب دی جانکاری، علم دے نال جڑت، حسن کاری، زبان اتے عبور تے شعر دے فن نال گوہڑی یاری نے وارث نوں ہیر رانجھے دے دوجیاں لکھاریاں نالوں بہت ای وکھری پچھان دتی اے''۔(۷۰)

فقر دے بیان وچ آپ دا اِک مصرعہ اے جیہڑا عام لوکائی وچ بہت مشہور اے۔

''بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آوے دودھ باہجھ نہ رجھدی کھیر میاں''

ایس مصرعے وچ مرشد نوں دودھ نال تشبیہہ بہت سوہنی نویکلی اے۔ مرشد دی ذات اِک اعلیٰ مقام رکھدی اے ایس واسطے دودھ توں ودھ سوہنی تشبیہہ ہور کوئی نہیں مل سکدی۔ کیوں جے دودھ نوں اللہ تعالیٰ دا نور آکھدے نیں۔ مرشد دی نورانیت نوں دودھ دے نور ہوون نال رلاونا تے ایس وچوں مرشد دی فقر دے میدان وچ لوڑ تے اہمیت نوں اجاگر کر کے ساہمنے لیاونا وارث شاہ دا اپنا خاص نویکلا ڈھنگ اے۔ فقر دے بیان وچ اک ہور مصرعہ ویکھو۔

''خواب رات دا جگ دیاں سبھ گلاں دھن مال نوں مول نہ جھوریئے جی''

ایس مصرعے وچ وارث شاہ ہوراں ایس دنیا اتے مال دھن، حرص، لوبھ تے وسیب وچ اُچا ناواں بناون واسطے ساریاں کھیڈاں تے کہانیاں نوں رات دے خواب نال تشبیہہ دے کے ایہدے معنیاں تے مطلب نوں انج دا نتاریا اے پئی کائی کسر نہیں چھڈی جویں کوزے وچ دریا نوں بند کر دتا اے۔ دنیا دیاں ساریاں گلاں نوں رات دا خاب آکھ ایہدی معنویت نوں اک سوہنا تے وڈا نکھار دتا اے۔ ایسے فقر دے بیان وچ اک ہور مصرعے وچ ایس دنیا نوں سرائے ناں تشبیہہ دتی اے جیہڑی ایہدے معنیاں تے مطلب نوں ہور اُگھڑ نویں نال ساہمنے لیاندے اے۔

''وارث شاہ سرائے دی رات وانگوں دنیا خواب خیال پچھانیاں جے''

ایہدے وچ سرائے مشبہ بہ اے تے وانگوں حرفِ تشبیہہ اے دنیا مشبہ اے۔ وارث شاہ دے کول ایہہ کمال دا فن اے پئی جتھے جتھے تشبیہاں استعاریاں نوں ورتیا اے اوہ مصرعے اندر بیان ہوئی گل دے معنیاں تے مطلب نوں انج نتار کے ساہمنے لے آوندے نیں پئی ایس پچھوں وچلی گل سمجھن وچ کوئی بھلیکھا نہیں رہ جاندا۔ بیان ہوئی حقیقت چٹے دینہہ وانگوں ہر اک دے ساہمنے کھل آکھلوندی اے۔ سید عابد علی عابد تشبیہہ تے استعارے نوں ورتن دے ڈھنگ بارے لکھدے نیں۔

''تشبیہہ ہو یا استعارہ جب تک اس کا مقصد یہ نہیں کہ مفہوم کی توجیہ، توضیح کرے اس وقت تشبیہہ اور استعارے کے صنعت گری شعبدہ گری ہے بلکہ خیرہ سری ہے۔ یہ وہ زیور ہے کہ عروسِ سخن کو بہت سوچ سمجھ کے پہنایا جاتا ہے خوف یہ ہوتا ہے کہ ہلکے ہلکے طلائی کنگنوں اور

جڑاؤ بالیوں کی جگہ زنجیریں اور لوہے کے بالے نظر نہ آنے لگیں''۔(۱۷)

ایہناں مصرعیاں وچ اک ہور وڈی خوبی اک خاص لئے درھم تے رچاؤ اے جیہدے نال پڑھن تے سنن والیاں اتے چنگا چوکھا اثر ہُندا اے۔ ایہدے نال ایہہ کلام فکر دی ڈونگھیائی دے نال نال ہور وی من کھچواں بن جاندا اے۔

تقدیر

''بناں حکم دے مرن نہ اوہ بندے ثابت جنہاں دے رزق دیاں ڈھیریاں نی''۔

اس مصرعے اندر وارث شاہ ہوراں مذہب اسلام دے سبھ توں وڈے مسئلے تقدیر بارے دسیا اے پئی مرن دا اک ویلا لکھیا ہویا اے۔ ایس توں اک پل اگے پچھے نہیں ہوسکدا۔ ایس دنیا وچ موت اک بوہت وڈی حقیقت اے جس توں کوئی مُکر نہیں سکدا۔ موت دا ڈر ہر اک نوں ہر ویلے گھیرے گھتی رکھدا اے۔ موت اک ایہو جیہی حقیقت اے جس دا ساہمنا ہر اک نوں مقررہ ویلے تے کرنا پیندا اے۔ پیر اولیاء تے پیغمبر ہر اک نوں موت دا ذائقہ چکھنا پوندا اے۔ فرق صرف اتنا اے پیغمبراں تے اولیاواں دی موت اک سوہنا تے خوشگوار عمل ہندا اے ایسے واسطے اوہناں دی موت نوں وصال آکھیا جاندا اے۔ کیوں جے اسلام دی تعلیم مطابق بندے دی روح جدوں دی اللہ تعالیٰ دی ذات توں وکھری ہوئی اے، دوبارہ فیر اوہدے وچ جا ملن واسطے بے چین رہندی اے جنا چر روح ایس دنیا اتے بندے دے جثّے وچ قید اے۔ ایہہ فیر واپس ذات مطلق وچ ملن واسطے تڑپدی رہندی اے پیغمبراں تے اولیاء لوکاں اتے موت دا کوئی ڈر نہیں ہوندا کیوں جے اوہ دنیا اتے رہندے ہویاں اپنے نفس نوں موت دے عمل وچوں گزار کے ہمیشاں ہمیشاں دی حیاتی حاصل کرلیندے نیں۔

وارث شاہ ہوراں موت دے نال ایہہ وی دسیا اے پئی ایس دنیا اتے ہر بندے دا رزق لکھیا اے۔ جدوں تیک کسے بندے دا ایس دنیا اتے رزق موجود اے اوہنوں موت نہیں آسکدی۔ چاہے تلواراں چھویاں دے وار پے چلن اوہناں دا کوئی کجھ وی نہیں ویگاڑ سکدا۔ اوہناں نوں اپنے ویلے تے ای موت آئے گی۔ وارث شاہ ہوریں ایک ہور تھاں تے فرماندے نیں۔

''اسمان ڈھیہ پوے تاں نہیں مردے باقی جنہاں دی زمین تے چوگ ہے نی''

وارث شاہ لوکائی نوں ایہہ سبق دسیا اے پئی موت توں ڈرن دی لوڑ نہیں۔ ایہہ اک اٹل حقیقت ہے موت اپنے مقرر ویلے تے آوے گی۔ ایس واسطے ہر ویلے مرو مرو نہیں کرنا چاہیدا کسے دے منگیاں وی اپنے ویلے توں پہلاں کسے صورت موت نہیں آسکدی۔ چنگے عملاں نال موت دی تیاری کرنا چاہیدی اے۔ وارث شاہ ایس دنیا دے انجام بارے اک تھاں فرماندے نیں۔

''جو کوئی جمیاں مریگا سبھ کوئی گھڑیا بھجسی واہ سبھ وہن گے وے
میر پیر ولی غوث قطب جاسن ایہہ سبھ پسارڑے ڈھین گے وے''

قرآن مجید وچ اللہ تعالیٰ ایہہ فیصلہ کردتا اے پئی اللہ تعالیٰ دے سوا ہر شے نوں فنا اے۔ ایہدا اک ویلا لوحِ محفوظ وچ لکھیا ہویا اے۔ لوحِ محفوظ وچ ہر شے دا رزق، پیش آون والا اوکھا سوکھا اک اک پل لکھیا ہویا اے۔ ایس مسئلے نوں تقدیریاں

ہوونی آکھیا جاندا اے۔ تقدیر دے معاملے وچ کسے دا کوئی وس نہیں چلدا، ایہہ دم مارن دی تھاں نہیں۔ تقدیر اگے ہر کوئی عاجز تے مجبور اے۔ وارث شاہ ہوریں اک ہور تھاں تے تقدیر بارے لکھدے نیں۔

''جتھے قلم تقدیر دی وگ مکی کسے وید کی نال موڑنی وے''

''اس ہونی شاہ فقیر کیتے پنوں جیہاں کرے شرابیاں جی''

ایہناں مصرعیاں وچ وارث شاہ تقدیر بارے ایہ اک پکی پیڈی تے ٹھکویں گل دا نتارا کر کے دسیا اے پئی جس مسئلے وچ تقدیر دی قلم نے جو لکھ دتا اوس نوں کوئی مٹا نہیں سکدا۔ وید بھانویں ساری دنیا دے اکٹھے ہو جان قیمتی توں قیمتی دوائیاں ورتن پئے تقدیر اگے کسے دی واہ نہیں چلدی اخیر تقدیر دا لکھیا ہو کے رہندا اے۔ دوجے مصرعے وچ ایہہ دسیا اے پئی ایس تقدیر دے لکھے تاں تاں شاہاں نوں تختاں توں لاہ کے فقیر کیتا اے۔ اوہ اک ویلے ملک دے بادشاہ سن تے ہن اوہ در در منگدے پھردے نیں۔ بس تقدیر دے مسئلے وچ اللہ تعالیٰ دی پناہ منگنی چاہیدی اے اوہ ای ہر اک دا کارساز ہے۔ وارث شاہ ہیر وچ اک تھاں تے لکھدے نیں۔

''وارث شاہ اوہ آپ ہے کرن کارا انہاں بندیاں دے کائی ہتھ نہیں''

''خواہش حق دی قلم تقدیر وگی موڑے کون اللہ دیاں بھانیاں نوں''

''وارث شاہ رضا تقدیر ویلا پیراں اولیاں نے نہیں ٹالیا وؤ''

وارث شاہ پہلے مصرعے وچ تقدیر بارے ایہہ گل دسی اے ایس دنیا اتے جو کجھ ورہیا اے ایہہ سبھ کجھ اللہ تعالیٰ دی رضا نال ہوندا پیا اے۔ بندیاں دا تاں صرف اک صرف اک سبب ای ہوندا اے۔ ایس دنیا اتے جو کجھ وی موجود اے زرہ زرہ اوہدے علم وچ اے۔ اوہدے حکم بناں رُکھ دا اک پتہ نہیں ہل سکدا۔ اللہ دی رضا تے تقدیر نوں کوئی پیغمبر، پیر، فقیر تے اولیاء وی نہیں ٹالدا اوہ رب دی رضا تے صبر تے شکر کردے نیں۔ اللہ تعالیٰ دے پیغمبراں تے اولیاء تے وی وڈے وڈے اوکھے ویلے آئے نیں۔ حضرت یوسف علیہ السلام نوں جدوں تقدیر نے بھراواں کولوں کھوہ وچ سٹوا دتا تاں حضرت یعقوب علیہ السلام اپنے پیارے فرزند حضرت یوسف علیہ السلام دی جدائی وچ اینا روندے رہے کہ اوہناں دی اکھیں دا نور ختم ہو گیا۔۔ حضرت آدم علیہ السلام تے حوا علیہ السلام نوں جنت وچوں کڈھا کے تقدیر زمین اتے گھل دتا۔ حصرت سلیمان علیہ السلام نوں تقدیر دے لکھے پاروں تخت چھڈ کے ماچھیاں دے بھٹھ جھوکنے پئے۔ حضرت محمد ﷺ اللہ تعالیٰ دے سب توں پیارے نبی سن پر تقدیر دے لکھے پاروں آپ ﷺ نوں اپنے پیارے پتر حضرت ابراہیم دی نکی عمرے اچن چیت موت، اپنے پیارے چچا حضرت حمزہ دی شہادت، اُحد دی جنگ وچ آپ ﷺ دا دند مبارک شہید ہویا۔ سبھ توں ودھ تقدیر پاروں کربلا دے میدان وچ آپ ﷺ دے پیاریاں نال جو کجھ ہویا اج وی ایس اتے جنا وی ماتم ہووے گھٹ اے۔ ایہہ تاں پچھانہہ تاریخ وچ اللہ تعالیٰ دے پیاریاں نال تقدیر

دے کارنیں۔ ایہناں واقعیاں توں ایہہ سبق لبھدا اے پئی تقدیر دے لکھے نوں اج تائیں کوئی وی نہیں ٹال سکیا تقدیر دا لکھیا ہو کے رہندا اے۔ پیغمبراں اولیاء دیاں حیاتیاں توں سبق ایہہ ملدا اے پئی تقدیر خالص اللہ تعالیٰ دی رضا ہوندی اے ایہد ے اتے صبر کرنا چاہیدا اے۔ اک مست الست صوفی خواجہ محمد عمر خوشابی تقدیر بارے فرماندے نیں۔

''واحد واحد واحد میں ہاں نہیں کثرت میزان دے وچ
میں آپ مریواں آپے ماراں نفع کراں نقصان دے وچ
بھیڑ میرے چنگیائی میری نہیں جُرمی شیطان دے وچ
عمر خوشابی رند شرابی احد بین دی تان دے وچ''(۷۲)

ایتھوں ایہہ گل ساہمنے آوندی اے پئی وحدت الوجود دے مطابق اس کائنات دے ذرے ذرے وچ ذاتِ مطلق آپ سمائی ہوئی اے وارث شاہ ہیر وچ ایہدی مثال انج بیان کیتی اے پئی جویں مہندی دے پتیاں وچ رنگ رچیا ہویا اے تے جویں بندے دے جثّے وچ جان اے۔

''مالا منکیاں وچ جیوں اک دھاگا تویں سرب کے بیچ سما رہیا
سبھناں جیوندیاں وچ ہے جان وانگوں نشہ بھنگ افیم وچ آ رہیا
جویں پترے مہندیوں رنگ رچیا تویں جان جہاں وچ آ رہیا
جویں رکت سریر وچ ساس اندر تویں جوت میں جوت سما رہیا''(۷۳)

سبھ کجھ ہوندا رب دے حکم نال اے پر ادب پاروں تے پردا داری واسطے الزام ہمیشاں بندے اتے آوندی اے۔ حضرت آدم علیہ السلام دے قصے وچوں ایہو سبق ملدا اے پئی حضرت آدم علیہ السلام سارے واقعے دی ذمہ داری اپنے اُتے لے کے معافی منگی جدوں کہ دوجھے پاسے ابلیس کولوں جدوں اللہ تعالیٰ پچھیا پئی توں میرے حکم اُتے آدم نوں سجدہ کیوں نہیں کیتا۔ ابلیس جواب دتا پئی اے اللہ تیری اپنی مشیت وچ میرا سجدہ کرنا لکھیا ای نہیں سی اس واسطے میں کویں سجدہ کراں آہا۔ اللہ تعالیٰ نوں ابلیس دا ایہہ جواب اُکا چنگا نہ لگیا تے انج ابلیس اُتے ہمیشاں ہمیشاں واسطے لعنت آ گئی تے حضرت آدم علیہ السلام دی معافی والی ادا اللہ تعالیٰ نوں پسند آ گئی۔

تقدیر دے مطابق دنیا تے آخرت وچ اللہ تعالیٰ دے حکم نال سبھ کجھ ای ہوندا اے تے اوہدے لکھے نوں کوئی موڑ نہیں سکدا۔ تقدیر دے لکھے نوں پیغمبراں، اولیاء تے پیراں سبھ نے منیا اے۔ وارث شاہ تقدیر دے بارے وچ لکھدے نیں۔

''وارث شاہ نصیب ای پون جھولی کرم ڈھین نہیں نال جھوسیاں دے''
''جیہا کرے کوئی تیہا پاوندا ای سچے وعدے پرودگار دے نی''

ایہناں مصرعیاں وچ وارث شاہ ہوراں مخلوق نوں ایہہ تقدیر بارے سمجھاونی دتی اے پئی ہر بندے دے مقدر نصیب

اوہدے دنیا اتے آون توں بوہت پہلاں لکھ دتے گئے نیں۔اس واسطے ایتھے دنیا اتے ہر بندے نوں اوہ کجھ ملدا اے جیہڑا اوہدے مقدراں وچ لکھیا گیا اے تے رب دے لکھے نوں کوئی وی حیلا نہیں بدل سکدا۔رب دے لکھے اگے کسے دی کوئی وانہیں چلدی۔کئیں واریں انج ہوندا اے پئی بندہ کردا کجھ اے تے اگوں نتیجہ اوہدے الٹ ساہمنے آوندا اے۔تقدیر دے اس پکھ بارے وارث شاہ دا ایہہ مصرعہ ویکھو۔

''انب بیج کے دودھ دے نال پالے بھاتی دے انت ببول ہویا''

اس مصرعے وچ وارث شاہ ایہہ سمجھاونی دتی اے کئیں واریں بندہ وڈے ملے چوڑے پلال جوڑ کے اپنے ولوں ہر پاسیوں کنج کنجا کے جدوں اپنی منزل دے نیڑے اپڑدا اے تاں قدرت ولوں کوئی اجیہا ان ڈھالوہڑا پیندا اے جے اوہدا سٹا کجھ ہور ساہمنے آوندا اے۔بندہ سر پھڑ کے بہہ جاندا اے۔ایہہ وی تقدیر دے کارنے ہوندے نیں۔وارث شاہ تقدیر دے ایہو جئے کارنے اک سوہنے استعارے راہیں گل نتاری اے پئی کوئی بندہ انب بیج کے اوہنوں دودھ نال پالے مطلب ایہہ وے پئی اوہدی ودھیا توں ودھیا خوراک پانی پاوے اخیر جدوں پھل دا ویلا آوے تاں نب دے پھل دی تھاں ببول دے سُول کنڈے اُگن تاں اودوں بندے دی عقل تے سوجھ بوجھ جواب دے جاندی اے۔ایہہ گلاں عقل دی پہنچ توں باہر نیں۔اس واسطے ایتھے تقدیر دے اگے بندے دیاں ساریاں کوششاں تے حیلے دھرے دے دھرے رہ جاندے نیں۔

فن دے پکھوں ایہہ مصرعہ جیہڑا اپنے اندر لے سچ تے بھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں اکھان بن چکیا اے'استعارے دی ورتوں فن دا اک اعلیٰ نمونہ اے۔وارث شاہ ہیر وچ جتھے جتھے تشبیہاں تے استعاریاں توں کم لیا اے اوتھے وڈے سچے تے: بھبویں ڈھکویں ڈھنگ نال وچلی مت نوں انج نتاریا اے جئے پورا مصرعہ اپنے اندر لے مضمون سمیت دل وچ کھب جاندا اے۔وارث شاہ تشبیہاں تے استعارے اس دھرتی دے لوک وسیب وچوں لے نیں' ایہناں دیاں جڑھاں پچھانہہ تاریخ وچ ہزاراں ورہیاں اتے کھلریاں ہویاں نیں۔وارث شاہ نوں دریا کوزے وچ بند کرن دا وڈا اچ سی۔گھٹو گھٹ لفظاں نوں نویکلی گھڑت نال انج ورتیا اے پئی تقدیر دے ایڈے وڈے مسئلے نوں دو مصرعیاں وچ بیان کردا اے پئی ایس دنیا دی وی ساری حقیقت کھول کے رکھ دتی اے۔

''جو کوئی جمیا مرے سبھ کوئی گھڑیا بھجسیں واہ سبھ ویہن گے وے
میر پیر ولی غوث قطب جاسن ایہہ سبھ پسدارڑے ڈھین گے وے''

پہلے مصرعے وچ جمن تے مرن' گھڑن تے بھجن صنعت تضاد دا اُچا تے اعلیٰ نمونہ نیں۔انجے ای دوجے مصرعے وچ میر پیر ولی غوث قطب نوں اک تھاں تے اکٹھا کر کے مترادفات دے ڈھنگ وچ ورت کے کمال فن نال بیان ہوئی وچلی گل نوں پکیاں پیڈیاں کرن اتے ڈھیر زور دتا اے۔ایہدے نال وچلی گل دی پکیائی اتے اِک طرحاں دی ٹھکویں مہر لا دتی اے۔

دوجے مصرعے وچ لفظ ''پسارڑے'' دی نویکلی گھڑت نال انج جاپدا پئی جیویں پوری دنیا ایہدے اندر سما گئی اے۔ لفظاں نوں گھڑن دا وارث شاہ کول وڈا سُچجا تے نویکلا ڈھنگ اے۔ جیہڑا وارث شاہ نوں ہیر لکھن والیاں دوجھیاں شاعراں وچ پردھان بنا دیندا اے۔ ہیر وچ ایہو جئے لفظ تھاں تھاں تے لبھدے نیں جیویں کہ جُھگے توں جھگڑے، جوگی توں جوگیڑا، کلیجے توں کلیجڑے، دسن توں دسیندڑا، مُنڈے توں منڈڑا، جٹ توں جٹیڑا، اکلی توں اکلڑی، ویلے ووں ویلڑے، اماں توں امبڑ یئے، بچی توں بچیڑ یئے، رانجھے توں رنجھیٹڑا، بیٹی توں بٹڑی، جٹی توں جٹیڑی، سلیٹی توں سلیٹڑی، مٹی توں مٹڑی، جھوٹی توں جھوٹھڑ، رُٹھا توں رُٹھڑا، بندے توں بندڑا، کیارے توں کیارٹا، کھیت توں کھیڑے، لمے توں لمڑے، پیلے توں پیلڑے، رسیلے توں رسیلڑے، تیلے توں تیلڑے، بُندے توں بُندڑے، جُنڈے توں جُنڈڑے۔

عادتاں خصلتاں دے اکھان

عادتاں خصلتاں اتے ہیر وچ تھاں تھاں تے اجیہے بول لبھدے نیں۔ جیہڑے اپنے اندر بیان ہوئی سچیائی دے ست پھبویں ڈھکویں تے لوکائی وچ ورتارے پاروں وسیب وچ اکھاناں دا روپ وٹا چکے نیں۔ ایہہ بول عادتاں خصلتاں دے وکھو وکھ پکھاں تے بریک توں بریک نرواراں اتے لبھدے نیں' ونگی دے طور تے ایہہ گل وسیب وچ سیانے لوکاں وچ منی پرمنی اے پئی عادتاں پئیاں نہیں جاندیاں۔ ایس گل اتے وارث شاہ دے ایہہ بول ویکھو۔

''وارث شاہ نہ عادتاں جاندیاں نیں بھاویں کٹیے پوریاں پوریاں وو
جیہڑیاں وادیاں عادتاں جاہن نہیں رانجھے چاک توں رہیا نہ جا میاں
وارث شاہ میاں جویں گنج سر دا باراں برس بناں نہیں جا میاں
شینہہ چترے رہن نہ ماس باجھوں جھٹ نال اوہ رزق کما میاں
ویہن پے دریا نہ کدی مڑدے وڈے لا رہے زور زاریاں دے
وارث شاہ نہ سنگ نوں رنگ آوے لکھ سوہے دے وچ سمو رہیے
بھکھا جیوں آنو دا مار اتے چو ڈُھ اتے جیوں دھاوَں دائے''

ایہناں اُتے دتے گئے مصرعیاں وچ وارث شاہ ہوراں تشبیہاں تے استعاریاں راہیں عادتاں خصلتاں دے ایس پکھ بارے نتارے کیتے نیں پئی جیہڑی عادت خصلت وچ بندا اک واری پے جاوے اوہنوں فیر چھوڑنا اوکھا ہوندا اے کیوں جے ایہہ عادتاں انج بندے دیاں سوچاں نوں اپنے شکنجے وچ لے لیندیاں ہن۔ پئی بندا ہر ویلے ایہناں بارے ای سوچدا رہندا اے۔

عادتاں دی موٹی جیہی ونڈ دو طرحاں دی کیتی ہوئی اے۔ چنگیاں عادتاں خصلتاں تے بھیڑیاں عادتاں خصلتاں چنگیاں عادتاں خصلتاں بندے نوں اللہ تعالیٰ دے نیڑے کر دیندیاں نیں۔ چنگیاں عادتاں لالچ توں ہٹ کے کسے دے کم آونا ہتھ ونڈاوناں' ہر اک نال چنگے اخلاق نال پیش آوناں' کسے واسطے مندا نہ سوچنا' عاجزی مسکینی وچ رہنا' آئے گئے' مسافراں' مسکیناں' یتیماں نوں روٹی کھواناں۔ چنگیاں دے نال نال بھیڑیاں عادتاں خصلتاں وی نیں جویں لالچ' حسد' لوبھ' کبر ہنکار' چوری چکاری' غیبت' چغلی کسے دی عزت دا مندا مگنا تے ہور ایس طرحاں بھیڑیاں عادتاں خصلتاں نیں۔ وارث شاہ ایہناں مصرعیاں وچ بھیڑیاں عادتاں بارے دسیا اے۔ چنگیاں تے بھیڑیاں دونویں قسماں دا خمیر یاں مڈھ ہر بندے دے اندر موجود اے۔ ایہہ ہر بندے دا اپنا اختیار اے پئی اوہ کیہڑے پاسے دی چون کردا اے۔ بھیڑیاں عادتاں وچ چسکا سواد چوکھا ہوندا اے ایس واسطے ایہناں عادتاں وچ پیا بندہ اگانہہ اگانہہ ودھدا رہندا اے۔ حرص ہوس بندے نوں ایہناں بھیڑیاں عادتاں دی دلدل وچ اگانہہ کھچدی رہندی اے۔ اخیر ایہناں سواداں چسکیاں پاروں بندہ انج پکا پیڈا ہو جاندا اے پئی اوہدا اک راہ ڈکو

تاں اوہ کوئی دوجھا راہ لبھ لیندا اے۔

وارث شاہ وی ایہناں مصرعیاں وچ ایہو دسیا پئی شینہ چترے ماس توں وکھرا جی نہیں سکدے۔ انج ای ایہناں عادتاں وچ پھاہتا بندا وی نہیں رہ سکدا۔ اگے اِک مصرے وچ دریا دے استعارے نال دسیا اے پئی جیویں ویہن پئے دریا نہیں رکدے بھانویں جنے وی بن بنھ لوٗ انجے بندے عادتاں نوں نہیں چھڈ دے بھانویں اوہناں اتے جنیاں وی پابندیاں لگ جان' مارو کٹو کوئی اثر نہیں ہوندا' بھانویں اس وجود دے وڈھ ٹک کے ٹوٹے وی ہو جان عادتاں پئیاں نہیں جاندیاں۔ وارث شاہ پتھر اتے رنگ نہ چڑھن دی تشبیہہ دتی اے پئی پتھر بھانویں جنا چر رنگ وچ بوڑ چھڈ واوہدے اتے رنگ نہیں چڑھ سکدا۔ انج اک عادت وچ پئے بندیا تے کسے دیاں سمجھاونیاں تے مت دیاں گلاں دا کوئی اثر نہیں ہوسکدا اوہ وی پتھر وانگوں سخت ہو جاندا اے۔ اخیرلے مصرعے وچ ایہہ دسیا اے پئی جیویں بھکھا شیر ویکھ کے نہیں رہندا بھانویں تیر' تلوار تے چھویاں پئے مارؤ شیر مار توں نہیں رکدا۔ ایسے مصرعے دے اگلے ادھ وچ چور دی مثال دتی پئی جویں چور نوں ایہہ پتہ لگ جائے کہ ایس گھر وچ مال زر موجود اے تے سنھ لائیاں مل سکدا اتاں فیر چور ایس تھاں اُتے سنتھ ضرور لاندا اے بھانویں جو کجھ وی ہووے انجے ای عادت پئے بندے وی اپنی عادت توں نہیں مڑ دے بھانویں جو وی چارہ کرلوٗ۔ عادتاں خصلتاں دے اک ہور پکھ بارے وارث شاہ دے ایہہ ویکھن گوچرے نیں۔

''عدل بناں سردار ہے رکھ اچھل رنگ گدھی ہے جو وفادار نائیں
نیاز بناں ہے کنچنی بانبہ تھاویں گدھا مرد جو عقل دا یار نائیں
وارث رن فقیر تلوار گھوڑا چارے تھوک ایہہ کسے دے یار نائیں
جیہڑیاں لین اڈاریاں نال بازاں اوہ بلبلاں تھک مریندیاں نیں
اُنہاں ہرنیاں دیاں عمر ہو چکی پانی شہر دے کھوہ دا پیندیاں نیں
جوکاں اک دن پکڑ نچوئیں گئیاں ان پنے لہو نت پیندیاں نیں
دل مال دیجیے لکھ کنجری نوں کدی دلوں محبوب نہ تھیندیاں نیں
جس مرد نوں شرم نہ ہووے غیرت اس مرد تھیں چنگیاں تیویاں نے''

ایہناں مصرعیاں وچ وارث شاہ عادتاں خصلتاں نوں لکھ رکھ کے وکھو وکھ کرداراں دے مرداں تے زنانیاں دی ونڈ کردتی اے۔ پہلے مصرعے وچ سرداریاں حاکم جیہڑا عدل نہیں کردا اوہنوں پھل نہ دیون والا رُکھ دسیا اے پئی جیویں پھل نہ دیون والے رُکھ توں کسے نوں کوئی فائدہ نہیں ہُندا۔ اخیر اوہ وڈھ دتا جاندا اے تے اگ دا بالن بن کے سواہ ہو جاندا اے۔ انجے ای عدل انصاف نہ کرن والا حاکم اے۔ اسے مصرعے وچ ایس زنانی نوں گدھی دسیا اے جیہدے وچ وفاداری نہیں اے۔ ایہدا مطلب اے سردار عدل نال اے زنانی وفاداری نال اے۔

دوجھے مصرعے وچ اوہ مرد جیہڑا عقل شعورتوں کم نہیں لیندا اوہ وی گدھا اے انسان نہیں اے۔ تیجے مصرعے وچ وارث شاہ زنانی، مانگت، تلوار، گھوڑے بارے ایہہ ونڈ کیتی اے پئی ایہہ چاروں کسے دے یار نہیں ایہہ ونڈ صرف کجھ اٹل عادتاں نوں مکھ رکھ کے کیتی اے۔ جیویں زنانی صرف اُس دی ہے جیہدے نال ہووے۔ مانگت وی ایس دے گیت گاندا اے جیہڑا اپیسہ ٹکا فقیر دی تلی تے رکھدا اے۔ تلوار وی اوس دی اے جیہدے ہتھ وچ ہووے اوہ نہیں ویکھدی اگوں بنان والے دا سر وڈھیا جارہیا اے تے گھوڑا وی اوس دا ہے جیہڑا اوہدے اُتے سوار ہو گیا۔ ایس اک مصرعے وچ وارث شاہ نفسیات دیاں باریکیاں نوں سامنے لیا کے ونڈ کریندیاں ہویاں کھیڈاں کر دتیاں ہن۔

چوتھے مصرعے وچ بلبلاں دی مثال دتی اے پئی اوہ بلبلاں جیہڑیاں بازاں دی اُڈاری وچ ریس کریندیاں ہن اوڑک تھک مار کے مرڈ گدیاں نیں۔ اگلے مصرعے وچ ہرنیاں دی مثال دتی اے پئی اوہ ہرنیاں جیہڑیاں جنگل دی جوہ چھوڑ کے شہروسوں دے کھوہ توں پانی پیندیاں ہن اوہناں دی حیاتی وی تھوڑی ہوندی اے۔ اک دن شکار ہو ویسن۔ اگلے مصرعے وچ جوکاں دی مثال دتی اے پئی جوکاں پانی وچ رہندیاں ڈنگراں یاں بندیاں دا لہو پی کے موٹیاں ہو گئیاں نیں اوڑک اک دن نچڑ جاسن۔ ایہناں تناں مصرعیاں وچ وارث شاہ ہوراں جانوراں دیاں مثالاں راہیں بندیاں نوں مت دیاں گلاں سمجھایاں نیں پئی بندے نوں وسیب وچ اپنی اوقات وچ رہنا چاہیدا اے۔ کدی لالچ، حرص تے ہوس دا شکار نہیں ہونا چاہیدا۔ جیہڑے حیلے بہانیاں تے دھونس ٹھگی نال لوکاں نوں لُٹدے نیں اخیر اک دن قدرت دے مکافاتِ عمل دے شکنجے وچ پھس جان گے۔

اگلے مصرعے وچ کنجریاں بارے دسیا اے پئی اوہ دلوں کسے نوں وی پیار نہیں کردیاں اوہناں دی نظر صرف مال زر اُتے رہندی تے اوہناں اتے جنے وی خزانے لٹا دیو اوہ دلوں تہاڈی نہیں ہو سکدی۔ ایہہ اوہدا پیشہ اے۔ اخیرلے مصرعے وچ مرداں دی ونڈ کردیاں ہویاں ایہہ نتارہ کیتا اے پئی جس مرد وچ شرم حیا تے غیرت نہیں، اوس مرد نالوں تاں زنانیاں چنگیاں نیں۔ مطلب ایہہ اے مرد شرم حیا تے غیرت نال مرد ہوندا اے۔ عادتاں خصلتاں بارے وارث شاہ دے ایہہ مصرعے وی ویکھن گوچرے نیں۔

''رووَن ویاہ وچ گاونا وچ سیاپے ستر مجلساں کرن مندریاں نیں
لنڈیاں نال گھلنا مندے بولنا نہیں چالے بھلیاں دیاں جائیاں دیاں
وارث شاہ نہ بیٹیاں جنہاں جنیاں قدراں جاندے نہیں جوائیاں دیاں
وارث جنس دے نال ہم جنس ہوندے بھورتا زناں گدھے نانہہ میلیے نی
وارث شاہ نہ دیہے موتیاں نوں پھل اگ دے وچ نہ ساڑیے نی''

ایہناں مصرعیاں وچ بری عادتاں دی باریک ونڈ کردیاں ہویاں وارث شاہ بوہت ڈونگھی جانکاری دتی اے پہلے

مصرعے وچ ایہہ دسیا اے پئی ویاہ وچ رووناک اُپٹھی تے بھیڑی گل اے کیوں جے ویاہ ہسن کھیڈن تے خوشیاں ونڈندا موقعہ ہونداا اے۔ انجے ای دکھ مصیبت دے موقعے اتے گاونا بھیڑی گل اے۔ ایہہ دونویں کم اپنے اپنے ویلے تے چنگے لگدے نیں۔ دوجھے مصرعے وچ ایہہ دسیا اے پئی لنڈے بدمعاشاں نال گھلنا آ ڈے لانے تے مندا بولنا ایہہ شریف بھلے لوکاں دیچالے یا عادتاں نہیں۔ ایہہ دونوں کم کوہجھے تے مندے نیں۔ شریفاں نوں زیب نہیں دیندے۔ پنجاب وسیب وچ ہزاراں ورہیاں توں ایہہ ریت ٹری آ وندی اے۔ پئی دھیاں، پُتر ان نوں مندے کم توں ڈکن لئی سیانے لوک ماں پیو دی عزت پت ولوں ویکھن لئی آ کھدے سن۔ پئی اس مندے کم پاروں تیرے پیو دی پگ پیراں وچ رُل ویسیں۔ تیجھے مصرعے وچ رشتے دی قدر بارے دسیا اے پئی جنہاں دی دھی نہیں جمی اوہناں نوں جوائیاں دی کیہ قدر ہوسکدی اے۔ جوائیاں دی قدر تے بھار گھوٗر نوں دھیاں والے ای جاندے نیں۔ دوجھی ڈونگھی سمجھاونی ایہہ وی لبھدی اے پئی جیہڑا بندا کسے دکھ، مصیبت یاں مسئلے وچوں لنگھیا نہیں اوہنوں اس راہ دے لاہنگھیاں، اوکھائیاں تے اوکھے ویلے ہتھ ونڈان والیاں دی کیویں قدر ہوسکدی اے۔ اس گل بارے وارث شاہ دا اک ہور مصرعہ ویکھو۔

''جیہڑیاں سُون اُجاڑ وچ وانگ خچر قدراں اوہ کیہ جان دیاں دائیاں دیاں''

ایتھوں ایہہ گل لبھدی اے پئی جس نوں وید حکیم دی لوڑ نہیں پئی اوہنوں حکیماں دی کیہ قدر ہو سکدی اے۔ اخیر لے مصرعے وچ وڈی ڈونگھی رمز نال مت دیندے نیں پئی ایہہ مُنہہ وچ دند جیہڑے موتیاں ورگے نیں جے کُھل کے نہ ہسن نال ایہناں دی چمکدمک تے رونق مک ویسی تے دوجھی گل اکھیں دے ہنجوانگاراں وانگ بھکدیاں رخساراں اتے سڑ بجھ ویسن ہنجوان دے گلھاں اتے اتے آون نوں وارث شاہ پُھلاں دا اگ وچ سڑن دسیا اے۔ ایس ڈونگھی تشبیہہ راہیں وچلی سمجھاونی ایہہ لبھدی اے۔ پئی ایس دنیا اتے بندے نوں ہر اک دے نال ہس کے بولنا چاہیدا اے کسے دے دکھی دلنوں کجھ چر واسطے پرچاونا سبھ توں وڈی نیکی اے۔ ہر ویلے روندیاں رہنا کوئی اچھی گل نہیں۔☆

''رناں، چھوکرے، جن، شیطان، راول، کتا، ککڑ، بکری، اٹھ سارے
ایہا مول وساد دا ہوئے پیدا جنہاں سبھ جگت دے مول مارے

پہلے مصرعے وچ وارث شاہ وسیب وچ فساد، لڑائی، بربادی تے اُجاڑے دے اٹھ کرداراں دی ونڈ کرکے ایہہ نتارا کیتا اے۔ ترائے کردار بندیاں وچوں نیں اوہ زنانیاں، منڈے، چھوکرے، روال نیں جیہڑے کماندے کجھ وی نہیں اُلٹا دوجھیاں دی کمائی اتے موجاں مان دے نیں تے ہر ویلے فضول خرچیاں کردے رہندے نیں۔ ایہناں بارے وسیب وچ ایہہ اکھان عام طور تے بولیا جاندا اے۔

''منڈے راول رناں تریوے اُجاڑے دا بناں''

ایہناں توں ہٹ کے جن٬ شیطان ایہہ تاں ازل توں ای فساد دا مڈھ نیں۔ ایہناں دا تاں ہر ویلے ایہو ای کم اے زمین اتے فساد٬ لڑائی دنگا٬ قتل تے تباہی بربادی کروانی ہوندی۔ کتا ککڑ تے بکری نوں اپنیاں عادتاں خصلتاں پاروں فسادگنیا گیا اے۔

فن دے پکھوں عادتاں خصلتاں اتے ایہہ اکھان ویکھن گوچرے نہیں اس مصرعے

''وارث شاہ نہ عادتاں جاندیاں نیں بھانویں کٹیے پوریاں پوریاں وو''

وچ لفظ ''پوریاں پوریاں'' دی لفظاولی تکرار اے جیہدے نال ایس بول وچ بیان ہوئے وچلے مضمون دی قطعیت پتر کے ساہمنے آوندی تے ایہدے نال کلام وچ ردھم تے رچاؤ بن جاندا اے۔ تیجے مصرعے وچ عادتاں خصلتاں دے پکے پیڈے ہون نوں سردے گنج نال تشبیہہ دتی اے لفظ ''جویں'' تشبیہہ والا حرف اے پئی جویں سر دا گنج نہیں جاندا انج عادتاں وی نہیں جاندیاں۔ ایس تشبیہہ دی ورت نویکلے ڈھنگ نال کیتی اے جیہدے نال ہاسے مزاح داوی پکھ لبھدا اے۔ چوتھے مصرعے وچ شینہہ تے چتریاں دا استعارہ اپنی وچلی معنویت پاروں بوہت پھبواں اے۔ انجے ای پنجویں مصرعے وچ ''ویہن پئے دریا نہ کدی مڑدے'' دا استعارہ وی عادتاں خصلتاں تے پکت تے نہ اتے اک اٹل تے ٹھکویں فیصلے دی مہر وانگوں اے ایہدی ورت سبھ توں ودھ ڈھیر پھبویں تے ڈھکویں اے۔

دوجھے حصے وچ عدل نہ کرن والے سرداراں نوں ''رُکھا پھل'' دی تشبیہہ بوہت نویکلی تے سوہنی اے۔ بے وفا زنانی نوں ''گدھی'' نازنیازتوں وکھ کینچنی نوں ''چڑیل'' تے عقلوں خالی مرداں نوں ''گدھے'' نال تشبیہاں دتیاں نیں جیہڑیاں اپنے وسیب وچ جانیاں پچھانیاں نیں۔

تیجا مصرعہ ''وارث شاہ رن فقیر تلوار گھوڑا چارے تھوک ایہہ کسے دے یار نہیں '' عادتاں خصلتاں دی نفسیات دی باریکیاں تے ڈاھڈے کوڑے سچ نوں پھبویں ڈھنگ نال ساہمنے لیاندا اے۔ چوتھے مصرعے وچ بُلبلاں تے بازاں دیاں فطرتی صفتاں پاروں صنعت تضاد دے طور تے بوہت سوہنی ورت اے مصرعے وچ ہرنیاں دا جنگل دی جوہ چھوڑ کے شہری وسوں وچ آ کے پانی پیون تے جوکاں دے استعارے بوہت پھبویں نیں۔ ایہہ استعارے ایس دیس دے وسیب وچوں لئے نیں جیہڑے اپنی تھاویں اپنے کرداراں راہیں منے پرمنے تے اپنی خاص پچھان رکھدے نیں۔

''وارث جنسد ینال ہم جنس ہوندے بھورتا زناں گدھے نا نہہ میلیے نی''

وچ بھوتا زناں تے گدھے نوں کنائے دے طور تے طور تے ورتیا اے تے ایس کنائے راہیں وچلی مت نوں ساہمنے لیاندا اے۔ بھورتا زناں تے گدھے دیاں فطری عادتاں تے صفتاں پاروں حقیقی معنیاں تک اپڑن وچ ذرا جنی وی ڈھل نہیں لگدی۔ اخیرلے مصرعے وچ دنداں نوں موتیاں نال٬ ہنجواں وچ وچھوڑے دی تپش نوں اگ تے گلہاں نوں پھلاں دے

استعارے ورت کے وچلے معنیاں تے مطلب نوں وڈے سچے ڈھنگ نال نتاریا اے۔ ایس مصرعے وچ ایہناں استعاریاں دی چون تے ٹھیک تھاں اُتے ڈھوکویں موقعے اتے ورت بوہت سوہنی اے۔

وارث شاہ ایہناں مصرعیاں راہیں عادتاں تے خصلتاں جیئے اوکھے تے ڈونگھیاں باریکیاں والے سرنانویں نوں وسیب دیاں (جانیاں پچھانیاں تے) منیاں پرمنیاں تشبیہاں، استعارے تے کِنایاں راہیں انج بیان کیتا اے پئی دودھ دا دودھ تے پانی دا پانی کر دتا اے۔

ویلے تے وقت دے اکھان

ہر سمے وچ وقت نوں سمجھن واسطے سیانے سوجھواناں کوششاں کیتیاں نیں۔ کئی قوماں وچ دکھ مصیبت ویلے سمے نوں بُرا مندا آکھن دی ریت وی سی۔ حضرت محمدﷺ زمانے بارے ارشاد فرمایا پئی زمانے نوں بُرا نہ آکھو کیوں جے زمانہ اللہ تعالیٰ دے ذات اے۔ ویلے وقت دے بارے ہیر وارث شاہ وچ کئیں تھانواں تے ایہو جیہے مصرعے لبھدے نیں جیہڑے اپنی وچلی سچیائی دے ست تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں اکھاناں داروپ وٹا چکے نیں جیویں ایہہ مصرعے نیں۔

''گنگا ہڈیاں مڑ دیاں نہیں گئیاں وقت گئے پھر کس موڑیائی
گئے عمر تے وقت پھر نہیں مڑدے گئے کرم تے بھاگ نہ آوندے نی
گئی گل زبان تھیں تیر چھٹا گئے روح قلبوت نہ آنودے نی
وارث شاہ میاں ایہہ وقت گھُتا کسے پیر نوں ہتھ نہ آیا جے''

پہلے مصرعے وچ گنگا دریا وچ گئیاں ہڈیاں دے استعارے نال ایہہ دسیا اے پئی جویں مرن پچھوں ہندو لاش نوں ساڑ کے بچیاں ہڈیاں تے سواہ گنگا دریا وچ روڑ ہن لے جاندے نیں تے اوتھوں گنگا توں مرن والے دیاں ہڈیاں پچھاں مڑ کے وجود نال رلکے زندہ نہیں ہو سکدیاں انجے ای گزریا ویلا وقت وی پچھاں نہیں مڑ سکدے۔ دوجھے مصرعے وچ وی ایہو سبق ملدا اے پئی گزری حیاتی تے سماں کدی وی پچھاں نہیں پرت سکدے تے بخت تے بھاگ وی جے اک واریں ساتھ چھڈ جان فیر پچھانہہ نہیں مڑدے بھانویں جناوی زور لالؤ ایہہ لکھیا نہیں ٹلدا۔

تیجے مصرعے وچ ایہہ دسیا اے پئی مُنہ وچوں نکلی گل جیویں پھیر پچھانہہ نہیں پرتدی تے جیویں جُثے وچوں نکلی روح فیر جُثے وچ نہیں آوندی انجے ای ہتھوں گیا ویلا وی فیر ہتھیں نہیں آوندا۔ اخیر لے مصرعے وچ وارث شاہ ایہہ وی دس دتا پئی ہتھوں نکلیا وقت فیر پچھانہہ مُڑ کے نہیں آوندا بھانویں کوئی پیر فقیر وی ہووے۔ سٹیفن ڈبلیو۔ ہاکنگ وقت تے خلا اتے لکھدے نیں۔

''اب خلا اور وقت متحرک مقداریں ہیں جب کوئی جسم حرکت کرتا ہے یا کوئی قوت اپنا اثر دکھاتی ہے تو خلا اور وقت کے خم پر اس کا اثر نمودار ہوتا ہے اور دوسری جانب خلائی وقت کا ڈھانچہ اجسام کی حرکت اور قوتوں کے عمل کو متاثر کرتا ہے۔ خلا اور وقت کائنات میں ہونے والی ہر چیز پر اثر بھی ڈالتے ہیں اور متاثر بھی ہوتے ہیں''۔(۷۴)

کُجھ مصرعے ہیر وچ ایہو جئے وی لبھدی نیں جیہڑے وارث شاہ دے سمے وچ تبدیلیاں بارے نیں جدوں وقت بدل دا اے تاں اوہدا اثر حیاتی دے ہر پکھ اتے پوندا اے وقت دیاں تبدیلیاں نال ہر شے بدل جاندی اے۔ چنگے مندے تے

کھرے کھوٹے نوں پرکھن دے معیار وی بدل بدل جاندے نیں لوکاں دیاں سوچاں بدل جاندیاں نیں۔

''کانوں باغاں وچ کلول کردے گوڑا پھولنے دے اتے مور کیتے

اشراف دی بات منظور نائیں چور چودھری اتے لنڈور کیتے''(۷۵)

ایس شعر وچ وقت سمے دے بدلن نالوسیب وچ تبدیلیاں نوں باغاں وچ بلبلاں دی تھاں کانواں دا راج تے گندگی پھولن اُتے موراں دا استعارا ورت کے وسیب وچ قدراں دیاں تبدیلیاں نوں سچے ڈھنگ نال بیان کیتا اے جیہدے نال وچلی گل کتھ دا پورا نظارہ اپنے سارے پکھاں تے رنگاں سمیت ساہمنے آ کھلوندا اے۔ دوجے مصرعے وچ سمے تے وقت دی تبدیلی دے وسیب اتے اثر نوں کھول کے ساہمنے رکھ دتا اے۔ پئی ایس تبدیلی دے پاروں شریف لوکاں دی بے قدری تے چور اچکیاں دی وسیب وچ چودھراہٹ بن چکی اے۔

ایہناں شعراں وچ وارث شاہ دی وچلی سمجھاونی تے مت ایہہ لبھدی اے پئی بندے نوں ویلے وقت دی قدر کر دیاں ہویاں اس دنیا اتے سچے ڈھنگ نال حیاتی گزارنی چاہیدی اے جے کل اس دنیا اتوں ٹرن ویلے پچھتاونا نہ پووے کیوں ایہہ ویلا وقت مڑ ہتھیں نہیں آنووندا۔

واہی بیجی تے موسماں دے اکھان

وارث شاہ اپنی کتاب ''ہیر'' وچ کئیں تھانواں اُتے موقع برمحل اپنی دھرتی اُتے واہی بیجی تے موسماں دا وی ذکر کیتا اے۔ ہیر وارث شاہ دے ایہہ مصرعے دیس پنجاب دے موسماں تے پنڈ وسوں وچ واہی بیجی دے وکھو وکھ پکھاں تے ونڈاں بارے ڈونگھی جانکاری دیندے نیں۔

''جیٹھ مینہ تے سیال نوں وامندی کتک ماہنگھ وچ منع ہنیر یاں نیں
گانو سوئی جو سیال وچ دودھ دیوے بادشاہ سوئی جو شبان ہووے
دل چاہا دیس تے ملک اُتوں اس دے بھادا بولیا ہاڑ میاں
اس زمین نوں واہندا ملک مُکا اتے ہو چے وڈے کارنے نی''

اتے دتے پہلے اکلے مصرعے وچ وارث شاہ وکھو وکھ مہینیاں وچ مینہ' واتے ہنیر یاں دی وڈے سُچّے ڈھنگ نال انج دی سوہنی ونڈ کیتی اے پئی پنجاب دے وکھو وکھ موسماں وچ واہی بیجی دیاں مُڈھلیاں لوڑاں نوں مُکھ رکھدیاں ہویاں مینہ تے ہنیر یاں بارے واہی بیجی دا کم کرن والیاں نوں ڈونگھی تے ڈونگھی جانکاری دتی اے۔ جیٹھ دے مہینے وچ پورے سال دی روزی کنکدی فصل کھلواڑیاں وچ پئی ہوندی اے ایس واسطے جیٹھ وچ مینہ نوں مندا آکھیا اے۔ پنجاب وچ جٹالی دے لوک وسیب وچ ایہہ اکھان مشہور اے ''وساکھ تے جیٹھ وچ تاں سونے دی کنڑی وی نہیں مان دی'' وساکھ جیٹھ وچ کنکدی فصل باہر پیلیاں وچ کھلری پئی ہوندی اے تے ایہدے نال نال جیٹھ وچ ای کپاہ دی بیجائی ہوندی اے' مینہ ہوون پاروں کرنڈ ہو جاندی اے۔ سیال دے موسم وچ جدوں وا گُھلدی اے تاں ٹھنڈ ڈھیر ودھ جاندی اے تے بندیاں تے جنوراں وچ بیماری کھِنڈ دی اے۔ سیالے وچ واہ گھلن نال ٹھنڈ بوہت ودھ جاندی اے ایہدے نال نمونیے دی بیماری ودھدی اے۔ ڈنگر پکھووی ڈھیر مردے نیں انجے ای کیتیں ماہنگھ وچ ہنیر یاں دا گُھلنا وی گنے' کپاہ فصل دی دی تباہی بربادی ہوندی اے۔

دوجے مصرعے وچ گائیاں دی ونڈ کردیاں ہویاں ایہہ دسیا اے پئی چنگی گاں اوہ ای سمجھی جاندی اے جیہڑی سیال وچ وی دودھ دیوے کیوں گائیں عام طور تے وساکھ جیٹھ وچ سُوندیاں نیں' اگوں سیال وچ وہوک جاندیاں نیں جنہاں صرف گائیں رکھیاں ہوندیاں نیں سیال وچ دودھ واسطے ہمیشاں اوکھے ای رہندے نیں۔ ایس واسطے وارث شاہ ہوراں ایس گل دا سٹا کڈھ کے دس دتا اے پئی چنگی گاہ اوہ ہے جیہڑی سیال وچ وی دودھ دیوے۔ اسے مصرعے وچ بادشاہاں دی ونڈ کردیاں ہویاں دسیا اے بادشاہ اوہ ای چنگا اے جیہڑی عیالی وانگوں اپنی رعیت دیاں ساریاں لوڑاں دا خیال رکھے ایتھوں ایہہ وی سٹا نکلدا اے پئی رعیت بادشاہ واسطے نہیں ہوندی سگوں بادشاہ رعیت واسطے ہوندا اے۔ تیجے مصرعے وچ ہاڑھ دے مہینے دیاں خاص خوبیاں پاروں ایہہ دسیا اے پئی ہاڑھ گرمی دی تپش پاروں بوہت ڈاھڈا مہینا ہوندا اے۔ ہاڑھ وچ بندے' واہی' ڈھور ڈنگر' پکھو

ہر شے دا گرم لُو وچ بُرا حال ہونداا اے۔ گرم لو جُثے نوں ساڑ دی اے۔ ایہدے توں بچن واسطے سیانے لوک اکھان بولدے نیں۔

''جیٹھ ہاڑ کُھیں تے ساون بھادوں رُکھیں''۔

ایس اکھان وچ وچلی مت جیٹھ ہاڑ دی گرمی توں بچنا اے پئی جیٹھ ہاڑ دی لُو توں بچنو اسطے کدھاں دا اُولا ہووے تے ساون بھادوں وچ رُکھاں ہیٹھ چنگا ہونداا اے۔

چوتھے مصرعے وچ زمین واہن بارے دسیا گیا اے پئی زمین نوں اللہ تعالیٰ بندیاں' ڈھور ڈنگراں' پکھواں' کیڑے مکوڑے ہور پتہ نہیں کنی ساری مخلوق دی روزی دا اِک ذریعہ بنایا اے۔ زمین دے اندر اللہ تعالیٰ بے شمار خزانے رکھ چھڈے نیں۔ ایس مصرعے وچ وی ایہہ دسیا اے پئی ایس زمین نوں واہندیاں ہویاں کئیں نسلاں مُک گئیاں تے اخیر اسے زمین اندر چلیاں گئیاں۔ ایس زمین اتے مال دھن جوڑن تے زمین اتے مالکی دی وڈی توں وڈی مل مارن دیاں بے شمار وڈیاں وڈیاں کھیڈاں ہو چکیاں نیں۔ ایس زمین اتے مل مارن والے وڈے وڈے بادشاہ تے سورمے اوڑک اسے زمین اندر جا ستے نیں تے ایہہ زمین اُنجے ای ایتھے پئی اے۔ ایس مصرعے وچ وی وچلی سمجھاونی ایہہ لبھدی اے پئی ایس زمین اتے مل مارن تے ایہدے لوبھ تے دھندیاں وچ اُ کا انج ای نہیں رُجھنا چاہیدا پئی بندا رب نوں وی بھل جاوے۔

واہی بیجی تے موسماں بارے وارث شاہ ایہناں اکھاناں وچ بوہت فائدے والی ڈونگھی بھرنویں جانکاری تے مت دیاں گلاں دسیاں نیں جیہڑ یاں اج وی پنجاب دی پنڈ وسوں دے ورتارے وچ نیں۔

عام لوکا چاری دے اکھان

ایس سرنانویں ہیٹھ اوہ اکھان شامل کیتے نیں جیہناں وچ وسیب دے وکھو وکھ پکھاں بارے اکو مصرعے وچ جانکاری یاں مت دیاں گلاں لبھدیاں نیں۔ ایہہ اکھان اپنے اندر لے وکھو وکھ مضموناں دی اکو تھاں جڑت پاروں پچھے بنائی سرنانویں دی کیتی ونڈ وچ کسے اک سرنانویں ہیٹھ ٹھیک طرحاں جڑ دے نہیں سن ایس واسطے ایہناں نوں ایس سرنانویں ہیٹھ لکھیا اے۔

''سماں یار دا گھسا باز والا جھٹ چور دا تے داؤ ٹھگ دائی
نقش چین تے مشک نہ ختن جیہا یوسف زیب نہ کسے دے چہرے نی
کشمیر جیہا کوئی ملک نہیں، نہیں چاننا چن دے نور جیہا
سجے وسدیاں جیڈ نہ بھلا کوئی بُرا نیں جے کم فتور جیہا
ہنگ جیڈ نہ ہور بدبوکوئی، باس دار نہ ہو کچور جیہا
ہمت باہجھ جوان، بن حسن دلبر، لُون باہجھ طعام سنوار نائیں
کہے کانواں دے ڈھور نہ کدی موئے شیر پھویاں توں نہیں ہار دے نی''

پہلے مصرعے وچ ونڈ کر دیاں ہویاں ایہہ دسیا گیا اے ویلا وقت اوہ ای چنگا اے جیہڑے محبوب نال گزرے کیوں جے محبوب معشوق دی صحبت بندے نوں دنیا جہان توں بے نیاز کر دیندی اے۔ اوہنوں ایس سمے نفع گھاٹے، ویلے وقت دا احساس وی مُک جاندا اے۔ انجے ای باز دا گھسا بوہت ڈاھڈا ہونداا اے اوہدی جھال جھلنی بوہت اوکھی سوندی اے تے چور دا جھٹ وی انج ہونداا اے جے عام بندا اوہنوں سمجھ ای نہیں سکدا چورا اپنے پہلے جھٹ وچ ای اپنا سارا کم کرلیندا اے تے انجے ٹھگاں دے داواں نوں سمجھنا ڈھیر سارا اوکھا اے ٹھگ اپنی ٹھگی نال اپنے فن وچ ماہر ہونداا اے۔

اگلے مصرعے وچ بوہت سوہنی ونڈ کر کے ایہہ دسیا اے پئی چین دے ملک جیہا نقش کوئی نہیں تے ختن دے علاقے جیہا مشک پوری دنیا وچ نہیں لبھدا۔ کیوں مشک اِک خاص قسمدے ہرن دی ناف وچ ہوندی اے۔ پرانے سمیاں توں ای اج تائیں اوہ مُشک جیہنوں کستوری وی آکھیا جاندا اے، دنیا وچ سبھ توں مہنگی وست اے۔ اوہ ہرن ختن دے علاقیاں وچ لبھدا اے۔ اسے مصرعے وچ اگے حسن دی ونڈ کر دیاں ہویاں دسیا اے پئی دنیا اتے حضرت یوسف علیہ السلام جیہا سوہنا ہور کوئی نہیں اے۔ اگلے مصرعے وچ ملکاں دی ونڈ کر دیاں ہویاں دسیا اے پئی دنیا اتے کشمیر جیہا سوہنا ملک کوئی نہیں تے چن دے چانن جیہا کسے شے دا چانن نہیں ہے۔

اگلے مصرعے وچ وسیب دی ونڈ کر کے وارث شاہ ہوراں دسیا اے دکھاں مصیبتاں توں آزاد جیون جیہا وسیب کوئی نہیں

اسے وسن دا سوادا اے تے فسادا جیڈا ابھیڑا کم کوئی نہیں۔قرآن مجید وچ فتنہ فسادنوں قتل توں ودھ گناہ دسیا گیا اے۔وارث شاہ دا ایہہ مصرعہ وی ایہدی وضاحت کردا اے۔

''بنا چور تے جنگ دے دیس وسے پت سوئی بنان دے پان ہووے''

اگلے مصرے وچ بدبو تے خوشبو دی ونڈ کر دیاں ہویاں دسیا اے پئی ہنگ جیڈی دنیا اتے ہور کسے شے دی بدبو نہیں تے کچور جیڈی خوشبو والی ہور کوئی وست نہیں۔

اگلے مصرعے وچ وکھو وکھ شیواں دی ونڈ کتی اے پئی جوان اوہ اے جیہدے وچ زور تے ہمت چنگی ہووے تے محبوب جے کر سوہنا نہیں تاں اس والی گل کائی نہیں۔انجے ای کھانے وچ لون نہیں تاں اوہدا وی کوئی سواد نہیں۔جوان ہمت نال ہووے معشوق سوہنا ہووے تے ردھے پکے دا سواد لُون نال اے۔

اخیر لے مصرعے وچ ایہہ دسیا اے کہ کانواں دے آکھیاں ڈھور ڈنگر نہیں مردے تے شیر کدی وی گدڑاں توں نہیں ہار دے پھوی اوس گدڑی نوں آکھدے نیں جیہڑی سُون پچھوں ہر شے نوں وڈھن پیندی اے۔ایس مصرعے وچ چلی جانکاری ایہہ اے پئی کسے دے آکھیاں کسے دا کوئی نقصان نہیں ہوندا تے بہادر سورمے ہر للو پنجو توں ہردے نہیں۔

فن دے پکھوں وی ایہہ اکھان بوہت سوہنے نیں۔وارث شاہ اپنے وسیب دیاں جانیاں پچھانیاں تشبیہاں تے استعاریاں نوں اپنے نویکلے سُچجے ڈھنگ نال انج دا پھبواں ڈھکواں ورتیا اے پئی وچلی مت نتر کے ساہمنے آکھلوندی اے۔چین دے نقش، ختن دے مشک تے حضرت یوسف علیہ السلام دی تلمیح بوہت سوہنی تے پھبویں اے۔ہنگ دی بدبو واسطے تے کچور دی خوشبو واسطے بوہت ڈھکویں تشبیہاں نیں۔

کانواں دے آکھے ڈھور ڈنگراں دا نہ مرن تے شیراں دا پھویاں توں نہ ہرن دا کنایہ اپنی وچلی معنویت پاروں بوہت پھبواں ڈھکواں اے۔وچلے معنے تے مطلب اپنی پوری جانکاری سمیت ساہمنے آکھلوندے نیں۔ وارث شاہ ہیر وچ جتھے جتھے وی تشبیہہ، استعارے تے کنائے توں کم لیا اے اوتھے کدائیں وی بوہت دور دی کوڈی نہیں لیاندی جے وچلی گل عام پڑھن تے سنن والیاں نوں سمجھ وی نہ آوے ایہہ تشبیہاں، استعارے، کنائے تلمیحاں اپنے وسیب دیاں منیاں پرمنیاں تے جانیاں پچھانیاں نیں۔ڈاکٹر موہن سنگھ وارث شاہ دی شاعرانہ خوبیاں بارے لکھدے نیں۔

''آپ نے ہیر نوں اپنے جیوں اپنے قومی تے وقتی جیون دا، اپنے سفنیاں دا چوگردے حالات واقعات دا، نقصان تے خوبیاں دا نقشہ جاں شیشہ بنانو چ سفلتا حاصل کیتی اے''۔(۷۷)

وارث شاہ ایس قصے دے سارے پاتراں دے مونہوں ہوئی گل بات نوں اوہناں دے وسیب وچ قد کاٹھ مطابق،

پاتراں دی فطرت دی اصلیت نگاری' قادرالکلامی زور تے جوش نال پیش کیتا اے۔ جدوں تک دیس پنجاب تے پنجابی جیندے نیں وارث شاہ اپنی ہیر سمیت لوکاں دے دلاں زندہ رہیوے گا۔

ذات برادری تے علاقیاں دے اکھان

''نہیں چوہڑے دا پت ہووے سید گھوڑے ہون نہیں پتر لیلیاں دے'' اس مصرعے وچ وارث شاہ ہوراں اس سمے دے پنجاب وچ ذات پات دے پکے پیڈے نظام تے وکھو وکھ ذات برادریاں دے بارے منے پر منے کرداراں بارے ڈونگھی جانکاری دتی اے۔ ہر سمے وچ ہرتھاں تے سیداں نوں وسیب کر سکدا اے کدائیں کوئی کوڑ مکر نال ایہہ بےادبی کروی بیٹھے آیا۔ تاں وسیب وچ اوہنوں من دا کوئی نہیں سی۔ دوجھے پاسے وسیب وچ چوہڑے ذات نوں گھٹیا سمجھیا جاندا اے۔ اس واسطے اس بول وچ ایہہ دسیا گیا اے پئی چوہڑے دا پتر کدوی سید نہیں بن سکدا بھانویں اوہ جنیاں عباداتاں زہدیاں کرلوے۔ انجے لیلیاں دے بچے گھوڑے نہیں بن سکدے۔ کیوں جے فطرت نہیں بدل سکدی۔ دوجھے مصرعے ''وارث شاہ فقیر بھی نہیں ہوندے پتر جٹاں تے موچیاں تیلیاں دے'' وچ وی وارث شاہ ہوراں اس سمے دے وسیب وچ وکھو وکھ ذات برادریاں دے بارے منی پرمنی تے ٹھکویں ونڈ کر دتی اے۔ پئی موچی، جٹ تے تیلی برادری دا کوئی بندہ فقیر نہیں بن سکدا۔ وارث شاہ دے سمے دے وسیب وچ ہر ذات برادری دی حیاتی دے ہر پکھ بارے وکھو وکھ رسماں ریتاں تے ورتارے سن جیہڑے اس ذات برادری دے بارے پورے وسیب وچ منی پرمنی تے پچھان کرادیندے سن۔ ایہناں پکی پیڈی خاندانی رسماں ریتاں نوں ساہمنے رکھ کے سیانے لوک کسے دی بندے دے کردار بارے فیصلہ کر دیندے سن۔

''وارث شاہ نہ معتبر جانیے جی قول جٹ سنیار قصاں دا'' اس اکھان وچ وارث شاہ ہوراں تن ذاتاں جٹ، سنیار تے قصائیاں دی ذاتاں بارے دسیا اے پئی اوہناں ذاتاں دے بندیاں دا قول کسے تھاں وی معتبر نہیں ہو سکدا کیوں جے ایہہ لوک وسیب وچ اپنے گندے کرتوتاں پاروں اعتبار دے قابل نہیں۔ ایہناں کرتوتاں بارے وارث شاہ ہیر دی کتاب وچ اک ہور تھاں اک بول وچ لکھیا

''ڈوگر جٹ ایمان نوں ویچ کھاندے دھیان ماردے تے پاڑ لانودے نے
ترک قول حدیث دے نت کردے چوری یاریاں بیاج کمانودے نے
جیے آپ تھیون تہیاں عورتاں نے بیٹے بیٹیاں چوریاں لانودے نے
جیہڑا چور تے راہزن ہووے کوئی اوسدی وڈی تعریف سنانودے نے
جیہڑا پڑھے نماز حلال کھائے اوہنوں مہنا متقی لانودے نے

مونہوں آکھ کڑمایاں کھوہ لیندے ویکھو رب تے موت بھلانودے نے
وارث شاہ میاں دوخصم دیندے نال بیٹیاں ویر کمانودے نے '' (۷۸)

اُتے دتے گئے مصرعیاں وچ وارث شاہ ہوراں جٹاں دے کرتوتاں تے مکر فریباں دا اپنے خاص نویکلے ڈھنگ نال پورا نقشہ کھچ دتا اے جیہدے بعد ڈوگر جٹاں دے کردار بارے کوئی بھلیکھا نہیں رہ جاندا۔ وارث شاہ جٹ قبیلیاں وچ رہ کے ایہناں دے چالیاں نوں نیڑے ہو کے ویکھیا سی تے فیر اپنے مشاہدے تے تن ورتیاں نوں سچے ڈھنگ نال بیان کر دتا۔ اس سمے جٹ قبیلیاں وچ اُتے گنوائے عیب برائیاں عام سن پر سبھ توں وڈی بھیڑی گل ایہہ سی پئی برائی نوں برائی ای نہیں سی سمجھیا جاندا۔ چنگی مت دیون والے دا ٹھٹھا مذاق کیتا جاندا آہا۔ ایہہ اوہ عیب سن جنہاں پاروں وارث شاہ نتارا کر کے دس دتا پئی ستھ پر یہا وچ جٹاں دا قول یاں گواہی اعتبار دے قابل نہیں سی۔

''اشراف دی بات منظور ناہیں چور چودھری اتے لنڈ ور کیتے'' اس بول وچ وارث شاہ وسیب وچ الٹی بے ڈھنگی چال بارے دس پائی اے پئی وسیب دیاں اچیاں اعلیٰ قدراں دی تھاں شیطانی قدراں رواج پا گئیں سن ایہدا سبب اس سمے دے ہندوستانی وسیب اتے غیر ملکی حملہ آوراں دیاں سازشاں تے جنگاں دے اثرات سن۔ جنہاں دے نتیجے وچ وسیب دیاں قدراں ٹٹ بھج دا عمل ڈھیر تیزی نال جاری سی۔ اک وقت سی چور اچکے نوں اپنے عیباں پاروں لک چھپ جینا پیندا سی پر وارث شاہ دے سمے الٹے زمانے آئے جنہاں وچ اشراف لوک اپنی شرافت پاروں نویاں تبدیلیاں وچ پچھاں رہ گئے تے وسیب وچ چور اچکے آ گو بن کے ساہمنے آ گئے۔ اس گل نوں اک ہور بول ''کانوں باغ دے وچ کلول کردے کوڑا پھولنے اتے مور کیتے'' وچ تشبیہ دے کے وسیب دی اس ٹٹ بھج دے عمل نوں ہور کھول کے بیان کیتا اے پئی باغ موچ جتھے کل تک بلبل تے مور ہوندے سن ہن باغ وچ بلبلاں تے موراں نوں کڈھ کے اروڑی تے گند پھولن اُتے لا دتا اے باغ وچ کانواں دا راج ہو گیا اے۔ جدوں وسیب وچ نفسا نسفی تے کھوہ کھوہی دا ویہار عام ہو جاوے تاں چنگے مندے کھرے کھوٹے دا فرق مٹ جاندا اے اودوں سیانے لوک وارث شاہ دے ایہہ بول اکھان دے طور تے ورتدے نیں۔

''چور یار تے ٹھگ نہ رہن گجھے کتھے چھپن آدمی کاردے جی'' اس بول وچ وارث شاہ شیطانی راج دے چلدے ویہار نوں للکاردیاں ہویاں آکھیا پئی لٹ مار تے ٹھگی بھانویں پارسائی تے پاکدامنی دے جنے غلافاں وچ چھپن قدرت دا قانون اخیر اوہناں نوں ننگیاں کر کے رکھ دیندا اے۔ اس واسطے ٹھگی دے چلدے ویہار دا حصہ نہیں بننا چاہیدا۔ خدا دی مخلوق وچ پیار محبت ونڈنی چاہیدی۔

ہنر جھوٹھ کمان لاہور جیہی اتے کانو روجیڈ نہ سحر ہے نی'' اس اکھان وچ وارث شاہ اُس سمے وچ لاہور شہر جیہڑا پنجاب دا دارالحکومت سی بارے دسیا اے پئی ہر قسم دے ہنر واسطے لاہور دوجے شہراں وچ مشہور آہا کیوں جے ہنر پیشہ کاریگر سارے ملک

نالوں ڈھیر لاہور راندے سن ۔ ایہدے نال نال جھوٹھ فراڈ وچ وی مشہور سی ۔ انج ای کانور جادوگری دے حوالے نال مشہور سی او تھے وڈے وڈے جادوگر سن ۔

''چغلی نہیں دیپالپور کوٹ جیہی اوہ نمر ودتھا نو بے مہر ہے نی'' اس بول وچ وارث شاہ توں صدیاں پہلاں دالاہور تے ملتان دے وچکار فوجی چھاؤنی تے اک وڈا شہر سی ۔ وارث شاہ اکثر ملکہ ہانس تو قصور ول سفر کر دیاں ہویاں دیپالپوروں لنگھدے سن ۔ اوتھوں دے لوک چغلی، جھوٹھ تے بے مہر یاروں آس پاس دے شہراں وچ مشہور سن ۔

''نقش چین تے مشک نہ ختن جیہا یوسف زیب نہ کسے دی چہر ہے نی'' اس مصرعے وچ وی وارث شاہ وںڈ کر دیاں ہویاں دسیا اے پئی نقش نگاری ملک چین جیہی پوری دنیا وچ نہیں اے تے مشک خوشبو چین دے علاقے ختن جیہی نہیں اے ۔ کیوں جے اصل مشک ہرن دے نافے وچوں نکلدی اے تو ختن دے علاقے وچ ہرن ڈھیر پائے جاندے نیں ۔ حسن پوری دنیا وچ حضرت یوسف علیہ السلام جیہا کسے نوں نہیں ملیا ۔ آپ پوری دنیا دے انساں وچوں ڈھیر حسین وجمیل سن ۔

''کشمیر جیہا کوئی ملک نہیں، نہیں چانناچن دے نور جیہا'' اس مصرعے وچ ملکاں دی وںڈ کر دیاں ہویاں وارث شاہ دسیا اے پئی پوری دنیا وچ کشمیر جیہا سوہنا ملک کوئی نہیں ۔ تے چن دے نور جیہا ہور کسے شے دا نور نہیں ۔ ایہہ اللہ تعالیٰ دیاں عطاواں نیں پئی ہر چیز یاں علاقے وچ کوئی نہ کوئی ایہو جیہی خوب رکھ دتی اے جس پاروں اوہ پوری دنیا وچ مشہور ہو جاندے نیں ۔ کیوں جے اللہ تعالیٰ دی ہر عطا وچ وی اک خاص نویکلا تے وکھرا پن لبھدا اے جیہڑا اوہدی پچھان بن جاندا اے ۔ وارث شاہ دیاں ایہہ کیتیاں وںڈاں دی بنیاد اپنے اندر اٹل سچائیاں یاں ازلی حقیقتاں بارے بھرنویں تے ڈونگھی جانکاری دیندی اے ۔ اس واسطے وارث شاہ دے ایہہ بول اپنی اندرلی سچیائی دے ست تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں اکھاناں داروپ وٹا چکے نیں ۔ فن دے پکھوں ایہہ اکھان سچا تے اُچا نمونہ نیں ۔ ایہناں بولاں وچوں اُس سمے دے پنجاب دہی شہری تے پینڈو وسوں اپنے سارے رنگاں نال جھلکارے ماردی دسدی اے ۔ وارث شاہ کول ایہہ کمال درجے دا فن سی پئی جتھے جتھے وی تشبیہاں تے استعاریاں نوں ورتیا اے اوہ مصرعے یاں لفظ اپنے پچھے چھپے معنیاں نوں انج دی سچے ڈھنگ نال ورتیا اے پئی وچلی گل دے سمجھن وچ وکئی بھلیکھا نہیں رہ جاندا ۔ ایہناں مصرعیاں دی اک ہور وڈی خوبی ردھم تے رچاوا ے جیہدے نال پڑھنی تے سنن والیاں اتے چنگا بھرنواں اثر پیندا اے ۔ ایہدے نال کلام کھچواں بن جاندا اے ۔

وارث شاہ دے فن بارے ڈاکٹر ناصر رانا لکھدے نیں:

''وارث نے اپنے قصے دے کرداراں دیاں شخصیتاں تے چشتیاں پیش کرن دے نال نال اوہنداں دی تحلیل نفسی وی کیتی اے جہدے کارن ایہہ قصہ علمی، ادبی تے فنی بیکھ توں لحاظ نال ہور وی اچا تے سچا بن گیا اے تے ایہدے وچ آفاقی خصوصیتاں پیدا ہو گئیاں نیں'' (۷۹)

فن دیاں ایہناں خوبیاں پاروں ای ڈھائی سو ور ہے لنگھ جان مگروں وی اس دی فنی تازگی تے اوہدے شعری سہن وچ فرق نہیں آیا۔ اج وی لوک اس قصے نوں اوسے ذوق تے شوق نال پڑھدے تے سندے نیں جس ذوق تے شوق نال اودوں پڑھیا جاندا سی۔ وارث شاہ نوں اللہ تعالیٰ ولوں سخن دی وراثت عطا ہوئی سی۔

حوالہ جات

۱۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، لاہور، الفیصل ناشران، ۲۰۰۵ء، ص ص ۴۸۸، ۴۸۹

۲۔ اعتراض احسن، سندھ ساگر اور قیام پاکستان، مستنصر جاوید (مترجم)، اسلام آباد، دوست پبلی کیشنز، ۱۹۹۹ء، ص ۲۳۸

۳۔ ایضاً۔ ص ۲۴۰

۴۔ ایضاً۔ ص ص ۲۴۱، ۲۴۲

۵۔ ایضاً۔ ص ۲۶۳

۶۔ ای۔ مارسڈن، تاریخ ہند، لالہ جیارام/ خلیفہ عماد الدین (مترجمین)، لاہور، بک ہوم، ۲۰۰۶ء، ص ۱۵۷

۷۔ سعید بھٹا، پیر محمد اِک غیر جانبدار مورخ، مشمولہ: سانجھ وچار، سعید بھٹہ (مرتبہ)، لاہور، اے۔ ایچ پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص ۱۹۰

۸۔ ایضاً۔ ص ۱۹۰

۹۔ جے۔ آر۔ پوری ٹی۔ آر۔ شنگاری، سائیں بلھے شاہ، لاہور، فکشن ہاؤس، ۱۹۹۵ء، ص ۳۳۴

۱۰۔ ایضاً۔ ص ۲۳۸، ۲۳۹

۱۱۔ سجاد حیدر، بابا بلھے شاہ دی شاعری وچ عصری حوالے، مشولہ : سانجھ وچار، سعید بھٹا (مرتبہ)، لاہور، اے۔ ایچ۔ پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص ۵۰۳

۱۲۔ احسان باجوہ، ناتھ جوگی تے وارث شاہ، مشمولہ: مہنہ وار ترنجن، جلد پنجویں، شمارہ۔ ۷۔ ۱۰، وارث شاہ نمبر، لاہور، جولائی۔ اکتوبر ۲۰۱۱ئ، ص ۴۳

۱۳۔ ای۔ مارسڈن، تاریخ ہند، لالہ جیارام/ خلیفہ عماد الدین (مترجمین)، ص ۱۶۳

۱۴۔ انور بیگ، پروفیسر، اعوان، وارث شاہ دے زمانے دا پنجاب، مشمولہ: مہینہ وار پنج دریا، جلد ۱۲، اکتوبر، نومبر ۱۹۶۹ء، ص ۲۴۲

۱۵۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص

۱۶۔ ثناور چدھڑ، لوک تواریخ، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز، ۲۰۰۸ء، ص ۵۸

۱۷۔ ایضاً، ص ۲۵۵

۱۸۔ ایضاً، ص ۲۵۸

۱۹۔ نصیر احمد چیمہ، پروفیسر، وارث شاہ دے وقت دا پنجاب، مشمولہ: مہینہ وارترنجن، جلد اول، شمارہ ۱: ۸، لاہور، جولائی ۲۰۰۷ء، ص ۲۴

۲۰۔ ایضاً۔ ص ۲۵

۲۱۔ آر۔ پی۔ ترپاٹھی، مغلیہ سلطنت کا عروج وزوال، ریاض احمد شروانی، ڈاکٹر (مترجم)، لاہور مکتبہ عالیہ، ۱۹۸۷ء، ص ۵۴۵

۲۲۔ اشرف، آغا، پاکستان کا اسلامی پس منظر، لاہور، مقبول اکیڈمی، ۱۹۸۳ء، ص ۷۱

۲۳۔ اشرف محمد کنور، ڈاکٹر، ہندوستان عہدِ وسطیٰ میں، کراچی، سٹی بک پوائنٹ، ۲۰۰۷ء، ص ۱۹۳، ۱۹۴

۲۴۔ ایضاً۔ ص ۱۹۵

۲۵۔ ایضاً۔ ص ۱۹۲

۲۶۔ علی حسن چوہان، گوجر، تاریخ گوجر (حصہ سوئم)، کراچی، انٹرنیشنل پبلشرز، ۱۹۶۰ء، ص ۴۱۰

۲۷۔ اعتراض احسن، سندھ ساگر، مستنصر جاوید (مترجم)، ص ۲۵۳، ۲۵۴

۲۸۔ اشرف محمد کنور، ڈاکٹر، ہندوستان عہدِ وسطیٰ میں، ص ۲۰۸

۲۹۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، لاہور، الفیصل ناشران، ۲۰۰۵ء، ص ۲۰۵

۳۰۔ اشرف محمد کنور، ڈاکٹر، ہندوستان عہدِ وسطیٰ میں، ص ۲۲۴

۳۱۔ احسان باجوہ، ناتھ جوگی تے وارث شاہ، مشمولہ: مہینہ وارترنجن، جولائی، اکتوبر، ۲۰۱۱ء، ص ۴۵

۳۲۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص ۲۰۱، ۲۰۲

۳۳۔ ایضاً۔ ص ۲۰۳

۳۴۔ اشرف محمد کنور، ڈاکٹر، ہندوستان عہدِ وسطیٰ میں، ص ۲۲۹، ۲۳۰

۳۵۔ اکرام، محمد، شیخ، رودِ کوثر، لاہور، ادارہ ثقافت اسلامیہ، ۱۹۹۲ء، ص ۶۰۱

۳۶۔ جے، آر، پوری، ٹی۔ آر، شنگاری، سائیں بلھے شاہ، ص ۳۸۸

۳۷۔ نجم حسین سید، سچ سدا ابادی کرنا، لاہور، سچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ۲۱

۳۸۔ ایضاً۔ ص ۲۳

۳۹۔ ایضاً۔ ص ۲۵

۴۰۔ علی بلگرامی، سید، تمدن ہند، لاہور، مقبول اکیڈمی، ۱۹۶۲ء، ص ۳۶۶

۴۱۔ امجد شریف، تیرا ہر اک شعر اکھان اے وارث شاہ، مشمولہ: مہینہ وار ترنجن، جلد پنجویں، شمارہ ۷۔۱۰ جولائی، اکتوبر ۲۰۱۱ء، ص ۱۷۳

۴۲۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص ۹۹

۴۳۔ جلال الدین رومی، مولانا، مثنوی مولوی معنوی، جلد اول، سجاد حسین قاضی (مترجم)، لاہور، الفیصل ناشران وتاجران کتب، ص ۳۱

۴۴۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص ۹۹

۴۵۔ محمد بخش، میاں، سیف الملوک، لاہور، شیخ غلام حسین اینڈ سنز، سن ندارد، ص ۱۹۴

۴۶۔ ایضاً، ص ۴۲

۴۷۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص ۳۳۸

۴۸۔ حسین مادھولال، کلام حضرت مادھول، مقصود ثاقب (سودھی)، لاہور، سچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ص۔۲۳

۴۹۔ محمد عمر خوشابی، اظہارِ حقیقت، سرگودھا، غلام محمد میکن، س ندارد، ص ۳۲

۵۰۔ علی عباس جلالپوری، مقاماتِ وارث شاہ، لاہور، تخلیقات، ۱۹۹۹ء، ص ۷۶

۵۱۔ ایضاً۔ص ۸۱، ۸۲

۵۲۔ نجم حسین سید، سیدھاں، لاہور، سچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ص ۶۳

۵۳۔ عابد علی عابد، سید، اسلوب، لاہور، مجلس ترقی ادب، ۱۹۹۶ء، ص ۱۶۲

۵۴۔ احمد ندیم قاسمی، وارث شاہ دا کمال فن، مشمولہ: ماہوار پنج دریا، جلد ۱۲، وارث شاہ نمبر، لاہور، اکتوبر، نومبر ۱۹۶۹ء، ص ۱۰۷

۵۵۔ صدیق، تاثیر، پنجابی اپنا عروض (چھند ابندی)، لاہور، بزمِ فقیر، ۲۰۰۹ء، ص ۲۱

۵۶۔ غلام احمد، پرویز، تصوف اور اس کی حقیقت، لاہور، ادارہ طلوع اسلام، ص ۲۴

۵۷۔ سلطان باہو، کلامِ باہو، نذیر احمد سید، ڈاکٹر (مرتبہ)، لاہور، پیکجز لمیٹڈ،

۵۹۔ احسان باجوہ، ناتھ جوگی تے وارث شاہ، مشمولہ: ترنجن، اکتوبر ۲۰۱۱ء، ص

۶۰۔ ایضاً۔ص

۶۱۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص

۶۲۔ محمد بخش، میاں، سیف الملوک،

۶۳۔ عمر خوشابی، اظہارِ حقیقت، ص

۶۴۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص
۶۵۔ عمر خوشابی، اظہارِ حقیقت، ص ۴۴
۶۶۔ شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، مقصود ثاقب (مرتبہ)، لاہور سچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء، ص
۶۷۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص ۲۱۹
۶۸۔ عبدالقادر، سر (مرحوم)، وارث شاہ دا ادبی مقام، مشمولہ: ماہوار پنج دریا، اکتوبر ۱۹۶۹ء، ص ۱۱۴
۶۹۔ عابد علی عابد، سید، اسلوب، ص ۱۹۴
۷۰۔ حسین شاد، وارث اک نرالے ڈھنگ دا شاعر، مشمولہ: مہینہ وار ترنجن، اکتوبر ۲۰۱۱ء، ص ۱۵
۷۱۔ عابد علی عابد، سید، اسلوب، ۱۹۴
۷۲۔ عمر خوشابی، اظہارِ حقیقت، ص
۷۳۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص ۲۴۸
۷۴۔ سٹیفن ڈبلیو ہاکنگ، وقت کی مختصر تاریخ، عظیم الرحمان فرقان (مترجم)، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، ۲۰۰۹ء، ص ۳۹
۷۵۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص ۲۲۴
۷۶۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی، کہاوتیں، لاہور، مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۹ء، ص ۹۵
۷۷۔ موہن سنگھ، ڈاکٹر، وارث دی ہیر وچ شاعرانہ خوبیاں، مشمولہ: ماہوار پنج دریا، جلد ۱۲، اکتوبر، نومبر، ۱۹۶۹ء، ص ۱۸۲
۷۸۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، ص ۳۱۲
۷۹۔ ناصر رانا ڈاکٹر، ہیر وارث شاہ وچ شاعر دیاں کجھ کھیڈاں۔ مشمولہ۔ ترنجن مہینہ وار وارث شاہ نمبر، لاہور، جولائی اکتوبر ۲۰۱۱ء ص ۳۱

پنجواں باب

تت تے سٹا

تت تے سٹا

اکھان وسیب دی سانجھی سمجھ سیانف تے حکمت دانش دے انملے موتی نیں۔ جیہڑے حیاتی دے کسے نہ کسے پکھ بارے ڈونگھی جانکاری، سیانی مت یاں اٹل ٹھکویں فیصلے دیندے نیں۔ اکھان اپنے اندر بیان ہوئی سچیائی دے ست، پھبویں ڈھکویں بیان ڈھنگ تے وسیب وچ ورتارے پاروں ویلے دے دُھوڑ دھپے توں محفوظ رہندے نیں۔

اکھان لوک ادب دی اک بوہت پرانی تے مُڈھلی کاڈھ اے تے پوری دنیا اُتے ہر زبان دے ادب وچ مُڈھ توں ای ٹری آوندی اے۔ پرانیاں مذہبی کتاباں وچ وی اکھان لبھدے نیں۔ دنیا وچ ہر تھاں لوک اپنی کیتی گل اتے پکیائی دے مہر لاون تے دوجھیاں توں منعاون واسطے اکھان ورتدے نیں۔ کسے بول یاں سیانی مت نوں اکھان بنن واسطے کئیاں پڑانواں وچوں لنگھنا پیندا اے تے کئیں واریں ایہناں پڑانواں وچوں لنگھدیاں ہویاں صدیاں وی لنگھ جاندیاں نیں۔

پنجابی اکھان لوک تواریخ دا ہزاراں ورہیاں دا پینڈا اک نسل توں دوجھی نسل تائیں سینیاں وچ ای کردے ٹرے آوندے نیں۔ وسیب وچ ورتارے پاروں ڈھیر سارے اکھان لوکاں نوں زبانی یاد ہوندے نیں۔ پچھلی صدی دے اخیر لے ادھ توں اکھاناں اُتے کجھ کتاباں چھپن لگ پیاں سن۔ ہن تائیں پاکستان وچ تقریباً داہ دے لگ بھگ کتاباں چھپ کے بازار وچ آ چکیاں نیں۔

اکھاناں تے زبان دا آپس وچ پرانا تے پکا پیڈا سمبندھ لبھدا اے۔ اکھان زبان نوں لفظاں دے بھنڈارے توں وکھا گانہہ پیر پٹن وچ چنگا بھرنواں کردار ادا کردے نیں۔ اکھاناں وچ حیاتی تے وسیب دے سارے پکھاں اتے ڈونگھی تے بھرنویں جانکاری لبھدی اے تے دوجھی گل ایہہ ساہمنے آئی اے پئی اکھاناں راہیں علم دے وڈے وڈے مضموناں نوں گھٹو گھٹ لفظاں وچ اک بول یا پورے شعر وچ سُچّے تے پھبویں بیان ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے۔ پئی اوہ لمیاں چوڑیاں لکھتاں یا تقریراں نالوں پڑھن سُنن والیاں اتے چوکھا گوڑھا اثر چھڈدے نیں۔ انج اکھان زبان دی جان ہوندے نیں۔

ایہہ گل وی ساہمنے آوندی اے۔ پئی اکھاناں تے وسیب دا سمبندھ وی آپس وچ بوہت مُڈھلا تے پکا پیڈا اے۔ اکھان وسیب وچ ای جمدے، پلدے تے نسردے نیں۔ اکھاناں وچ وسیب دی معاشی، معاشرتی، سیاسی، مذہبی تے مجلسی حیاتی اپنے ساری رنگاں تے پکھاں سمیت جھلکارے ماردی لبھدی اے۔ اکھان وسیب دا شیشہ ہوندے نیں، جس وچوں پورا وسیب اپنے سارے پکھاں سمیت ساہمنے آ کھلوندا اے۔ اکھان اوہ گھسوٹی نیں جنہاں اتے سجن دشمن، اپنے پرائے، کھرے کھوٹے، سچ کُوڑ تے چنگے مندے وچکار پچھان تے فیصلہ کیتا جاسکدا اے۔

پنجابی زبان دی کلاسیکی شاعری وچ اکھاناں دا چنگا قابلِ قدر خزانہ لبھدا اے۔ پنجابی کلاسیکی شاعری وچوں حضرت شاہ حسین مادھو لال دے پنجابی کلام ''کافیاں شاہ حسین'' دے ڈونگھے مطالعہ توں ایہہ پتہ چلدا اے۔ پئی حضرت شاہ حسین دین اسلام دیاں ازلی سچائیاں عشقِ حقیقی، فقر، تقدیر، موت، رب تے بندے دے تعلق نوں اس سمے دے چلدے ویہار دے اکھاناں راہیں اپنے نویکلے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ شاہ حسین اپنے سمے دے سیاسی، سماجی، مذہبی تے معاشی حالات نوں ایس سمے دے وسیب دیاں جانیاں پچھانیاں

علامتاں راہیں اِنج نویکلے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ پئی اوہناں دے کئی بول اکھاناں دا روپ وٹا چکے نیں۔شاہ حسین دیاں کافیاں پڑھن توں ایہہ گل ساہمنے آوندی اے پئی اُس سمے حاکم ٹولہ اپنیاں ٹوہراں تے عیاشیاں اُتے مال زر انّھے واہ خرچ کردا سی تے وڈے وڈے محلاں تے حویلیاں وچ رہندے سن۔دوجے پاسے شہراں وچ نکیاں موٹیاں شیواں بناون والا طبقہ تے پنڈ وسوں وچ زمیناں اتے واہی بیجی دا کم تے ڈنگر چارن والے سن۔ایہہ لوک اپنے ہڈاں نوں پیہہ کے حاکم ٹولے واسطے اناج تے حیاتی دیاں لوڑاں دیاں شیواں بناندے سن۔پر مُڑ وی دوویلے دی روٹی مساں پوری ہوندی سی۔ایہناں دی حیاتی وچ خوشی تے عیاشی ناں دی کوئی شےنہیں سی ہوندی۔ ویاہ کاجاں واسطے قرضے لینے پیندے سن۔ باقی ساری عمر ایہناں قرضیاں نوں لاہندیاں گزر جاندی سی۔ ایہناں دے گھر ککھاں کانیاں دے بنے ہوندے سن۔حاکم دھڑا پکیاں فصلاں' مال ڈنگراں وچوں حصہ تے لگاناں تے نویں نویں ٹیکساں دے ناں نال اُگراہ کھڑدے سن۔

حاکم دھڑا مال دھن جوڑن وچ دن رات رُجھیا ہویا نظریں آوندا اے۔ایہناں ٹیکساں دے خلاف پنجاب وچ ساندل بار دے وڈے وڈے قبیلے دُلے بھٹی دی آگوائی وچ چغتہ شاہی دی نابری کردیاں ہویاں شاہی فوجاں نال ٹکرلیندے نیں۔کئیں واریں ایہہ لڑائیاں ہویاں۔ایس سمے پنجاب وچ افراتفری تے بدامنی ودھ جاندی اے' کاریگر پنجاب دے شہراں توں نسنا شروع کردیندے نیں۔تجارتی قافلے پنجاب وچوں لنگھنا چھڈ دیندے نیں۔ایس سمے پنجاب دے وسنیکاں اتے روز دیہاڑی کوئی نہ کوئی مصیبت آفت بوہا کھڑکاوندی نظر آوندی اے۔اُس سمے وسیب وچ قدراں دی وی ڈھیر ساری ٹٹ بھج نظر آوندی اے۔

راج گدیاں لئی پتر اپنے پیو نوں مار کے اوہدی رت دا ٹکا لاکے راج گدیاں سانبھدے نظر آوندے نیں۔کھوہا موہی تے مار دھاڑ دا ویہار ودھدا نظریں آوندا اے۔انج لگدا اے پئی ہر پاسے طاقت دا ای راج اے۔تکڑے ماڑیاں دے علاقیاں اتے قبضے کرکے مال زر'اناج' ڈھور ڈنگراں تے زنانیاں نوں وی زبردستی لے جاندے نظر آندے نیں۔سیاسی پکھوں اوس ویلے ہندوستانو چ چغتیاں اِک مضبوط تے مرکزی حکومت قائم کیتی جس پاروں پہلی واریں ہندوستان دے دور دراڈے تے وکھو وکھ ثقافت دے علاقیاں نوں اک حکومت دے ماتحت سیاسی وحدت نصیب ہوئی۔ایہناں دور دے صوبیاں دے لوکاں نوں اک دوجے نال ملن دا موقع ملیا۔سفر کرن دے راہ چوراں ڈاکواں توں محفوظ ہوگئے۔تاجراں دے قافلے سفر کرن لگ پئے۔

چغتیاں وچ تخت دی وراثت واسطے کوئی پکا پیڈا تے ٹھکواں قانون نہ ہون پاروں اک بادشاہ دے مرن پچھوں تخت دے وارثاں وچکار جنگ چھڑ ویندی ہائی۔لاشاں اُتوں لنگھ کے تخت تک اپڑنا پوندا ہا۔حکومت دیاں حداں ودھاون واسطے ہر پاسے جنگاں ای جنگاں چھڑیاں نظر آوندیاں نیں۔

شاہ حسین دے سمے دا وسیب دو وڈیاں مذہباں وچ ونڈیا ہویا نظر آوندا اے دونہاں وچکار حیاتی دی رہتل بہتل خوشی غمی دیاں رسماں تے ریتاں وچ ڈھیر سارا فرق ساہمنے آندا اے۔چغتہ باتشاہ جلال الدین اکبر دونہاں مذہباں وچکار وتھ نوں مکاون تے سانجھ نوں ودھاون واسطے ڈھیر سارے جتن کیتے ہندو زنانیاں نال شادیاں کیتیاں' ہندواں دے تہواراں' میلیاں ٹھیلیاں وچ باتشاہ خود شامل ہوندا ہا۔بھگتی تحریک دے بھگتاں دے تے مسلماناں وچ صوفی فقیراں دے وچاراں دا سانجھے وسیب دی اُساری وچ چنگا بھرنواں

کردار ملدا اے۔ وسیب وچ حاکم دھڑا اپنی رہتل بہتل دے حوالے نال تھلویں طبقے نالوں ڈھیر وکھرا سی۔ حاکم تے امیر، وزیر وڈ وڈے حرم رکھدے سن۔ محلاں تے اُچیاں حویلیاں وچ عیاشی تے رنگ رلیاں اتے مال زرنوں بے دردی نال تے بے حسابا خرچ کیتا جاندا سی۔ ایس طبقے دے ظاہر تے باطن وچ ڈھیر سارا فرق نظر آوندا اے۔ جدوں کے تھلویں طبقے دی رہتل بہتل بوہت سادہ تے ایس دھرتی دے رنگاں وچ رنگی ہوئی دسدی اے۔ ایس طبقے وچ ایس دھرتی دیاں قدراں دا پالن جان اتے کھیڈ کے وی کیتا جاندا سی۔ ایہہ طبقہ ایس دھرتی دی پرانی تہذیب تے ثقافت نال جُڑیا ہویا نظر آوندا اے۔ شاہ حسین مادھولال دے پنجابی کلام'' کافیاں شاہ حسین'' وچ وسیب تے بندے دی حیاتی دے سارے پکھاں بارے ڈونگھی' بھرنویں تے دلاں اتے اثر کرن والی جانکاری' حیاتی وچ کم آونوالیاں سیانیاں متاں تے سچ کُوڑ' کھرے کھوٹے' نیکی بدی تے چنگے مندے وچکار نتارے کرن والے اٹل تے ٹھکویں فیصلے لبھدے نیں۔

حضرت شاہ حسین مادھولال دیاں کافیاں دے ایہناں اکھاناں دی وکھو وکھ سرناویاں ہیٹھ ایس طرحاں دی ونڈ کیتی گئی اے۔

سبھ توں پہلاں عشق دے موضوع اتے مصرعے اک تھاں اکٹھے کیتے نیں۔ جنہاں وچ عشق دیاں صفتاں' نشانیاں' لوڑاں' عشق دے راہ وچ آون والیاں سختیاں' مصیبتاں' اوکڑاں تے عشق دیاں باریک قلبی وارداتاں بارے نگھی تے بھرنویں جانکاری لبھدی اے۔ ایس توں وکھ عشق وچ عاشقاں دی عاجزی' مرمٹن' محبوب دے وچھوڑے وچ عاشقاں دی حالت' سکاں' سدھراں' ہاڑے تے عشق دے راہ توں نہ مڑن دے ہٹھ' ہجر دیاں کوکاں تے فریاداں ملدیاں نیں۔

عشق توں بعد فقر دے موضوع اتے چوکھے سارے مصرعے لبھدے نیں۔ جنہاں وچ فقر دی دنیا تے شرع دا فرق' فقر دیاں نشانیاں' فقر دے راہ اتے ٹرن واسطے لوڑاں' فقر دیاں ریتاں' فقر دے راہ دیاں اوکھیاں گھاٹیاں تے فقر دے پندھ نوں کھوٹا کرن والیاں شیواں بارے پکی پیڈی تے نگھی جانکاری ملدی اے۔

ایس توں مگروں ویلے دے قاروناں نوں مال زر دے خزانے اکٹھے کرن دے تت تے سٹے بارے سمجھاونیاں' مت دیاں گلاں' مال خزانیاں دی حقیقت' لٹ مار تے ٹھگی دی ایس کھیڈ وچ رُجھے لوکاں نوں شاہ حسین دا دبکے نال زور والا ملنگ للکرا وی لبھدا اے۔

ایس توں بعد کجھ اکھان عادتاں خصلتاں دی بنیاد اُتے کرداراں دی ونڈ کیتی لبھدی اے۔ کافیاں شاہ حسین وچ ڈھیر سارے اکھان ایس دنیا دی بے ثباتی بارے ملدے نیں۔ جنہاں وچ ایس دنیا دی حقیقت' ایہدے عارضی ہوون' ایس دے سارے پسارے دے وکھو وکھ رنگاں' پکھاں تے ایہدے دھندیاں روجھیاں وچ کھبے ہوئے بندیاں نوں وکھو وکھ ڈھنگاں نال سمجھاونیاں تے بھرنویں جانکاری دتی گئی اے۔ کجھ اکھاناں وچ شاہ حسین ایس دنیا اتے ٹھگی' ماردھاڑے دے چلدے ویہار اتوں وکھالے دی پارسائی تے نیک نامی دے سوہنے پردیاں نوں پاڑ کے ویلے دے فرعوناں' قاروناں تے ہاماناں نوں ننگیاں کر کے واہناں دی ٹھگی' مارے ڈھاڑے' ظلم تے مکر فریب دیاں پھاہیاں نوں ساہمنے لیاندا اے۔ ظلم دی اس خونی کھیڈ دا تت سٹا کڈھ کے ایہدا علاج فقیراں دی سنگت نال رلن وچ دسیا اے۔

موت دے برحق ہوون' لکھے ہوئے ویلےتوں اِک گھڑی پل نہ ٹلن' موت دا ویلا آون توں پہلاں پہلاں ایس دنیا اتے چنگیاں عملاں دیاں متاں تے مرن ویلےتوں لے کے کفن دفن تے قبر وچ منکرنکیر فرشتیاں دی دنیا اتے کیتے عملاں بارے پچھ گچھ تے قبر دے عذاب بارے ایہناں مصرعیاں وچ سچی تے بھرنویں جانکاری دتی گئی اے۔

ایہناں اکھاناں دے کئیں مصرعے اخلاق دے موضوع اُتے وی لبھدے نیں۔جنہاں وچ کبر ہنکار جیہاں عادتاں نوں چھوڑ کے عاجزی' مسکینی' حلیمی تے بُر باری دا سبق مِلدا اے تے ایہدے نال نال مثالاں راہیں ایہہ سمجھاونی وی لبھدی اے پئی دنیا اتے امیری تے فوجاں دے کٹکاں تے لشکراں دا مان نہیں کرنا چاہیدا۔ایس دنیا اتوں اوڑک خالی ہتھیں ٹرنا اے تے مٹی وچ جا سماونا اے۔

تقدیر دے موضوع اتے وی کجھ مصرعے لبھدے نیں جنہاں وچ تقدیر دے لکھے اگے بندے دی بےوسی تے مجبوری دسی گئی اے۔ایتھے شاہ حسین دی ایہہ سمجھاونی ساہمنے آوندی اے پئی تقدیر دے لکھے نوں کوئی وی نہیں موڑ سکدا۔ایس اگے کسے دی کوئی واہ نہیں چلدی۔ایس واسطے اللہ تعالیٰ دی رضا اُتے راضی رہنا چاہیدا اے۔

شاہ حسین دے ایہناں بولاں یا اکھاناں دا فنی تے تکنیکی ویروا کریئے تاں ایہہ گل ساہمنے آوندی اے پئی آپ نے اپنے سمے دے وسیب دیاں جانیاں پچھانیاں تے چلدے ویہار دیاں شیواں' چرخہ' سُوتر' پونیاں' چھلی' بھروٹہ' تند' تانی' کھڈی' سالو' داج' ہیرا نجھا' جھنگ' کھیڑے' سس نناں' شوہ نوں علامت دے طور تے ورت کے ازلی حقیقتاں' سیانی متاں تے اٹل فیصلیاں نوں لوکائی تک اپڑایا اے۔ ایہہ ساریاں علامتاں ساڈی صدیاں دی رہتل بہتل وچوں نیں۔ایس واسطے ایہناں دا پورا فہم ادراک تے سواد اوہی پوری طرحاں مان سکدے نیں' جیہڑے پنجاب دی رہتلی پچھوکڑ توں چنگے جانو نیں۔''کوہ کوہ لمیاں تنداں'' وچ جیہڑا زور تے گل بات دی ڈونگھیائی اے اوہ ترجمے وچ نہیں آ سکدی۔

شاہ حسین دیاں علامتاں' تشبیہاں تے استعاریاں دا اپنا اک نویکلا تے نرول نظام اے۔اوہناں اک چرخے دی علامت اتے اپنی ساری فکر نوں گھما چھڈیا اے۔ایہدے اک اک انگ چوں سو سو معنیاں دے سومے پُھٹدے نیں۔شاہ حسین دی شاعری وچ علامتاں دا اِک وڈا اکھلا رکھلر یا ہویا ساہمنے آوندا اے۔جے ذرا ڈونگھی جھات نال ویکھیے تاں پتہ چلدا اے پئی ایہہ علامتاں ڈھیر پکھی ہن۔ہِک ہِک علامت وچ معنیاں دا اک پورا جہان آباد نظریں آوندا اے۔

شاہ حسین دیاں علامتاں دا وسیب وچ اپنا اک تاریخی پچھوکڑ موجود اے۔ایہناں علامتاں راہیں حیاتی دیاں وڈیاں وڈیاں حقیقتاں تے مضمون نوں گھٹو گھٹ لفظاں وچ سُچجے تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ نال انج بیان کیتا اے۔ پئی ایہہ ہمیشاں ہمیشاں واسطے امر ہو گئے نیں تے ایہناں بولاں راہیں شاہ حسین اج وی لوکاں دے دلاں وچ زندہ اے۔

ایہناں اکھاناں وچ شاہ حسین دی فکر دیاں کئیں پرتاں ساہمنے آوندیاں نیں۔جنہاں نوں سمجھن واسطے شاہ حسین دے علامتی نظام دے تاریخی تے نفسیاتی پچھوکڑ نوں سمجھن دی لوڑ اے۔ایس واسطے اجے ایہدے اُتے ڈھیر ہور وی سارے تحقیقی کام دی لوڑ اے۔

حضرت شاہ حسین مادھولال توں پچھوں کلاسیکی شاعری وچ حضرت سلطان باہو دا سمہ اے۔حضرت سلطان باہو (۱۶۲۹ء توں ۱۶۹۰ء) چغتہ بادشاہ شہاب الدین شاہ جہاں تے اورنگ زیب عالمگیر دے سمے دے کامل صوفی فقیر تے شاعر سن۔اوس سمے ہندوستان

اتے چغتیاں دی مضبوط حکومت سی تے باہروں دے دھاڑواں توں ہندوستان بچیا رہیا پر شاہ جہاں دے پُتراں وچکار تخت واسطے جیہڑیاں جنگاں ہویاں' اوہناں وچ ہزاراں ہالوک مر گئے۔ زنانیاں رنڈیاں ہویاں' بچے یتیم ہوئے' پکیاں فصلاں تباہ ہو گئیاں۔ کئیاں جنگاں پچھوں اورنگ زیب عالمگیر ہندوستان دا بادشاہ بنیا۔ اُس پیونوں جیہڑا اک ویلے ہندوستان دا بادشاہ سی' قید وچ پا دتا گیا۔ سکے بھراواں نوں وی حیلے بہانیاں نال مروا دتا گیا۔ داراشکوہ دے سنگی فقیراں اُتے سختیاں کیتیاں گئیاں۔ ہر پاسے جبر دا ماحول بنا دتا گیا۔ نویں قانون بنا دتے' جنہاں دے مطابق سکیاں اتے کمہ طیبہ کندہ کرانا بندھ کرادتا۔ دربار وچ بادشاہ نوں سجدہ کرن دی رسم اتے پابندی لا دتی۔ شراب تے نشے والیاں شیواں اتے پابندی لا دتی گئی۔ بادشاہاں نوں خاص خاص موقعیاں اُتے سونے چاندی وچ تولن دی رسم مکا دتی گئی۔ نوروز دی رسم اتے وی پابندی لا دتی گئی۔ شمسی سال دے ورتن اتے پابندی لا دتی۔ جھروکہ درشن دی رسم نوں ختم کر دتا۔ نچن گاونا تے پابندی لا دتی گئی تے نچن گاون والیاں تے کنجریاں نوں حکم دے دتا گیا کہ شادی کرلوؤ یاں چغتیاں دی حکومت دیاں حداں توں باہر چلیاں جاؤ' شیعہ مذہب دے جلوس اتے پابندی لا دتی گئی۔ میلیاں ٹھیلیاں اتے پابندی لا دتی تے زنانیاں دے مزاراں اُتے جان اتے پابندی لا دتی گئی۔ دربار وچوں سونے چاندی دے خوشبو دان تے سیاہی دان ہٹا دتے گئے۔ ہندواں دے اوہناں مندراں نوں ڈھان دا حکم دے دتا گیا۔ جیہڑے مسجداں نوں ڈھا کے بنائے گئے سن یاں ہندوواں دیاں سازشاں دے اڈے سن۔ مسجداں تے خانقاہواں دی مرمت کروائی تے مسیتاں وچ بانگاں تے جماعت کران والے اماماں دیاں تنخواہئیں مقرر کیتاں گئیاں۔ وسیب وچ چلدیاں کئیاں رسماں نوں غیر شرعی آکھ پابندی لا دتی گئی۔

سیاسی پکھوں لمے دے علاقے مہارشٹر وچ مرہٹیاں اپنی وکھری حکومت بنالئی سی تے پہاڑاں وچ محفوظ قلعے بنا لئے سن جس پاروں مہاراشٹر دے علاقے وچ بدامنی تے سیاسی اگاڑھ پچھاڑ نظریں آوندی اے۔ اوڑک بادشاہ اورنگ زیب عالمگیر نوں خود جا کے اپنی حکومت دے اخیرلے پنجی (۲۵) سال دکن دے علاقے وچ رہ کے کئیں جنگاں لڑنیاں پیاں۔ باقی دے ہندوستان وچ اوس سمے امن رہیا لوک اپنے کماں کاراں وچ رُجھے نظریں آوندے نیں۔

حضرت سلطان باہو دے سمے مطالعہ توں ایہہ گل ساہمنے آوندی اے پئی جس سانجھے وسیب دی اُساری دی نینہہ چغتہ بادشاہ جلال الدین محمد اکبر رکھی سی تے اس نوں مضبوط کرن لئی اکبر کئیں شادیاں ہندو راجیاں ول کیتیاں سن۔ ہندوواں نوں وزیر تے سپہ سالار جیہے اُچے عہدے دتے۔ اکبر ہندوواں تے جینیاں دیاں خاص تہواراں وچ جاندا سی۔ اوس ہندوواں نوں خوش کرن لئی گوشت کھانا چھڈ دتا سی۔ سبھ مذہباں نوں عبادت خانے بناون' مذہبی تہوار مناون دی پوری کھل دتی گئی۔ جلال الدین اکبر توں بعد اوہدے پُتر نورالدین جہانگیر دے سمے وی اکبر دیاں پالیسیاں چلدیاں رہیاں۔ انج نورالدین جہانگیر فقیراں دا بہت عقیدت مند سی۔ اوہ شاہ حسین مادھو لال نوں وی منن والا سی۔ جہانگیر توں پچھوں اوہدا پُتر شہاب الدین شاہ جہاں بادشاہ بنیا اوہ اچھے عقیدے دا مسلمان سی۔ اوس وی غیر مسلماں نال رواداری دی پالیسی اپنے دادے جلال الدین اکبر والی چالو رکھی۔

شہاب الدین شاہ جہاندے سمے مسلماناں وچ وی ڈھیر ساریاں ہندوواں دیاں خوشیاں غمیاں دیاں رسماں چلدیاں پیاں سن۔ مسلمان بادشاہاں کول نویں مسلمان قبیلیاں دی اسلامی ڈھب اتے تعلیم و تربیت دا باقاعدہ کوئی نظام نہیں سی۔ وڈیاں شہراں وچ

پڑھے لکھے مولوی، عالم فاضل تے مفتی مل جاندے سن۔ پر پنڈاں دی وسوں وچ پڑھیا لکھیا بندہ اوکھا ای لبھدا سی۔

ایس سمے دے وسیب وچ دو وڈے دھڑے نظریں آوندے نیں اک پاسے حاکم دھڑا جیہدے وچ بادشاہ، وزیر، درباری، امیر، سپہ سالار، صوبیدار، سرکار دے نوکر چاکر، فوجی نیں تے دوجے دھڑے وچ واہی وان جٹ، کامے محنتی تے شہراں وچ چھوٹی موٹیاں شیواں بنان والے کاریگر، دکاندار، تاجر وغیرہ نیں۔ ایہناں دوہاں طبقیاں وچ ہر پکھ توں ڈھیر ساریاں دوریاں نظر آوندیاں نیں۔ حاکم وڈے وڈے محلاں اندر رہندے نیں، محل اک طرحاں دا قلعہ ہوندا سی۔ زنانیاں دے حرم تے اوہناں دیاں نوکرانیاں، پہرے دارنیاں باورچی خانے دے نوکر، اصطبل خانے، گھوڑے تے دوجے جانور، نوکر چاکر تے ہتھیار بند سپاہی، ایہناں محلاں اندر حیاتی دیاں لوڑاں توں ودھ ہر شے وافر مقدار وچ لبھدی اے۔ ایس توں تھلویں درجے اُتے امیر درباری تے جاگیرداراں دیاں وی اچیاں تے وڈیاں وڈیاں حویلیاں نیں ایہہ جاگیردار حاکم ٹولے دی نقل کردے نیں۔ تھلے پنڈاں وچ سرکار دا لکھیا یاں چودھری وی دوجھیاں لوکاں نالوں رہن سہن وچ وکھرا رکھدا سی۔ دوجے پاسے شہراں دے کاریگر تے دکاندار تے امیراں دے نوکر چاکر نکے نکے کچے گھراں وچ رہندے نیں تے پنڈاں وچ کچے گھراں تے ککھاں کانیاں دے چھپراں وچ گزارہ کردے نظر آندے نیں۔ اوس سمے پنڈ وسوں وچ لوک کھوہاں دے نیڑے نیڑے واہی بیجی کردے سن یاں فیر ڈنگر پالدے سن۔ جینہاں نوں جنگل بار وچ چرالیندے سن۔ حکومت ہر طبقے اُتے ٹیکس لائے ہوئے سن تے کئیں واریں صوبیدار اپنے اپنے علاقیاں وچ حکومتی ڈانگ تے دابے نال ڈھیر توں ڈھیر فصلاں اُگان تے شیواں بناون اُتے مجبور کر دیندے سن۔ غریب محنتی کامے تے کاریگر اپنے بیوی بچیاں نوں کم اتے لاکے دن رات محنتاں کردے سن۔ جدوں فصلاں پکدیاں سن تاں حاکم دھڑا فیر ایس مال دولت نوں کجھ اپنا راج پکیرا کرن اتے باقی دا مال زر اپنیاں فضول خرچیاں تے عیاشیاں اُتے اڈا چھڈدے سن۔ ایہناں دی ایہہ کوشش تے پالیسی سی پئی کارگراں، محنتیاں تے کامیاں کولوں ودھ توں ودھ محنت اُتے کروائی جائے تاں ہر سال پچھیما ہی ودھ توں ودھ اگراہی ہووے۔ لٹ مار، ٹھگی تے ظلم دی ایس کھیڈ وچ حاکم دھڑا لوکائی دے دلاں وچ اپنا رُعب دبدبہ تے راج دیاں نیہناں پکیاں کرن تے ذہنی بھلیکھے پاون واسطے مذہبی آگوواں نوں وی اپنے نال ملالیندے نیں۔ تاں جے لوکائی ہر ظلم تے سختی نوں خدا ولوں کرنی سمجھے تے ایہنوں ای اپنی قسمت مقدر سمجھ کے دلوں امیراں دی حیاتی اُتے رنجھن وی سہی۔

حضرت سلطان باہو دے سمے دی سیاست مفاد پرستی، خودغرضی لوبھ، حرص، ہوس تے مطلق العنانی، ٹھگی، دھوکا فراڈ، مارا دھاڑ، قتل فساد تے ظلم اتے ٹردی نظر آوندی اے۔ چغتیاں دے راج وچ تخت نشینی دا کوئی پکا پیڈا اصول نہیں سی۔ اس واسطے ہر بادشاہ کئیں جنگاں تے ہزاراں لاشاں اتوں لنگھ کے تخت اتے بیٹھدا سی تے فیر تخت اتے بیٹھدیاں ای تخت دے سارے امیدواراں نوں قتل کروا دینا یاں اکھیں کڈھ کے گرم سلائیاں پھروا کے قید وچ پا دیندے سن۔ امیراں وزیراں، بادشاہاں دا ہر دن عید دا دن تے ہر رات شبرات نظر آندی اے۔ ایہہ حاکم دھڑا اپنی حیاتی دے کسے معاملے وچ شریعت دی پابندی کردے نہیں نظر آوندے۔ بادشاہاں دے حرم وچ سینکڑے زنانیاں ہوندیاں سن حاکم اپنی رنگ رلیاں تے عیاشیاں اتے ہزاراں روپے مال زر لٹاندے نظر آندے نیں۔ حاکم دھڑے دے ظاہر تے باطن وچ زمین اسمان دا فرق نظر آوندا اے۔

تھلویں طبقے دی حیاتی سادہ تے ڈھیر ساری اوکھی، دکھاں مصیبتاں وچ نظر آ وندی اے۔ایہناں دی ساری نس بھج، دو ویلے دی روٹی واسطے ہوندی اے۔ایہہ اپنی جان تے کھیڈ کے وی وسیب دیاں قدراں دا پالن کردے نیں۔تھوڑے مال رزق اتے وی صابر تے خوش نظر آوندے نیں۔

حضرت سلطان باہو دا پنجابی کلام سی حرفی دے روپ وچ ملدا اے۔آپؒ دینِ اسلام دیاں ازلی سچیائیاں تے اپنے سمے دے وسیب دے چلدے ویہار دے کھرے کھوٹے، کوڑ سچ تے چنگے مندے وچکار نتارے تے مت دیاں گلاں نوں بیتاں وچ بیان کیتا اے۔آپ دے بیتاں دا ڈونگھی جھات نال ویروا کرن توں پتہ چلدا اے پئی وڈے موضوع مُرشد، عشق تے فقر نیں ایہناں دے نال نال عادتاں خصلتاں، نفس، تقدیر تے باطن دی صفائی ستھرائی دے موضوع اتے وی ڈھیر سارے بیت لبھدے نیں۔مرشد کامل دے موضوع اتے مرشد دی لوڑ، اہمیت، بھال، پرکھ پڑچول، مرشد کامل دیاں نشانیاں تے فقر دے راہ وچ مرشد دے کردار اتے بھرنویں، سچی تے ڈونگھی جانکاری ملدی اے۔ایہدے نال نال زر دے لوبھی دنیاوی شہرت دے چاہیوان وکھالے دے بنے ہوئے عالماں فقیراں دی پوری پوری پچھان تے نندیاوی کُھل کے ساہمنے آوندی اے۔

مرشد توں بعد آپؒ دے بیتاں وچ سبھ توں ڈھیر عشق دے موضوع اتے مصرعے ملدے نیں۔جنہاں وچ عشق دیاں وکھو وکھ خوبیاں، صفتاں، عاشق اتے عشق دے ون سوونے اثرات، عشق تے عقل وچکار رونڈ تے دونہاں دے اپنے اپنے راہ تے میدان دنیا، فقر دے راہ وچ عشق دے کردار، عشق تے شرع دی نماز وچکار فرق تے عشق دی منزل مقصود بارے بھرنویں جانکاری لبھدی اے۔

عشق توں بعد فقر دے موضوع اتے آپؒ دے بیتاں وچ ڈھیر کلام لبھدا اے۔جیہدے وچ فقر دیاں مُڈھلیاں لوڑاں، فقر دے راہ وچ نیت تے حضوری دے کردار، فقر دے پینڈے وچ نفس امارہ دیاں چالاں تے راہزنیاں، شرع تے فقر وچکار رونڈ، فقر تے علم دے وچکار تعلق تے فقر دی منزل بارے مکمل جانکاری لبھدی اے۔

ایس توں بعد عادتاں خصلتاں دے موضوع اتے ڈھیر سارے مصرعے لبھدے نیں۔جنہاں وچ عادتاں خصلتاں دے نہ بدلن تے وکھو وکھ عادتاں دے اثر تے آپس وچ نہ رلن بارے وکھو وکھ تشبیہاں تے استعاریاں راہیں بھرنویں جانکاری لبھدی اے۔

اخیر وچ تقدیر دے موضوع اتے وی کجھ مصرعے اپنی اندرلی سچیائی دے ست، پھبویں ڈھکویں بیان ڈھنگ تے وسیب وچ ورتارے پاروں اکھاناں دا روپ وٹا چکے نیں۔حضرت سلطان باہوؒ دے پنجابی کلام وچ ہر مصرعے دے اخیر اتے ''ھوُ'' دا لفظ ردیف دے طور تے آوندا اے۔لفظ ''ھوُ'' آپؒ دے کلام دی پچھان بن چکیا اے۔کجھ سیانے سوجھواناں پرکھ پڑچول توں بعد ایہہ سٹا کڈھیا اے پئی لفظ ''ھوُ'' توں وکھ آپ دے بیتاں دے کجھ مصرعے پورے وی نہیں ہوندے تے ''ھوُ'' دی اک خاص وجدانی تاثیر نال دلاں دے تار وجن لگ پیندے نیں۔

فن دے پکھوں ''ابیاتِ باہوُ'' دے ایہناں اکھاناں وچ ساریاں خوبیاں لبھدیاں نیں۔بیان تے اظہار سارے رنگ تے ڈھنگ ملدے نیں۔تشبیہاں، استعاریاں، علامتاں کِنایاں، محاوریاں تے اشاریاں نوں سُچجے تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ نال ورتیا اے۔تضاد، تلمیح، حُسن تعلیل، تجنیس، مراۃ النظیر، ترصیع تے لف ونشر جیہاں صنعتاں دی نویکلے ڈھنگ نال ورت اک پاسے تاں آپ دی

فکر وچاراں نوں لوکائی تائیں پُجّے تے موثر ڈھنگ نال اپڑان وچ مددگارا ے تے دوجے پاسے ایہہ سارے ڈھنگ آپ دے کلام دے فنی تے تکنیکی حسن وچ وادھے دا کارن نیں۔

ایہناں مصرعیاں یاں اکھاناں نوں فن دے حوالے نال ویکھیے تاں پتہ چلدا اے پئی حضرت سلطان باہوؒ تشبیہاں، استعارے تے علامتاں اپنے وسیب وچوں لئیاں نیں جویں چنبے دی بوٹی، دریا، جنگل، پکھو، شیر مریلا، دودھ، لسی، مکھن وغیرہ انج ایہناں علامتاں راہیں آپؒ دے مصرعیاں اندروچلی مت دی گل کُھل کے ساہمنے آ کھلوندی اے۔ تے ایہناں علامتاں دے نویکلے سُچّے ڈھنگ نال ورتن نال آپؒ دے کلام وچ ایجاز واختصار دی خوبی ساہمنے آوندی اے۔ آپؒ دے ایہناں مصرعیاں وچ سادگی تے قطعیت دیاں خوبیاں وی لبھدیاں نیں۔ جتھاں پاروں آپ دے کلام توں ان پڑھ بندہ وی وچلی مت تک پہنچ کے روحانی سواد لے سکدا اے۔ آپؒ دے بیتاں دی زبان سادہ، آسان تے رسیلی اے۔ آپ دے بیتاں دا ہر اک مصرعہ اپنے اندر اک پورے مضمون نوں بیان کردا اے۔ ہر بند وچ معنیاں دا اک ٹوراٹردا نظر آوندا اے جیہدے نال کجھ معنے کسے دوسرے موقعے اتے ملتوی کردتے ہون پر آپؒ دے وچاراں دا دُھرا اپنی تھاں اُتے قائم رہندا اے۔ کجھ نویاں ترکیباں تے اصطلاحواں نوں انج دے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ نال ورتیا اے پئی ابیاتِ باہو دے ایہہ بیت اپنے خاص معنیاں نال انج تروتازہ تے خوشبوواں ونڈے نظر آوندے نیں جویں حضرت سلطان باہو اپنے سمے اپنے مونہوں ہن ای آکھے ہوون۔

کلاسیکی شاعری وچ حضرت سلطان باہوؒ توں بعد وارث شاہ داناں ساہمنے آوندا اے۔ وارث شاہ دا سمہ ۱۷۱۷ء توں لے کے ۱۸۰۵ء تک بن دا اے۔ وارث شاہ دے جمن سال اتے ڈھیر سارا اختلاف لبھدا اے۔ ہر کھوجی اپنے کھوج پرکھ پڑچول توں بعد جمن سال ۱۷۱۷ء توں لے کے ۱۷۲۲ء تک وکھرا وکھرا لکھیا اے۔ وارث شاہ چغتیاں دے زوال دے سمے وچ جنڈیالہ شیر خان ضلع شیخوپورہ وچ جم پل کے فیروڑے ہو کے قصور وچ حافظ غلام مرتضیٰ کول پڑھیا اخیر پھردے پھراندے ملکہ ہانس ضلع ساہیوال وچ ٹِک گئے تے اوتھے ای اپنی شاہکار کتاب ''ہیر'' ۱۷۶۶ء وچ مکمل کیتی۔

وارث شاہ دے سمے سیاسی پدھرا تے ہر پاسے بدامنی، سیاسی اگاڑ پچھاڑ، جنگاں لٹ مار تے افراتفری مچی ہوئی نظر آوندی اے۔ اورنگ زیب عالمگیر دے مرن پچھوں اوہدے پُتراں دے وچکار تخت واسطے جنگاں ہوندیاں نیں۔ جتھاں ہزاراں ہالوک مر ویندے نیں۔ فصلاں تباہ ہو ویندیاں نیں۔ کاروبار ٹھپ ہو جاندے نیں۔ اورنگ زیب عالمگیر دا وڈا پُتر بہادر شاہ بھراواں دیاں لاشاں توں لنگھ کے دلی دے تخت اتے بیٹھدا اے۔ اوہدے مرن پچھوں تخت واسطے فیر خونی کھیڈ شروع ہو جاندی اے۔ بہادر شاہ دا وڈا پُتر جہاندار شاہ تخت اتے قبضہ کرن وچ کامیاب ہو جاندا اے۔ اوہ تخت دے ہر ممکن دعویدار نوں قتل کروا دیندا اے کجھ چر پچھوں باتشاہ دا اک بھتریا فرخ سیر اپنے سکے چاچے نوں قتل کر کے باتشاہ بنیا تاں ایس اپنے چاچے جہاندار شاہ دی لاش نوں نیزے اُتے ٹنگ کے دو دن دلی دے بازاراں وچ پھرایا۔ تھوڑے ای چر پچھوں سید برادران دے ہتھوں فرخ سیر وی اپنے انجام نوں پہنچ گیا۔ تاں فیر شہزادا روشن اختر محمد شاہ دے لقب نال باتشاہ بن دا اے۔ ایہہ اپنی عیاشیاں تے رنگ رلیاں پاروں محمد شاہ رنگیلے دے ناں نال مشہور ہویا۔

۱۷۳۸ء دے اخیر اُتے نادر شاہ درانی ہندوستان اتے عذاب بن کے آ گیا۔ پنجاب وچوں اوہ جتھوں جتھوں لنگھیا پنڈاں دے

پنڈ لُٹ مار کرن پچھوں ساڑ دتے گئے۔ ایمن آباد ضلع گوجرانوالہ دی ڈھیر تباہی بربادی ہوئی۔ لاہور دے صوبیدار زکریا خان دو دن دی لڑائی پچھوں ڈھیر ساراں تاوان دے کے لاہور نوں بچا لیا۔ نادر شاہ بیاس دے کنڈھے اتے ہزاراں جنگی قیدیاں نوں قتل کردتا۔ ڈھیر ساری لٹ مار پچھوں نادر شاہ پچھانہہ پرت گیا تاں احمد شاہ ابدالی دے ہلے شروع ہو جاندے نیں۔ ایہہ سال پیال لٹ مار کرن پنجاب اتے چڑھائی کردا سی۔ احمد شاہ ابدالی دی لٹ مار، مار دھاڑ تے ظلماں دی گواہی دا ایہہ بول ہر تھاں اتے ورتاوے پاروں اکھاندا روپ وٹا گیا۔

کھاہدا پیتا لاہے دا
وادھا احمد شاہے دا

سیاسی پکھوں نادر شاہ تے احمد شاہ دے ہلیاں چغتیاں دی حکومت دیاں جڑھاں کھوکھلیاں کر دتیاں۔ حکومت دی طاقت دا پول کھل گیا سی۔ ایہد افائدہ چکدیاں ہویاں ملک دے اندروں مرہٹیاں، روہیلیاں تے سکھاں دے جتھیاں لٹ مار دی انّھی پا دتی۔ ایہناں اپنے اپنے علاقیاں وچ باتشاہیاں بنا لئیاں سن۔ مار دھاڑ دے مال نال ایہناں اپنیاں فوجاں وی بنا لئیاں۔ چغتیاں دی حکومت ایہناں دے ساہمنے بے وس نظر آوندی اے۔ اک پاسے مرہٹیاں دے لشکر دلی نوں لٹدے نظریں آوندے نیں تے دوجھے پاسے روہیلے پٹھان دلی اتے چڑھائی کردے، ضعیف چغتے باتشاہ شاہ عالم دیاں اکھیں کڈھ کے شاہی محلاں نوں لُٹدے لتاڑدے نظریں آوندے نیں۔ وارث شاہ دے سمے چغتیاں دی حکومت دی سیاسی مرکزیت پارہ پارہ ہوندی نظر آوندی اے۔ بنگال وچ علی وردی خان تے سراج الدولہ، میسور وچ حیدر علی، اودھ وچ شجاع الدولہ، روہیل کھنڈ وچ غلام قادر روہیلہ، مہاراشٹر وچ مرہٹے، حیدر آباد دکن وچ نظام الملک، سندھ وچ کلہوڑیاں تے پنجاب وچ سکھاں دیاں خود مختار ریاستاں نظر آوندیاں نیں۔ وارث شاہ دے سمے دے وسیب دی سماجی حالت سیاسی اگاڑ پچھاڑ، بدامنی تے افراتفری پاروں بوہت خراب دِسدی اے۔ وسیب دے اُتلے طبقے وچ غداری، رشوت، بزدلی، کمینگی، فضول خرچی، عیاشی، رنگ رلیاں، بے حیائی فحاشی تے اپنے فرائض وچ سستی غفلت حد درجے ودھی نظر آوندی اے۔ فوج دے سپہ سالاراں وچ غداری بوہت ودھ چکی سی۔ قاضی تے محتسب رشوتاں لیندے نظر آندے نیں۔ دین دیاں حداں دا کوئی حیا شرم نہیں لبھدا۔

وسیب دے تھلویں طبقے وچ لوک وت وی وسیب دیاں پرانیاں قدراں دا پالن جان اتے کھیڈ کے وی کردے نظر آوندے نیں۔ دین نال لوکاں دی جڑت پکی پیڈی لبھدی اے۔ ایس سمے ایس تھلویں طبقے وچ نکے وڈے، ماں پیو دھی بھین تے بزرگاں دا حیا، عزت شرم، غیرت لبھدی اے۔ غداری ناں دی ایس طبقے وچ کوئی شے نہیں لبھدی۔

''ہیر وارث شاہ'' وچ ایس سمے دے پنجاب دے وسیب دے سارے پکھاں تے رنگاں بارے نگھی تے بھرنویں جانکاری لبھدی اے۔ ''ہیر وارث شاہ'' دے کئیں بول اپنی اندرلی سچیائی دے ست، پھبویں سچے بیان ڈھنگ تے وسیب وچ ورتارے پاروں اکھاناں دا روپ وٹا چکے نیں۔ ایہناں اکھاناں دا ویروا کھو کھو سرناویاں ہیٹھ کیتا اے۔

وارث شاہ ہیر نوں حمد باری تعالیٰ توں لکھنا شروع کیتا اے تاں اوتھوں مُڈھ توں ای عشق دا ذکر کیتا اے پئی سبھ توں پہلاں اللہ تعالیٰ اپنے پیارے رسول حضرت محمد ﷺ نال عشق کیتا اے۔ ایہہ دنیا عشق دے صدقے ای بنی اے۔ عشق بندے دے خمیر وچ رچیا

ہویا اے۔ اگانہہ قصے دے بیان وچ کئیاں تھانواں اُتے عشق دیاں خوبیاں، صفتاں، نشانیاں، لوڑاں، منگاں، منزلاں، پڑانواں تے گزرے سمیاں دے عاشقاں بارے پوری جانکاری لبھدی اے۔ عشق اُتے ایہناں مصرعیاں وچ عشق دے راہ وچ پیش آون والیاں سختیاں مصیبتاں اوکڑاں تے عشق دیاں بریک بریک وارداتاں دا ذکر ملدا اے۔

عشق توں بعد فقر دے موضوع اُتے ''ہیر وارث شاہ'' وچ کئیں تھانواں اتے فقر دے وکھو وکھ پکھاں اُتے بھرنویں جانکاری لبھدی اے۔ فقر دے ایہناں اکھاناں وچ فقر دی خوبیاں، صفتاں، نشانیاں، لوڑاں، فقر دے راہ دے اچے ٹبے ٹوئے، لاگھیاں، اوکڑاں، مصیبتاں، فقر دے پندھ نوں کھوٹا کرن والیاں شیواں دی پچھان تے فقیراں واسطے سیانی متاں بارے ڈونگھی تے بھرنویں جانکاری ساہمنے آوندی اے۔

ہیر وارث شاہ وچ عادتاں خصلتاں دے موضوع اتے ڈھیر سارے اکھان لبھدے نیں۔ جنہاں وچ عادتاں خصلتاں دا شخصیت اتے اثر، عادتاں دے نہ بدلن، حیاتی دے وکھو وکھ پکھاں تے وسیب وچ خوشی غمی دے موقعیاں اتے عادتاں دی ونڈ، وسیب دے وکھو وکھ طبقیاں وکھو وکھ روزی پیشیاں دے لوکاں دیاں عادتاں خصلتاں دیاں ونڈاں تے عادتاں خصلتاں دے بیان تے سچ کوڑ، کھرے کھوٹے تے چنگے مندے دی پچھان بارے ڈونگھی جانکاری لبھدی اے۔ تقدیر، قسمت، مقدر تے ویلے وقت اُتے وی پورے قصے وچ تھاں تھاں ایہو جئے بول لبھدے نیں جیہڑے وسیب وچ اکھاناں دے طور تے ورتے جاندے نیں۔ ایہناں وچ قسمت مقدر تے تقدیر دے اگے بندے نوں مجبور لاچار تے بے وس وکھایا گیا اے۔

ہیر وارث شاہ وچ پنجاب دے موسماں دے وکھو وکھ رنگاں، واہی بیجی تے ڈھور ڈنگراں دیاں خوبیاں صفتاں اتے ونڈ بارے وی اکھان لبھدے نیں۔

''ہیر وارث شاہ'' وچ کئیاں تھانواں اتے ایہو جیہے اکھان کھلرے لبھدے نیں۔ جنہاں دے اک اک مصرعے وچ اکٹھا وسیب یاں بندے دی حیاتی دے وکھو وکھ پکھاں بارے پکیاں پیڈیاں چوناں، ونڈاں تے اٹل ٹھکویں فیصلے لبھدے نیں۔ ایہہ اکھان وارث شاہ دی فکر دی معراج تے فن دی اُچی ٹیسی دے سُچے نمونے نیں۔ اکھاناں وچ پنجاب دے وسیب دیاں جانیاں پچھانیاں تشبیہاں، استعارے، علامتاں، کنایاں تے محاوریاں دی سُچجے تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ نال ورت لبھدی اے۔

ایہناں مصرعیاں اندر اِک ہور نویکلی فنی خوبی لبھدی اے پئی وارث شاہ عام جیہاں لفظاں نوں اپنی نویکلی گھڑت نال گھڑ کے انج سُچجے تے پھبویں ڈھنگ نال ورتیا اے جے اوہناں لفظاں دا قد کاٹھ تے معنویت وچ چوکھا سارا وادھا ہو جاندا اے۔ ایہدے نال نال ایہناں لفظاں دی ورت نال ایہناں مصرعیاں وچ اک خاص ردھم تے رچاؤ ساہمنے آوندا اے جیہدے نال پڑھن سُنن والیاں دے دلاں دے تار وجن لگ پیندے نیں۔

ایہناں مصرعیاں وچ وسیب دیاں جانیاں پچھانیاں علامتاں، واقعیاں تے خیالاں دیاں تصویراں کھچن تے منظر نگاری انج سُچجے ڈھنگ نال کیتی اے جے اج وی ''ہیر وارث شاہ'' نوں پڑھدیاں ہویاں اوہ کردار، مورتاں تے منظر نظارے اپنے سارے رنگاں تے پکھاں سمیت اکھاں دے ساہمنے ٹردے پھردے تے نچدے کُدے نظر آوندے نیں۔

ایہناں مصرعیاں وچ ڈرامے دارنگ وی ساہمنے آوندا اے ایہد ے وچ طربیہ ڈرامے دے رنگ وی کدائیں کدائیں ساہمنے آوندے نیں تے ڈھیر تھانواں اتے المیے دارنگ چوکھا اُگھڑنواں اے۔ مکالمیاں وچ ہر کردار کولوں اوہدی وسیب وچ حیثیت تے سوجھ بوجھ مطابق گل بات ساہمنے آوندی اے۔ کرداراں دی نفسیات دیاں بریکیاں تے اوہناں دیاں عادتاں خصلتاں دے سارے رنگ اوہناں دے مکالمیاں وچوں جھلکارے ماردے ساہمنے آوندے نیں۔

''ہیر وارث شاہ'' وچ ورتے اکھاناں وچوں وارث شاہ دا اپنے سمے دے وسیب دے سارے علماں اتے عبور تے عام جیہی گل نوں سوہنے، سچے تے ڈھکویں بیانن ڈھنگ دے فن اتے کمال دی قدرت ساہمنے آوندی اے جیہد ے پاروں دوصدیاں لنگھن پچھوں اج وی وارث شاہ اپنی ہیر دے نال پنجاب دے وسیب وچ زندہ اے۔

کتابیات

۱۔ پنجابی کتب

آصف خان، احمد خان کھرل، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۶ء

احسان باجوہ، آکھن لوک سیانے، پہلی جلد، لاہور، پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، ۲۰۰۹ء

احسان باجوہ، آکھن لوک سیانے، دوسری جلد، لاہور، پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، ۲۰۱۱ء

احمد سلیم، کونجاں مویئاں، لاہور نگارشات، ۱۹۸۹ء

اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، لاہور، اردو سائنس بورڈ، ۱۹۸۹ء

امین گوندل، منیر احمد، تاریخ زبان وادب تے لسانیات، لاہور، مجید بکڈپو، ۱۹۹۶ء

بابا نجمی، سوچاں وچ جہان، کراچی، ادارہ پنجاب سویر، ۱۹۹۵ء

بشیر حسین، ناظم، پنجابی اکھان، گوجرانوالہ، شاد پبلی کیشنز، ۱۹۹۲ء

تنویر بخاری، پنجابی اردو لغت، لاہور، اردو سائنس بورڈ، ۱۹۸۹

ثناور چدھڑ، لوک تواریخ، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز، ۲۰۰۸ء

جاوید، قاضی، پنجاب دی صوفیانہ روایت، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۹۳ء

جمیل احمد پال، پنجابی کویں لکھئے، لاہور، پنجابی سائنس بورڈ، ۱۹۹۷ء

حسین شاہد، پورنے، لاہور، عزیز پبلشرز، ۱۹۹۵ء

سردار محمد خان، پنجابی اردو ڈکشنری، جلد اول، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء

سعید بُھٹا (مرتبہ)، سانجھ وچار، لاہور، اے ایچ پبلشرز، ۱۹۹۷ء

سلطان باہو، کلام سلطان باہو، نذیر احمد، سید، ڈاکٹر (مرتبہ)، لاہور، پیکجز لمیٹڈ، ۱۹۹۹ء

سلطان سکون، کوزے بیچ دریا، فیصل آباد، مثالی پبلشرز، ۲۰۰۹ء

شاہ حسین، کلام حضرت مادھو لال حسین، مقصود (مرتبہ)، سچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء

شوکت مغل، سرائیکی محاورے، حصہ اول، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۴ء

شوکت مغل، سرائیکی اکھان، جلد اول، ملتان، جھوک پبلشرز، ۱۹۹۲ء

شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی کتابیات (جلد اول)، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ۱۹۹۱ء

شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی کہاوتیں، لاہور، مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۹ء
شہباز ملک، ڈاکٹر، ساڈے اکھان، لاہور، ڈان بک سوسائٹی، ۱۹۷۸ء
صدیق تاثیر، پنجابی دا اپنا عروض (چھندابندی)، لاہور، بزمِ فقیر، ۲۰۰۹ء
ظفر مقبول میاں، پور ادب دا، لاہور، نیو بک پیلس، ۱۹۹۲ء
علی عباس جلال پوری، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۲۰۱۰ء
عمر خوشابی، اظہارِ حقیقت، سرگودہا، غلام محمد میکن ناشر، س ن
عین الحق فریدکوٹی، پنجابی اکھان، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۰ء
ممتاز بلوچ، ہُو دے بیت، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز، ۲۰۰۷ء
مہر عبدالحق، ڈاکٹر، شریف کنجاہی، پھلواڑی، لاہور، پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، ۱۹۹۰ء
میاں محمد بخش، سیف الملوک، لاہور، شیخ غلام حسین اینڈ سنز، س ن
نازش کاشمیری، راجہ رسالو، پنجاب دے لوک گیت، لاہور، جدید ناشرین، ۱۹۶۵ء
نجف علی شاہ، منوتی، بھکر، سانول پبلی کیشنز، ۱۹۹۶ء
نجم حسین سید، دکھ وچ پایا تیل، لاہور، سچیت کتاب گھر، ۲۰۱۰ء
نجم حسین سید، دن اگے دھرو دوالی نی، لاہور، سچیت کتاب گھر، ۲۰۰۹ء
نجم حسین سید، ساراں، لاہور، سچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء
نجم حسین سید، سچ سدا آبادی کرنا، لاہور، سچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء
نجم حسین سید، سیدھاں، لاہور سچیت کتاب گھر، ۲۰۰۷ء
وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، عبدالعزیز شیخ (مرتبہ)، لاہور، الفیصل ناشران، ۲۰۰۵ء

۲۔اردو کتب

آر۔پی۔ترپاٹھی، مغلیہ سلطنت کا عروج وزوال، ریاض احمد شیروانی، ڈاکٹر (مترجم)، لاہور، مکتبہ عالیہ، ۱۹۸۷ء
آصف اعوان، محمد، ڈاکٹر، علم اور مذہبی تجربہ، لاہور، اقبال اکادمی پاکستان، ۲۰۰۸ء
ابنِ حسن، سلطنتِ دہلی کا مرکزی نظامِ حکومت، نئی دہلی، قومی کونسل برائے فروغِ اردو زبان و وزارت ترقی انسانی وسائل حکومتِ ہند، س۔ن
ارشاد احمد، اردو پنجابی لغت، لاہور، مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۵ء
اشرف کنور، محمد، ہندوستان عہدِ وسطیٰ میں، کراچی، سٹی بک پوائنٹ، ۲۰۰۷ء
اشرف آغا، پاکستان کا اسلامی پس منظر، لاہور، مقبول اکیڈمی، ۱۹۸۳ء
اعتزاز احسن، سندھ ساگر، مستنصر جاوید (مترجم)، اسلام آباد، دوست پبلیکیشنز، ۱۹۹۹ء
اکرام شیخ، محمد، رودِ کوثر، لاہور، ادارہ ثقافتِ اسلامیہ، ۱۹۹۲ء
الطاف جاوید، فلسفہ بیگانگی اور قرآن، لاہور، نگارشات، ۱۹۹۳ء
ای۔مارسڈن، تاریخ ہند، لالہ جیارام، خلیفہ عماد الدین (مترجمین)، لاہور، بک ہوم، ۲۰۰۶ء
بلھے شاہ، کلامِ بلھے شاہ، محمد مشتاق عاجز (مرتبہ)، قصور، خان کتاب گھر، میموریل ۲۰۰۳ء
جاوید قاضی، پنجاب کے صوفی دانش ور، لاہور فکشن ہاؤس، ۲۰۱۰ء
جلال الدین رومی، مولانا، مثنوی مولوی معنوی، جلد اول، سجاد حسین قاضی (مترجم)، لاہور، الفیصل ناشران وتاجران، س۔ن
جے۔آر۔پوری۔ٹی۔آر۔شنگاری، سائیں بلھے شاہ، لاہور، فکشن ہاؤس، ۱۹۹۵ء
حمید اللہ ہاشمی، مختصر تاریخ زبان وادب پنجابی، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، ۲۰۰۹ء
راشد متین، ڈاکٹر، شاہ حسین شخصیت، فکروفن، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ۱۹۹۸ء
رحمت اللہ سبحانی، مولانا، مخزنِ اخلاق، لاہور، ناشران قرآن لمیٹڈ، ۱۹۶۳ء
رینڈولف سیلز، معاشرتی نفسیات، علاوہ الدین (مترجم)، لاہور، مجمع البحرین، ۱۹۵۸ء
سٹیفن ڈبلیو ہاکنگ، وقت کی مختصر تاریخ، عظیم الرحمان فرقان (مترجم)، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، ۲۰۰۹ء
سعید احمد ہمدانی، سید، پروفیسر، شمع جمال (تاریخ تصوف)، لاہور، ناشاد پبلشرز، ۱۹۹۵ء
سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، باہو شناسی (جلد دوم)، لاہور، باہو پبلی کیشنز، ۲۰۱۲ء
سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، مرأتِ سلطانی، لاہور، باہو پبلی کیشنز، ۲۰۱۰ء

سلطان باہو؛ ابیات باہو (ترجمہ وشرح)، سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، لاہور، باہو پبلی کیشنز، ۲۰۰۹ء
سلطان باہو؛ ابیات سلطان باہو (ترجمہ وشرح)، سعید احمد ہمدانی، پروفیسر، (مرتبہ/شارح)، ۱۹۶۱ء
سلطان باہو؛ اورنگ شاہی، الطاف حسین قادری سروری (مترجم) لاہور، شبیر برادرز، ۱۹۹۵ء
سلطان باہو؛ عین الفقر، امیر خان نیازی، سید، (مترجم)، لاہور، العارفین پبلی کیشنز، ۲۰۱۰ء
سلطان باہو؛ کلامِ سلطان باہو (اردو نثری ترجمہ)، ضمیر اظہر (مترجم)، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ۱۹۸۷ء
سلطان باہو؛ محک الفقر، امیر خان نیازی، سید، (مترجم)، لاہور، العارفین پبلی کیشنز، ۲۰۱۱ء
سلطان باہو؛ مکمل ابیات باہو، محمد شریف صابر (مرتبہ)، لاہور، سید اجمل سوسائٹی، ۱۹۹۶ء
سلطان حامد بن حضرت شیخ باہو، مناقب سلطانی، لاہور، شبیر برادرز، ۲۰۰۷ء
شفیع عقیل، پنجاب رنگ، لاہور، عزیز بکڈپو، ۱۹۹۶ء
شفیع عقیل، پنجابی کے پانچ قدیم شاعر، (اشاعت دوم)، کراچی، انجمن ترقی اردو پاکستان، ۱۹۹۴ء
شفیع عقیل، سلطان باہو (حیات وفن)، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ۲۰۰۴ء
صفدر حیات صفدر، عہد مغلیہ مع دستاویزات، لاہور نیو بک پیلس، س ن
طارق سعید، اسلوب اور اسلوبیات، لاہور، نگارشات، پبلشرز ٹمپل روڈ، ۱۹۹۸ء
عابد علی عابد، سید، اسلوب، لاہور، مجلس ترقی ادب، ۱۹۹۶ء
علی بلگرامی، سید، تمدن ہند، لاہور، مقبول اکیڈمی، ۱۹۶۲ء
علی حسن چوہان، گوجر، تاریخ گوجر (حصہ سوم)، کراچی، انٹرنیشنل پبلشرز، ۱۹۶۰ء
علی عباس جلال پوری، مقاماتِ وارث شاہ، لاہور، تخلیقات، ۱۹۹۹ء
علی ہجویری داتا گنج بخش، کشف المحجوب، غلام معین الدین نعیمی (مترجم)، لاہور، میلاد پبلی کیشنز، ۲۰۱۱ء
غلام احمد پرویز، تصوف اور اس کی حقیقت، لاہور ادارہ طلوعِ اسلام
غلام جیلانی، برق، ڈاکٹر، من کی دنیا، لاہور، شیخ غلام علی اینڈ سنز (پرائیویٹ لمیٹڈ)، ۱۹۹۷ء
فیروز دین، مولوی، الحاج، فیروز اللغات، اردو جامع، لاہور، فیروز سنز لمیٹڈ، ۲۰۰۰ء
قائم رضا نسیم، سید، مرتضیٰ حسین فاضل، سید، جامع نسیم اللغات لاہور، شیخ غلام علی اینڈ سنز (لمیٹڈ)، س۔ن
کیرن آرمسٹرانگ، مسلمانوں کا سیاسی عروج وزوال، لاہور، نگارشات، ۲۰۰۷ء
گرورجنیش، آنے والے دور کا انسان، صفدر رشید (مترجم) لاہور، دار الشعور، ۲۰۰۳ء

محمود شیخ المعروف محمد پیر، حقیقت الفقراء، احمد سید، مولوی (مترجم)، لاہور، مقصود پبلشرز، ۲۰۰۷ء
معین الدین دردائی، محمد، انوارِ سہیلی، لاہور، فیروز سنز (پرائیویٹ لمیٹڈ)، ۱۹۸۹ء
یونس حسرت، پروفیسر، چنبے دی بوٹی، لاہور، بک ہوم، ۲۰۱۰ء

۳۔رسائل و جرائد

اخبار اردو، ماہنامہ، جلد ۲۸، شمارہ۔۱، اسلام آباد، نومبر ۲۰۱۰ء

امروز، ہفتہ روزہ اشاعت، لاہور، ۱۳ اپریل ۱۹۸۷ء

امروز، ہفتہ روزہ اشاعت، لاہور، ۲۵ مارچ ۱۹۸۸ء

پنج دریا، مہینہ وار، جلد ۱۲، شمارہ ۱۰۔۱۱، لاہور، اکتوبر ۱۹۶۹ء

پنجم، مہینہ وار، بیڑ ۱۲، پراگا ۳، لاہور، مارچ ۲۰۱۰ء

پنجم، مہینہ وار، بیڑ ۱۲، پراگا ۴۔۵، لاہور، اپریل، مئی، ۲۰۱۰ء

پنجم، مہینہ وار، بیڑ ۱۲، پراگا ۷، لاہور، جولائی، ۲۰۱۰ء

پنجم، مہینہ وار، بیڑ۔۱۱، پراگا ۷، لاہور، جولائی، ۲۰۰۹ء

ترنجن، مہینہ وار، جلد پنجویں، شمارہ۔۷۔۱۰، شاہ حسین نمبر، لاہور، جولائی، اکتوبر، ۲۰۱۱ء

ترنجن، مہینہ وار، جلد چھیویں، شمارہ۔۱، جنوری، فروری، ۲۰۱۱ء

ترنجن، مہینہ وار، جلد اول، شمارہ ۸، لاہور، جولائی ۲۰۰۷ء

ترنجن، مہینہ وار، جلد پنجویں، شمارہ ۲۔۳، وارث نمبر، لاہور، فروری مارچ، ۲۰۱۱ء

تریل، خصوصی اشاعت، شاہ حسین نمبر، لاہور، مہینہ ندارد

جھوک، جھنگ ماہنامہ، اشاعتِ خاص سلطان باہو نمبر، جھنگ، اپریل ۱۹۸۸ء

دستگیر، سہ ماہی، جلد اول، شمارہ ۳، سلطان باہو نمبر، جھنگ، جنوری تا مارچ، ۱۹۹۱ء

زبان و ادب، ششماہی، مجلّہ، جلد اول، شمارہ ۲، فیصل آباد، جولائی، دسمبر، ۲۰۰۸ء

سلطان الفقر، ماہنامہ، جلد ۶، شمارہ۔۱۱، لاہور، جون ۱۲۰۲

سنیہا، لڑی ۵۵، لاہور نومبر ۲۰۱۱ء

عوامی مورچہ، ماہنامہ، شمارہ ۲، ملتان، نومبر ۲۰۱۰ء

عوامی مورچہ، ماہنامہ، شمارہ۔۱، ملتان، نومبر ۲۰۱۰ء

قومی ڈائجسٹ ماہنامہ، جلد ۳۰ شمارہ۔۱، لاہور، جنوری، ۲۰۰۸ء

ماں بولی، مہینہ وار، لاہور، مئی جون ۱۹۹۷ء

مرأۃ العارفین، ماہنامہ، جلد نمبر ۱۲، شمارہ نمبر۔۱، اشاعت خاص حضرت سلطان باہو نمبر، لاہور، جون ۲۰۱۱ء

مرأۃ العارفین، ماہنامہ، جلد نمبر ۹، شمارہ نمبر ۲، اشاعت خاص حضرت سلطان باہو نمبر، لاہور، جون ۲۰۰۸ء